ЗБОРНИК РАДОВА ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА XXXVI

UDC 949.5+7.033.2+877.3(05) YU ISSN 0584-9888

INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES
DE L'ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

RECUEIL DES TRAVAUX
DE L'INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES
XXXVI

BEOGRAD
1997

УДК 949.5+7.033.2+877.3(05) YU ISSN 0584-9888

ВИЗАНТОЛОШКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ЗБОРНИК РАДОВА
ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
XXXVI

БЕОГРАД
1997

Ова књига објављена је уз финансијску помоћ Министарства за науку и технологију Републике Србије и Компаније Цета.

Издаје: Византолошки институт САНУ, Београд, Кнез-Михаилова 35

Штампа: ХОЛДИНГ КОМПАНИЈА „Бигз" д.о.о.
„Бигз — Графичко предузеће" д.о.о.
Београд, Булевар војводе Мишића 17

Прилози у овој свесци, осим последња два, представљају саопштења са Друге југословенске конференције византолога, одржане у манастиру Студеници од 5. до 8. октобра 1995. Тема овог научног скупа је била „Византија и српске земље до средине XII века". Одржавање конференције помогли су Министарство за науку и технологију Републике Србије, ICN Galenika и предузеће Терсит.

САДРЖАЈ — TABLE DES MATIÈRES

Зборник радова Византолошког института XXXVI, 1997.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXVI, 1997

УДК 949.5.02(093) : 930.23(497.111)

БОЖИДАР ФЕРЈАНЧИЋ

ВАСИЛИЈЕ I И ОБНОВА ВИЗАНТИЈСКЕ ВЛАСТИ У IX ВЕКУ

У свим приручницима историје царства Ромеја, па и у општијим делима о тзв. средњовизантијском времену, присутна је оцена о особитом значају владе цара Василија I (867—886), оснивача Македонске династије, чији је долазак на престо отворио ново доба у византијској историји. Полуписмени сељак из околине Адријанопоља поседовао је изузетне политичке способности које су га сигурно водиле трновитим и тешким путем до царског трона, а корачајући њиме храбри и вешти Василије није бирао средства да би се ослободио противника, па на крају и самог цара Михајла III (842—867). По преузимању власти (24. септембра 867) Василије I је политику Царства усмерио новим путевима који су му донели значајне успехе пре свега на западу (Јадранско море, Италија), где је Византија већ дуже времена била у дефанзиви.[1] У оквире западне политике Василија I спада и оно што је постигао на Балканском полуострву, дакле на просторима у којима је Византија већ столећима одржавала нека жаришта власти. У оцени нових путева византијске политике на овој страни констатовано је да је за владе Василија I и овде Царство кренуло ка јачању своје власти, најпре на далматинској обали, а затим и у њеном залеђу. Имајући у виду значај успеха политике Василија I за даљу историју Балканског полуострва, намерио сам да их у овом прилогу поново размотрим, а у том послу ћу покушати да оценим и новија тумачења важних догађаја из друге половине IX столећа.

О збивањима из времена цара Василија I пре свега нас обавештавају списи ученог цара Константина Порфирогенита; он је у њима са окупљеним сарадницима желео да прослави свог деду, оснивача нове династије и да га прикаже као спаситеља царства Ромеја, које се под неспособним царевима претходне Аморијске династије клонило паду. Као што приличи правим историчарима, цар писац и његови сарадници потрудили су се да читаоцима најпре

[1] До данас постоји само једна стара монографија о влади Василија I: *A. Vogt*, Basile Ier empereur de Byzance (867—886) et la civilisation byzantine à la fin du IXe siècle, Paris 1908. За оцену владе Василија I у целини cf. *G. Ostrogorsky*, Geschichte des byzantinischen Staates, München 1963, 194—201.

прикажу стање царства Ромеја за владе претходника Василија I. У навођењу тих вести кренућемо од списа Vita Basilii који је Константин Порфирогенит и посветио своме деди. Ту се наводи да су за време царевања Михајла државни послови на западу били веома занемарени, па су скоро читава Италија као и највећи део Сицилије били нападнути од Сарацена, односно Арабљана. Затим се наставља „да од оних Скита који живе у Панонији, Далмацији и суседним областима, мислим Хрвати и Срби и Захумљани и Травуњани и Конављани и Дукљани и Неретљани, збацише са себе давнашњу власт Ромеја и постадоше самоуправни и самостални, покоравајући се искључиво својим архонтима. Показујући потпуно одвајање, већина њих одступи и од светог крштења, да не би задржали никакав залог пријатељства и покорности према Ромејима".[2] У 29. поглављу списа De administrando imperio, посвећеном Далмацији и племенима насељеним у њеном суседству, о томе времену пише: „Пошто је царство Ромеја због млитавости и неспособности тадашњих царева дошло до руба потпуне пропасти, а нарочито за Михајла Муцавог, становници далматинских градова постадоше самостални, не покоравајући се ни цару Ромеја, нити иком другом, па шта више и тамошња племена Хрвати и Срби и Захумљани и Травуњани и Конављани и Дукљани и Пагани, одвојивши се од царства Ромеја, постадоше самостални и независни, не покоравајући се никоме. Ова племена, како кажу, немају архонте, већ само старце жупане на исти начин као и остале Склавиније. Шта више, већина ових племена не покрсти се, него дуго времена остадоше некрштени".[3]

Иако ће у овом прилогу моја пажња бити превасходно усмерена ка подацима о обнови власти царства Ромеја на Балканском полуострву за владе Василија I, сматрао сам да је потребно да подсетим на оно што списи цара Константина Порфирогенита причају о претходном стању у овим крајевима. Без жеље да улазим у исцрпније коментарисање тих вести, само ћу подсетити на нека тумачења која су о њима исказана у новијој литератури. О њима је размишљао Р. Новаковић и као да у првом тренутку није уочио важну разлику која у опису ових догађаја постоји у списима Константина Порфирогенита.[4] Јер, у животопису свог деде цар писац само говори о отпадању јужнословенских племена од царске власти, док се у спису De administrando imperio каже да су од ње отпали и далма-

---

[2] Theophanes Continuatus, ed. *I. Bekkerus*, Bonnae 1838, p. 288 sq.; Византијски извори за историју народа Југославије II, Београд 1959, 79.

[3] Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio. ed. *Gy. Moravcsik — R. J. H. Jenkins*, Washington 1967, c. 29, l. 36—68 (даље цитирано као DAI); Виз. извори II, 14—16. У даљем тексту 29. поглавља понавља се вест о осамостаљивању далматинских градова. Cf. DAI, c. 29, l. 84—88; Виз. извори II, 17.

[4] *Р. Новаковић*, Где се налазила Србија од VII до XII века, Београд 1981, 78. Аутор наглашава да се прича из Vita Basilii само у спомену Скита разликује од оне у Спису о народима. Мало даље он запажа да ти Скити живе у Панонији, Далмацији и суседним областима, тумачећи да се под Панонијом може разумети Босна. Уп. исто, 78, 82. Разлике у споменутим верзијама бележе: *Б. Ферјанчић*, Далмација у спису De administrando imperio — врела и путеви сазнања, ЗРВИ 29—30 (1991) 14; *I. Goldstein*, Bizant na Jadranu od Justinijana I do Bazilija I, Zagreb 1992, 170.

тински градови. Ваља признати да у каснијем излагању Р. Новаковић уочава споменуту разлику, али сматра да она не мора бити битна.[5] Анализирајући наведене цареве вести у целини, поједини аутори су их буквално тумачили, као нпр. Нада Клаић по чијем мишљењу су византијски поданици у Задру „jedva dočekali vladavinu cara Mihajla II (820—829)“, када је царство Ромеја дошло до руба потпуне пропасти, па су постали самостални.[6] На сличан начин схвата споменуте вести и Р. Новаковић, који сматра да су пословењени далматински градови и Словени у залеђу више година, можда две и три деценије, покушавали да се ослободе византијске власти и да су у томе успели за владе цара Михајла II.[7] У новом коментару руских византолога о вестима списа De administrando imperio наглашава се да је цар Константин Порфирогенит тенденциозно писао о времену свог деде Василија I, желећи да увелича његов значај као оснивача нове династије и спаситеља царства Ромеја, а да компромитује претходне цареве из Аморијске династије, особито Михајла II. Додуше, Византија се за његове владе нашла у тешком положају а због устанка Томе Словена (821—3) и арабљанских освајања на Криту и Сицилији (827—8). Чини се да није уверљиво изнето тумачење да су током VII и VIII века далматински градови стекли значајну политичку аутономију, јер је тада Царство мало пажње посвећивало Далмацији као периферној области.[8] У недавно објављеној књизи Јасмина Моисиду из непознатих разлога одвојено наводи и анализира вести које о стању на Балканском полуострву за владе Василија I садрже Спис о народима и Vita Basilii, иако је извесно да се оне односе на исте догађаје.[9] Уверљиво звуче тумачења ових вести која истичу да је у питању био дужи процес слабљења византијске власти а да је врхунац кризе наишао за владе цара Михајла II.[10] Такво тумачење оснажено је новим погледима на збивања из времена владе цара Теофила (829—842).[11]

После изнетих напомена о ономе што се збивало пре доласка Василија I на царски трон (867) ваља се окренути вестима о његовој политици које садрже дела цара Константина Порфирогенита. Кренућемо од Списа о народима у коме се прича да су Словени упутили посланике „христољубивом цару Василију“, тражећи и молећи да некрштене међу њима покрсти и да буду „као од почетка, потчињени

[5] *Новаковић*, Где се налазила Србија, 82.

[6] *N. Klaić — I. Petricioli*, Zadar u srednjem vijeku, Zadar 1976, 77. Учена Нада Клаић не нотира и други део вести из De administrando imperio који говори о осамостаљивању јужнословенских племена од византијске власти.

[7] *Новаковић*, Где се налазила Србија, 79. Свакако да је чудна констатација о пословењеним далматинским градовима.

[8] Константин Багрянородный, Об управлении империей, текст, перевод, комментарий под редакцией *Г. Г. Литаврина* и *А. П. Новосельцева*, Москва 1989, 364, н. 15.

[9] *Јасмина Моисиду*, Το Βυζάντιο και οι βόρειοι γείτονές του τον 10ʹ αιώνα, Атина 1995, 315—317, 328—331.

[10] *J. Ферлуга*, Византиска управа у Далмацији, Београд 1956, 63 сл.; *Goldstein*, Bizant, 170.

[11] *W. Treadgold*, The Byzantine Revival 780—842, Stanford 1988, 263—329.

царству Ромеја. Овај блажени и светле успомене цар, саслушавши их, посла царског представника са свештеницима и покрсти све оне који се код напред речених племена затекоше некрштени, и после њиховог покрштавања постави им архонте које су они хтели и изабрали, од рода од кога су они желели и волели. И отада до данас су архонти код њих из истих родова и не из неког другог. Пагани, који се на ромејском језику називају Арентани, остадоше некрштени у непроходним и брдовитим крајевима. Јер, реч Пагани, на језику Ромеја значи некрштени. После тога и они, пославши посланике истом блажене успомене цару, затражише да буду и они покрштени и он пославши (царске људе) покрсти и њих".[12]

Извештај који о томе налазимо у спису Vita Basilii углавном се поклапа са претходним, иако је писан са више беседничких украса. Ту се прича да су се Хрвати, Срби и остали „обавестили о правичности, доброти и храбрости тадашњег цара Ромеја, те више волећи да њима добро управља други, него да имају непостојану власт према личној храбрости, похитају да поново дођу под раније господство и да се врате у покорност према ромејској власти". Због тога су послали изасланике цару и они који су отпали од светог крштења, па су затражили „да се и они поново сврстају под човекољубиви јарам ромејске власти и под њеног врховног пастира". Цар их је благонаклоно примио „као човекољубиви отац сина који је непромишљено одбегао, а затим се покајао и вратио", па је послао свештенике са царским човеком и привео их ранијој вери. Тако су они поново добили „божанско крштење и опет дошли под ромејску власт", а прихватили су „да њима према човекољубивој наредби самодржца, владају архонти из реда њихових саплеменика. Јер он (цар) за владање над њима није држао власт која се може купити, тако да би им као архонте постављао оне који више дају и његове поданике гуле. И због тога мудро нареди да њима владају они које они сами изаберу и као на неки начин рукоположе, обавезујући их да, као изабрани архонти, према њима чувају очинску благонаклоност".[13]

Ако изнете вести о обнови византијске власти над Јужним Словенима садржане у списима Константина Порфирогенита звуче доста уопштено, у истим делима постоје и конкретни подаци о акцијама цара Василија I. За владе цара Михајла III (842—867) Арабљани су из Италије напали обалу Далмације, опустошили градове Будву, Росу и доњи Котор, после чега су кренули на Дубровник и опседали га читавих 15 месеци. Становници Дубровника послали су посланике у Цариград, молећи за помоћ у борби против непријатеља Христовог имена, али, док су они путовали, дошло је до промене на престолу царства Ромеја: после убиства Михајла III (24. септембра 867) за цара је крунисан Василије I, који је похитао да помогне угроженом Дубровнику. Послао је као помоћ флоту од 100 бродова којом је

[12] DAI, c. 29, l. 70—84; Виз. извори II, 16 сл.

[13] Theoph. Cont. p. 291 sq.; Виз. извори II, 79 сл.

заповедао друнгарије и патрикије Никита Ориф, па су Арабљани напустили опсаду Дубровника и вратили се у Бари.[14]

На основу познавања прилика у базену Јадранског мора у IX столећу, сасвим је јасно да је флота коју је Василије I послао у помоћ опседнутом Дубровнику (868) после дужег времена била прва већа византијска војна акција на овим просторима.[15] Постигнути успех довео је до суштинских промена положаја и позиција царства Ромеја пре свега на обали Далмације и у њеном залеђу, а те промене се могу разабрати захваљујући подацима списа Константина Порфирогенита и других врела. Јер, у истом 29. поглављу наводи се да је после повлачења Арабљана од Дубровника Василије I склопио савез са немачким царем Лудвигом II и римским папом, па је послао војску (στρατόν) у Лангобардију, под Бари, у којој су по царевој заповести (βασιλικῇ κελεύσει) учествовали Хрвати, Срби, Захумљани, Травуњани, Конављани и Дубровчани (Рагужани) са свима осталим из градова Далмације, а њих су својим бродовима превезли Дубровчани.[16] Из западних извора сазнајемо да су 869. године Византинци послали под Бари флоту од 400 лађа којом је заповедао извесни патрикије Георгије, али су се ромејски бродови без праве борбе повукли у Коринт.[17] На основу наведених вести у стручној литератури је оцењено да је прва непосредна последица успешне интервенције флоте Василија I под Дубровником била обнова власти царства Ромеја над далматинским градовима и неким јужнословенским племенима насељеним уз јадранску обалу, чији су припадници

---

[14] DAI, c. 29, l. 88—101; Виз. извори II, 17. Споменути догађаји описани су и у другим царевим списима: De thematibus и Vita Basilii. Cf. Constantino Porfirogenito De thematibus, ed. *A. Pertusi*, Città del Vaticano 1952, 97 sq: Theoph. Cont. p. 289 sq. Треба нагласити да једино извештај из Списа о темама каже да је опсада почела за време цара Михајла III, а да су дубровачки посланици затекли на престолу Василија I. У другим верзијама све се везује за име Василија I.

[15] *Ферлуга*, Виз. управа, 59 сл., жели да објасни разлоге због којих су се угрожени Дубровчани обратили за помоћ Цариграду. У тој околности он, пре свега, види доказ да су постојале везе далматинских градова и Цариграда, а природно је да су њихови житељи одатле и очекивали помоћ, сматрајући се делом Царства. Нису се обратили архонту Далмације у Задру, јер је он располагао само градском милицијом, која није била довољна за борбу са Арабљанима. И. Дујчев верује да је посланство Дубровчана било само једна од бројних мисија које су у овим годинама путовале између јужнословенских житеља и царства Ромеја. То дубровачко посланство стигло је у Цариград крајем септембра 867. године; исти аутор сматра да је цар Василије I пре слања флоте упутио Дубровчанима посланство које је тамо стигло у јесен 867. године. Cf. *I. Dujčev*, Une ambassade byzantine auprès des Serbes au IXe siècle, ЗРВИ 7 (1961) 54 sq. Нису јасни разлози због којих су аутори руског коментара о Спису о народима исказали неповерење према царевим вестима о нападу Арабљана на Дубровник. Тачна је њихова опаска да у овом извештају има грешака, као што је нпр. податак да су Арабљани, повлачећи се од Дубровника, освојили Бари, али је основно језгро приче сасвим веродостојно, како о опсади Дубровника, тако и о последицама интервенције цара Василија I. Уп. Об управлении империей 38.

[16] DAI c. 29, l. 110—115; Виз. извори II, 17. сл. О византијској експедицији говори и спис Vita Basilii, где се каже да су у флоти коју је под Бари водио Никита Ориф учествовале и снаге „τῶν Ῥαουσαίων καὶ ὅλου τοῦ ἔθνους τῶν Δαλμάτων" а затим се спомињу становници из словенских земаља које су Дубровчани својим бродовима превезли преко мора. Cf. Theoph. Cont. p. 292 sq.

[17] Hincmari Remensis Annales, MGH SS, I, 485.

испуњавали обавезе према цару које су се састојале у пружању војне помоћи. Зато су и учествовали у споменутој византијској сили која је послата под Бари.[18] Нису јасни разлози због којих је И. Дујчев резервисано истакао да није лако одредити хронологију овог похода, који датира у време између 867. и 874. године.[19] С друге стране, неприхватљива је констатација Јасмине Моисиду да су Срби, Хрвати, Конављани, Захумљани и Травуњани помагали Василију I у поновном запоседању Дубровника и Барија.[20]

Већ су у старијој литератури постављана логична питања везана за јужнословенска племена која су после акције царске флоте под Дубровником признала власт цара Ромеја и учествовала у експедицији под Баријем. То је, пре свега, помен Хрвата у саставу византијске силе за који се веровало да је последица грешке цара писца, јер према франачким аналима Хрвати су 871. године одлазили под Бари, али у саставу експедиције цара Лудвига II, чију су власт признавали.[21] Хрватска је тада за владе кнеза Домагоја очигледно припадала утицајној сфери Западног царства, а ако се помишља о њеном потпадању под власт цара Ромеја, онда се може имати у виду само кратка влада кнеза Здеслава (878—9), јер Јован Ђакон наглашава да је он дошао из Цариграда и да је под царском заштитом приграбио власт.[22]

Међутим, у новијим радовима појавила су се чудна и тешко прихватљива тумачења помена Хрвата у саставу византијске војне силе која је ишла под Бари. Прихватајући као веродостојну цареву вест о учешћу Хрвата у експедицији Василија I, Л. Маргетић сматра да је њихов кнез Домагој признавао врховну власт Цариграда.[23]

---

[18] *Ферлуга*, Виз. управа, 68; *исти*, Византијско царство и јужнословенске државе од средине X века, ЗРВИ 13 (1971) 76 сл., н. 6; Историја српског народа I, Београд 1981, 150 *(С. Ћирковић)*. *Klaić — Petricioli*, Zadar, 78 sl. уопштено констатују да је Василије I брзо покорио словенска племена до Цетине. *V. Košćak*, Pripadnost istočne obale Jadrana do splitskih sabora 925—928, Hist. zbornik 33—34 (1980—1) 316 sl., констатује да је 868. године остварена византијска власт над кнежевинама Дукљом, Травунијом и Захумљем, иако прва област није споменута у Спису о народима, али ту стоји Конавље, које аутор заборавља.

[19] *Dujčev*, Ambassade, 55.

[20] *Моисиду*, нав. дело, 316, н. 40.

[21] *F. Rački*, Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia, Zagreb 1874, 361; *Ферлуга*, Виз. царство, 76 сл., н. 6; *V. Košćak*, O nekim pitanjima hrvatske povijesti u ranom srednjem vijeku, Hist. zbornik XXXVII, 1 (1984) 221—223; *isti*, Pripadnost, 312 sl., 335. Исти аутор сматра да су Хрвати можда учествовали у франачкој војсци која је 875. године освојила Бари а 880. Тарент; то су могли бити Хрвати из Захумља, Травуније и Дукље. Уп. *Košćak*, O nekim pitanjima, 221—223; слично мишљење изнела је већ *Nada Klaić*, Povjest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb 1971, 249 sl.

[22] О томе у новијој литератури в. *Ферлуга*, Виз. управа, 69 сл.; *исти*, Виз. царство, 77, 80; *Klaić — Petricioli*, Zadar, 79; *Košćak*, Pripadnost, 316; *isti*, O nekim pitanjima, 223; *I. Goldstein*, Hrvatski rani srednji vijek, Zagreb 1995, 256, верује да је Здеслав као византијски штићеник дошао на власт 876—878. године.

[23] *L. Margetić*, Marginalije uz rad V. Košćaka »Pripadnost istočne obale«..., Hist. zbornik XXXVI, 1 (1983) 272. Исти аутор (стр. 275) верује да је и хрватски кнез Бранимир водио провизантијску политику и да је био под заштитом царства Ромеја. Недавно је И. Голдштајн такође сматрао да је војска кнеза Домагоја суделовала у византијској експедицији под Бари. Уп. *Goldstein*, Hrvatski rani srednji vijek, 206.

У тумачење Л. Маргетића исправно је посумњао В. Кошћак, али је изнео исто тако тешко прихватљиво објашњење спомена Хрвата у византијској војсци која је ишла под Бари. И он је поверовао у веродостојност царевог податка, али по њему ти Хрвати нису били поданици кнеза Домагоја, већ су потицали из јужнодалматинских градова и из јужне области око Дубровника.[24] Међутим, В. Кошћак жели да неким доказима поткрепи тезу о далеком простирању хрватске власти дуж далматинске обале према југу, што би показивало да су и резултати политике цара Василија I били кратког века. Такве комбинације се, пре свега, односе на област Неретљана које Константин Порфирогенит не спомиње у саставу византијске војне експедиције под Бари. Како смо видели, у спису De administrando imperio наглашава се да су Неретљани, насељени у брдовитим крајевима, остали некрштени, али да су касније и они затражили свето крштење и да их је цар Василије I, пославши царске људе, покрстио.[25] На основу ових вести преовладало је уверење да Неретљани нису признали власт цара Ромеја непосредно после интервенције Василија I под Дубровником (868), већ да се то збило неколико година касније (870—1). Тај значајан корак повезиван је са писмом Лудвига II цару Василију I у коме се приговара због заробљавања папских легата који су се враћали са сабора у Цариграду (869—70); на путу између Драча и Анконе заробили су их и опљачкали Словени, па је због тога византијска флота напала утврђења на обали и одвела много робова из „наше Склавиније", а баш тада су се наши Словени налазили под Баријем.[26] Ваља признати да је и у новијим радовима преовлађивало уверење да је ту византијску експедицију против Неретљана водио друнгарије Никита Ориф, па су тада и они, како каже цар писац, примили свето крштење а и свакако признали власт цара Ромеја.[27]

Податке цара писца о Неретљанима (Паганима), њиховом покрштавању и признавању византијске власти довео је у питање В. Кошћак, а полазећи од раније споменутог тумачења да су Хрвати у саставу византијске војне експедиције у јужну Италију у ствари били житељи Паганије и других крајева уз јужну далматинску обалу. Он је посумњао у прихваћено тумачење да је византијска флота, споменута у писму Лудвига II, послата против Неретљана; у тексту писма се каже да су у питању Словени и да су византијски бродови опустошили „nostra Sclavenia" а да су заробљени „nostri Sclaveni". Зато В. Кошћак помишља да су ти гусари, који су напали и заробили папске легате, у ствари Хрвати кнеза Домагоја.[28] Штавише, В. Кошћак верује да је Паганија од

[24] *Košćak*, Pripadnost, 312 sl.

[25] DAI, c. 29, l. 79—84; Виз. извори II, 16 сл.

[26] *Rački*, Documenta, 361 sq. Већ је *Margetić*, Marginalije, 271 sl., обновио старе сумње у веродостојност споменутог писма цара Лудвига II које је 879. године на папском двору саставио славни папски библиотекар Анастасије. Зато Л. Маргетић и не верује да су тада (871) Хрвати били под влашћу Лудвига II.

[27] *Ферлуга*, Виз. управа, 69; *Goldstein*, Hrvatski rani srednji vijek, 254; *Dujčev*, Ambassade, 54 sq., сматра да су Неретљани упутили посланство у Цариград, а да им је Василије I послао царске достојанственике и свештенике.

кнеза Трпимира па све до Домагоја (840—876) била под влашћу Хрватске, а можда је и сам Домагој био из Пaганије. После Домагојеве смрти (876) Неретљани су упутили посланике цару Василију I и признали његову власт, али је такво стање кратко трајало — само до пада са власти кнеза Здеслава (879), византијског штићеника у Хрватској, када су Неретљани поново отпали од Византије.[29] Међутим, В. Кошћак жели да редуцира византијску власт и јужно од Пaганије, тврдећи да су се за кнеза Бранимира (879—892) области Пaганије, Захумља, Травуније и Дукље поново нашле под влашћу Хрватске. Доказе за то он открива у деветој глави Летописа попа Дукљанина где се говори о сабору на Дувањском пољу који је сазвао краљ Будимир — по мишљењу В. Кошћака Бранимир; том приликом је уз сагласност папе Стефана V—VI и византијског цара Лава VI кнезу Бранимиру, способном политичару, поверена власт над јужнодалматинским областима: Пaганијом, Захумљем, Травунијом и Дукљом. Тако је успостављено некадашње јединство Далмације „kako to opisuje pop Dukljanin". Све те комбинације В. Кошћак прави не би ли, како сам каже, исправио стару заблуду да се у раном средњем веку Хрватска није простирала даље ка југу од реке Цетине.[30] Ради умирења савести завирили смо у девето поглавље Барског родослова, али ту нисмо нашли доказе за тезу В. Кошћака. Споменутом сабору на Дувањском пољу, који је трајао 12 дана, присуствовали су Лав и Јован, изасланици цара Михајла;[31] на сабору је краљ Будимир поделио територију на Приморје и Србију: Приморје је обухватало две области — Белу Хрватску или доњу Далмацију, која се простирала од Дувна до Винодола, као и Црвену Хрватску или горњу Далмацију, која се простирала од Дувна до Драча. У унутрашњости се налазила „Serbia quae et Transmontana dicitur" подељена на два дела: Босну, која се простире западно од Дрине „usque ad montem Pini", а источно од Дрине је Рашка која се простире „usque ad Lapiam et (ad paludem Libeatidem)".[32] Како рекосмо, у опису рада сабора на Дувањском пољу нисмо уочили доказе за тезу В. Кошћака да се у време кнеза Бранимира Хрватска простирала од Раше до Бојане, какве границе је од Бранимира и Мутимира наследио и Томислав.[33]

Пратећи ток приче 29. поглавља списа De administrando imperio, сада се треба позабавити другим сегментом византијске власти у Далмацији, који се односи на тамошње градове. Јер, ту се наглашава да су у саставу царске војске Василија I под Бари ишли и „сви из градова Далмације", а у Vita Basilii стоји да је исти цар послао

---

[28] *Košćak*, Pripadnost, 313. То мисли и *L. Duchesne*, Le Liber pontificalis II, Paris 1955, 190. Сличну претпоставку изнела је већ *Klaić*, Povijest, 246 sl.

[29] *Košćak*, Pripadnost, 313 sl.

[30] *Košćak*, Pripadnost, 326; *isti*, O nekim pitanjima, 223, 226.

[31] Ф. Шишић је сматрао да је у питању касније измишљена глоса, јер имена царских посланика нису наведена у хрватској редакцији. Уп. Летопис попа Дукљанина, изд. *Ф. Шишић*, Београд — Загреб 1928, 428.

[32] Летопис попа Дукљанина, 304—307. После тога говори се о епископијама које су под митрополијама Салоне и Дукље.

[33] *Košćak*, Pripadnost, 332.

у Италију флоту под заповедништвом Никите Орифа у којој су учествовале и снаге „Дубровчана и читавог народа Далмата".[34] Чини се да је у праву И. Голдштајн који сматра да су градови на обали били темељ преостале византијске власти у Далмацији, а да су острва имала мање значајну улогу. Ту се спомињу и пусти градови, а за нека острва се каже да су ненасељена.[35] Зато се као природно поставља питање какве је промене у организацији византијске власти у Далмацији изазвала успешна интервенција царске флоте под Дубровником (868).[36] Сасвим је извесно да је у првој половини IX столећа Далмација била архонтија, односно да је имала статус управно-војне области нижег ранга, какве су познате и у другим крајевима царства Ромеја.[37] Први податак о архонту Далмације потиче из Тактикона Успенског, ранг листе византијских чиновника из краја прве половине IX века, где је ὁ ἄρχων Δαλματίας споменут на прилично ниском месту.[38] Треба подсетити да су у тексту истог извора забележени спатари, бивши архонти (ἀπάρχοντες) Далмације и других архонтија, што би можда говорило у прилог претпоставци да је архонтија Далмација основана доста времена пре настанка Тактикона Успенског.[39] Уосталом, недавно је V. Treadgold изнео претпоставку да је архонтија Далмација основана између 806. и 821. године.[40] О постојању византијске власти у Далмацији јасно сведочи одавно регистрован податак из списа проповедника Готшалка који је крајем прве половине IX века боравио на двору хрватског кнеза Трпимира. Он прича да је Трпимир (846—8) ратовао „contra gentem Grecorum et patricium eorum" и да је у тој борби победио. Споменути бенедиктински проповедник наглашава да су становници градова били потчињени цару Ромеја.[41]

---

[34] DAI, c. 29, l. 110; Виз. извори II, 18; Theoph. Cont. p. 292 sq.

[35] *Goldstein*, Bizant, 137 sl.; *isti*, Hrvatski rani srednji vijek, 95. Сличне идеје изнео је још *Ферлуга*, Виз. управа, 50.

[36] Нада Клаић исправно констатује да са владом Василија I почиње ново доба „u političkom životu bizantske Dalmacije". Up. *Klaić*, Povijest, 242.

[37] О архонтима в. *J. Ферлуга*, Ниже војно-административне јединице тематског уређења, ЗРВИ 2 (1953) 88—94; *исти*, Виз. управа, 53; *L. Margetić*, „Provincijalni arhonti" Taktikona Uspenskog (s osobitim obzirom na arhonta Dalmacije), ЗРВИ 29—30 (1991) 43—59; *Goldstein*, Bizant, 164.

[38] Les listes de préséance des IXe et Xe siècles, introduction, texte, traduction et commentaire par *N. Oikonomidès*, Paris 1972, 57. О хронологији настанка Тактикона Успенског расправљао је Г. Острогорски, који је веровао да он потиче из времена између 845. и 856. године. Уп. *Г. Острогорски*, Тактикон Успенског и Тактикон Бенешевича, ЗРВИ 2 (1953) 40—48 (=Сабрана дела III, Београд 1970, 157—168). Међутим, Н. Икономидис изнео је друкчију претпоставку о времену настанка овог извора: по наслову га је датирао између 842. и 856. године, а по садржају у 842/3. годину. Cf. Les listes de préséance, 45—47.

[39] Les listes de préséance, 59.

[40] *Treadgold*, Byz. Revival, 161, 335, 409 sq., n. 210.

[41] *L. Katić*, Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira, Zagreb 1932, 8 sl. За исправно тумачење ових вести као доказа о постојању византијске власти над градовима Далмације в. *Goldstein*, Bizant, 170. *Klaić — Petricioli*, Zadar, 53, 78 сматрају да је вест о овом сукобу доказ о несређеним односима између далматинских градова, тј. Византије и Хрвата у залеђу. Занимљиво је да је В. Кошћак у једном тренутку био спреман да вест из 29. поглавља Списа о народима о осамостаљивању далматинских градова протумачи као доказ да су они тада били потчињени кнезу Трпимиру, али се одмах подсетио на податак да

Власт царства Ромеја на обали Далмације и у њеним градовима доживела је суштинске промене када је овде основана тема, облик провинцијске управе који се налази само у крајевима где постоји и чврста византијска власт.[42] Зато се одавно поставило питање времена оснивања теме Далмације, чији је стратег споменут у тзв. Филотејевом Клеторологиону, ранг листи византијских чиновника из септембра 899. године, а о њему постоје подаци и у 30. поглављу Списа о народима.[43] Полазећи од анализе релевантних изворних података, Ј. Ферлуга је детаљно разматрао питање времена оснивања теме Далмације, па је закључио да се то збило за владе Василија I, а после успешне акције царске флоте под Дубровником и повлачења Арабљана од бедема града (868). Ј. Ферлуга је желео да и ближе одреди претварање Далмације у тему, претпоставивши да је то, по свој прилици, учињено 871—2. године.[44] Ту хронологију настанка теме Далмације, која је прихваћена у стручној литератури, покушао је да ревидира за нове идеје увек спремни Л. Маргетић. Кренуо је од овде већ споменуте приче бенедиктинца Готшалка да је, по свој прилици око 848. године, хрватски кнез Трпимир ратовао против „naroda Grka i njihovog patrikija", као и од њеног тумачења у раду Ј. Поседела: овде споменути патрикије био је у ствари стратег Далмације, па је, према томе, она постала тема пре 846—8. године, а свакако после 842. године.[45] Међутим, Л. Маргетић је желео да пронађе још неке доказе за раније датирање оснивања теме Далмације; позвао се на нове предлоге о времену настанка Тактикона Успенског у коме се још увек спомиње само архонт Далмације. У новом издању византијских чиновничких листа IX и X столећа Н. Икономидис донекле је променио хронологију настанка Тактикона Успенског, који је Г. Острогорски датирао у време између 845. и 856. године.[46] Н. Икономидис закључује да је према наслову Тактикон Успенског настао између 842. и 856. године, али да садржај

су они око 848. године ипак признавали власт византијског цара. Уп. *Košćak*, Pripadnost, 307. *Klaić*, Povijest 224 sl., датира споменути сукоб у време око 846. године и верује да је Трпимир напао Сплит и Трогир, градове који су Хрватима затварали излаз на море.

[42] За то општеприхваћено тумачење в. *Г. Острогорски*, Постанак тема Хелада и Пелопонез, ЗРВИ 1 (1952) 64 сл. (=Сабрана дела III, Београд 1970, 141 сл.).

[43] Les listes de préséance, 105, 139; DAI, c. 30, l. 127—143; Виз. извори II, 36. Сачуван је и печат извесног Вријенија, царског спатара и стратега Далмације. Cf. *G. Schlumberger*, Sigillographie de l'Empire byzantin, Paris 1884, 206; *Ферлуга*, Виз. управа, 65 сл.

[44] *J. Ферлуга*, Време настанка теме Далмације, Зборник Филозофског факултета 3 (Београд 1954) 64 сл.; *исти*, Виз. управа, 68—86; *isti*, Vizantija i Zadar, Zadarska revija 2—3 (1967) 136; *Goldstein*, Hrvatski rani srednji vijek, 256—258.

[45] *J. Posedel*, Pitanje dalmatinskog temata u prvoj polovici IX stoljeća, Hist. zbornik 1—4 (1950) 217—219. У ствари, Ј. Поседел је поновио старо тумачење Л. Катића (уп. *Katić*, Saksonac Gottschalk, 15 sl.). Коментаришући споменуто тумачење Ј. Поседела, Ј. Ферлуга наглашава да се из извештаја Готшалка не види да је у питању био стратег Далмације, па верује да је наведени патрикије, заповедник експедиције која је кренула у Далмацију, можда стратег Кефалоније или Драча. Уп. *Ферлуга*, Виз. управа, 66 сл. Такво тумачење прихвата *Košćak*, Pripadnost, 306 sl.

[46] *Острогорски*, Тактикон Успенског, 40—48 (= СД III, 157—168).

упућује на 842/3. годину као време настанка списа.[47] Прихватајући такво датирање Тактикона Успенског, јединог извора у коме се спомиње архонт Далмације, Л. Маргетић је уверен да је 842/3. година terminus post quem за претварање Далмације у тему; с друге стране, он је, видећи у патрикију против кога је ратовао Трпимир стратега Далмације, веровао да је 846/8. година terminus ante quem за настанак теме Далмације. Таква хронологија настанка теме Далмације по мишљењу Л. Маргетића сасвим се слаже са византијском политиком на Јадранском мору, јер су после осамостаљења Венеције и пада Барија под власт Арабљана (841) царица Теодора и њен саветник логотет Теоктист одлучили да власт Царства у овим крајевима ојачају стварањем теме. Потврду за такво тумачење Л. Маргетић налази у познатој вести из 29. поглавља Списа о народима где се каже да је царство Ромеја, због слабости тадашњих владара а највише за цара Михајла II, дошло до руба потпуне пропасти, па су становници далматинских градова постали самостални, не покоравајући се никоме. Тиме је цар писац желео да нагласи да је стање било најгоре за владе цара Михајла II, али исто тако није хтео да побољшање припише царевима Теофилу и Михајлу III; све је то чинио у намери да што више дискредитује владаре из Аморијске династије а да деду Василија I прикаже као спаситеља Царства.[48] Посматрајући у целини збивања у Јадранском мору током IX века, највероватнија се чини хронологија Ј. Ферлуге по којој је тема Далмација основана после успеха царске флоте под Дубровником (868), а томе се не противи ни ново датирање Тактикона Успенског (842/3) у коме је Далмација још увек спомената као архонтија.

За владу цара Василија I везан је још један значајан догађај из живота приморских градова који су чинили византијску тему Далмацију. На крају 30. поглавља Списа о народима прича се да су становници тих градова, који су овде због напада Пагана утекли са острва, и на копну били у обради земље ометани од стране Хрвата. Зато су се обратили Василију I, који је наредио да све што су раније дуговали стратегу сада дају Словенима и да са њима живе у миру, а да стратегу дају само нешто мало, као знак потчињености и покорности царевима Ромеја и стратегу. Отада градови Сплит, Трогир, Задар, Црес, Раб и Векла плаћају Словенима одређени данак од укупно 710 номизми, а Дубровник плаћа по 36 номизми архонтима Захумљана и Травуњана, јер његови житељи имају винограде и у једној и у другој земљи.[49]

Још је Ј. Ферлуга навео овај занимљив пасус као први спомен стратега Далмације и јасан доказ да је за владе цара Василија I

[47] Les listes de préséance, 46 sq.

[48] *Margetić*, Marginalije, 265 sl.; *isti*, Provincijalni arhonti, 47 sl. Патрикије споменут у спису бенедиктинца Готшалка свакако је био први стратег Далмације који је дуж обале под заштитом морнарице стигао из Задра у Сплит, што је узнемирило кнеза Трпимира, па је кренуо ка Сплиту и победио византијског стратега, који се затим вратио у Задар. Уп. *Margetić*. Provincijalni arhonti, 47.

[49] DAI, c. 30, l. 121—142; Виз. извори II, 36. Треба споменути да је Сплит плаћао 200 номизми, Задар 110, а остали градови — Трогир, Црес, Раб и Крк, по 100 номизми.

овде постојала тема.[50] Разуме се да се одавно поставило питање када је дошло до описаног сређивања односа становника далматинских градова и Словена насељених у њиховом залеђу. Тај важан догађај Ј. Ферлуга датира у време кнеза Здеслава (878—9), штићеника Цариграда на хрватском престолу.[51] Међутим, у новијим радовима јавила су се и друкчија датирања ових вести. Л. Маргетић верује да је наведени споразум закључен за владе кнеза Домагоја (871), што је очигледно у сагласју са његовим уверењем да је већ тај хрватски владар водио провизантијску политику.[52] В. Кошћак је одбацио обе предложене хронологије, пре свега нагласивши да царска влада није имала потребу да помоћу данка придобија Здеслава који је и дошао на власт уз помоћ Византије. У духу изнетих оцена и уверења о значају кнеза Бранимира аутор верује да је споменути споразум градова и Словена у залеђу и закључен за његове владе, јер је ојачали Бранимир могао бити опасан за далматинске градове.[53] У тумачењу ових вести Списа о народима јавила се стара идеја о њиховом поређењу са занимљивом причом Томе Архиђакона који излаже судбину одбеглих житеља града Салоне. Они су се најпре склонили на острва, а затим су се вратили на копно и населили у Диоклецијановој палати. Пошто су их овде Готи, односно Словени, ометали у обради земље, обратили су се царевима Константинопоља (ad imperatores Constantinopolitanos), молећи их да им обезбеде да мирно живе у Сплиту и да поседују земљу изван града. Посланици су од царева добили „sacrum rescriptum dominorum principum", а Готи и Словени царску наредбу, па се стање сасвим смирило.[54] Већ су руски коментатори Списа о народима вести о данку далматинских градова Словенима у залеђу

---

[50] *Ферлуга,* Виз. управа, 69. Иста констатација у *Klaić — Petricioli,* Zadar, 79.

[51] *Ферлуга,* Виз. управа, 69 сл.; *исти,* Виз. царство, 77. *Klaić,* Povijest, 243, такође сматра да су односи градова и Словена уређени за време византијског штићеника Здеслава. Другом приликом Ј. Ферлуга датирао је овај споразум у почетак владе цара Василија I. Уп. *J. Ферлуга,* Византија и постанак најранијих јужнословенских држава, ЗРВИ 11 (1968) 62. Исти аутор сматра да стратег Далмације, као ни поглавари свих западних тема, није примао плату из државне касе, „него се издржавао од обичајем одређених прихода своје теме". Што се тиче висине суме коју су градови давали Словенима, Ј. Ферлуга духовито закључује да су стратегу раније плаћали 10 фунти злата, односно 720 номизми. Ако се саберу давања градова, добија се сума од 710 номизми, па би „оно мало" што су градови и даље дуговали стратегу била сума од 10 номизми која је допуњавала фунту злата. Уп. *Ферлуга,* Виз. управа, 74. Наведена комбинација је примамљива, али у њу није унета сума од 72 номизме које Дубровник плаћа архонтима Захумљана и Травуњана. *Ферлуга,* Виз. управа, 75, сматра да овај податак сведочи „о извесној одвојености тог града и његове околине од осталог дела теме Далмације".

[52] *Margetić,* Marginalije, 281. Додуше, у каснијем раду исти аутор наглашава да се не може одредити тачније време склапања овог споразума који се уклапао у политику цара Василија I. Уп. *Margetić,* Provincijalni arhonti, 57 sl., n. 71.

[53] *Košćak,* Pripadnost, 319; *isti,* O nekim pitanjima, 224 sl., 228. Аутор констатује да се у De administrando imperio каже да су уместо византијском стратегу градови сада плаћали хрватском владару данак у новцу и натури. Чини се да се ипак овде говори и о архонтима других јужнословенских племена — Захумљана и Травуњана, које је В. Кошћак заборавио.

[54] Thomas Archidiaconus, Historia Salonitana, ed. *F. Rački,* Zagreb 1894, 32 sq.

поредили са причом Томе Архиђакона о срeђивању односа житеља Сплита са Готима, односно Словенима, у залеђу, које је такође остварено посредовањем царева Ромеја. По њиховој оцени, обе приче сведоче о постојању локалног предања које одражава процес учвршћења власти Хрвата и регулисању њиховог односа са Византијом. То предање је, по свој прилици, било хрватског порекла.[55] Споменуте вести два сасвим различита извора недавно је анализирао Р. Катичић, пре свега подсетивши на одавно исказано уверење Г. Новака да су овде описани исти догађаји. Р. Катичић подвлачи да постоје „dalekosežne podudarnosti" између ове две приче, што упућује на њихову међусобну везу, али одмах затим упозорава да је Константин Порфирогенит „vjerojatno bio sklon da i starije uređenje prilika u Dalmaciji pripiše svojem djedu".[56]

Анализирајући ову важну вест у целини, може се рећи да се списак споменутих градова углавном поклапа са онима које цар писац наводи у 29. поглављу, дајући и опис њиховог изгледа. У 30. поглављу недостају градови Котор и Лумбрикатон (Вргада), а од наведених градова они који су били на северу и у центру далматинске обале свакако су плаћали данак архонту (кнезу) Хрвата, док је Дубровник исту обавезу имао према архонтима Захумљана и Травуњана. Природно је претпоставити да је однос градова и Словена у залеђу сређен када су словенски архонти признавали власт цара Ромеја.[57]

Сада предстоји задатак разматрања података о најмање познатом сегменту политике Василија I на Балканском полуострву — довођењу под власт Царства архонта Србије, која се налазила у унутрашњости, како каже Константин Порфирогенит, са стране брда у односу на Дукљу, Травунију и земљу Захумљана, а на истоку од Паганије и Хрватске.[58] Вести о томе из списа De administrando imperio и Vita Basilii тумачио је у целини Р. Новаковић, верујући да су Словени у унутрашњости Балканског полуострва више година водили борбу за ослобађање од византијске власти, а у томе су најзад успели за владе цара Михајла II (између 820. и 830. године). У тој борби, започетој вероватно у доба кнеза (архонта) Вишеслава, а можда и његових претходника, појавиле су се несугласице међу словенским областима, односно „међу њиховим архонтима и *старцима жупанима*", што је довело до стварања словенских области, како су приказане у спису De administrando imperio. Пре тога Србија је била јединствено подручје под византијском влашћу, да би од треће деценије IX столећа почела нова фаза у њеном развоју. На крају Р. Новаковић констатује да се све што је речено у списима

[55] Об управлении империей, 374, н. 40. Уступање данка приморских градова Словенима сведочи о нестабилној позицији Византије у Далмацији, као и о јачању хрватске државе, захумске и травунијске кнежевине.

[56] *R. Katičić,* Uz početke hrvatskih početaka. Filološke studije o našem najranijem srednjovjekovlju, Split 1993, 106 sl., n. 27. За старије мишљење в. *G. Novak,* Nekoja pitanja iz istorije srednjovjekovnoga Splita, Starohrvatska prosvjeta, nov. ser. 2, sv. 1—2 (1928) 31—33.

[57] Историја српског народа I, 149 сл. (*С. Ћирковић*).

[58] Опис положаја Склавинија потиче из 30. поглавља Списа о народима. Cf. DAI, c. 30, l. 94—118; Виз. извори II, 34—36.

De administrando imperio и Vita Basilii не односи на Рашку и Босну.[59] Чини се да у изворима нема података који би потврдили ауторову тезу да је до првих деценија IX века Србија била јединствено подручје под византијском влашћу, а да се после тога издвајају неке области, чије становнике Константин Порфирогенит назива Србима. У редовима 29. поглавља Списа о народима о политици Василија I на Балканском полуострву И. Дујчев је разабрао обавештења о низу посланстава која су циркулисала између јужнословенских племена и василевса Ромеја. Српска племена упутила су у Цариград три посланства: прво је тражило свештенике за покрштавање а истовремено је признало власт Царства; једно посланство упутили су Неретљани (Пагани), а пред крај владе цара Михајла III у Цариград је приспело посланство из Дубровника. Цар Василије I је са своје стране такође упутио неколико посланстава на Балканско полуострво: у првом од њих, које је имало политички и верски карактер, били су царски човек (basilikos) и јереји; они су покрстили Србе и потврдили њихове племенске главаре. Друго посланство, које су чинили царски достојанственици и свештеници, послато је на захтев Неретљана, а треће је упућено Дубровчанима.[60] Оригиналне и смеле идеје о стању на Балканском полуострву средином IX столећа изнео је Р. Катичић, пошавши од чињенице да су Хрвати у VII веку признали врховну власт Византије и »utemeljili svoju vlast u Dalmaciji«; они су у византијском политичком протоколу имали првенство, па се њихов кнез спомиње пре српског и других јужнословенских кнезова. То се види из листе адреса писама јужнословенским архонтима из Списа о церемонијама, као и из набрајања јужнословенских племена у разним деловима Списа о народима. Тај византијски протокол, установљен у VII веку, промењен је у доба цара Василија I који је успоставио »bizantsku moć na Jadranu«, па је сада првенство припало Србима, који су били важнији за Византију.[61]

Ако се уопштено размишља о стању у унутрашњости Балканског полуострва до средине IX столећа, убедљиво делују оцене Ј. Ферлуге да је део Јужних Словена створио нове државне организације на територији која је до њиховог досељавања припадала Византији и „коју је царство, без обзира на реално стање, и даље сматрало својом“. Те државне организације Словена развијале су се под утицајем Византије. Сматрајући се наследницом Римског царства, Византија је полагала право на власт у свим његовим некадашњим областима, па је на основу тога и владаре у њима третирала као потчињене δοῦλοι, „онако како су то били сви они који су живели унутар тадашњих граница Византијског царства“.[62]

---

[59] *Новаковић*, Где се налазила Србија, 49 сл.

[60] *Dujčev*, Ambassade, 54 sq. Споменуто тумачење прихвата Јасмина Моисиду, али верује да су са српске стране била два посланства, односно да Дубровчани нису одвојено упутили посланике, већ да су Словени са обале послали једно посланство. Са византијске стране свакако су ишла два посланства, а можда и треће које је носило цареву наредбу за учешће у походу на Бари. Уп. *Моисиду*, нав. д., 330 сл., н. 82.

[61] *Katičić*, Uz početke hrvatskih početaka, 49 sl.

[62] *Ферлуга*, Византија и постанак, 55; *исти*, Виз. управа, 96.

Полазећи од наведених оцена Ј. Ферлуге, ваља се запитати какве су промене настале у Србији у другој половини IX века, иницијране успешном интервенцијом цара Василија I под Дубровником (868) и јачањем власти царства Ромеја на далматинској обали. Ј. Ферлуга констатује да су циљеви политике Василија I били да најпре ојача византијске позиције на западу Балканског полуострва, „ово утолико пре што је централни и источни део био фактички изван византијског утицаја, јер су ови делови потпали под бугарску власт".[63] Суштина промена описаних у 29. поглављу Списа о народима сводила би се на следеће: наведена племена — Хрвати, Срби, Захумљани, Травуњани, Конављани, Дукљани и Пагани нису имали архонте, већ само старце жупане, као и остале Склавиније.[64] Они су послали посланике цару Василију I, молећи га да некрштене међу њима крсти и да буду као и раније потчињени царству Ромеја, па је цар послао свештенике да их покрсте, а поставио им је архонте које су они желели и од рода од кога су желели и волели. Отада су код њих архонти „из истих родова и не из неког другог".[65]

Иако у наведеним исказима има мало конкретних података о ономе што се тада стварно и збило у Србији, у потрази за потпунијим сазнањима о томе могу нам, по нашем уверењу, помоћи вести из 32. поглавља Списа о народима, које је замишљено као једна историја Срба.[66] Овде је наведен низ српских владара — архоната, почевши од оног који је Србе довео цару Ираклију а чије име писцу није познато; затим се наводе имена неких од њих: Вишеслав, Радослав и Просигој, за које се обично верује да су владали крајем VIII или почетком IX века.[67] Први српски архонт за кога се може сигурније одредити време владе био је Властимир против кога је ратовао бугарски владар Пресијам, али за три године рата ништа није постигао, изгубивши већину војске.[68] Како се верује да је Пресијам владао Бугарском пре Бориса, односно пре 852. године, владавина Властимира у Србији може се са пуно права датирати у

[63] *Ферлуга*, Виз. царство, 78. Аутор наглашава да је око средине IX века Бугарска водила ратове са Панонском Хрватском и Србијом, а узроци тих сукоба били су у бугарско-хрватским и бугарско-српским односима.

[64] *Ферлуга*, Византија и постанак, 57 сл., сматра да је међу Јужним Словенима такво стање постојало до почетка IX века, „па чак и пре краја VIII века". У Хрватској и Србији архонти се јављају почетком IX века, а врло вероватно већ и пре. Аутор напомиње да сам Константин Порфирогенит говори о архонтима „не само пре владе Василија I (867—886) већ и много пре тога".

[65] DAI, c. 29, l. 66—79; Виз. извори II, 14—16.

[66] За оцену карактера тог поглавља и његовог места у царевом спису в. *Љ. Максимовић*, Структура 32. главе списа De administrando imperio, ЗРВИ 21 (1982) 25—32.

[67] Историја српског народа I, 147 (*С. Ћирковић*), верује да је један од њих владао 822. године, када се Људевит Посавски склонио код Срба у Далмацији.

[68] DAI, c. 32, l. 38—42; Виз. извори II, 50 сл. У Историји српског народа I, 147 сл. (*С. Ћирковић*), поход се датира у време између 836. и 852. године. *Моисиду*, нав. д., 314, 317, н. 44, датира Пресијамов поход у 839. годину. О личности Пресијама cf. *T. Wasilewski*, Les successeurs du Khan Omurtag: Malamir et Presian — Zvinitsa, Studia in Honorem V. Beševliev, Sofia 1978, 504—509; *Е. Киријакис*, Βυζάντιο και Βούλγαροι (7ος — 10ος αι.). Συμβολή στην εξωτερική πολιτική του Βυζαντίου, Αθήνα 1993, 128 сл.

средину IX века.[69] Историја Срба у 32. поглављу даље прича да су после смрти Властимира његови синови Мутимир, Стројимир и Гојник наследили власт и поделили земљу. За њихове владе бугарски владар Борис (852—889) кренуо је у рат против Србије, али су Срби потукли бугарску војску и заробили његовог сина Владимира са 12 бољара. Према склопљеном миру, Борен и Стефан, синови архонта Мутимира, допратили су Владимира читавог до границе, тј. до Раса.[70]

Путоказ за тумачење занимљивих вести о власти синова архонта Властимира нашли смо у оценама новијих радова о значају ове промене у Србији. Љ. Максимовић верује да смрт Властимира „представља почетак једног новог раздобља у српској историји IX века", а С. Ћирковић оцењује да је за време Мутимирове владе, која је трајала до 891/2. године, Византија „повела активнију политику на западу, учврстила своје упориште на јадранској обали и створила могућности да јаче утиче на развитак Срба".[71] Полазећи корак даље од наведених оцена, изнећу претпоставку да се оно што је речено у 29. поглављу Списа о народима — да је Василије I поставио архонте које су Срби желели и из рода који су волели, односи на долазак на власт синова кнеза Властимира и њихову поделу Србије, што је изведено уз сагласност цара Ромеја. Јер, пре свега ваља подсетити да се у причи цара писца успостављање византијске власти повезује са покрштавањем јужнословенских племена. Иако овом приликом нећу расправљати о том значајном питању, желим само да истакнем одавно уочену чињеницу да се у породици Мутимира и браће јављају прва хришћанска имена: то су Мутимиров син Стефан и Гојников син Петар.[72] С друге стране, у опису читавог поступка цара Василија I наглашава се да су отада јужнословенским племенима владали чланови истог од њих одабраног рода, што се поклапа са нашим сазнањима о следећим архонтима и кандидатима за власт у Србији, који су сви били из

[69] *Г. Острогорски*, Порфирогенитова хроника српских владара и њени хронолошки подаци, Ист. часопис 1 (1948) 25 (= Сабрана дела IV, Београд 1970, 80 сл.); Историја српског народа I, 148 (*С. Ћирковић*). Недавно је Јасмина Моисиду лапидарно констатовала да је „мала српска држава Рашка" основана за кнеза Властимира око 840. године, уп. *Моисиду*, нав. д., 316, н. 38.

[70] DAI, c. 32, l. 42—53; Виз. извори II, 51 сл. Борисов поход против Србије Љ. Максимовић датира у време око 880. године. Уп. *Љ. Максимовић*, О времену похода бугарског кнеза Бориса на Србију, Зборник Филозофског факултета XIV, 1 (Београд 1979) 69—75. Поставља се питање зашто су заробљеног Борисовог сина Владимира пратили само Мутимирови синови. Можда је тако одређено јер се Мутимирова област налазила уз источне границе Србије према Бугарској, али се чини уверљивијим објашњење да је у подели власти Мутимир као најстарији имао предност међу браћом. Уп. *Максимовић*, О времену похода, 72, н. 17а; Историја српског народа I, 148 (*С. Ћирковић*).

[71] *Максимовић*, О времену похода, 71; Историја српског народа I, 149 (*С. Ћирковић*).

[72] О томе в. *Đ. Sp. Radojičić*, La date de la conversion des Serbes, Byz. 22 (1952) 253—255; *Максимовић*, О времену похода, 74. Историја српског народа I, 151 (*С. Ћирковић*), каже да су Стефан и Петар рођени између 870. и 874. године и да су њихови очеви „били хришћани у првим годинама владе цара Василија I".

рода синова архонта Властимира.[73] Најзад, према мишљењу Љ. Максимовића, Мутимир и браћа преузели су власт у Србији знатно после 852, а можда чак и после 860. године, што би упућивало да се то могло десити за владе цара Василија I (867—886).[74] Тај важан посао могло је обавити посланство цара Василија I које, како верује заслужни И. Дујчев, кратко региструје један незапажени хагиографски текст из друге половине IX столећа. У питању је житије св. Германа, оснивача манастира Кушница на Пангајској Гори, који је после дужег лутања одлучио да подигне цркву у околини Драме. Када су зидари завршили посао, пустињак није имао новац да их исплати, па су га у Драми из непријатне ситуације избавили угледни људи Неофит и Никола који су од цара били послати у посланство Србима.[75]

Међутим, ако је по нашем уверењу цар Василије I власт у Србији поделио браћи Мутимиру, Стројимиру и Гојнику, њихова заједничка влада окончана је сукобом. У 32. поглављу Списа о народима прича се да су се мало после споменутог рата са бугарским владарем Борисом три брата — архонти Србије завадили и да је надјачао Мутимир, који је, желећи да сам влада, заробио браћу и предао их у Бугарску. Задржао је под старатељством једино Гојниковог сина Петра, који је ускоро побегао у Хрватску.[76] Сукоб Мутимира и браће збио се, како се у извору каже, мало после (μετὰ μικρόν) њиховог рата са Бугарском који се одиграо око 880. године; на основу тога би се могло закључити да је до нових промена на власти у Србији дошло на самом крају владе цара Василија I или чак после његове смрти (886). Исход обрачуна са браћом као да показује да је Мутимир напустио верност Византији, јер је заробљену браћу Стројимира и Гојника предао у Бугарску, свакако кнезу Борису, што би можда упућивало на закључак да се окренуо Бугарима.[77] Међутим, пада у очи чињеница да је млади Петар, син Гојника, кога је Мутимир првобитно задржао уз себе, утекао у Хрватску, што је Ј. Ферлуга тумачио „провизантијском политиком у Хрватској или у најмању руку антибугарском политиком Хрватске".[78] Исти аутор констатује да је Петар мало касније (891) уз помоћ Византије збацио Мутимировог сина Прибислава, преузео власт у Србији, и да га је Византија помагала у борби против Прибислава, Брана и Стефана.[79] Иако аутор не наводи доказе за ову констатацију, они се могу назрети у каснијој политици архонта Петра, који је дуго владао у Србији (све до 917/8); према вестима истог 32. поглавља Петар је углавном био окренут Визан-

[73] То је узгред приметио *Ферлуга*, Виз. царство, 78 сл.

[74] *Максимовић*, О времену похода, 73.

[75] *Dujčev*, Ambassade, 56 sq., n. 33. Аутор наглашава да је то посланство ради покрштавања Василије I упутио Србима између 867. и 874. године.

[76] DAI, c. 32, l. 57—62; Виз. извори II, 52.

[77] *Ферлуга*, Виз. царство, 80. Уз податак о бекству Петра у Хрватску, Историја српског народа I, 149 (*С. Ћирковић*), само каже да је „хрватски двор у то доба, а и доцније, пружао уточиште члановима владалачког рода када су били присиљени да се склоне бежећи од својих рођака или од бугарске и византијске руке".

[78] *Ферлуга*, Виз. царство, 80 сл.

[79] *Ферлуга*, Виз. царство, 78—81.

тији, па је због тога и изгубио власт, а заменио га је бугарски претендент Павле Брановић.[80] Јасмина Мосиду исправно наглашава да је Петар био провизантијски расположен и да је признавао власт цара Лава VI.[81]

У објашњењу прилика на Балканском полуострву друге половине IX столећа јавиле су се идеје да се за то као извор користи листа адреса писама страним владарима сачувана у Спису о церемонијама цара Константина Порфирогенита. Међутим, пре него што изнесемо нова тумачења тог драгоценог извора, подсетићемо на његов садржај. Ту се каже да христољубиви цареви, односно Константин VII и син му Роман II, шаљу наредбе (κέλευσις) архонту Хрватске, архонту Срба, архонту Захумљана, архонту Конавља, архонту Травуњана, архонту Дукље и архонту Моравије.[82] У студији о споменутом списку адреса Ј. Ферлуга је обновио неке већ изречене оцене да је овај текст доживео више промена, од којих су последње унете за владе цара Константина Порфирогенита и сина му Романа II, дакле између 6. априла 945. и 9. новембра 959. године; најстарија верзија те листе потицала је из времена владе цара Лава VI (886—912).[83] У жељи да нађе доказе за овакво датирање споменуте листе Ј. Ферлуга је обратио пажњу на чињеницу да се у њој наводи архонт Конавља, а да су Конављани забележени међу другим јужнословенским племенима и у 29. глави списа De administrando imperio. С друге стране, у 30. поглављу међу Склавинијама спомиње се само Травунија, а у 34. глави се каже да се под земљом Травуњана налази друга земља названа Конавље. Полазећи од наведених спомена области Конавља, њених житеља и архоната, Ј. Ферлуга закључује да је „Конавље могло бити неко време независно чак и до почетка X века“, па сматра да је листа адреса састављена „највероватније у доба владавине Лава VI, можда последњих година његове владе и да касније није дотеривана“.[84] Тумачењима Ј. Ферлуге о спомену Конавља и Конављана додали бисмо чињеницу да се сви догађаји описани у 29. глави, где су наведени и Конављани, односе на време пре краја IX столећа, што оснажује његове доказе о настанку листе адреса из Списа о церемонијама.

Ако се прихвати предложено датирање овог важног врела, онда његови подаци одсликавају односе на Балканском полуострву непосредно после великих успеха политике цара Василија I који су у овом прилогу били предмет наше пажње. Зато би било корисно погледати нека нова тумачења овде забележених јужнословенских

[80] DAI, c. 32, l. 91—99; Виз. извори II, 54—5.

[81] *Моисиду*, нав. д., 317.

[82] Constantini Porphyrogeniti De ceremoniis aulae byzantinae I, ed. *J. Reiske*, Bonnae 1829—30, 691; Виз. извори II, 78. Ј. Ферлуга сматра да је и овај део листе адреса сачињен под одређеним политичким и географским принципима: прво је наведена Хрватска, па Срби, а затим се од северозапада према југоистоку ређају Захумљани, Конавље, Требиње и Дукља. Уп. Ј. *Ферлуга*, Листа адреса за стране владаре из књиге о церемонијама, ЗРВИ 12 (1970) 165.

[83] Исто, 168, 176 сл.

[84] *Ферлуга*, Виз. царство, 86 сл. Исти аутор наводи да спомен архонта Моравије такође упућује на закључак да је листа адреса састављена крајем IX или најкасније почетком X века.

архоната. Већ смо споменули идеју Р. Катичића да су у раном средњем веку, непосредно после досељавања у време цара Ираклија, Хрвати имали првенство у византијском протоколу, што се одржало до времена цара Василија I, када су њихово место, као важнији за царство Ромеја, добили Срби. Као доказ Р. Катичић наводи баш листу јужнословенских архоната из Списа о церемонијама, а наглашава да се и у Спису о народима, када се ради о Јужним Словенима на западу, »razabire bizantskim protokolom određen redoslijed«, очигледно мислећи да се и овде Хрвати наводе на првом месту.[85] Чини се да листа адреса из Списа о церемонијама није добро одабрана као доказ за наведену тезу, јер ако се и прихвати њено датирање у време Лава VI (886—912), онда би редослед наведених јужнословенских архоната био сачињен после Василија I и одговарао би новој ситуацији у којој су, по оцени Р. Катичића, Срби добили првенство у византијском политичком протоколу; а овде је ипак најпре наведен архонт Хрвата. Сасвим је разумљиво да је и Ј. Ферлуга покушао да протумачи овде забележене јужнословенске архонте. Доста пажње посветио је спомену архонта τῶν Τραβούνων, напоменувши да се у спису De administrando imperio јавља другачији облик: Τερβουνιῶται. Он верује да је први облик старији и да је непосредно с терена унет у Спис о церемонијама, што у великој мери „појачава степен веродостојности његових вести".[86] Што се тиче загонетног спомена архонта Моравије, Ј. Ферлуга, полазећи од честих грешака и релативно лошег издања текста, поставља питање није ли овде „некада стајало Παγανίας а не Μωραβίας (исти број слова, исти акценат)".[87]

Иако није познавао идеје Ј. Ферлуге, Л. Маргетић је веровао да је листа адреса из Списа о церемонијама настала у последњим годинама владе цара Василија I или на почетку владе сина му Лава VI, односно око 886. године, па је, према томе, овде у питању хрватски архонт Бранимир, који је, по његовом уверењу, водио провизантијску политику.[88] В. Кошћак прихвата идеју да је листа адреса настала за владе цара Василија I и у духу већ спомињаних теза о простирању хрватске власти јужно од Цетине тумачи околност зашто овде није спомента Паганија: она се тада налазила под влашћу хрватског кнеза Бранимира (879—892).[89] Међутим, ако се прихвати мишљење да је листа адреса из Списа о церемонијама настала за владе цара Лава VI (886—912), убедљивије изгледа тумачење које о изостављању Неретљана даје Ј. Ферлуга. Архонт Паганије није овде унет јер је у то време област била под влашћу Србије.[90] Таквом тумачењу иде у прилог и податак из 32. поглавља

---

[85] *Katičić*, Uz početak hrvatskih početaka, 49 sl.

[86] *Ферлуга*, Виз. царство, 86.

[87] *Ферлуга*, Листа, 166 сл., н. 19. *R. Dostálová*, ΜΕΓΑΛΗ ΜΟΡΑΒΙΑ, Bsl. 27 (1966) 349, сматра да ову Моравску ипак треба локализовати на обалу Јадранског мора, а при томе полази од спомена имена Хрватске, Срба, Захумљана, Конавља, Травуњана и Дукљана.

[88] *Margetić*, Marginalije, 275, 282.

[89] *Koščak*, Pripadnost, 333; *isti*, O nekim pitanjima, 227.

[90] *Ферлуга*, Листа, 165, н. 15; *исти*, Виз. царство, 87. Јасмина Моисиду изостављање Неретљана тумачи околношћу да они тада нису имали везе са

Списа о народима да је баш архонт Петар довео Паганију под власт Србије.[91]

Прихватајући хронологију Ј. Ферлуге, може се оценити да су подаци листе адреса необично важни за познавање положаја јужнословенских архоната према царству Ромеја у времену непосредно после владе Василија I. Ј. Ферлуга их је тумачио на основу резултата истраживања Г. Острогорског о византијском хијерархијском систему држава. Јужнословенским архонтима цар Ромеја упућује наредбу (κέλευσις) што сведочи да су они у вазалном положају према Царству и да стоје на најнижем степену хијерархијске лествице.[92] Исти аутор констатује да средина IX столећа значи почетак нове етапе у развоју јужнословенских држава, јер су се тада оне превасходно окренуле према царству Ромеја.[93]

Сабирајући све што је изнето у овом прилогу, верујемо да се могу учинити следећи закључци. У списима цара Константина Порфирогенита (De administrando imperio, Vita Basilii, De thematibus) углавном су веродостојно описани успеси које је његов деда Василије I остварио на Балканском полуострву. Њихов прави редослед лепо се уочава из приче садржане у Vita Basilii, где се најпре говори о нападу Арабљана на Дубровник и о помоћи коју је Василије I упутио његовим житељима, па онда о обнављању власти Царства најпре у крајевима уз обалу а затим и дубље у унутрашњости. Непосредно после успешне интервенције царске флоте под зидинама опседнутог Дубровника (868) власт царства Ромеја признала су племена насељена уз јужну обалу Далмације (Травуњани, Конављани, Захумљани) а ускоро су на то били приморани и Неретљани. Штавише, власт Ромеја се ширила и даље уз обалу Јадрана, па је основана тема Далмација, а на хрватски престо доведен је 878. године византијски штићеник Здеслав, који се, додуше, није дуго одржао на власти. Ти успеси на обали особито су важни за прави повратак византијске власти и на другу обалу Јадранског мора. Међутим, исто тако је важно да је Василије I под своју контролу довео и архонте Србије, области коју Константин Порфирогенит локализује у залеђе приморских Склавинија. Овде је цар Василије I успео да устоличи синове кнеза Властимира, који су поделили власт у земљи, што је, уз краће прекиде, одредило политику архоната Србије у следећих неколико деценија, владара потеклих из рода Мутимира и браће. Таква провизантијска оријентација српских архоната била је особито драгоцена и важна у бурним догађајима који су ускоро уследили у византијско-бугарским односима. Српски архонти су били савезници Византије у борби против опасних освајачких и царских претензија моћног бугарског владара Симеона (893—927).

Царством, или да су можда били потчињени неком од наведених словенских владара. Уп. *Моисиду*, нав. д., 308, н. 9.

[91] DAI, c. 32, 1. 84—85; Виз. извори II, 54.

[92] *Ферлуга*, Виз. царство, 94.

[93] *Ферлуга*, Листа, 157 сл. Изнете оцене поновила је *Јасмина Моисиду*, нав. д., 306 сл.

Božidar Ferjančić

BASILE I ET LA RESTAURATION DU POUVOIR BYZANTIN AU IXème SIÈCLE

L'auteur procède à un nouvel examen des données fournies par les sources byzantines, en tout premier lieu les écrits de l'empereur Constantin Porphyrogénète sur la réactivation de la politique de l'Empire byzantine dans la péninsule balkanique à l'époque de l'empereur Basile Ier (867—886). Les textes de De administrando imperio et Vita Basilii nous offrent tout d'abord une description de l'affaiblissement du pouvoir byzantin dans la péninsule balkanique à l'époque des empereurs de la dynastie d'Amorium, en particulier Michel II. C'est alors que se détachèrent de l'Empire les villes de la côte dalmate, ainsi que les tribus des Croates, Serbes, Zachumliens, Travuniens, Konavliens, Diocliens, et Paganes; Qui plus est nombre de ces tribus rejetèrent le saint baptème. Un retournement décisif survint sous le règne de l'empereur Basile Ier qui confirma la position à la tête des tribus des Slaves du sud les princes (archontes) choisis par celles-ci, et envoya aussi des prêtres qui les ont ramenés à la foi chrétienne. Dans ce travail l'auteur se propose tout d'abord de présenter quelques nouvelles interprétations des informations mentionnées, et d'observer les appréciations portées sur ces dernières dans la littérature spécialisée. Depuis longtemps les chercheurs estiment que la campagne, couronnée de succès, de la flotte impériale contre les Arabes assiégeant Dubrovnik, action entreprise au début même du règne de Basile Ier (868), constitue le premier signe d'un engagement politique plus vigoureux de Byzance dans la péninsule balkanique. Après ce succès les tribus slaves du sud installées dans la partie sud de la côte dalmate (Travuniens, Konavliens, Zachumliens) reconnurent le pouvoir byzantin, et leurs guerriers participèrent, aux côtés de ceux des villes dalmates, à l'action de Basile Ier sur Bari (869). Quelques années plus tard, les Nérétliens, ou, sous leur autre nom, les Paganes, reconnurent eux aussi l'autorité de Byzance, et un protégé byzantin, le prince Zdeslav, occupa même quelque temps le pouvoir en Croatie (878/79). Totalement infondée s'avère donc la remise en question par certains nouveaux historiens croates de l'importance réelle des conséquences de l'intervention de la flotte byzantine sous les murs de Dubrovnik: d'après ces appréciations, non argumentées, les contrées des Nérétliens, Zachumliens, Travuniens et Diocliens se seraient trouvées durant la plus grande partie du IXème siècle sous le pouvoir de princes croates. Par ailleurs, une seconde conséquence importante de l'intervention de Basile Ier sous Dubrovnik fut le renforcement du pouvoir byzantin sur les villes du littoral, ce qui permit la formation du thème de Dalmatie dont le gouverneur (stratège) siégeait à Zadar. On ne saurait donc abonder aux côtés de certains auteurs qui se prononcent pour une formation nettement antérieure, déjà en 842/43, du thème de Dalmatie. Un pas important en vue de la stabilisation de la situation sur la côte dalmate fut le règlement des rapports entre les villes du littoral et les archontes croates et autres de l'arrière-pays, ce qui semble avoir eu lieu sous le règne du prince croate Zdeslav (878/79). Les

conséquences de l'engagement plus vigoureux de Byzance dans la péninsule des Balkans se firent également sentir plus à l'intérieur, sur le territoire où se trouvaient les Serbes. Constantin Porphyrogénète rapporte que son grand-père Basile Ier a mis en place en Serbie les princes (archontes) que les populations locales désiraient et choisissaient; de même il a envoyé des prêtres qui ont baptisé les Serbes. Procédant, dans le chapitre 32 de De administrando imperio, à une analyse des données relatives aux archontes serbes, l'auteur est d'avis que les informations cidessus mentionnées concernant la politique de Basile Ier se rapportent à la situation après la mort du prince Vlastimir, lorsque ses fils Mutimir, Strojimir et Gojnik se partagèrent le pouvoir dans le pays. D'après l'auteur ce changement à la tête de la Serbie survint dans les premières années du règne de Basile Ier (vers 970), qui virent également l'apparition des premiers prénoms chrétiens dans la famille serbe régnante. La situation en Serbie devait toutefois connaître une rapide évolution, puisque Mutimir chassa ses frères et s'assura seul le pouvoir sur tout le pays, ce qui dénote un abandon de l'orientation probyzantine. Toutefois, Petar (Pierre) le fils de Gojnik, prit le pouvoir en 891/92 avec le soutien de Byzance, et son long règne fut marqué par de bonnes relations avec l'Empire byzantin, ce qui fut tout particulièrement important durant les années dramatiques où Byzance dut faire face à la menace bulgare et aux projets d'invasion de Syméon (893—927). L'auteur observe également la liste des ekthésis des lettres adressées par les empereurs byzantins aux archontes des Slaves du sud, liste conservée dans le texte sur les cérémonies de l'empereur Constantin Porphyrogénète. Il accepte l'idée de J. Ferluga selon lequel la liste en question a été composée à l'époque de l'empereur Léon VI (886—912) et qu'elle reflète également, par conséquent, la position des archontes des Slaves du sud envers Byzance à cette époque. Cette liste vient donc éclairer la situation qui a été établie pour le règne de l'empereur Basile Ier.

Зборник радова Византолошког института XXXVI, 1997.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXVI, 1997

УДК 949.5.02 : 949.711"10" : 325.45(=773 : 497)

ЉУБОМИР МАКСИМОВИЋ

ОРГАНИЗАЦИЈА ВИЗАНТИЈСКЕ ВЛАСТИ У НОВООСВОЈЕНИМ ОБЛАСТИМА ПОСЛЕ 1018. ГОДИНЕ

Пре готово шездесет година изречено је песимистично мишљење да је проучавање византијског управног система, установљеног на територији некадашње Бугарске после преломне 1018. године, онемогућено изразитим сиромаштвом расположивих извора.[1] Речени став појавио се после вишедеценијских покушаја, не увек узалудних, мада сиромашних резултатима, да се дође до бар основних спознаја о физиономији новоустановљеног управног уређења, а претходио је сличним покушајима који су тек минимално, и постепено, проширивали одговарајуће научне спознаје.[2] Иако, рекло би се, претеран и у време када је изнет, овај став ни тада није био нити је данас сасвим неоснован. Ипак, данас се налазимо на сигурнијем терену, захваљујући неколиким чиниоцима.

---

[1] *D. Xanalatos*, Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Makedoniens im Mittelalter, hauptsächlich auf Grund des Erzbischofs Theophylaktos von Achrida, München 1937, 7.

[2] Потпун библиографски преглед на овом месту није неопходан, јер су често у питању сасвим периферни или парцијални резултати. Стога ће бити наведени само општији прегледи или значајнија појединачна истраживања, али не и неке, иначе познате, синтезе без специјалног прилаза за нашу тему: *Н. Скабаланович*, Византийское государство и церковь в XI в., С. Петерсбург 1884; *P. Mutafčiev*, Zu den Themen Bulgarien und Paristrion, BZ 26 (1926) 250—251; *В. Н. Златарский*, Устройство Болгарии и положение болгарского народа в первое время после покорения их Василием II Болгаробойцею, SK 4 (1931) 49—68; *исти*, История на българската държава през средните векове II, София 1934 [Reprint 1994] 1 сл.; *Ст. Киријакидис*, Βυζαντιναὶ Μελέται II—V, Солун 1937, 536 sq.; *N. Banescu*, Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie, Bucarest 1946; *V. Laurent*, Le thème byzantin de Serbie au XIe siècle, REB 15 (1957) 185—195; *Hélène (Glykatzi-) Ahrweiler*, Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IXe—XIe siècles, Bull. Corr. Hell. 84 (1960) 1—109 [=Variorum Reprints, London 1971, VIII]; *Г. Г. Литаврин*, Болгария и Византия в XI—XII вв., Москва 1960; Византијски извори за историју народа Југославије III, Београд 1966, 121 н. 145, 125 н. 165, 140 н. 198, 157 н. 250 (*J. Ферлуга*); *T. Wasilewski*, Le thème byzantin de Sirmium-Serbie aux XIe et XIIe siècles, ЗРВИ 8/2 (1964) 465—482; *Ђ. Сп. Радојичић*, О византијској теми Србији из XI вијека, Глас САНУ 268 (1966) 1—8; *J.—C. Cheynet*, Du stratège de thème au duc: chronologie de l'évolution au cours du XIe siècle, TM 9 (1985) 181—194.

Пре свега, проширена су општа знања о византијском XI веку. Постали су сагледиви кључни параметри, на основу којих је могућно сигурније скицирати карактеристичне обрисе целине тадашњег управног уређења. Само то уређење, пак, изучавано по разним регијама Царства — зависно од расположивих извора — постало је релативно добро познато, свакако у мери која омогућује примену, макар и рудиментарну, компаративног метода.[3] Најзад, у међувремену је публикован известан број раније непознатих печата који, конкретношћу својих података, омогућавају реконструисање неких недостајућих беочуга у ланцу наших сазнања, било општих било везаних за српске земље.

На реченим основама постало је могућно уочити и издвојити бар три значајне појаве које обележавају византијску провинцијску управу у XI веку. Међу њима је за разумевање читаве ситуације можда најважнији прагматичан приступ у обликовању институција. За разлику од рановизантијске епохе, као и од времена процвата тематског уређења (VII—X век), у XI веку је шароликост административних јединица узела маха и постала више правило него изузетак. Под изразом тема подразумеване су старе, углавном велике теме (μεγάλα ῥωμαϊκὰ θέματα), затим велике теме из доба Василија II и, најзад, мање теме, стваране током читавог столећа и понекад сведене на само једну значајнију тврђаву.[4] За ове мање теме употребљавају се изрази στρατηγίς, στρατηγᾶτο,[5] али и заједничке одреднице ἀρμενικὰ θέματα, βουλγαρικὰ θέματα, које доста прецизно одсликавају стање на рубним, источним и западним, подручјима Царства.[5a] Оне понекад улазе у састав већих агломерата (тема Антиохија се састоји чак од 12 јединица),[6] а понекад се јављају самостално, при чему

[3] Основни радови су наведени у нап. 2.

[4] В., пре свега, *Ahrweiler*, o c., passim; spec. 40 sq., 46 sq., 50 n. 4, 52, 78 sq., 82 sq., а затим хронолошким редом, *Скабаланович*, нав. д., 186 сл.; *Кирijакидис*, o. c., 281 sq., 416 sq., 543 sq.; *Banescu*, o. c., 38 sq.; *Laurent*, o. c., 186; *G. Ostrogorsky*, Geschichte des byzantinischen Staates, München ³1963, 258 n. 2; *Литаврин*, нав. д., 267 сл., 282 сл.; *N. Oikonomidès*, Les listes de préséance byzantines des IXᵉ et Xᵉ siècles, Paris 1972, 345 sq., 355 sq.; *Cheynet*, o. c., 181—186; *Љ. Максимовић*, Стратег Трајанупоља, ЗРВИ 27/28 (1989) 63—68. За наведене радове, бар за оне у којима је покушана систематичнија реконструкција управне организације, карактеристична је поларизација на два гледишта: према једном би велике теме биле подељене на мање, у оквиру неке врсте степенастог устројства; према другом би мале теме у потпуности преузеле улогу административних беочуга, док би сачувана имена некадашњих великих тема обележавала искључиво територијалну подлогу надлежности високих команданата војске, чија би се ингеренција, следствено, простирала над више тема. Трећи прилаз, најређе експлициран до сада и најмање децидан, оставља отвореним више опција, сумњајући у постојање чврсто постављене административне структуре. Чини се да овакво виђење има највише оправдања, јер се не залаже за постојање јединственог концепта промена, него за постојање прагматичних, палијативних решења. Није се, дакле, радило о реформисању једног система у успону, или на врхунцу, већ о крпљењу помало изанђалог административног губера. Наредни редови илуструју подлогу на којој се заснива ово тумачење.

[5] Cf. *Кирijакидис*, o. c., II—V, 546 sq.

[5a] Cf. *Ahrweiler*, o. c., 80, 82.

[6] Anne Comnène Alexiade, ed. *B. Leib*, Paris 1945, III, 134. 25—135.9. За случај Драча уп. Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum, ed. *I. Thurn*, Berlin—New York 1973, 424.66—69.

неко стриктно организационо начело не може да буде утврђено, делимично и због недовољног изворног материјала.[7] У сваком случају, ради се — и то је друга карактеристична појава — о територијалном уситњавању надлежности, процесу који је од овог времена постао усуд византијског државног организма.[8]

Величина промена можда се најјасније уочава у статусу провинцијских намесника. Тематски стратези губе на значају и њихово присуство остаје обележје искључиво малих тема, уколико извори не употребљавају неки неутралнији термин, као што је, рецимо — ἄρχων.[9] Значајнијим темама, поготову пограничним, а новим великим темама без изузетка, управљају дуке (δούξ) или катепани (κατεπάνω), за чије се области у научне сврхе данас употребљавају термини дукати или катепанати.[10] Неправилност сукцесије носилаца ових, слично али не идентично рангираних, достојанстава на челу једне исте области сведочи о прагматичном, ad hoc приступу. Сведочи истовремено и о давању предности приликом рангирања намеснику, односно о везивању одређеног ранга за његову личност,

---

[7] Последња свеобухватна листа провинцијских намесника овог времена је Ескоријалски тактикон из седамдесетих година X века: *Oikonomidès*, Listes, 255—277; датум: 971—975. год. — ibid., 259—261. Ту је побројано, у европском делу Царства, 12 стратега старих тема (pp. 348—353) и 8 стратега који се први пут појављују (pp. 355—363) и који се махом, мада не искључиво, налазе на челу мањих јединица, очигледно постављених у исту раван са старијим, пространијим темама.

[8] Глобални прикази византијске државне управе између X и XIV века, као и многа појединачна истраживања, указују са приличном сигурношћу на заснованост оваквог закључка: *Ahrweiler*, o. c., passim; *Д. Закитинос*, Μελέται περὶ τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως καὶ τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ Βυζαντινῷ Κράτει, ΕΕΒΣπ 17 (1941) 208—274, 18 (1948) 42—62, 19 (1949) 3—25, 21 (1951) 179—209, 22 (1952) 159—182, 25 (1955) 127—157; *Љ. Максимовић*, Византијска провинцијска управа у доба Палеолога, Београд 1972 (допуњено издање: The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologoi, Amsterdam 1988).

[9] За различита значења овог термина уп. The Oxford Dictionary of Byzantium, I, New York—Oxford 1991, 160 (са литературом).

[10] Дукат и катепанат нису уобичајени изворни термини. Дукат (δουκᾶτον) је изворно дефинисан у De Administrando Imperio, edd. *R. J. H. Jenkins* — *Gy. Moravcsik*, Washington 1967, 236.88, а δουκικὴ ἀρχή у Anne Comnène Alexiade, c. XIII/12, ed. *B. Leib*, Paris 1945, III 134.26, док облик катепанат не постоји као изведеница од катепановог достојанства, већ само облик катепаникион, уобичајен тек у познијим временима. Cf. *Киријакидис*, Μελέται II—V, 546 sq., 549; *Ahrweiler*, o, c., 67. Ипак, наука користи термине дукат и катепанат од почетака (*Скабаланович*, нав. д., 188) интересовања за византијско управно уређење XI века, па све до најновијег времена (*Oikonomidès*, Listes, 354, *Cheynet*, Stratège-duc, 181, 186, 195), са намером да на препознатљив и једноставан начин означи области дукса и катепана. Разуме се, уколико не одриче постојање оваквих административних јединица (в. горе, нап. 4). За генезу, значење и међусобни однос еквивалентних достојанстава дукса и катепана, укључујући и научне контроверзе по овим питањима, в. *Киријакидис*, o. c., 540 sq., 550; *Ahrweiler*, o. c., 53 sq., 64 sq.; *T. Wasilewski*, Les titres de duc, de catépan et de pronoètès dans l'empire byzantin du IXe au XIe siècle, Actes du XIIe Congr. Int. d'Et. Byz. II, Beograd 1964, 233—239; *J. Ферлуга*, Ниже војно-административне јединице тематског уређења, ЗРВИ 2 (1953) 74 sq., 86 sq.; *Oikonomidès*, Listes, 255, 303, 342, 344, 354; *Литаврин*, нав. д., 281, 285; *Cheynet*, o. c., 181 n. 7.

будући да статус саме области, за разлику од намесничког статуса, није могао учестало да буде мењан.[11]

Већ је поодавно истакнуто да су битније промене милитаризованог управног система, какав је био тематски, морале понајвише бити изазване променама у карактеру војске.[12] Добро је познато, с друге стране, да су стратиоти тематске војске доспели, као социјални слој, у дубоку кризу већ првих деценија X века.[13] Неуспели покушаји обуздавања кризе отворили су пут, шездесетих година истог столећа, увођењу професионалне, тзв. тагматске војске, као ударне песнице византијске оружане силе.[14] У XI веку овај инструмент државне моћи достиже свој пуни развој.[14a] Имајући све ово у виду, морамо поставити питање није ли преструктурирање тематске управе, попут преструктурирања тематске војске, имало своју генезу још од друге половине X века. Питање је, разуме се, сасвим реторичко, јер листа достојанстава звана Ескоријалски тактикон, састављена између 971. и 975. године, недвосмислено указује на то да су основна обележја управног уређења XI века, која су овде споменута, у време настанка тог списа већ била рођена.[15] Илустрације ради, само у европским областима Царства можемо да идентификујемо, уз дванаест традиционалних тема, чак једанаест нових, са стратезима на челу: Калабрија, Верија, Стримон II (Крусово, Ахладохори), Другувитија, Јерихо (између Драча и Никопоља), Едеса, Берое (Стара Загора), Дристра (Силистрија).[15a] Тако је заокружена спознаја о трећем карактеристичном феномену провинцијске управе XI века — дуготрајности њене генезе.

Наведену околност најбоље илуструје чињеница да су још средином X века стратези доминирали у улози шефа теме, а да се већ за владе Јована Цимискија (969—976) уобичајило да важним пограничним темама, са стационираном професионалном војском, управљају дуке или катепани.[16] Тада се по први пут појављују: дукс Антиохије (969), дукс Халдије (969), катепан Месопотамије — области на ушћу Дунава (око 969), катепан Италије (970), дукс Месопотамије — блискоисточне теме (976) и, нешто касније, дукс Солуна (995).[17] Тако се управо Цимискијево доба исказује као весник уре-

---

[11] Још је *Златарский*, Устройство Болгарии, 54 сл., уочио да је наизменична појава дукса и катепана у истој области била последица везаности ових достојанстава за одређену личност, а не за одређену област. За примере овакве флуктуације у бугарској, придунавској и јерменским темама в. *Cheynet*, о. с., 183—186.

[12] Cf. *Ahrweiler*, o. c., 35, 55, 58—62; *Cheynet*, o. c., 193 sq.

[13] *Ostrogorsky*, Geschichte[3], 225 sq. У новије време појавио се већи број студија у којима се разматра социјална структура оновремене византијске војске, студија полемичних у односу на дело Острогорског. Оне овде нису наведене, јер не доводе у питање речену синтетску констатацију.

[14—14a] *Скабаланович*, нав. д., 308—313; *Ahrweiler*, o. c., 2, 21 sq., 24 sq. Cf. et G. *Dagron* — *H. Mihaescu*, Le traité sur la guérilla de l'empereur Nicéphore Phocas, Paris 1986, 184 sq. Карактеристичан одраз овог преображаја тематске војске представља раније непозната кованица τὰ τῶν θεμάτων τάγματα (Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum, ed. *M. Pinder*, Bonnae 1897, III 293.11).

[15—15a] В. горе, нап. 7.

[16] Cf. *Cheynet*, o. c., 181, 187.

[17] *Oikonomidès*, Listes, 354.

ђења које ће преовладати у XI веку. За нашу тему то је необично значајно, јер се ради о времену пропасти Бугарске и стварања могућности за непосредан копнени контакт Византије са српским земљама.

Цимискијево покоравање бугарске државе оставило је до нашег времена недовољно решеним питање стварног опсега византијске власти у некадашњим западним крајевима те државе.[18] Два недавно објављена и раније непозната чиновничка печата у великој мери расветљавају ово питање, потврђујући под сумњу стављани податак Барског родослова о томе да је византијска војска заузела Рас после смрти бугарског цара Петра (927—969).[19] Печат који се непосредно односи на Рас употребљавао је Јован, протоспатар и катепан Раса (Ῥάσου) и он по сфрагистичким карактеристикама несумњиво припада времену у коме релативно кратко влада Цимискије.[20] Титула Јованова, као што сам показао, одговара тадашњем, новоуведеном третману пограничних наменсика и претпостављено је већ да је он могао бити надређен власнику другог печата који се овде разматра.[20a] Тај други печат припадао је Адралесту Диогену, царском протоспатару и стратегу Мораве (Μοράβα).[21] О његовој делимично познатој каријери и теми Морава поднето је посебно саопштење на II конференцији југословенских византолога,[21a] па бих овде само указао на ноторну чињеницу да се ради о простору око реке Велике Мораве.

Међусобни однос двеју тема и њихових намесника није могућно са сигурношћу утврдити, али је извесно да је катепан Раса имао виши ранг од стратега Мораве. Ни један ни други се, међутим, не налазе у Ескоријалском тактикону и управо ова околност не дозвољава извођење сигурног закључка о постојању службеног односа надређеног и подређеног. С друге стране, та околност добија логично објашњење у вести Барског родослова да се цар Јован Цимискије, после уништавајућег удара на Бугарску, релативно брзо вратио у

---

[18] Старија схватања по овом питању релативизовао је *Ostrogorsky*, Geschichte[3], 250 n. 2, закључком да је бугарска држава била покорена, али да ова чињеница није по себи подразумевала присуство византијске војске и чиновништва на свакој стопи новостечене земље. Касније је *Литаврин*, нав. д., 262 сл., закључио да покоравање Бугарске није значило да су њени западни делови били запоседнути од стране победника. *Oikonomidès*, о. с., 261, указао је на то да у региону потоњег покрета Комитопула (976), а после кампање из 971, нема ниједног византијског команданта, бар не према Ескоријалском тактикону. Печати које је у новије време сам издао (в. даље) релативизују и ово гледиште.

[19] Летопис Попа Дукљанина, изд. *Ф. Шишић*, Београд — Загреб 1928, 449—451.

[20] Edd. *J. Nesbitt — N. Oikonomidès*, Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, I, Washington 1991, № 33, pp. 100—101.

[20a] Ibid., p. 196.

[21] Ibid., № 36a (Addendum), pp. 195—196, где је и коментарисано постепено померање тежишта моравске области ка Браничеву током XI и XII века.

[21a] *С. Пириватрић*, Византијска тема Морава и „Моравије“ Константина VII Порфирогенита (у овом зборнику).

Цариград, препуштајући својим војсковођама развијање завршних операција на западу.[22] У међувремену, док су ове операције трајале, пожурило се са састављањем Ескоријалског тактикона који је требало да презентује велике победе византијског оружја у читавој претходној деценији, како на Истоку тако и на Западу, како за владе Цимискија тако и за владе Нићифора II Фоке. Најзад, једва да је потребно посебно наглашавати да је у турбулентним временима стварања Самуилове државе дошло до рушења византијске власти у споменутој балканској регији, најкасније до 986. године.[23]

У досадашњем излагању посветио сам нешто више простора општијим оквирима за разумевање устројства византијске администрације на централно-западним балканским просторима после пропасти Самуилове државе 1018. године. Ипак, мноштво непознаница и даље прати наше представе о овом питању, колико год била у вези с тим тачна реченица Георгија Острогорског, која је постала класичном: „Обилазећи покорену земљу, Василије II је свуда обнављао византијску власт и постављао по градовима своје команданте".[24] Али, какав је конкретан изглед са организационог аспекта имало обнављање византијске власти?

Разуме се, ово питање се не поставља за теме чија егзистенција није никад била угрожена, као што су Солун или Никопољ, и које су само поново досегле некадашњи обим, него за теме које се појављују после 1018. године. Извесно је, пре света, да су успостављене старе, давно створене теме, чији је континуитет живота у међувремену био прекинут. Такав је био, на пример, случај са темом Драч.[25] Што се тиче тема створених за владе Јована Цимискија, које су релативно брзо потпале под Самуилову власт, и оне су могле да буду поново успостављене, као што је то био случај са темом Дристар, која је сада обично називана Паристрион или Парадунавон.[26] Међутим, и Драч и Паристрион су после 1018. године представљали сложеније структуре него раније. Извори указују на постојање неколицине стратега нижег ранга у оквиру драчке теме и познају плурални облик назива придунавске теме: τῶν παριστρίων (πόλεων) — придунавских градова, међу које спада и Дристар (Доростол).[27]

---

[22] Ed. *Шишић*, Летопис, 324. Cf. et Scylitzes, ed. *Thurn*, 310. 66—69.

[23] Cf. *Nesbitt — Oikonomidès*, loc. cit.

[24] *Г. Острогорски*, Историја Византије, Београд 1959, 295.

[25] За општу ситуацију в. Историја српског народа I, Београд 1981, 172 сл. (*Љ. Максимовић*). За Драч: Scylitzes, ed. *Thurn*, 363.49—51. Уп. Византијски извори III, 133 н. 186 (*J. Ферлуга*). Уопште за тему Драч, уп. *A. Ducellier*, La façade maritime de l'Albanie au Moyen âge, Thessaloniki 1981, 92 sq.

[26] Уп., пре свега, *Banescu*, Duchés, 9, 45—117 (порекло, име, седиште, итд.), као и Византијски извори III, 121 н. 145, 127 н. 165 (*J. Ферлуга* — обнављање теме Доростол око 1000. год. и стварање катепаната Парадунавон од 1018. год.). Усамљено је гледиште које је изнео *В. Н. Златарски*, Моливдовулъть на веста Симеона, катепанъ на Подунавието, Šišićev Zbornik, Zagreb 1929, 147, да је велика тема Парадунавон била образована тек почетком друге половине XI века.

[27] Драч: *Scylitzes*, ed. cit., 424.66—69; Парадунавон: Византијски извори III, 121 н. 145 (*J. Ферлуга*).

Уосталом, обе су теме од времена Василија II биле дукâти, односно катепенâти.[28]

Претходним набрајањем обухваћени су релативно мање значајни делови Самуилове државе, заузети током византијске реконквисте. Огромна пространства која су чинили централни делови те државе, као и области на северу и северозападу, улазила су у састав административних јединица чији су физиономија и обим још увек тешко одредљиви. Разуме се, примењени организациони принципи, као што ће одмах бити показано, не разликују се у основи од оних који су примењивани у читавом Царству, који су дошли први пут јасније до израза за Цимискијеве владе и који су тада, приликом првог покоравања Бугарске, били примењени и у (бар неким) крајевима којима сада посвећујемо пажњу. Важна разлика у третирању тих области, или неких међу њима, за Василијевих победоносних завршних похода, проистиче из њиховог претходног положаја. Радило се добрим делом о централним областима нетом срушене државе, које такву улогу нису имале у тзв. Првом бугарском царству. Стога је и разумљиво то што, док Цимискијеве завршне операције воде накнадно његове војсковође на начин који је оставио мало трага у изворима, Василије II лично предводи победоносни поход у средиште непријатељске државе, праћен будним оком дворског извештача.[29] Кад је дошло време за царев повратак у престоницу, на реченим просторима остављен је посебан командант са најширим војним овлашћењима, στρατηγὸς αὐτοκράτωρ Давид Аријанит, што никако није представљало рутински поступак.[30]

Добро је познато да је у некадашњим Самуиловим централним областима образована тема Бугарска са средиштем у Скопљу, често у литератури називана катепанатом према достојанству које су најчешће носили њени управљачи.[31] Описани начин њеног настанка

---

[28] Индикативно је да су две важне старе теме — Драч и Солун — без обзира на различитост њихове судбине у Самуилово доба, биле истовремено уздигнуте у ранг дуката после 1018. године. Cf. *Ostrogorsky*, Geschichte[3], 260.

[29] Cf. *Ostrogorsky*, o. c., 245—246, 256—257.

[30] Cf. *Banescu*, o. c., 118 sq.; *Ostrogorsky*, o. c., 258 n. 3.

[31] Иако је било покушаја да се катепанат Бугарска посматра не као тема високог ранга, него као висока војна команда над мањим темама (в. горе, нап. 4), схватање о Бугарској као пространој теми веома је солидно фундирано: *Banescu*, o. c., 118—170; *Ahrweiler*, Administration, 85 sq.; Византијски извори III, 127—128, н. 165 (*Ј. Ферлуга*); Историја српског народа I, 172 (*Љ. Максимовић*). Један од чврстих доказа за постојање теме чине изворно посведочена синонимна достојанства претора и судија (κριτής) Бугарске. О њима в. *N. Banescu*, La signification des titres de praitôr et de pronoètès à Byzance, Miscellanea G. Mercati III, Roma 1946, 387 sq.; *Gy. Moravcsik*, Byzantinoturcica I, Berlin [2]1958, 505—506. Иако се у изворима појављују и неофицијелни термини за означавање намесника Бугарске (προνοήτης, σατράπης, ἀρχηγός, ἄρχων — уп. *Златарский*, Устройство 53), извесно је да су званична достојанства била катепан и дукс. Употребљавана су наизменично, с тим што се прво појавио катепан (Давид Аријанит), да би до почетка следећег столећа превладао дукс. Ове промене не имплицирају промене статуса теме, што је понекад разматрано као могућност (*Литаврин*, Болгария, 266 сл.; в., међутим, горе, нап. 11), нити сеобе њеног центра (cf. *Ostrogorsky*, Geschichte[3]. 258 n. 3).

условио је свакако и извесне организационе специфичности, али не у оној мери како је то понекад сматрала старија наука. Осим имена које је асоцирало на некадашњу државу и привременог присуства једног посебног врховног команданта, нема упечатљивијих знакова некаквог специфичног статуса. У овом смислу одавно су се показала неодрживим извесна међусобно искључива гледишта.

Очевидно је, рецимо, да тема Бугарска није имала никакву посебну аутономију на основама старије националне или државне традиције.[32] Ако византијска власт у почетку и није инсистирала на напуштању традиционалног начина опорезивања, разлози су били више економске него политичке природе.[33] Јер, упркос томе што је друштвена елита Самуиловог режима по правилу прилазила новим господарима, и од њих била прихватана, сви поименично познати функционери које је поставила нова власт потицали су из редова царске бирократије.[34] Нешто другачији третман затечене црквене хијерархије приликом оснивања Охридске архиепископије само је још један доказ да није било, како је то раније претпостављано, симбиотичног паралелизма између Катепаната и Архиепископије. Уосталом, где год се налазиле северне границе бугарског катепаната, несумњиво је да су на западу, југу и истоку биле уже од граница Архиепископије, чија је територија залазила у теме Драч, Никопољ, Солун, Стримон, Хелада и Парадунавон.[35]

Питање северних и северозападних граница теме Бугарске остаје, као што сам наговестио, умногоме отворено и свакако повезано не само са њеним обимом него и са њеним устројством. Иако су одавно одбачена екстремна гледишта о, с једне стране, територији теме Бугарске као јединству свих некадашњих области Самуилове државе од Дунава до Грчке, као и о, с друге стране, издељености теме на мноштво ситнијих управних јединица (што је знатно позније стање), очевидно је да велики катепанат није могао опстати без слојевите унутрашње организације.[36] Нажалост, о томе током већег дела XI века изворно није ништа прецизније забележено. Утолико би било од већег значаја одредити локацију и статус административних јединица које се уз тему Бугарска спомињу у првој половини XI века.

Као што су у доба Јована Цимискија била посведочена два имена управних области у данашњој Србији — Рас и Морава, тако се у доба Василија II, око 1018. године и касније, поново појављују два имена, али другачија и у нешто другачијем распореду — Србија и Сирмијум. Управо за ова два имена је везано толико различитих тумачења на основу свега неколико сигурних изворних података да

[32] Тако су ствар постављали *Б. Прокић*, Први охридски архиепископ Јован, Глас СКА 88 (1911) 285, 287, 301; *Златарский*, Устройство, 49 сл., 51 сл., 55 сл.; *исти*, История II, 1 сл. Уп. за критику овог схватања *Banescu*, o. c., 11 sq.; *Ostrogorsky*, Geschichte³, 258 n. 2; Историја српског народа I, 172 н. 6 (*Љ. Максимовић*).

[33] Уп. *Литаврин*, Болгария, 253 сл., 309 сл.; *Ostrogorsky*, Geschichte³, 257 sq.

[34] *Литаврин*, нав. д., 254 сл.

[35] Исто, 265 сл.

[36] В. горе, нап. 4, 10.

се чини неопходном једна прегледна, кратка презентација тих података:

— Србија. — Постоје укупно четири гувернерска печата са навођењем Србије: (а) Константина Диогена, стратега Србије (Σερβήας);[37] (b) можда идентичан са претходним — Константина Диогена, патрикија (?) и стратега Србије (Σερβήας);[38] (c) Николе, протоспатара и стратега Србије;[39] (d) Константина, антипата, патрикија и дуке Солуна, Бугарске и Србије.[40] Осим наведених печата, постоји и латински препис сигилиона који је издао Љутовид (Litouitius, Lotavitius), протоспатар, ипат и стратег Србије и Захумља, вероватно 1039. године.[41] У науци је углавном, и то врло дуго, порицана вредност овог документа, али у скорије време и рехабилитована његова аутентичност.[42]

— Сирмијум. — Првих година после пада Самуилове државе споменут је само у делу Јована Скилице, у неколико махова, али увек повезано са делатношћу Константина Диогена, освајача овог последњег упоришта срушеног противника. Диоген је, као „...τῶν ἐκεῖσε (у односу на Србију) μερῶν ἄρχων", на превару убио Сермона, непријатељског команданта Сирмијума, после чега „...ἄρχειν ἐτάχθη τῆς νεοκτήτου χώρας" (вероватно 1019. године).[43] За време печенешке најезде 1027. године, налазећи се још увек на положају архонта области Сирмијума, Диоген преузима и управљање Бугарском: „διὸ ὁ βασιλεὺς Κωνσταντῖνος τὸν Διογένην ἄρχοντα Συρμίου τυγχάνοντα καὶ δοῦκα τῆς Βουλγαρίας ἐποίησεν".[44] Било је то привремено решење, проузроковано ванредним околностима, јер је 1029. године на положај дуке Солуна дошао из Сирмијума: „..ἀπὸ Συρμίου μετατεθεὶς εἰς Θεσσαλονίκην

---

[37] *Laurent*, Thème, 190.

[38] *Nesbitt — Oikonomidès*, о. с., № 34, pp. 101—102.

[39] *G. Zacos*, Byzantine Lead Seals, II, Bern 1984, № 628.

[40] *I. Swiencickyj*, Byzantinische Bleisiegel in den Sammlungen von Lwow, Сборник въ паметь на проф. Петъръ Никовъ, София 1940, № 11, р. 439. Идентификацију овог функционера као Константина Диогена предложио је још *Banescu*, Duchés, 124 sq., али је због непостојања патронима оставља потпуно отвореном *А. С. Мохов*, К cursus honorum Константина Диогена, АДСВ 27 (1995) 34 и н. 38, н. 48. Уп. такође Византијски извори III, 138—139 н. 198 (*Ј. Ферлуга*). О привременим, несистематичним и персоналним појавама обједињавања тема в. *Литаврин*, Болгария, 269—273.

[41] Изд. *Шишић*, Летопис, 189, 190 (две редакције преписа исте повеље). За датум в. *Vera von Falkenhausen*, Eine byzantinische Beamtenurkunde aus Dubrovnik, BZ 63 (1970) 18. За аутентичност титулатуре уп. *Laurent*, Thème, 194. Међутим, идентификовање дукљанског простора са Србијом из Љутовидове титуле, како то предлажу *Laurent*, о. с., 185 sq., и *Wasilewski*, Thème, 469 sq., свакако не може опстати. Уп. Историја српског народа I, 174 (*Љ. Максимовић*).

[42] Cf. (са упутама на старију литературу) *Wasilewski*, Thème, 469 sq.; *Falkenhausen*, о. с., 10 sq. et passim.

[43] Scylitzes, ed. *Thurn*, 365.15—366.30. На овом податку заснивају се схватања о постојању теме Сирмијум: *Скабаланович*, Государство и церковь, 228 сл.; *Laurent*, Thème, 188; *Ostrogorsky*, Geschichte³, 259 n. 1; Византијски извори III, 140 н. 199 (*Ј. Ферлуга*).

[44] Scylitzes, ed. cit., 373.94—95. За датирање уп. *Banescu*, Duchés, 122 (око 1026); *Wasilewski*, Thème, 474 n. 49 (1027).

γίνεται δούξ".[45] Из тог, такође кратког, раздобља сачуван је и његов печат који је поседовао у својству антипата, патрикија и катепана Солуна.[46]

Повезаност Константина Диогена и са Сирмијумом и са Србијом одавно је пала у очи истраживачима и изазвала, као што је споменуто, више различитих, па и међусобно супротстављених тумачења о месту ових ентитета у ондашњој управној структури. Ако не узмемо у обзир мишљења, данас свакако превазиђена, која у овој или оној мери занемарују цитиране изворне податке,[47] преостају схватања о географској повезаности темâ Сирмијум и Србија или, чак, њиховој идентичности. У овом последњем случају, Сирмијум је третиран или као средиште управне јединице Србије или као њено погранично место, при чему се сама Србија лоцира двојако: у београдско-браничевску регију или у рашку област, са везом ка реци Сави.[48] Да ситуација буде сложенија, у таквим комбинацијама Константину Диогену се каткад приписује и један одавно објављени печат извесног Константина, антипата, патрикија и дуке Солуна, Бугарске и Србије.[49]

Упркос томе што се оба имена — Сирмијум и Србија — јављају доследно у различитим врстама извора — једно у историографском тексту, друго на печатима — очевидно је да не могу бити сматрана синонимима. Скилица употребљава званична тематска имена за Бугарску и Солун, па је логично претпоставити да то чини и за Сирмијум, који иначе одваја од Бугарске. С друге стране, Србија је сасвим сигурно званично тематско име, будући да се јавља на печатима. Треба рећи и то да, иако извори понекад сведоче о тадашњем присуству српског етничког имена далеко на северу, уз токове Саве и Дунава,[50] за његово озваничење на тим просторима било је још

[45] Scylitzes, ed. cit., 376.86—88. За датум уп. Византијски извори III, 166 н. 286 (*J. Ферлуга*); *Мохов*, Cursus, 34 сл. — *Wasilewski*, Thème, 474 n. 49, даје непрецизно датирање (око 1027) и погрешно сматра да је Диоген и овом приликом задржао Сирмијум у својој надлежности. Тако и Византијски извори III, 138—139 н. 198 (*J. Ферлуга*).

[46] *G. Schlumberger*, Sigillographie de l'Empire byzantin, Paris 1884, 104.

[47] Cf. *Златарски*, История II, 16; *Banescu*, o. c., 24 sq., 27, 42 sq.

[48] *Скабаланович*, Государство и церковь, 228 сл.; *Златарскій*, Устройство, 51; *исти*, История II, 6; *P. Mutafčiev*, Bulgares et Roumains dans l'histoire des pays danubiens, Sofia 1932, 345 sq.; *исти*, История на българския народ II, София 1944, 1—10; *Wasilewski*, o. c., 465 (Paristrion Occidental), 474 sq. (476 — паралеле тематског назива Сирмијум/Србија: Задар/Далмација, Дристра/Паристрион, Скопље/Бугарска), 478 sq.; *Јованка Калић (-Мијушковић)*, Београд у средњем веку, Београд 1967, 35 сл.; *Oikonomidès*, Listes, 260; *Falkenhausen*, Beamtenurkunde, 18; *Cheynet*, Stratège-duc, 184. — Експлицитна идентификација замало је избегнута у Византијски извори III, 157—158 н. 250 (*J. Ферлуга*).

[49] В. нап. 40 у овом раду, и библиографију у Византијски извори III, 138—139 н. 198 (*J. Ферлуга*).

[50] De administrando imperio, ed. cit., c. 30, pp. 144—146; c. 32, pp. 160; Советы и рассказы Кекавмена, изд. *Г. Г. Литаврин*, Москва 1972, 268.28. Ипак, северна граница српске државе у X веку није могла прелазити линију Чемерно, Голија, Јавор, Златибор: *Р. Новаковић*, О границама Србије и српске државе у средњем веку, ЗФФБ 8/1 (1964) 167. Стога смрт Часлава на северу у једном походу не треба повезивати са простирањем имена Србије до Саве, како то чини *Wasilewski*, Thème, 476.

сувише рано. Најзад, печат приписан са слабим разлозима Константину Диогену, без обзира на то коме је стварно припадао, у готово исту раван доводи Солун, Бугарску и Србију, третирајући их тако као посебне, очевидно тематске јединице. Само што Србија у овој комбинацији није могла бити катепанат као што је то својевремено био Рас, у доба када је до стварања бугарског и солунског катепаната било још далеко.

Неизбежно је, дакле, узети да је фамозни Константин Диоген у својој каријери био стратег обеју тема о којима се овде расправља. С обзиром на његово дугогодишње присуство у Сирмијуму (1019—1029), одакле је отишао у Солун, а убрзо затим у тему Тракесион, затвор, манастир и смрт,[51] прилично је извесно да његово управљање темом Србијом пада у време завршног обрачуна са државом Самуилових наследника. Из Србије је, ако Скилицу можемо на такав начин схватити (τὰ ἐκεῖσε μέρη), кренуо у заузимање Сирмијума, што не значи обавезно да су се две области граничиле. Један од његових наследника на положају стратега Србије био је и онај Никола чији је печат сачуван.

Локација теме Сирмијум је прилично јасна, мада се то исто не може рећи и за њен простор. Локација и распростирање теме Србије представљају далеко већу загонетку. Споменути Љутовидов сигилион, уколико се прихвата да је аутентичан, сведочио би у корист неког простора у коме се традиционално употребљавало српско име и који се у односу на Захумље налазио у унутрашњости балканског копна. Искуство из Цимискијевог времена са катепаном Раса указује на могућан део тог простора. На Рас указује, можда, још једна околност. У првој повељи Василија II за Охридску архиепископију, од 31 наведене епархије, шест се налазило на будућим српским територијама, тада још увек византијским, док се у другој повељи јавља седиште седме такве епископије — Рас.[52] Уза све то, поставља се и једно интригантно питање: не показује ли појава теме Србије извесну аналогију са појавом теме Бугарске, која име добија по претходно пораженој непријатељској сили?

Принципи и схема управне организације о којима је овде било речи тешко да су надживели средину XI века. Тема Србија, у којој се још пре истека прве половине столећа на положају управника могао наћи један локални династ, што у пограничним подручјима

[51] *Мохов*, нав. д., 34—35. Осим чланка Мохова, za curriculum vitae Диогенов уп. и *V. Laurent*, Bulgarie et princes bulgares dans la sigillographie byzantine, EO 33 (1934) 414—419, мада аутор узима у обзир и сигилографски материјал који не садржи патроним Диоген и који би стога требало оставити по страни. Уп. нап. 40.

[52] Уп. Историја српског народа I, 178 (*Љ. Максимовић*). Тадашња претпоставка да се област епископије Рас од оснивања ширила преко византијске границе тешко да је одржива у светлу овде изнетих разматрања о тематском уређењу. Пре ће бити да се, бар у почетним годинама преуређења прилика након сламања државе Самуилових наследника, државна и црквена организација на реченом простору у целини територијално поклапају.

није била непозната пракса,[53] свакако је одумрла у напредовању локалног елемента на рачун византијског. Из Сирмијума се византијско упориште према Угрима помера већ у ратним годинама 1057—1059. ка Београду и Браничеву, где управља, надгледајући византијску северну границу, будући цар Роман Диоген.[54] Наступила је ситуација у којој се, седамдесетих година XI века, уместо Србије и Сирмијума, као кључне управне јединице на северу афирмишу Ниш и Браничево.[55] Индикативно је да ће, у тим померањима, и намесник теме Бугарске почети све чешће да се назива дуком Скопља.[56]

Чини се да би, након свега што је речено, готово сувишно било подвлачити да је византијска управа, успостављена на територијама које су претходно улазиле у састав Самуилове државе, била организована по важећим начелима и пракси тога времена. Извесне специфичности, које се могу уочити упркос сиромаштву извора, настајале су из потреба условљених локалним приликама, пре свега ситуацијом на северној и северозападној граници. Велика непозница остаје структура чиновништва, али у времену о коме је реч то није случај само са овде третираним областима. Врло је могућно, такође, да у тим областима још увек нису идентификоване све значајније административне јединице. Уколико у будућности буде остварен одговарајући напредак у вези с једним или другим питањем, биће то углавном резултат евентуалног проналажења новог сфрагистичког материјала.

---

[53] За ову праксу уп. нпр. *Ј. Ферлуга*, Драч и драчка област пред крај X и почетком XI века, ЗРВИ 8/2 (1964) 129 сл.; *Wasilewski*, Thème, 469; *Vera von Falkenhausen*, Untersuchungen über die byzantinische Herrschaft in Süditalien vom 9. bis ins 11. Jh., Wiesbaden 1967, 108; *eadem*, Beamtenurkunde, 19 sq. Пропаст теме Србије због Љутовидовог пораза у борби са зетским владаром Војиславом око 1042, како је то веровао *Скабаланович*, нав. д., 220, не представља одрживу претпоставку. За разумевање одговарајућег места у Барском родослову в. *Falkenhausen*, Beamtenurkunde, 18. Развитак је понекад ишао и у обрнутом смеру — укључивањем делова територија локалних династа у надлежност тема. Cf. *Wasilewski*, Thème, 470—472.

[54] Cf. *Wasilewski*, o. c., 478 sq.

[55] *Banescu*, Duchés, 150; *Wasilewski*, o. c., 480 sq; *Калић*, Историја Београда, 36 сл.

[56] Cf. *Ahrweiler*, Administration, 87.

Ljubomir Maksimović

L'ORGANISATION DU POUVOIR BYZANTIN APRES 1018 DANS LES CONTRÉES RECONQUISES

S'inscrivant dans le cadre d'un processus à long terme, une des caractéristiques du XIème siècle, dès l'époque de Basile II et, en partie même, à la période antérieure, réside dans la diversification croissante des unités administratives, s'accompagnant d'une réduction territoriale des compétences et de l'importance même des stratèges des thèmes, à la place desquels apparaissent à la tête des thèmes les plus importants, surtout frontaliers, des fonctionnaires appelés *katepano* ou *dux*. Le rétablissement de l'autorité byzantine sur les Balkans après la destruction de l'Etat de Samuel (1018) se traduisit ainsi, du point de vue de l'organisation de l'administration publique, par l'instauration d'éléments dont les prémices étaient apparus déjà à l'époque suivant la première conquête de la Bulgarie (971). C'est notamment de cette époque que datent deux sceaux de fonctionnaires — le catépan de Rascie et le stratège de Morava. A la suite de la création de l'Etat de Samuel les deux unités administratives correspondantes avaient dû disparaître. Toutefois, après 1018, la «reconquista» byzantine, reprenant les principes d'organisation déjà établis et s'attelant à restaurer les anciens thèmes balkaniques ou à créer de nouvelles unités administratives selon ces mêmes principes, instaura entre les différents maillons du pouvoir, dans les contrées du nord-ouest, un rapport semblable à celui ayant existé antérieurement. Si les plus vastes territoires furent inclus dans le catépanat de Bulgarie, la question de ses frontières nord et nord-ouest reste ouverte. Le long de celles-ci on trouvait au moins deux thèmes, Sirmium et la Serbie, qui, par leur taille et leur importance, étaient assurément loin d'égaler la Bulgarie. La position du thème de Sirmium est relativement claire, ce qui n'est pas le cas pour sa taille. La localisation du thème de Serbie est moins évidente, bien que l'on puisse avancer qu'il gravitait certainement dans les régions confinant aux Etats serbes de l'arrière-pays du littoral adriatique. Au cours du XIème siècle ces deux thèmes disparurent, le second plus rapidement, et le premier plus lentement, de sorte qu'en tant qu'unités administratives clés, cette fois-ci sur la seule frontière nord, s'affirmèrent les villes de Niš et Braničevo.

Зборник радова Византолошког института XXXVI, 1997.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXVI, 1997

УДК 949.711(094)"653" : 321.17(=861) : 342.33(091)

МИЛОШ БЛАГОЈЕВИЋ

СРПСКЕ УДЕОНЕ КНЕЖЕВИНЕ

Проучавање државног уређења најстаријих српских земаља, укључујући облик и начин владања, било је подједнако занимљиво како историчарима тако и правницима. Но и поред испољеног интересовања, поједина питања нису у довољној мери осветљена, међу њима питање наслеђивања врховне власти и присуство удеоних кнежевина. Узрок овој појави не треба тражити једино у недостатку извора, већ више у методолошком прилазу проблему, неуједначеној терминологији, као и запостављању чињенице да је српски народ у раном средњем веку живео у пет државних целина.[1] Свака од ових целина градила је властито уређење, улазећи повремено у чвршћу или лабавију политичку заједницу са својим суседима. Биле су то: Паганија или област Неретљана, затим Захумље, Травунија, Диоклетија или Дукља и Србија. Сада се само по себи намеће питање — шта се дешавало са већ изграђеним државним организмом када би се нашао у политичкој заједници са другом државном целином. На оваква и слична питања не може се дати тачан и исцрпан одговор без посебне и шире анализе. Овом приликом може се само претпоставити да је мања државна целина у односу на већу и јачу доспевала у положај „удеоне кнежевине". Одмах треба рећи да је појам „удеоне кнежевине" производ научне литературе и да као такав није био познат српској средњовековној терминологији.[2]

У старом српском језику, када је требало означити део неке веће целине, користила се реч: „часть".[3] Она је жива још и данас

[1] *Н. Крстић*, Разматрања о Душановом законику. II О државном строју, Гласник Друштва србске словесности VII (1855) 22—85; *К. Јиречек*, Историја Срба I, Београд 1952, 257; *Т. Тарановски*, Историја српског права у Немањићкој држави, Београд 1931, 156—166. *Б. Радојковић*, Разматрања о деоном владању и деоним кнежевинама, Историјски часопис 8 (1959) 1—25. У цитираном раду Т. Тарановски је исцрпно коментарисао ставове К. Јиречека, док је Б. Радојковић покушао да назначену проблематику објасни уз помоћ података из Барског родослова.

[2] J. Калић је упозорила да је термин удеона кнежевина „вештачка творевина науке у XIX веку". Види: *J. Калић*, Србија у доба кнеза Страцимира, Богородица градачка у историји српског народа, Чачак 1993, 51.

[3] *Ђ. Даничић*, Рјечник из књижевних старина српских III, Београд 1864, 481.

али се ређе чује. Реч „честь“ послужила је као основа од које је изведен средњовековни термин „чcostьникь“, под којим се подразумева особа која поседује део нечег или господари над делом неке целине. Колико је познато, најстарији помен „честника“ и то у множини налази се у повељи Кулина бана која је издата дубровачким грађанима 1189. године.[4] Овом повељом босански бан даје слободу трговања свим Дубровчанима по целој својој држави и, поред осталог, наређује да им не буде од „моихь чьстьниковь силе“.[5] Из саопштеног цитата јасно се види да Босном поред бана управљају и његови „честници“, чије се надлежности простиру на одређеним деловима државне територије. На основу наведеног податка не може се ближе одредити однос између бана и честника, не може се наслутити степен сродства, нити величина територије потчињене неком честнику. Поводом последњег захтева могуће је дати бар посредан одговор.

У науци је одавно позната чињеница како је Стефан Немања, пре него што је постао велики жупан, примио „чест отачаства“, која се састојала од неколико жупа.[6] На основу ове чињенице могло би се наслутити да су и честници Кулина бана, савременика Стефана Немање, имали под својом управом веће делове државне територије. Реч честник коришћена је у политичкој терминологији и половином XIV века. Пошто је краљ Душан између 1343. и 1345. године извршио знатно проширење државне територије на рачун Византије, тада је у својим интитулацијама истицао да је: „и честникь грчьскымь странамь“ или „честьникь Гркомь“.[7] Наведене чињенице недвосмислено показују да је честник заиста господарио и управљао знатним деловима државне територије. По свој прилици тако је било и у босанској држави Кулина бана. Присуство одговарајућег термина честник и погодног израза као што је „чест отачаства“ не даје нам за право да оживљавамо средњовековну терминологију и да је уводимо у савремени језик. Из ових разлога у даљем излагању користиће се они термини које је прихватила савремена наука, у конкретном случају „удеоне кнежевине“, водећи при том рачуна да су „удеоне кнежевине“ у Кијевској Русији и другим државама представљале одређен облик државног уређења, који се по много чему разликује од „удеоних кнежевина“ у српским земљама.

Многобројним питањима државног уређења код Срба, посебно наслеђивањем врховне власти и државне територије, позабавио се

---

[4] Повеља је објављивана на више места, а такође и превођена. Види: *Љ. Стојановић*, Старе српске повеље и писма I, Београд — Сремски Карловци 1929, 2.

[5] *Стојановић*, нав. д., 2.

[6] Стефан Првовенчани, Житије Симеона Немање, Приредио *В. Ћоровић*, Светосавски зборник 2, Извори, Београд 1939, 19; Стефан Првовенчани, Живот светог Симеона, Сабрани списи, Приредила *Љиљана Јухас-Георгијевска*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 3, Београд 1988, 65.

[7] *С. Новаковић*, Законски споменици српских држава средњег века, Београд 1912, 413, 487, 488; *М. Благојевић*, Када је краљ Душан потврдио Дечанску хрисовуљу, Историјски часопис 16—17 (1970) 79—86.

равно пре 140 година др Никола Крстић.[8] Ослањајући се на малобројне, оскудне и некритички објављене изворе, који су му били доступни преко Рајићеве „Историје", он је с разлогом сматрао да треба најпре поћи од оних обавештења која је саопштио Константин Порфирогенит. На овом месту заиста не треба исправљати многобројне фактографске грешке у студији Н. Крстића, које су настале услед коришћења непотпуне и непоуздане изворне грађе, али зато треба указати на његов закључак да су Срби веома рано успоставили монархијски облик владавине, тј. владавину једне личности.[9] Према писању Константина Порфирогенита, монархијски облик власти постојао је код Срба још пре њиховог досељавања на Балканско полуострво. Они су у својој прадомовини — у Србији „некрштених" Срба — имали једног владара, а када је он умро, „власт над Србијом" наследила су два његова сина.[10] У конкретном случају државна територија са целокупним становништвом била би подељена на два једнака дела, али се и даље сматрала јединственом политичком целином. На такав закључак упућује даље казивање Константина Порфирогенита, када саопштава да један од два брата, „преузевши половину народа, пребегне Ираклију, цару Ромеја".[11] Узроци пребегавања нису познати. Могла је то бити релативна пренасељеност, или политички сукоби, што често иде заједно. У сваком случају, владару Срба, који је остао са половином народа у прадомовини, припала је целокупна територија првобитне Србије. Друга половина народа са својим вођом пронаћи ће своју нову отаџбину у оквирима царства Ромеја.

После доласка на Балканско полуострво Срби су основали неколико држава, од којих се највећа и најзначајнија у византијским изворима редовно назива Србија. Била је то друга по реду Србија, чије се име на овим просторима одржало до данас. Управо у овој држави учврстио се на власти вођа Срба који их је довео из прадомовине на нова станишта. Константину Порфирогениту није било познато његово име, али зато каже: „пошто је умро онај архонт Србин који је пребегао цару Ираклију, по наследству завлада његов син, а потом унук и тако редом архонти из његовог рода".[12] Занимљиво је приметити да византијски цар назива вођу Срба и „архонтом" и „Србином", не остављајући никакву сумњу о његовом друштвеном положају и етничком пореклу. Архонтима се називају

[8] *Крстић*, Разматрања о Душановом законику, 22—85.

[9] *Крстић*, нав. д., 28—32.

[10] Византиски извори за историју народа Југославије II, Обрадио *Б. Ферјанчић*, Београд 1959, 47. За разлику од извода из списа Константина Порфирогенита, које је користио Н. Крстић, превод и коментари Б. Ферјанчића неупоредиво су бољи и поузданији. Нешто касније саопштена су и нова сазнања о вредности списа Константина Порфирогенита. Види: *Б. Ферјанчић*, Структура 30. главе списа De administrando imperio, ЗРВИ 18 (1978) 67—80; *Љ. Максимовић*, Структура 32. поглавља списа De administrando imperio, ЗРВИ 21 (1982) 25—32. У овим радовима саопштен је и обиман преглед литературе о Константину Порфирогениту.

[11] Византиски извори за историју народа Југославије II, 47 (даље: Византиски извори II).

[12] Византиски извори II, 50.

и сви његови по имену непознати потомци, који су владали Србијом у VII и VIII веку. Овом приликом заиста не би требало оспоравати монархијски облик владавине, нити присуство једног владарског рода. Расположива изворна грађа то не дозвољава. Један владарски род могао се заиста одржати више стотина година. О томе су сачувана непосредна сведочанства и за најстарији период српске историје. Константин Порфирогенит, описујући Захумљане и њихову земљу, каже и следеће: „Род антипата и патриција Михајла сина Вишетиног, архонта Захумљана, потиче од некрштених становника на реци Висли".[13] Имајући у виду садржину наведеног цитата, с разлогом верујемо да нико у то доба у Цариграду или Захумљу не би могао измислити да род кнеза Захумљана води своје порекло баш са Висле. Од досељавања Срба па до настанка цитиране забелешке прошло је око 300 година, па је само захваљујући сачуваној традицији могла бити сачувана и успомена на порекло рода антипата и патриција Михајла — сина Вишетиног. Према томе, по истом принципу била је сачувана и успомена на порекло владарског рода, из којег су потицали сви архонти Србије до половине X века.

Византијски цар и писац није умео ништа да каже о именима и делатности најстаријих архоната Србије, изузев да су се смењивали по природном редоследу, тако да од њих потиче и први по имену владар Србије: „Вишеслав, и од њега Радослав и од њега Просигој и од њега Властимир".[14] Из наведеног редоследа могло би се закључити не само да је у Србији постојао монархијски облик владавине већ и да је на снази било начело примогенитуре, по којем држава и врховна власт припадају најстаријем сину. Поштовање овог начела могло је и те како бити драго и прихватљиво Константину Порфирогениту, али је политичка пракса често угрожавала ово начело и у Византији и у Србији.

Византијски цар и писац све српске владаре редовно назива архонтима, било да они владају Србијом, било Захумљем, Травунијом, Конавлима и Диоклитијом. Не треба ни доказивати да су саплеменици њихов владарски ранг другачије исказивали, свакако неком домаћом титулом. У литератури је прихваћено објашњење да у конкретном случају византијска титула архонта одговара словенској титули кнеза, па у даљем излагању најстарије српске владаре треба тако и титулисати.[15] О српском кнезу Властимиру, праунуку првог по имену познатог кнеза Србије Вишеслава, сачувана су потпунија и занимљива обавештења. За њега се поред осталог зна да је имао више деце, а међу њима бар једну кћерку. Кнез Властимир је своју кћерку удао за Крајину, сина Белоја, тадашњег жупана Травуније. Поводом успостављања ових родбинских веза, Константин Порфирогенит пише: „Желећи да прослави

[13] Византиски извори II, 60.

[14] Византиски извори II, 50.

[15] Све јужнословенске владаре Константин Порфирогенит назива архонтима. Ову врсту архоната Б. Ферјанчић и у преводу и у коментарима редовно назива кнезовима, што је и уобичајено у литератури. Види: Византиски извори II, 14, 23, 16, 19, 31, 33, 36, 40, 42—45, 50, 53—60, 62, 64, 77—80.

свога зета, именова га овај (Властимир) за архонта, учинивши га самосталним. Од њега се роди Хвалимир, а од овог опет Чучимир".[16] После набрајања првих потомака, следи занимљива констатација која гласи: „Архонти Травуније увек су били под влашћу архонта Србије".[17] Све што је до сада у наведеним цитатима саопштено заслужује дужну пажњу. Из цитата се сазнаје да се на челу Травуније налазио најпре жупан Белоје. Није познато на који је начин доспео до свог положаја. Могао је доћи на власт по начелима примогенитуре, али и по начелима секундогенитуре. На ово се питање не може дати поуздан одговор. Остаје међутим чињеница да је његов син Крајина после женидбе уздигнут на ранг архонта, односно кнеза, који по одлуци српског кнеза Властимира постаје самосталан. Под овом „самосталношћу" подразумева се, по свој прилици, власт једног монарха, која се не дели ни са ким. Он самостално влада у својој земљи, али је истовремено потчињен старијем и моћнијем владару, у овом случају Властимиру, кнезу Србије. Успостављена сарадња и субординација могли би се сматрати вазалним односом, али истовремено и обликовањем прве српске удеоне кнежевине. За разлику од жупана Белоја, његов син Крајина уздигнут је на ранг „архонта", односно кнеза. У кнежевини Травунији половином IX века постоји наследна кнежевска породица, чији се потомци смењују на престолу око 100 година. Они су потчињени кнезу Србије, али самостално управљају кнежевином Травунијом. После смрти Константина Порфирогенита губи се танка нит која је омогућавала да се прати судбина требињских кнежева.

Из досадашњег излагања, заснованог на подацима Константина Порфирогенита, могло се закључити да су половином IX века у српским земљама постојале бар три наследне кнежевске породице: једна у Србији, друга у Травунији и трећа у Захумљу. За разлику од Травуније, изгледа да су кнезови Захумља били потпуно самостални и независни од кнезова Србије. За кнежевску породицу у Диоклитији подаци су знатно млађи, пошто потичу тек с краја X века, док о архонтима Паганије нема помена код Константина Порфирогенита.[18] Овакво стање умногоме компликује посматрање и проучавање наслеђивања државе и врховне власти. Крајња оскудица обавештења за Травунију и Захумље упућује на то да се поменути процеси прате искључиво у Србији, у којој, према ви-

[16] Византиски извори II, 62 и нап. 218. Овде Б. Ферјанчић упозорава да је Властимир доделио свом зету Крајини титулу кнеза, „али је Травунија вероватно и даље остала под српском врховном влашћу". Овај је закључак свакако тачан, а може се још и појачати.

[17] Византиски извори II, 62.

[18] Кнез Јован Владимир почео је да влада Диоклитијом најкасније око 990. године, пошто је једно његово посланство стигло византијском цару Василију II 992. године. Види: *Г. Острогорски,* Сербское посольство к императору Василию II, Глас САНУ 193 (1949) 15—29 (= Сабрана дела Георгија Острогорског, књ. IV, Београд 1970, 147—158). Међу адресама писама која су слали византијски цареви Константин VII и његов син Роман II (945—959) помиње се и адреса: „архонту Дукље". На основу овог податка може се закључити да је Диоклитија имала своје архонте (кнежеве) и половином X века. Види: Византиски извори II, 78.

зантијском цару и писцу: „После смрти кнеза Властимира наследише власт у Србији његова три сина:: Мутимир, Стројимир и Гојник, поделивши земљу".[19] Садржина наведеног цитата оспорава постојање и примену начела примогенитуре, и јасно указује на присуство секундогенитуре, по којем сваки члан кнежевске породице добија свој део државе. Овде треба приметити да није јасно да ли су браћа била потпуно равноправна или је најстарији брат био велики кнез, којем су се млађа браћа потчињавала.[20] Према ономе што се касније збило, изгледа да су се млађа браћа понашала прилично самостално, што није одговарало кнезу Мутимиру. На основу саопштених чињеница може се закључити само то да су се начела примогенитуре и секундогенитуре преплитала све до половине IX века.

Управо у то доба Бугари су по други пут напали Србију (око 880) и претрпели пораз, тако да је заробљен бугарски принц Владимир са 12 истакнутих бољара.[21] Изгледа да је то била само претходница, док је главнину војске водио бугарски кнез Борис. После ових догађаја кнез Борис је био приморан да закључи мир са Србијом, плашећи се за живот свог сина Владимира. Изгледа да се мир није могао једноставно закључити, пошто је Србија тада била подељена између браће Мутимира, Стројимира и Гојника. По свој прилици, за успостављање мирних односа био је највише заинтересован кнез Мутимир, што се не може тврдити и за његову браћу. Имајући у виду ову чињеницу али и друге, кнез Борис: „Желећи да се врати у Бугарску и плашећи се да га Срби негде на путу не пресретну из заседе, затражи за своје обезбеђење децу архонта Мутимира, Борена и Стефана,"[22] који су га заиста безбедно спровели до границе. За учињену услугу кнез Борис их је богато обдарио, а они су узвратили уздарјем, што је без сумње био најбољи знак да су успостављени пријатељски и савезнички односи између породице српског кнеза Мутимира и бугарског кнеза Бориса. Овде треба приметити да нема доказа да су пријатељски односи успостављени и са породицом кнеза Стројимира или породицом кнеза Гојника.

Изгледа да је већ тада у Србији дошло до оштрије политичке поларизације по питању сарадње с Бугарском или са Византијом. Кнез Мутимир је без сумње био за сарадњу са Бугарском, што се не може рећи за кнеза Стројимира и кнеза Гојника. Према писању Константина Порфирогенита, после окончаног рата с Бугарима: „Нешто доцније посвађају се иста три брата архонти Србије и пошто Мутимир један од њих надјача и желећи сам да влада, ону двојицу зароби и предаде их у Бугарску, задржавши под својим старатељством једино сина брата Гојника по имену Петра, који одбеже у Хрватску".[23] У овом цитату свака је реч значајна. Из његове

[19] Византиски извори II, 51.

[20] Б. Ферјанчић је с разлогом претпостављао да је „можда Мутимир имао извесно првенство над својом браћом" (Византиски извори II, 52 нап. 164).

[21] Исцрпно о томе: *Љ. Максимовић*, О времену похода бугарског кнеза Бориса на Србију, Зборник Филозофског факултета XIV-1 (Београд 1979) 69—76.

[22] Византиски извори II, 52; види и нап. 21.

[23] Византиски извори II, 52.

садржине јасно се види да је Србијом самостално завладао кнез Мутимир, најстарији син кнеза Властимира. Он је то учинио силом, потиснувши потпуно своју млађу браћу из политичког живота. Још пре него што је ушао у сукоб с браћом, кнез Мутимир је осигурао подршку Бугарске. Једино се овом чињеницом може објаснити зашто је своју млађу браћу предао на чување бугарском кнезу и зашто је то бугарски владар прихватио. Радило се свакако о пријатељским и савезничким односима између српског и бугарског владара. Пре овог догађаја, браћа Мутимир, Стројимир и Гојник заједнички ратују против Бугара око 880. године, али после склапања мира односи међу браћом се мењају. Изгледа да је баш тада дошло до јаче политичке поларизације у Србији, на присталице савеза с Бугарском и противнике таквог савеза. Преовладала је прва струја на челу с кнезом Мутимиром. Захваљујући добрим односима с бугарским кнезом Борисом, српски кнез Мутимир одржао се на власти неузнемираван све до своје смрти[24] (891/2). Својим поступком, којим је потиснуо млађу браћу из политичког живота, он је без сумње оспорио примену начела секундогенитуре, настојећи истовремено да учврсти начело примогенитуре. У томе је заиста био доследан, па га је после смрти наследио „најстарији син Прибислав".[25] Поред Прибислава, кнез Мутимир је имао још два сина, Брана и Стефана, али се о њиховом учешћу у владању државом ништа не говори, што поткрепљује чињеницу да се кнез Мутимир залагао за поштовање начела примогенитуре.

Објективне историјске околности ни тада ни касније нису омогућавале доследну примену начела примогенитуре. Ова тенденција је била присутна већ крајем IX века, али се није могла увек остварити из више разлога. Наслеђивање државе и врховне власти није зависило једино од воље актуелног владара, већ и од других политичких снага у држави, посебно од става родовске аристократије, чији се представници у то доба називају жупанима. Поред унутрашњих чинилаца, морало се водити рачуна и о утицају моћних суседних држава, које су понекад доводиле своје кандидате на владарски престо. Наследивши власт у Србији од свог оца, кнез Прибислав је остао на власти свега годину дана. Управо тада се

---

[24] *Г. Острогорски*, Порфирогенитова хроника српских владара и њени хронолошки подаци, ИЧ 1—2 (1948) 24—29 (= Сабрана дела Георгија Острогорског, кн. 4, 79—86). Хронолошке податке употпунио је Б. Ферјанчић. Према његовим истраживањима, српски владари смењивали су се или покушавали да дођу на власт по следећем редоследу:

1) кнез Мутимир је умро 891—2. године;
2) кнез Прибислав Мутимировић влада 892—94. године;
3) кнез Петар Гојниковић почиње да влада 894. године;
4) Бран Мутимировић је покушао да освоји престо 895—6. године;
5) Клонимир Стројимировић је покушао да дође на престо 897/8. год.;
6) кнез Петар Гојниковић свргнут је с власти 917—18. године;
7) кнез Павле Брановић почиње да влада 917—18. године;
8) кнез Захарија Прибисављевић почиње да влада 921. године.

За наведене допуне Б. Ферјанчића види: Византиски извори II, 53—55 нап. 174, 178, 185.

[25] Византиски извори II, 53 нап. 174.

из Хрватске вратио у Србију Петар Гојниковић, који „протера с власти свог брата од стрица Прибислава са два његова брата и узе власт, а они побегавши дођу у Хрватску".[26] Био је то преседан у пуном значењу ове речи. Петар Гојниковић, као син најмлађег сина српског кнеза Властимира, самостално је завладао Србијом, што је унело велику пометњу у устаљеном начину наслеђивања државе и врховне власти. У односу на осталу браћу од стричева, његова су права била најмања. Политичке способности кнеза Петра Гојниковића су неоспорне, али изгледа да се приликом освајања врховне власти највише ослањао на подршку родовске аристократије, којој је одговарала потпуна државна самосталност, а знатно мање на подршку из Хрватске или неке друге суседне државе. Догађаји који су уследили најбоље показују да нови српски владар није био експонент ни једне стране државе, пошто му ни једна од њих није пружала подршку. Напротив, сви суседи Србије настојали су да отежају положај српског кнеза, који је мимо устаљеног реда дошао на престо, потпомажући друге претенденте да се дочепају врховне власти.

Међу првима је своје право на престо Србије истакао Бран Мутимировић, рођени брат збаченог кнеза Прибислава и брат од стрица кнеза Петра Гојниковића. Он се, као што је упозорено, најпре склонио у Хрватску, па је вероватно отуда и дошао да преузме врховну власт у Србији.[27] Уколико би се строго поштовало начело примогенитуре, па и начело сениората, онда би Бран Мутимировић имао преча права на престо од Петра Гојниковића. То је свакако било познато савременицима и у земљи и изван Србије. Покушај Брана Мутимировића да борбом преотме престо није уродио плодом, пошто га је кнез Петар победио, заробио и наредио да се ослепи. Овим чином претендент на престо са највећим правима био је трајно дисквалификован. Колико је познато, ово је у Србији прва дисквалификација такве врсте. Две године после ових догађаја из Бугарске је дошао Клонимир Стројимировић, брат од другог стрица Петра Гојниковића, с намером да преотме престо. Он је свакако уживао подршку Бугарске, као што је и Бран Мутимировић уживао подршку Хрватске, с обзиром на то да га је кнез Борис оженио једном Бугарком из угледног рода.[28] Клонимиру Стројимировићу пошло је за руком да са војском уђе у град Достиник у Србији, али га је кнез Петар напао, победио и погубио. У овом случају кнез Петар није поштедео живот новог претендента на престо, сматрајући, по свој прилици, да од остварених права на врховну

[26] Византиски извори II, 53 нап. 172. Бежање Прибислава са браћом Браном и Стефаном у Хрватску, из које се вратио Петар Гојниковић, није остало непримећено у историографији. Ова би се појава могла објаснити једино наглим погоршањем односа између Петра Гојниковића и Хрвата, као и сарадњом кнеза Прибислава и хрватских владара.

[27] Византиски извори II, 53 нап. 174. Долазак Брана Мутимировића из Хрватске у Србију да преотме власт кнезу Петру Гојниковићу недвосмислено сведочи да су се односи између Хрватске и Србије озбиљно погоршали.

[28] Византиски извори II, 53. Клонимир је иначе отац будућег српског кнеза Часлава (Виз. извори II, 53 нап. 169).

власт нема пречих права. Учврстивши се на престолу, несметано је владао наредних 20 година.

Кнез Петар Гојниковић био је доследан у својој спољнополитичкој оријентацији. Он није био савезник Хрватске, још мање Бугарске, што му је на крају дошло главе. После извесног времена успео је да се измири са Бугарском[29] и да успостави пријатељске односе са царем Симеоном, али је истовремено јачао пријатељске везе са Византијом.[30] Незадовољни држањем кнеза Петра, посебно успостављањем савезничких односа са Византијом, Бугари су преваром намамили српског кнеза на преговоре, потом га заробили и затворили, тако да је и умро у затвору.[31] Уместо њега Бугари су на престо Србије довели кнеза Павла Брановића, сина ослепљеног некадашњег претендента Брана Мутимировића, чија су права на престо била старија и преча од права Петра Гојниковића.[32] Међутим, судећи по свему, права на врховну власт кнеза Павла Брановића нису била и највећа, што је искористила Византија, па је као претендента на престо истакла Захарију Прибисављевића, сина свргнутог кнеза Прибислава. У овом случају поред чисто политичких интереса, да доведе на власт свог експонента, Византија је без сумње истицала у први план начело примогенитуре и начело сениората. Када би се строго поштовала ова начела, Захарија Прибисављевић би у поређењу са свим својим рођацима имао највећа права на српски престо. У првом тренутку то му није помогло, пошто га је кнез Павле Брановић у борби победио, заробио и предао на чување Бугарима. Уосталом, он је био експонент бугарског цара, уз чију се помоћ и учврстио на престолу. После извесног времена кнез Павле Брановић се окренуо против Бугара, прешавши на страну византијског цара. Тада су Бугари као свог кандидата на српски престо истакли управо Захарију Прибисављевића, којег су до тада држали као заробљеника. Захваљујући подршци Бугарске кнез Захарија је постао нови владар Србије.[33] Он није био дуго лојалан Бугарској, већ је прешао на страну византијског цара, па су Бугари настојали да га војском протјерају из државе, што није ишло лако. Под великим притиском непријатељске војске кнез Захарија Прибисављевић је морао да напусти Србију и да пребегне у Хрватску. Бугари су тада бар фиктивно намеравали да Србији понуде за новог кнеза Часлава Клонимировића, блиског рођака кнеза Захарије.

[29] Поводом успостављања мира и пријатељских односа са Бугарском, Константин Порфирогенит каже: „Склопи мир (Петар) и са Симеоном, архонтом Бугарске, који му и кум постаде" (Византиски извори II, 53). Касније су и двојица бугарских војсковођа: Теодор Сигрица и Мармај, склопили кумство с кнезом Петром, али им је оно послужило само као варка да га намаме у клопку, ухапсе и одведу у Бугарску (Византиски извори II, 54, 55).

[30] О јачању савезничких односа између Србије и Византије види: *Г. Острогорски*, Лав Равдух и Лав Хиросфакт, ЗРВИ 3 (1955) 29—36 (= Сабрана дела Георгија Острогорског, књ. IV, 87—95).

[31] Византиски извори II, 54, 55.

[32] Византиски извори II, 55.

[33] О свим догађајима који се везују за долазак кнеза Захарија на власт види: Византиски извори II, 55.

Послали су и „позив жупанима да дођу код њих и одведу архонта Часлава".[34] Када су жупани дошли да прихвате новог кнеза, били су заробљени и одведени у Бугарску, а Србија опустошена, обезглављена и привремено потчињена.

Излагање Константина Порфирогенита о сложеним приликама у Србији крајем IX и у првој четвртини X века показало је, поред осталог, како су се наслеђивали врховна власт и престо у Србији. По правилу државом је владао само један владар, не делећи власт ни са браћом, ни са стричевима, нити са браћом од стричева. Највећа права на престо у начелу имао је најстарији владарев син, а после њега његова браћа по природном старешинству, што још једном потврђује присуство начела примогенитуре, уз поштовање и начела сениората у владарској породици. Када би најстарији брат искористио своје право на престо, па био смењен, дисквалификован ослепљењем или прогнан, право да га наследе припадало је његовој браћи и то по старешинству, а потом и синовима ако их је имао. У одређеним случајевима поштовало се право сениората у владарској породици. Била је то политичка потреба да се на челу државе нађе пунолетан, искусан и способан владар, који може да понесе терет свих државних послова, укључујући на првом месту одбрану земље. Политичка пракса није увек поштовала ово начело, али није га ни запостављала. Личне амбиције принчева, унутрашње прилике у држави и уплитање великих сила нарушавали су уобичајени редослед наслеђивања престола и врховне власти, али нису укидали монархијски облик владавине. Целокупно досадашње излагање показало је да у Србији током IX и X века практично нису постојале удеоне кнежевине, са изузетком можда Травуније, која је на посебан начин инкорпорирана у оквире српске државе. Почетком X века у таквом се положају према Србији нашла и Паганија, али се о њој као удеоној кнежевини не може саопштити никаква претпоставка.[35]

Овом приликом и у овом раду неће се посебно анализирати начин наслеђивања престола и врховне власти у Диоклитији, према сачуваним обавештењима у Барском родослову. Уколико би се користио овај извор, морало би се расправљати о наслеђивању престола многих владара за које се поуздано зна да нису ни постојали, што би излагање одвело на странпутицу. Уосталом, већ постоје расправе такве врсте, али се постигнути резултати тешко могу искористити у науци.[36]

За проучавање појаве удеоних кнежевина далеко су кориснија она обавештења која се односе на српске владаре и њихову браћу током XII века. Ови српски владари у литератури се обично називају рашки велики жупани или српски велики жупани. Први у њиховом низу био је велики жупан Вукан, с којим цар Алексије I Комнин

[34] Византиски извори II, 56.

[35] О укључивању Паганије у састав Србије види: Византиски извори II, 54 нап. 177.

[36] *Радојковић*, Разматрање о деоном владању и деоним кнежевинама, 1—25.

није лако излазио на крај.[37] Приморавши га једном приликом на потчињеност, обавезао га је да преда цару „као таоце своје синовце по имену Уроша и Стефана Вукана".[38] Ова чињеница као да наговештава да су у питању потенцијални наследници великог жупана. Могуће је да су и њихови родитељи имали какав удео у управљању државом. Остављајући ову претпоставку на страну, одмах треба рећи да се о наслеђивању државе и о удеоним кнежевинама нешто више зна за раздобље када се на челу Србије налазио велики жупан Урош II. Било је то уједно и доба велике потчињености српске државе и српског владара византијском цару Манојлу I Комнину.[39]

Током своје владавине Урош II није се мирио са насталим стањем и превеликим притиском, па је због тога ступао у рат против Византије 1149. и 1150. године, а изгледа и нешто касније.[40] Све то није много помогло. Иако добивши значајну војну помоћ из Угарске, Србија је ипак претрпела пораз 1150. године у околини Ваљева на Тари, па је била приморана да прихвати још теже обавезе према Византији.[41] Са превеликим обавезама, које су ограничавале суверенитет српског владара и српске државе, нису се мирили одређени политички кругови у земљи. Они су били спремни да пруже оружани отпор византијском василевсу, па су у својим подухватима тражили и проналазили ослонац у Угарској, будући да је она деценијама била у сукобу са Византијом. Најистакнутији представник такве политичке оријентације био је најмлађи брат Уроша II, кнез Деса. Ова личност је по много чему занимљива за историчаре, посебно због учешћа у политичким збивањима тог времена, а нарочито приликом осветљавања наслеђивања државе и присуства удеоних кнежевина. У науци је прихваћено мишљење да је четрдесетих година XII века кнез Деса био господар Захумља, Травуније, а изгледа и Зете, ако

---

[37] Византијски извори за историју народа Југославије, Том III, Београд 1966, 383—390 (*Б. Крекић*); Историја српског народа I, Београд 1981, 197—199 (*Ј. Калић*).

[38] Византијски извори III, 389. Великог жупана Вукана наследио је синовац Урош (Урош I). Види: Историја српског народа I, 199.

[39] *Б. Радојчић*, Прилог проучавању вазалних односа Србије према Византији педесетих и шездесетих година XII века, ЗРВИ 8/2 (1964) 347—354; *Ј. Калић*, Рашки велики жупан Урош II, ЗРВИ 12 (1970) 193—204.

[40] В. нап. 39.

[41] Византијски извори за историју народа Југославије, Том IV, Београд 1971, 26—37, 124, 125, 179, 180, 187, 188, 196. О бици на Тари написано је више расправа. За разлику од старијих мишљења, по којима је до битке дошло на обалама Таре у Црној Гори, познате по величанственом кањону и стрмим обалама. М. Благојевић је упозорио да постоји речица Тара у околини Ваљева, затим да се хидроним Стримон налази нешто јужније од Параћина, као и да се насеље Сеченица налази на левој обали Ј. Мораве западније од Ниша. На основу ових и других чињеница М. Благојевић је дошао до закључка да је до битке на Тари дошло на подручју Ваљева и његове околине. Види: *М. Благојевић*, Сеченица, Стримон и Тара у делу Јована Кинама, ЗРВИ 17 (1976) 67—76. Ове закључке покушао је да оспори Р. Новаковић у својој „дискусији" (ИЧ 24 /1977/ 299—321), без примене уобичајеног поступка приликом израде научног рада. Будући да у поменутој „дискусији" има и елемената памфлета, то се на њу не треба ни освртати.

се под овим појмом подразумева само жупа Зета.[42] Није сасвим јасно на који је начин постао владар поменутих области, мада се помиње као њихов господар и у неким фалсификованим исправама. Без обзира на то што је реч о фалсификатима, тешко се може претпоставити да би фалсификатор могао измислити јавноправну исправу владара који није постојао. Савременици и њихови потомци не би прихватили такав документ. Будући да се баш у то доба на челу српске државе налазио Урош II и да је кнез Деса његов најмлађи брат, на основу изложених чињеница може се закључити да су Захумље и Требиње представљали Десину „чест отачаства", односно удеону кнежевину. Одмах треба приметити како није познато шта су држала остала браћа великог жупана Уроша II.

Кнез Деса, као најмлађи брат, имао је и најмање изгледа да постане велики жупан Србије. Амбициозан и предузимљив, незадовољан понижавајућим положајем српског великог жупана према византијском василевсу, ослањајући се на снаге своје удеоне кнежевине и друге политичке кругове у земљи, кнез Деса се побунио и збацио с престола свог најстаријег брата Уроша II.[43] На тај начин

После објављене „дискусије", у којој ништа није доказао, Р. Новаковић је објавио, поштујући бар формално уобичајени поступак, две расправе, под насловом: „Још нешто поводом битке на Тари" (ИЧ 25—26 /1978—79/ 5—28) и „Стримон, Струмен и Заструма (ИЧ 25—26 /1978—79/ 239—248). Сама чињеница да му је било потребно преко 60 страница да би оспорио резултате М. Благојевића, који су саопштени на 7—8 страница, најбоље показује да Р. Новаковић није пронашао ни један ваљан доказ, што он и признаје. На завршетку првог чланка Р. Новаковић закључује: „На крају да кажемо да овај чланак треба схватити само као прилог дискусији око овог интересантног и значајног питања из иначе недовољно јасног периода српске средњовековне историје (ИЧ 25—26, стр. 27). При крају свог другог и последњег рада исти аутор закључује: „На крају, ако ова размишљања око Стримона, Струмена и Заструме и нису довела до неког јасног и поузданијег решења, не треба никог да разочарају" (ИЧ 25—26, стр. 248). Шири коментар није потребан, пошто је Р. Новаковић сам оспорио све што је написао на поменутих 60 страница текста.

На писању и закључцима Р. Новаковића не би се ни требало задржавати да их није неопрезно прихватио један пољски историчар. Види: *Jan Leśny*, Studia nad poczatkami serbskíej monarchii Nemaniczów (połowa XI — koniec XII wieku), Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk — Łodż 1989, 144—145. Исти аутор упозорава да Мојковац, где се водила коњичка битка, лежи на 853 m надморске висине.

[42] О кнезу и великом жупану Деси постоји обимна литература. Више од других овом личношћу се позабавио *Ф. Шишић*, Летопис попа Дукљанина, Београд — Загреб 1928, 142—155, 192, 201, 210, 375; *М. Динић*, Повеље кнеза Десе о Мљету, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. XXVIII, св. 1—2 (1962) 5—16; *Leśny*, Studia nad poczatkami serbskiej monarchii, 131, 134, 135, 137, 139, 140, 144, 145, 148, 151—156, 158—160, 163—165, 167, 170, 176, 199, 230, 231, 238; *С. Мишић*, Хумска земља у средњем веку, Београд 1996, 47. сл.

[43] О збацивању Уроша II с престола види нап. 39; Византијски извори IV, 38, 180—182. Против Уроша II побунио се и део родовске аристократије — „жупани". Б. Ферјанчић је одавно упозорио на ову чињеницу садржану у песмама Теодора Продрома. Прослављајући дела Манојла I Комнина везана за догађаје око свргавања Уроша II Теодор Продром у својим стиховима каже: „а принуђујеш жупане, који се беху одметнули, да поступају по његовим жељама и њему се покоравају". Поводом цитираних стихова Б. Ферјанчић истиче: „Ове речи Теодора Продрома показују да је Деса у својој акцији преузимања власти у Рашкој имао и подршку извесних домаћих великаша" (Византијски извори IV, 182 нап. 55).

он је мимо устаљеног реда постао велики жупан Србије, прихватљив за многе у земљи али не и византијском василевсу. На новом положају он се није могао одржати без сагласности Манојла I Комнина. Уколико би се оглушио, уследио би рат, што није одговарало свим утицајним круговима у Србији, који су искусили последице пораза. Расположење у земљи и однос снага били су добро познати и новом великом жупану Деси и свргнутом великом жупану Урошу II, па су због тога прихватили арбитражу (суд) византијског василевса.[44] Манојло I Комнин, поштујући начела примогенитуре и сениората, пресудио је да на престолу великог жупана и даље остане Урош II. На цареву одлуку свакако је утицала и процена лојалности једне и друге личности. Деса је тада морао да се задовољи само посебним делом државне територије који му је припадао.

После нестанка Уроша II са историјске позорнице, на престолу српског великог жупана помиње се Примислав, којег је Манојло I Комнин лишио достојанства због нелојалности.[45] Уместо Примислава византијски василевс поставио је за српског великог жупана Белоша, рођеног брата Уроша II, односно Примислава.[46] Нови положај није се допао Белошу, највероватније због превелике зависности од византијског цара, па се добровољно одрекао престола и отишао у Угарску. Тек тада је Манојло I Комнин позвао најмлађег брата Десу и именовао га за великог жупана Србије.[47] Смењивање рођене браће на престолу и то по природном старешинству без сумње сведочи о томе да се поштовало начело сениората у владарској породици. Друге пак чињенице показују да су браћа великог жупана имала своје „чести", односно удеоне кнежевине. Пре него што је именован за великог жупана, кнез Деса је управљао „Дендром богатом и многољудном земљом у суседству Ниша".[48] Он се обавезао византијском цару на верност, покорност и „да ће се пред Ромејима сасвим уклонити из Дендре".[49] Сада се само по себи поставља питање како је кнез Деса из Захумља и Травуније доспео у Дендру, која се налазила у суседству Ниша.

Поуздан одговор на постављено питање није могуће дати, изузев што се може рећи да се кнез Деса после узурпације престола великог жупана морао задовољити једним делом државне територије.[50] На деобу државне територије није непосредно утицао византијски цар, већ су то по свој прилици чинили велики жупан и његова браћа, ако то претходно није учинио њихов родитељ. После арбитраже Манојла I Комнина да на престолу остане Урош II,

[44] Византијски извори IV, 38, 182.

[45] Византијски извори IV, 56—58.

[46] Византијски извори IV, 57, 58.

[47] В. нап. 42; Византијски извори IV, 58.

[48] В. нап. 47.

[49] Византијски извори IV, 59.

[50] Византијски извори IV, 183 нап. 57. Б. Ферјанчић је тачно уочио да је Деса „имао неке наследне поседе које му је цар Манојло I Комнин оставио после смиривања ситуације".

изгледа да се Деса није ни враћао у Приморје у своју првобитну удеону кнежевину, већ је добио неке крајеве на истоку Србије уз византијску границу. На такав закључак упућује то што се, према обављеним истраживањима, може тврдити да се Дендра налазила на простору жупе Дубравнице, која је захватала западни део данашње Пусте Реке.[51] Ова је територија у суседству Ниша, а свакако и уз византијску границу. Деси су по свој прилици припадали још неки крајеви поред Дендре. Била би то друга по реду удеона кнежевина којом је управљао.

Деса се није дуго одржао на престолу великог жупана, пошто није био спреман да до краја остане потчињен византијском василевсу. И поред датог обећања, поново је „присвојио земљу Дендру",[52] што се не би усудио да учини да је није сматрао интегралним делом српске државне територије. Успостављао је везе са Немцима, а угарског краља називао својим господарем. Блиска сарадња између Десе и угарског краља успостављена је по свој прилици још док је Деса као удеони кнез држао Захумље и Травунију. Западна граница његове удеоне кнежевине додиривала се са Хрватском, која је била под влашћу угарског краља. Угри су настојали да своју власт прошире даље на запад, не само на Босну, већ и на Захумље, па се Деса на том простору не би ни одржао да није постао вазал угарског краља. Као велики жупан Деса не раскида вазалне односе, већ успоставља још и чвршће везе с Немцима, што није било у интересу Манојла I Комнина. Византијски василевс је због свега тога позвао српског великог жупана у Ниш, свргао га с престола, ухапсио, затворио и послао у Цариград. Изгледа да се касније ослободио затвора и дошао у Угарску, па је тиме окончана бурна каријера ове немирне личности, која се два пута нашла на положају удеоног кнеза и два пута на престолу српског великог жупана.[53]

После свргавања Десе, на престолу великог жупана нашао се Тихомир, свакако по жељи византијског цара, док су Тихомирова браћа, према важећим начелима, добила на управу одређене делове државне територије. Биле су то њихове „части" или удеоне кнежевине. Страцимир је управљао крајевима око Западне Мораве и пределима на северу.[54] Мирослав је стекао Захумље, којим је управљао са титулом кнеза или великог кнеза више година.[55] Подсећамо да је Захумљем управљао и Деса као удеони кнез. Још боље је позната „част" најмлађег брата Стефана Немање, коју су сачињавале жупе Топлица, Ибар, Расина и Реке. Овом приликом упозоравамо да су Немањине Реке обухватале подручје данашње Пусте Реке.[56] За цело подручје којим је управљао и за приходе које је убирао Стефан Немања је дуговао војну службу и друге

[51] Посебно о томе: *М. Благојевић*, Жупа Реке и Дендра Јована Кинама, ЗРВИ 35 (1996) 206—209.

[52] Византијски извори IV, 62.

[53] Види нап. 42.

[54] *Калић*, Србија у доба кнеза Страцимира, 47—56.

[55] *Мишић*, Хумска земља у средњем веку, 48—50.

[56] Види нап. 51.

услуге великом жупану, односно српској држави. Удеони кнезови у то доба нису уживали статус пуноправних владара, већ је у том својству иступао једино велики жупан. Ову констатацију поткрепљује чињеница да је Стефан Немања као удеони кнез тек после добијања Глбочице био удостојен од стране византиског василевса „царским саном“, тј. владарским достојанством.[57] Пошто је добио Глбочицу у лични посед од византијског цара, Немања од тог тренутка за стечену жупу дугује службу непосредно Манојлу I Комнину, а не српском великом жупану. Био је то одиста вешт потез византијског василевса, који је непрекидно тежио слабљењу и разбијању тадашње српске државе. Прибављањем владарског достојанства, или „царског сана“, најмлађи удеони кнез нашао се у посебном положају према старијој браћи: у достојанству се готово изједначио са најстаријим братом — великим жупаном Тихомиром, да би се истовремено у постојећој хијерархији нашао на вишем положају од старије браће Страцимира и Мирослава. Византијски василевс спретно је убацио јабуку раздора међу браћом великог жупана.

Украшен достојанством владара од стране Манојла I Комнина, Стефан Немања је у својој удеоној кнежевини почео да иступа знатно самосталније, укључујући у то и вођење верске политике. Најпре је подигао манастир посвећен Пресветој Богородици на ушћу Косанице у Топлицу, а убрзо започео да гради и храм посвећен светом Николи. Такво понашање није се могло допасти његовој браћи, пошто је нарушавало стабилност поретка. Према писању Стефана Првовенчаног, браћа су посетила Немању и опоменула га речима: „Шта радиш то, не договоривши се о томе с нама, што ти не /при/личи да радиш“.[58] Тај догађај описује и Доментијан на сличан начин, али уноси једну допуну према којој је Стефан Немања рекао браћи да је цркву подигао „на чести мови“, па ако и ви желите да подижете храмове: „дѣлаите на честехь вашихь“.[59] Добро обавештеном Доментијану било је познато да је сваки Немањин брат имао посебну „чест отачаства“ или удеону кнежевину којом је управљао, али му је такође било познато да су се удеони кнезови саветовали и договарали о најважнијим државним пословима. Долазак на саветовање био је обавезан, као и извршење донетих одлука. У противном следила је казна одмерена губитком удеоне кнежевине. Када су старија браћа одлучила да сазову „неки велики савет“, Немања је морао да присуствује, пошто се ни на који начин „није могао од њих уклонити“, каже писац његовог житија.[60] Била

[57] У науци је одавно утврђено да реч *сань* значи достојанство у најширем значењу овог појма, док реч *цоревати* значи исто што и владати, па према томе реч *царски* значи што и владарски. Према томе, *царски сан* је искључиво владарско достојанство и ништа друго. О значењу поменутих средњовековних речи види: *Даничић*, Рјечник III, 78. 444.

[58] Стефан Првовенчани, Живот светог Симеона, 67; В. Ћоровић, Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног, 22.

[59] Ђ. *Даничић*, Живот светога Симеона и светога Саве, написао Доментијан, Београд 1865, 8.

[60] Доментијан, Живот светога Саве и живот светога Симеона, Приредила *Р. Маринковић*, Превод *Л. Мирковић*, Стара српска књижевност у 24 књиге, Књига четврта, Београд 1988, 243.

је то редовна обавеза удеоног кнеза. Доласком на саветовање ипак није избегао казну, пошто је прекршио одлуку браће да без њихове сагласности не сме да подиже храмове. Због кршења одлуке, браћа су одлучила да ухапсе Стефана Немању и да га лише његове удеоне кнежевине, с образложењем — „јер није у јединству с нама".[61]

Примери на које је указано недвосмислено потврђују присуство удеоних кнежевина у српској држави половином XII века, а свакако и нешто раније, као и касније. На челу Србије налазио се владар са титулом великог жупана, који је имао под својом непосредном управом посебан део државе. Његова рођена браћа управљала су својим удеоним кнежевинама. Велики жупан је представљао државу и у иностранству и у земљи у свим важним пословима, али о самим пословима није самостално одлучивао, већ у сагласности са удеоним кнезовима. Нико од удеоних кнезова није смео да иступа у важним државним пословима самостално, а да претходно нема сагласност своје браће. Свако самостално иступање удеоног кнеза по таквим питањима водило је разбијању државне целине, што се кажњавало одузимањем додељене „части отачаства". Могло би се наслутити да је на такав начин кажњен и отац Стефана Немање од стране своје браће. Они га нису лишили живота, већ „части отачаства". Постојање удеоних кнежевина настало је свакако као резултат унутрашњег политичког живота Србије, али је исто тако подстицано од византијског василевса, који је међу удеоним кнезовима увек проналазио погодне кандидате за престо великог жупана. Тај престо по правилу припада прворођеном сину, али се касније на њему смењују рођена браћа, која су до тада обично господарила удеоним кнежевинама. Начело примогенитуре се поштује, али поступало се и по начелима сениората — из практичних разлога. Овим начелима се није робовало, поготово што су их политички разлози увек могли оспорити.

Добро је познат случај Стефана Немање, који је као удеони кнез и најмлађи брат постао велики жупан мимо устаљеног реда. Сукобио се са тројицом старије браће и сву тројицу прогнао из земље. Нешто касније дошло је и до познате битке код села Пантина. У том сукобу изгубио је живот најстарији Немањин брат, дотадашњи велики жупан Тихомир, док су се преостала два брата, Страцимир и Мирослав, највероватније и даље налазила на византијској територији.[62] Овакав обрт није одговарао Византији. Она је радо пружала подршку Стефану Немањи све док је био удеони кнез, рачунајући да ће тако најлакше разбити јединствену српску државу. Од оног тренутка када је Стефан Немања силом постао велики жупан и једини владар у Србији, нагло се променило и држање византијског василевса. Манојлу I Комнину није био потребан један владар у српској држави, већ неколико удеоних кнежева којима је увек могао да манипулише. Нешто касније је вероватно византијски цар приморао Стефана Немању да прихвати старију браћу

---

[61] Доментијан, Живот светога Саве и живот светога Симеона, 243.

[62] Историја српског народа I, 209, 210 (*Ј. Калић*).

Страцимира и Мирослава као удеоне кнежеве и поред тога што су они у почетку били Немањини политички противници, а такође и на страни великог жупана Тихомира. За учињене уступке, Манојло I Комнин је прихватио Стефана Немању као великог жупана Србије, па је тиме његов положај легализован.

После добијања удеоних кнежевина, Немањина браћа су верно сарађивала са новим великим жупаном. О томе постоје поуздана обавештења, која су одавно позната.[63] За сваког удеоног кнеза његова „чест отачаства" имала је изузетну вредност, па је као таква уживала посебно поштовање, чак и када удеони кнез постане велики жупан. О томе неоспорно сведоче поступци Стефана Немање, који је своје вечно пребивалиште — манастир Студеницу — подигао у жупи Ибру, која је иначе улазила у састав његове удеоне кнежевине, односно „чести отачаства".[64] Знајући врло добро какве се све неприлике могу изродити због кршења устаљеног редоследа наслеђивања престола, велики српски државник настојао је још за свог живота да сваком свом сину додели посебну удеону кнежевину. Најстарији син, велики кнез Вукан добио је на управу Диоклитију, најмлађи син Растко Захумље, док су трећем сину Стефану Немањићу били намењени достојанство великог жупана и преостали део државне територије.[65] Добра замисао, како то обично и бива, није могла бити потпуно остварена. На овом месту не треба излагати даљу судбину поменутих српских принчева и њихових удеоних кнежевина, пошто је то у науци добро познато. Мора се ипак упозорити да је Србија током XIII века бивала све снажнија. Јачао је истовремено и углед српског владара, што се манифестовало прибављањем краљевског достојанства, које је искључивало присуство удеоних кнезова и удеоних кнежевина.

---

[63] *Јиречек*, Историја I, 151, 154, 156, 158.

[64] Стефан Првовенчани пише да Немања „поче зидати храм Пречисте у Ибру, на реци по имену Студеници" (Стефан Првовенчани, Сабрани списи, 74). У цитираној реченици под „Ибром" се подразумева жупа, а не река, као што је то наглашено за Студеницу.

[65] *М. Динић*, Три повеље из исписа Ивана Лучића, Зборник Филозофског факултета III (Београд 1955) 69—94; *Мишић*, Хумска земља у средњем веку, 51.

Miloš Blagojević

SHARED PRINCIPALITIES IN SERBIA

In scholarly literature, different opinions about the manner of the succession to the throne and supreme rule in medieval Serbia have been outlined; in that, the fact that the Serbs founded several states in the Middle Ages has not been taken into consideration. However, in spite of this, the rule of one person was consolidated in all Serbian states. Starting from this fact, as well as the results achieved by other researchers, the author has pointed out that from the oldest times and during the entire medieval period, monarchical rule was strengthened in all Serbian states.

In the early Middle Ages, all Serbian states, and particularly Serbia, had only one ruler who shared rule with no one in the country. In this regard, nothing was changed even at a later time, since the name of the person to whom the throne and supreme rule belonged was always known. Historians and lawyers were especially interested in the issue of succession to the throne. Some held the view that the principle of primogeniture was observed in succession, while the others considered that the principle of seniority was applied. In this paper, the author has shown that generally spreaking, primogeniture was observed, together with the principle seniority in the ruling family. In case the first-born son used up his right to the throne, and then somehow lost it, the right to the throne was passed to his brothers in order of seniority, which subsequently brought about confusion and conflicts among their sons, especially if they were stirred up from other sides.

In this paper the author has paid special attention to shared principalities. This term is used to denote the occurrence when the ruler in Serbia shared the territory and rule with his brothers, which was regularly the case in the course of the 12th century. The Serbian Grand *Župan* represented the state abroad and in the country, but he did not reign on his own. As a rule, he conferred with his brothers — territorial lords — on matters concerning foreign and interior affairs. All decisions reached at such conferences had to be observed and put into practice. In case a territorial lord disobeyed a decision, he was punished by the loss of his principality, arrest, imprisonment and banishment. The presence of shared principalities in the 12th century was especially supported by the Byzantine emperors, since that enabled them to interfere in the interior affairs of Serbia. As the power of the Serbian state and its ruler increased in the 13th century, which was manifested in the procurement of the royal crown (1217), territorial lords and shared principalities did not exist any longer.

Зборник радова Византолошког института XXXVI, 1997.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXVI, 1977

УДК 940.1(439 : 497.11) : 929.731(=945.1)(497.11)"11"

ЈОВАНКА КАЛИЋ

ЖУПАН БЕЛОШ

Име жупана Белоша није непознато у стручној литератури. Јавља се у готово свим прегледима српске историје XII века. Вести Јована Кинама, тумачене пре и после Константина Јиречека,[1] отвориле су му пут до научне мисли XX века. Мање знани други извори о њему пратили су име Белоша повремено у научним расправама. И када се све то сабере, добија се искидани лик човека који је, по моме суду, спадао међу велике европске државникс XII века. Сачувани подаци о њему потичу из веома различитих извора (дипломатичких, наративних, топономастичких и других), записани су у разним земљама и у различите сврхе (Византија, Угарска, Немачка, Аустрија, Русија). Ако се све то користи парцијално и без претходне анализе извора по мерилима средине у којој су настали, а углавном се тако чинило, онда се ствара нетачна слика не само о Белошу него и о приликама у којима је живео и на које је знатно утицао. То је повод да се поново узме у разматрање делатност великог жупана Белоша, српског владара и хрватског бана, угарског палатина и јединог представника рашке династије који је практично владао у двема земљама у комнинско доба. Како је то било могућно? То је питање које превазилази оквире портрета једне личности.

Најпре о имену. Најстарији помен потиче из једног кодекса у манастиру Адмонту у Штајерској (белешка је унета у кодекс убрзо после смрти угарског краља Беле II 1141. године). Ту се јавља облик *Belos*.[2] У томе манастиру је као монахиња живела кћи краља Беле II, Белошева сестричина Софија. Прилике на угарском двору су у тој средини биле добро познате. Код Кинама се јавља, такође, облик *Белош* (Βέλοσις), али и *Белуш*. Овај други облик (Βελούσης) употребљен је за рашког великог жупана.[3] Према налазима лингвиста првобитно је име *Белош*, а наш преносник је дао облик *Белуш*.[4] Име је настало од словенског корена *Бел*, посведоченог у

[1] *К. Јиречек*, Историја Срба, I, Београд 1952, 144—146.
[2] *T. Smičiklas*, Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, II, Zagrabiae 1904, 46.
[3] Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum, ed. Bonnae 1836, 104.13, 117.3, 117.9, 204.12.
[4] Усмено саопштење академика П. Ивића. Срдачно захваљујем на помоћи.

именима Белимир, Белослав и сличним, уз суфикс *-ош* (као Милош, Радош и слично).[5] У Дечанској хрисовуљи се јавља име Белош.[6] У немачкој Хроници Хенриха од Мигелна жупан Белош је наведен као *Polislau*, што се сматра грешком немачког писца за облик Белослав.[7] Да су у нашем случају *Белош* и *Белуш* облици имена за исту личност показује исправа угарског краља Стефана IV, Белошевог сестрића, из 1163. године. Ту се помиње *Belus banus*.[8]

Породичне прилике Белошеве су познате у основним цртама. Он је био син рашког великог жупана Уроша I и брат рашког великог жупана Уроша II. Белошев отац, Урош I, имао је тројицу синова и две кћери: Уроша II, Белоша, Десу, Јелену и Марију. Сви су они били владари односно владарке у XII веку у Србији односно у другим европским државама (Угарска, Моравска, Чешка).

Година рођења жупана Белоша није позната. Она се може само приближно одредити поређењем расположивих биографских података о њему, али и о другим члановима породице рашког жупана.[9] Белош је дуго живео. Рођен је између 1110. и 1115. године. Умро је у дубокој старости у последњој деценији XII века. Као покојни помиње се у писму папе Инођентија III упућеном калочком надбискупу 1198. године.[10]

Животни пут Белошев изразито је подељен на неколико различитих фаза. Детињство и младост је провео у Србији, затим одлази у Угарску, на двор своје сестре краљице Јелене. Касније се враћа у Рашку и ту постаје велики жупан и најзад поново одлази у Угарску. У тој земљи је и умро на свом поседу у Срему.

Белош у Угарској

Не зна се *када* је Белош отишао из Србије у Угарску. Услови за то су створени склапањем брака између Јелене, кћери Уроша I, и престолонаследника угарског престола Беле, потоњег краља Беле II. Брак је склопљен 1129. године, пошто је већ следеће године (1130) рођен најстарији син Геза. После смрти краља Стефана II, Бела II Слепи је преузео власт 1131. године.[11]

У изворима се *Belus dux* јавља први пут у једној повељи краља Гезе II 1142. године.[12] Титула „dux" (херцег, војвода) додељивана је

---

[5] *М. Грковић*, Речник личних имена код Срба, Београд 1977, 34—35.

[6] *F. Miklosich*, Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Viennae 1858, 95.

[7] *К. Грот*, Из истории Угрии и славянства в XII веке (1141—1173), Варшава 1889, 39.

[8] *Smičiklas*, Codex diplomaticus II, 97—98.

[9] Приказ укупних резултата те анализе биће објављен посебно са подацима о сродничким везама српских владара са европским династијама.

[10] *Smičiklas*, Codex diplomaticus II, 303.

[11] Chronicon pictum Vindobonense, ed. *E. Szentpétery*, Scriptores rerum Hungaricarum I, Budapest 1937, 443. Краљица Јелена долази на сабор у Араду „cum filiis suis" (o. c., 144). Уп. *M. Wertner*, Az Árpádok családi története, Nagy-Becskerek 1892, 297—299.

[12] *G. Fejer*, Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis, II, Budae 1829, 117—118.

у Угарској члановима владајуће династије односно најближим сродницима династије.[13] Очигледно је захваљујући тим мерилима краљичин брат Белош стекао то високо звање.

Да би се утврдило *када* је Белош отишао у Угарску, упућени смо на два различита извора: већ поменути текст из кодекса манастира Адмонта у Штајерској, и — на Кинама. Анализа првог текста је сложенија. Текст је објављиван више пута, у целини у издању *G. Fejer*-а (1829), у одломку у збирци *T. Smičiklasa* (1904).[14] Издавачи су исправу датирали са годином 1137, док је Ф. Шишић мислио да она припада год. 1139.[15] Реч је, у ствари, о недатираној исправи веродостојног садржаја у којој се, поред осталог, помиње и сабор у Острогону на коме је Бела II свом сину Ладиславу доделио „херцештво босанско", како се узима 1137. или 1139. године.[16]

За нашу тему ова хронолошка разлика у датирању текста (1137. односно 1139. година) није битна. Шта пише у тексту? У исправи се казује да је краљ Бела II дао сагласност неком кнезу Мартину да може своје поседе, по својој вољи, даровати манастиру Св. Петра у Чатару у заладској жупанији. Ту је привилегију (»gratia«) дату кнезу Мартину касније потврдио син краља Беле II, Геза II »presente Belos duce«, поред осталих достојанственика угарског двора.[17] Пажљива анализа текста показује да је очигледно писан *после* смрти краља Беле II, дакле после 13. фебруара 1141. године: у тексту се изричито наводи да је Геза II потврдио очеву привилегију. Према томе, dux Belos у присуству Гезе II потврђује привилегију Беле II. Другим речима, само додатни подаци могу да реше питање да ли је Белош стигао на угарски двор за живота краља Беле II или тек после његове смрти (1141).[18] Од тога зависи и одговор на питање какву је улогу Белош могао имати на сабору у Острогону, да ли је одобрио уступање Босне свом сестрићу Ладиславу или је, можда, то чак и подстакао.[19]

Кинам је сачувао драгоцене податке о Белошу. Он је, каже Кинам, спадао међу виђене људе „код Далмата" (Срба). Отишао је у

[13] *G. Györffy*, A dukátus. Századok 92 (1958) 47; *исти*, Die Kanzleien der Arpaden-Dukate. Landesherrliche Kanzleien im Spätmittelalter, Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung 35, München 1984, 325—335.

[14] *Fejer*, Codex diplomaticus II, 88—92; *Smičiklas*, Codex diplomaticus II, 46—47.

[15] *F. Šišić*, Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića (1102—1301), Zagreb 1944, 55.

[16] *M. Pauler*, A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt, I, Budapest 1899, 245—246; *С. Ћирковић*, Историја средњовековне босанске државе, Београд 1964, 42; *исти*, Босна и Византија, Посебна издања Академије наука и умјетности Босне и Херцеговине, књ. XC, Одјељење друштвених наука, књ. 23, Сарајево 1989, 31; *F. Makk*, The Árpáds and the Comneni, Budapest 1989, 33.

[17] *Fejer*, Codex diplomaticus II, 88; *Smičiklas*, Codex diplomaticus II, 46

[18] У стручној литератури углавном преовлађује мишљење да је Белош на угарски двор дошао за владе краља Беле II Слепог: *V. Klaić*, Hrvatski bani za Arpadovića (1102—1301), Vjestnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog Zemaljskog arkiva I (1899) 135; *Šišić*, Poviest Hrvata, 61.

[19] *N. Klaić*, Srednjovjekovna Bosna, Zagreb 1989, 56.

Пеонију (Угарску) и тамо провео дуго времена. Постао је „веома одан краљу Гези као човек који је учествовао у његовом образовању од самог детињства".[20] Шта значи *„од самог детињства"?* Када је Бела II умро 13. фебруара 1141. године, наследио га је малолетни син Геза, који је тада имао око 11 година.[21] Кинамове речи „од самог детињства" упућују на закључак да је Белош *био* на угарском двору и пре Гезиног узраста од 11 година. Према појмовима средњег века 11 година није „рано детињство". Стога мислим да Кинам оснажује претпоставку да се Белош упутио на угарски двор за живота краља Беле II, дакле пре фебруара 1141. године. Постоји и једна исправа краља Стефана IV (син краља Беле II) из 1163. године у којој се Белош помиње као бан још за живота Беле II.[22]

Поставља се питање да ли се овај закључак да је Белош био на угарском двору и пре фебруара 1141. године слаже са осталим хронолошким подацима о његовом животу. Ако је тачно да је рођен између 1110. и 1115. године, онда је 1139. године могао имати 29 година односно 24, довољно за васпитача пре свега у ратној вештини, са чијим су познавањем дечаци тада, а поготову владарска деца, упућивани у живот.

Постоји још један податак који допуњава ову хронолошку слику Белошевог живота. Зна се да се његова кћи 1150. године удала за руског кнеза Владимира Мстиславича.[23] Ако је ова кћи у томе часу имала 15 година, она је могла бити рођена 1135. године, можда још у Србији. Белош је тада могао имати 25 година.[24]

Из свега наведеног може се закључити да је Белош отишао у Угарску вероватно после 1135. године, али свакако пре смрти краља Беле II (фебруар 1141). Он је тако још за живота слепог краља васпитавао његовог сина Гезу и као краљичин брат стекао највиши положај на двору (dux). Ова угарска хронологија, пренета у Кинамов текст, говори нам да је Белош васпитавао свога сестрића од његове 5. године.

Најзначајнији део Белошеве активности у Угарској пада у време владе краља Гезе II (1141—1162). Најпре су то биле године малолетства његовог васпитаника. Наиме, Геза II је тек у јесен 1146. године проглашен за витеза, како се то онда чинило.[25] Млади краљ је тада имао 16 година, а земљом је тих година, а и знатно дуже, фактички управљао његов ујак, рашки жупан Белош, одликован највишим угарским титулама. Судећи по дипломатичкој грађи, он је био најпре dux, затим хрватско-далматински бан, посведочен у

[20] Cinn. 104.

[21] Брак између Беле Слепог и Јелене склопљен је 1129. године. Краљ Стефан II, који га је уговорио, доживео је рађање Гезе II и затим умро 1. марта 1131. Уп. нап. 11.

[22] *Fejer*, Codex diplomaticus II, 165—166.

[23] *Ипатьевская летопис*, Полное собрание летописей, II, С. Петербург 1908, 407—408.

[24] Овде су могуће варијације од ± 2—3 године.

[25] Ottonis Gesta Friderici I. imperatoris, rec. *G. Waitz*, Scriptores rerum germanicarum in usum scholarum, Hannoverae et Lipsiae 1912, 51.

изворима 1144, 1146, 1148, 1150, 1151—1152, 1156. и 1157. године.[26] Белош је најдуже носио титулу бана, преко 13 година (1144—1157), и тако га, с правом, ословљава и Кинам. Он је, додаје уз то овај изузетно добро обавештени византијски писац, у Угарској „заузимао један од првих положаја".[27] Белош је најзад постао палатин (comes palatinus) и са том титулом се јавља од 1145. године. То је највиша дворска титула у Угарској. Већ према устаљеној пракси, у рукама палатина налазиле су се основне полуге краљевске власти. Он је замењивао владара у битним пословима — имао је знатна овлашћења у судским и војним пословима, управљао је крунским добрима и укупним приходима владара (регални приходи).[28] Палатин је био најутицајнија личност у земљи. Пада у очи да је Белош *истовремено* био хрватско-далматински бан и угарски палатин (повеље 1146, 1157).[29]

Белоша су савременици, ипак, најчешће звали баном и краљевим ујаком. Тако га је памтило и позно угарско предање.[30] Његовим именом, поред краљевог, датирана су правна документа. У Сплиту је 1144. године поп Црнота састављао свој тестамент „у време владе угарског краља Гезе и Белоша бана".[31] Са разлогом је и новија мађарска историографија његово време у Угарској једноставно означила као „доба владе бана Белоша".[32]

Када је Белош напустио Угарску? Белош се као бан и палатин помиње последњи пут у оснивачкој повељи грофа Валфера (comes Walferus) за бенедиктински манастир Св. Мартина у Угарској 1157. године. Повеља је састављена у пролеће 1157.[33] После тога му се губи траг у угарским изворима. Не зна се тачно због чега је Белош напустио Угарску. Могућне су разне претпоставке — лични разлаз са краљем Гезом II, промена угарске политике тих година, прилике у Србији. У сваком случају, *око двадесет година* Белош је пресудно деловао на прилике у Угарској, најпре као васпитач Гезе II, а затим као dux, као хрватско-далматински бан и палатин. То је, у ствари, била само прва, додуше и најзначајнија фаза Белошевог живота у Угарској.

---

[26] *Fejer*, Codex diplomaticus, II, 129, 144, 146, 148; *G. Wenzel*, Codex diplomaticus Arpadianus cont. I, Pest 1860, 57, 60, 62; *T. Smičiklas*, Codex diplomaticus II, 67, 394; уп. *M. Wertner*, Az Árpádkori bánok, Századok 43 (1909) 380—381.

[27] Cinn. 117.3—4. Уп. Византијски извори за историју народа Југославије, IV, Београд 1971, 43 нап. 92 (коментар *J. Калић*).

[28] *Fejer*, Codex diplomaticus II, 140, 143; *Wenzel*, Codex diplomaticus Arpadianus cont. I, 57; *Makk*, Árpáds and the Comneni, 69; *B. Hóman*, Geschichte des ungarischen Mittelalters, I, Berlin 1940, 222—223.

[29] После Белоша се такође догађало да бан буде и палатин на двору: *Fejer*, Codex diplomaticus II, 179; *V. Klaić*, Hrvatski bani, 131—132.

[30] Ottonis Gesta Friderici I. imperatoris, 181; Chronicon pictum Vindobonense, ed *E. Szentpétery*, Scriptores I, 456; *Antonius de Bonfinis*, Rerum ungaricarum decades, II, Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum, Lipsiae 1936, 128; руски летопис помиње „бана краљевог ујака": Полное собрание русских летописей I, Ленинград 1928, 311.

[31] *Smičiklas*, Codex diplomaticus, II, 54—55.

[32] *Hóman*, Geschichte des ungarischen Mittelalters, I, 384.

[33] *Fejer*, Codex diplomaticus II, 144; *G. Érszegi*, Walferus comes 1157-es monostoralapitó oklevelének hitelességéhez. Opuscula classica mediaevaliaque in honorem J. Horvath, ed. *J. Bollok*, Budapest 1978, 93—104.

Може ли се дефинисати Белошева политика у Угарској до 1157. године? Угарска је имала врло разуђене односе са свим својим суседима. На западу је то било, пре свега, Римско-немачко царство са истуреним војводством Аустрије (Источна марка 1156. године добија статус војводства), вазалном Чешком и Моравском. На северу је Пољска била важан сусед, супарник и савезник повремено, а на истоку су то биле руске кнежевине, после смрти великог кнеза Владимира II Мономаха (1125) међусобно оштро завађене. За Угарску су најбитније биле прилике у Галицији и Волинији, а посредством тих кнежевина угарски двор се уплитао и у борбе за кијевски престо. На југу, опет, Угарска се сусретала са византијским светом и балканским народима. Између Запада, словенског света и Византије Угарска је одавно стекла своје место на простору на коме су се непрекидно укрштали различити интереси суседа. Све те опште одлике угарске политике имао је да осети у свом животу и Белош. Овде се, наравно, не може излагати укупна угарска политика средином XII века, чак ни онај њен део у којем је Белош имао одлучујућу улогу, јер се, у начелу, тешко може одвојити његов лични допринос току догађаја у односу на друге околности које су утицале на прилике у земљи. Па ипак, да би се бар делимично представила Белошева делатност у Угарској навешћемо оне догађаје и појаве који се недвосмислено могу њему приписати.

У више наврата и дуго бавио се Белош руским приликама. Он је тиме само *настављао* породичну политику династије Арпадоваца. Тако је Белош лично 1144. године водио угарске чете у помоћ галицијском кнезу Владимирку Володаревичу, који је у тај мах водио борбу против кијевског великог кнеза Всеволода.[34] Тај кнез Владимирко је својевремено допринео борби краља Беле II против претендента на угарску круну — Бориса, сина краља Коломана. У Византији су га сматрали својим савезником.[35] Појединости Белошеве активности у Русији те године (1144) нису познате. Убрзо се нашао на другој страни, међу супарничким руским кнежевима. Наиме, две године касније (1146) остварен је „руски брак" краља Гезе II, по свој прилици по савету Белошевом. Млади краљ, који је тада имао свега 16 година, оженио се Еуфросином, унуком кијевског великог кнеза Владимира II Мономаха. Еуфросина је била сестра кнеза Изјаслава Мстиславича.[36] Угарски двор је отада доследно и на разне начине помагао учестале борбе кнеза Изјаслава за кијевски престо, а против сродника и супарника у земљи.

Ове блиске везе угарског двора са породицом кијевског кнеза Изјаслава Мстиславича (кијевски кнез 1146—1150. и 1151—1154) још

---

[34] *К. Грот*, Из истории Угрии и славянства, 74—75; *M. Font*, II. Géza orosz politikája 1141—1152, Acta Historica 67, Szeged 1980, 34.

[35] Cinn. 115.15—19; Византијски извори IV, 41—42.

[36] Име краљице Еуфросине очувано је у повељи њене кћери Елизабете: *Fejer*, Codex diplomaticus II, 230; *Pauler*, A magyar nemzet története, 1, 269; *В. Г. Васильевский*, Союз двух империй, Труды В. Г. Васильевского, IV, Ленинград 1930, 44; *F. Chalandon*, Jean II Comnene (1118—1143) et Manuel I, Comnène (1143—1180), Paris 1912, 400.

су појачане када се кћи бана Белоша 1150. године удала за рођеног брата кнеза Изјаслава и краљице Еуфросине, Владимира Мстиславича (најпре кнез луцки, а затим кнез Волиније).[37] Белошева кћи незнаног имена, рашка принцеза, у Русији је била позната једноставно као „бановна". Она је удајом постала кнегиња Волиније у јеку великих сукоба који су се надвили над руске удеоне кнежевине. Изразито политичка позадина тога брака захтева извесна објашњења.

Владимир II Мономах,
велики кијевски кнез
1113—1125.

Мстислав Владимирович, 1076—1132, кијевски велики кнез 1125.	Еуфемија ∞ Коломан, краљ Угарске Борис Коломанович	Јуриј Долгоруки 1120—1157, кнез суздаљски

Деца Мстислава Владимировича:

Изјаслав Мстиславич, од 1136. кнез Владимира у Волинији, од 1142. кнез Перејаслава, велики кнез кијевски 1146—1150. и 1151—1154.	Еуфросина ∞ Геза II, краљ Угарске	Владимир Мстиславич ∞ кћи бана Белоша („бановна")

Међу супарничким руским кнежевима средином 40-тих година XII века постепено су се обликовале две противничке струје. Из читавог низа локалних разлога, а у настојању да се домогну кијевског престола, сукобили су се кнез Изјаслав Мстиславич, од августа 1146. године велики кнез кијевски, на једној и његов стриц Јуриј Владимирович Долгоруки, кнез суздаљски, на другој страни. Кнез Изјаслав Мстиславич је убрзо и због своје црквене политике дошао у сукоб са Византијом. Сабор руских епископа је 1147. године без сагласности цариградског патријарха изабрао епископа Климента за кијевског митрополита. У том важном спору суздаљски кнез Јуриј Долгоруки и кнез Галиције стали су на страну Византије и одбили да признају новог црквеног поглавара. На другој страни, главни савезник кнеза Изјаслава била је Угарска. У огорчене борбе завађеног племства уплели су се затим Чешка, Пољска и Римско-немачко царство.[38] На угарском двору није се испуштала из вида чињеница да је Византија својевремено пружила уточиште Борису, сину краља Коломана и неуморном претенденту на очев

[37] Полное собрание летописей II, С. Петербург 1908, 407—408.

[38] *К. Грот*, нав. дело, 151 и д.; *G. Vernadskij*, Relations byzantino-russes au XIIᵉ siècle, Byzantion 4 (1927—1928) 273—274; *А. В. Соловьев*, Митрополия всея Руси, Православный пут 1, Владимирова 1939, 31.

престо. Овај унук кијевског кнеза Владимира II Мономаха представљао је сталну претњу угарском двору у време краља Беле II, а затим и Гезе II. Угарска се на руским бојиштима, у ствари, сукобила са присталицама цара Манојла I Комнина.

Између 1148. и 1152. године Угарска је у шест наврата војно помагала кнеза Изјаслава Мстиславича. У борби са супарницима, он је августа 1149. године био тешко поражен и принуђен да привремено напусти Кијев. У неповољном положају, кнез Изјаслав је 1150. године предузео нов покушај да од свог зета, краља Гезе II, издејствује нову војну помоћ. Ту мисију је поверио своме брату, кнезу Владимиру Мстиславичу. Превасходни циљ борби је тада била Галиција, у којој је знатно ојачан положај кнеза Владимирка Володаревича. На подстицај кнеза Изјаслава, по свој прилици већ тада је уговорен брак између Белошеве кћери и Владимира Мстиславича. Брак је склопљен крајем 1150. године, а требало је да допринесе даљем јачању савезничких веза кијевског кнеза и Угарске.[39]

„Руска политика" краља Гезе II и Белоша била је само одломак широких међународних веза те земље. Две су велике државе, два царства, битно утицала на прилике у Угарској. То су Римско-немачко царство на западу и Византијско царство на југу. Оба царства су у Белошево време у успону. Хоенштауфовци у Немачкој и Комнини у Византији заступају идеје царског универзализма, свако на свој начин и према схватањима сопствене средине. Њихови су се интереси преплитали на многим местима, у Италији пре свега, али и у Угарској, једним делом и у Србији. То су околности у којима је деловао угарски палатин и нешто касније рашки велики жупан Белош. Оба царства су се уплитала у династичке сукобе. Услуге једних и других користио је у Белошево време и Борис, син угарског краља Коломана. После неуспеха у борби за очев престо 30-тих година XII века, он је обновио своју делатност 1146. године. Посредством чешког војводе Владислава II потражио је наклоност краља Конрада III Хоенштауфовца у Немачкој. Овај му је одобрио прикупљање најамничке војске у Баварској и обезбедио подршку аустријског маркгрофа и баварског војводе Хенриха II Бабенберга (маркгроф 1141—1156, војвода Баварске 1143—1154, војвода Аустрије 1156—1177). Са тако прикупљеним снагама Борис је априла 1146. године изненада напао Угарску и освојио град Пожун (данас Братислава). Преговорима је град убрзо ослобођен, а рат нападачима најављен.[40] Земљом је управљао Белош. Малолетни краљ Геза II је тек на овом војном походу, у једној дрвеној цркви, уз црквени обред проглашен витезом, опасан мачем и према ондашњим схватањима оглашен пунолетним.[41] Стварни војсковођа у овом рату био је „краљев ујак дукс Бела", записао је један савременик.[42] Баварско-аустријску војску предводио је сам војвода

[39] *Makk*, Árpáds and the Comneni, 47, са старијом литературом.

[40] Ottonis Gesta Friderici I. imperatoris, 48—49.

[41] Ottonis Gesta Friderici I. imperatoris, 51.

[42] Ottonis Gesta Friderici I. imperatoris, 52.

Хенрих II Бабенберг. Одлучујућа битка одиграла се 11. септембра 1146. године недалеко од реке Лајте. То је чувена битка аустријске историје, која је и у угарској традицији оставила запажени траг. Жестоки сукоб непријатеља започели су одреди стрелаца, Хенрих II је са својима напао главнину снага противника којом је уз младог краља командовао Белош. Врло крваву борбу одлучио је Белош контранападом. Битка се завршила поразом немачке војске, изгинуо је велики део племства на самом бојишту, али и приликом повлачења. Извори бележе цифру од 7.000 погинулих. Сам Хенрих II спасао се бекством до Беча. Победа на Лајти прославила је бана Белоша.[43] Очекивани казнени поход немачког владара је изостао. Претендент Борис је наставио своју делатност, али сада у измењеним околностима.

Постоји још један комплекс питања који овде треба разјаснити. Својим последицама залази и у српску историју. То су односи Угарске према Немачкој управо у време битке на Лајти и у годинама које су јој следиле. У то је време Геза II тек стицао пунолетство (1146), његов ујак Белош га је тек уводио у ратна искушења и политику. Стога се само Белошу може приписати покушај да се у самој Немачкој потраже савезници против краља Конрада III Хоенштауфовца (1138—1152).

Наиме, у једном немачком извору, то је „Историја Велфа“, сачуван је податак да је *пре покретања* Другог крсташког похода европских владара за борбу против муслимана на Блиском истоку (1147) угарски краљ новцем подстакао „Велфа“ на побуну против немачког краља.[44] Поменути „Велф“ је војвода Велф VI из чувене немачке великашке породице, која је доласком Конрада III Хоенштауфовца на власт (1138) тешко оштећена губитком двају војводстава, Саксоније и Баварске. Дуготрајни сукоб Хоенштауфоваца и Велфа у Немачкој добио је убрзо међународне размере, пошто су савезнике обезбеђивали и једни и други. Међу њима, на страни Велфа, посебно се истицао нормански краљ Рожер II (1101—1154), који је свим расположивим средствима настојао да спречи продор Римско-немачког царства у јужну Италију. Тако је он рано, изгледа убрзо после 1140. године, новцем помагао борбу Велфа против Конрада III у Немачкој.[45] Односи су се нарочито заоштрили када је

---

[43] Опис битке дат је у наведеном делу Отона Фрајзиншког, који је био не само савременик догађаја него и брат аустријског маркгрофа Хенриха II Бабенберга (Ottonis Gesta Friderici I. imperatoris 52—53; Marci Chronica de gestis Hungarorum, ed. *F. Toldy*, Pest 1868, 95—96). Вести о том важном догађају преузели су и познији писци (Јован Туроци, Бонфини, Хенрих од Мигелна). Уп. *K. Lechner*, Die Babenberger. Markgrafen und Herzoge Österreichs 976—1246, Wien — Köln — Graz 1976, 148.

[44] Historia Welforum Weingartensis, MGH SS XXI, 468; „Item quoque rex Ungariae eundem Counradum (Конрад III Хоенштауфовац) metuens, Guelfonem ad se accersivit, dataque pecunia non modica, ac deinceps omni anno dandam pollicens, ad rebellandum nichilominus instigat“.

[45] Historia Welforum Weingartensis, MGH SS, 468, Уп. *E. Caspar*, Roger II (1101—1154) und die Gründung der normanisch-sicilischen Monarchie, Darmstadt 1968, 356—357; *P. Lamma*, Comneni e Staufer, I, Roma 1955, 85 и д.; *K. Jordan*, Heinrich der Löwe, München 1980, 27—28.

Конрад III Баварску доделио своме полубрату Хенриху II из породице Бабенберг у Аустрији (1143). Велфи су уз подршку једног дела баварског племства наставили борбу за своја права, а против Конрада III и његових присталица. Помажући новцем војводу Велфа VI Белош је, у ствари, отклањао опасност од напада Конрада III на Угарску. Неколико година касније (1149) управо тај војвода Велф VI биће савезник Срба у великој антивизантијској коалицији европских држава (Норманска краљевина у Италији, Угарска, Француска) против цара Манојла I Комнина. Тада се на рашком престолу налазио брат бана Белоша, велики жупан Урош II.[46] Нема сумње да су блиски сроднички односи између српске и угарске династије били основа политичком савезништву средином XII века, управо онако како се и другде у Европи тога времена поступало. Белош је, изгледа, у свему томе имао важну посредничку улогу.

Најзад долази важно поглавље о Белошевој политици према Византији. То је најсложеније питање иначе богатог животног пута Белошевог. Белош је поникао у српској средини византијског света. Одрастао је у породици рашког жупана Уроша I. У раној младости је доживео српско-византијски рат, који је његов отац повео 1127. године. Урош I је тада освојио тврђаву Рас (данас Градина у Постењу код Новог Пазара). У борбама које су затим уследиле Срби су били „до ногу потучени" и принуђени на мир, али по царској наредби и добрим делом расељени чак у Малу Азију.[47] Војна превласт Византије била је у то време очигледна. Показале су то тада и угарско-византијске борбе на Дунаву. Цар Јован II Комнин је у два маха лично водио трупе на бојиште. Успео је да одбрани границу на Дунаву и градове Београд и Браничево.[48] Са тим искуством отишао је Белош у Угарску.

Постоји један занимљив податак у Кинамовом тексту који говори о могућим политичким плановима Белошевим у новој средини. Тачније, у Византији су тако тумачили његове намере. Кинам на једном месту жели да објасни како је дошло до угарско-византијског рата 1149—1150. године. По њему, кривац је био Белош. Наиме, пише Кинам, Белош је, пошто је из Србије отишао у Угарску, постао веома одан краљу Гези (II) „као човек који је учествовао у његовом образовању и васпитању од самог детињства. Дугујући због тога Гези захвалност, *покушао је да му потчини Далмацију* и наговарајући га упорно на то, непрестаним причањем успе да га убеди. Стога Геза, чим је чуо за продор Ромеја у Далмацију, посла снаге Далматима у помоћ. Ово беше узрок (αἰτία) непријатељства Ромеја према Хунима (Угрима)".[49] Следи затим опис византијског похода против Срба, који је завршен битком на Тари 1150. године.

[46] *J. Kalić*, Die deutsch-serbischen Beziehungen im 12. Jahrhundert, MIÖG 99, Wien 1991, 520—522. *J. Калић*, Рашки велики жупан Урош II, ЗРВИ 12 (1970) 21—37.

[47] Cinn. 12. 9—13; Nicetae Choniatae Historia, ed. J. A. van Dieten, Berolini 1975, 16; за хронологију догађаја уп. Византијски извори IV, 14, нап. 19.

[48] Cinn. 10—12; 12. 13—13. 9; Nicetae Choniatae Historia, 17—18.

[49] Cinn. 104. 16—24.

Далмација је у овом Кинамовом одељку несумњиво Србија, јер *само то* напада цар Манојло I Комнин 1149—1150. године (борбе око Раса, Никаве, Галича, итд.). Угарска је, према Кинамовим наводима у даљем тексту, управо рашком жупану Урошу II послала војну помоћ 1150. године.[50]

По Кинаму, дакле, Белош је својим настојањима да Србију потчини Угарској изазвао рат са Царством. Да ли је то тачно? Чињеница је да је Угарска започела освајачку политику на Балкану давно пре Белоша (потчињавање Хрватске и Далмације почетком XII века, угарски напад на Београд и Поморавље 1127. године, питање „босанског дуката"). На другој страни, рашки жупани су борбу за самосталност, такође, започели знатно раније, још крајем XI века. Другим речима, интереси рашких жупана подударали су се са онима у Угарској средином XII века. Српско-угарска сарадња је несумњиво олакшана чињеницом да су Урош II и Белош били браћа. У том односу, судећи по Кинамовом податку, Белош је био кључна личност. Да ли догађаји средином XII века потврђују ову Кинамову вест?

Бан и палатин Белош је посредно, преко краља Гезе II, а и лично, у време цара Манојла I Комнина водио антивизантијску политику. После неуспелог Другог крсташког рата западних сила на Блиском истоку (1147) почело је живље окупљање савезника и противника Византије. Супарништво Нормана из Јужне Италије, Византије и Римско-немачког царства у Италији, на Средоземљу, на Балкану и Блиском истоку обликовало је две коалиције. Угарска се нашла на страни Нормана и Велфа у доба Гезе II и Белоша. Томе савезу приступио је и Урош II.[51] Белош је помагао борбу Срба против Византије у двогодишњим тешким сукобима (1149—1150). Нарочито је било запажено учешће „хунских савезника" (угарских ратника) у борби на Тари 1150. године.[52] Када је после тога цар Манојло I кренуо у офанзиву и против Угарске са намером, како је записано у Кинамовом тексту, да се она казни због подршке Србима, на бојиште је изашао и сам Белош. Наиме, царска војска је успешно ратовала у Срему, освојен је и Земун, а онда је Белош, уместо одсутног краља, брзим маневром према Браничеву нагнао цара Манојла на повлачење.[53]

Догађаји и следећих година показују да је Византија на угарском двору имала достојног противника који је, поред осталог, добро познавао балканске прилике. Извори у средњем веку, западни као и

---

[50] Cinn. 103—113.

[51] Cinn. 101. 18—21; преглед литературе: Византијски извори IV, 22. Уп. *F. Makk*, Contribution à la chronologie des conflits hungaro-byzantins au milieu du XIIe siècle, ЗРВИ 20 (1981) 27; *P. Stephenson*, Manuel I Comnenus and Geza II: A Revised Context and Chronology for Hungaro-Byzantine Relations 1148—1155, Byzantinoslavica 55 (1944) 255—258.

[52] По Хонијату био је то чак „веома велики одред хунских савезника"; Nicetae Choniatae Historia, 92.

[53] Cinn. 113; Nicetae Choniatae Historia, 92—93; *J. Калић*, Земун у XII веку, ЗРВИ 13 (1971) 27—56; Историја српског народа I, Београд 1981, 204 (*J. Калић*).

византијски, укупну политику једне земље по правилу приказују као делатност владара. То је средњовековни начин мишљења. Год. 1150. краљ Геза II је имао 20 година. Послове је уз њега, најчешће у његово име, тих година водио палатин Белош. Тако је било и 1153. године када је Андроник Комнин (потоњи цар Андроник I), тада управник (dux) византијског пограничног подручја према Угарској (градови Ниш и Браничево односно Београд), повео борбу за царски престо.[54] Потражио је савезнике за предстојећу борбу и са тим намерама се обратио угарском краљу. Кинам је записао да су у тим преговорима неки угарски великаши почели да „указују благонаклоност" Андронику Комнину.[55] Андроник је, у ствари, нудио Гези II погодбу по којој би Угарска за помоћ коју би пружила узурпатору у освајању цариградског престола добила подручје којим је Андроник управљао.[56] Белош је већ по свом положају на двору очигледно био у току догађаја, можда се управо он крије међу Кинамовим „пеонским великашима" с којима је Андроник био у дослуху („благонаклоност"). У сваком случају, Андроникови завереничкки планови су озбиљно схваћени на угарском двору. Они су у случају повољног исхода договора стављали у изглед припајање изузетно значајне византијске територије у Подунављу и Поморављу, а то је била област коју је Угарска нападала и у XI и у XII веку, пре и после Белоша (напад на Београд и продор до Ниша 1071—1072, борбе око Београда и Браничева 1127—1129, угарска освајања 1182—1183. године).

План Андроника Комнина да се уз помоћ Угарске докопа царског престола није успео. Онемогућио га је сам цар Манојло I. Андроник Комнин је ухапшен и лишен свог положаја, тиме и могућности да даље делује у договореном смислу. Остао је, међутим, један важан траг о балканским плановима Угарске. Врло је вероватно да је само искусни државник попут палатина Белоша могао да се упусти у тако озбиљне престоне борбе у Византији. У Рашкој је тада још увек био на власти Белошев брат, велики жупан Урош II. Један поход цара Манојла I против „сатрапа Срба" са циљем да он „раскине уговор са Хунима" (Угрима) припада овом времену.[57]

Размере угарског учешћа у Андрониковим плановима показују и опсежне војне припреме које су вршене у земљи. Геза II је, не знајући ништа о Андрониковом хапшењу, окупљао савезничке и најамничке одреде. Било је ту ратника из Чешке и Саксоније, изричит је Јован Кинам, али и одреда који су врбовани посредством руског кнеза.[58] Угарска војска је 1154. године напала Браничево.

[54] По Кинаму Андроник Комнин је био dux Ниша и Браничева (Cinn. 124), а Хонијат помиње Браничево и Београд (Nicetae Choniatae Historia, 101).

[55] Cinn. 126. 16—19.

[56] Cinn. 126—127; Nicetae Choniatae Historia, 101.

[57] Nicetae Choniatae Historia, 100; коментар: Византијски извори IV, 128, нап. 54 и 55; *F. Makk*, Árpáds and the Comneni, 59.

[58] Cinn. 130—131; о најамничким одредима који су врбовани преко руског кнеза: Abu-Hamid el Granadino y su Relación de viaje por terras eurasiaticas, ed. C. E. Dubler, Madrid 1953, 38—39; *J. Калић*, *Подаци* Абу-Хамида о приликама у јужној Угарској средином XII века, Зборник за историју Матице српске 4 (1971) 34—35.

Само је брзим покретом трупа цар Манојло спасао град, али је византијска војска код Београда доживела тежак пораз. У борбама је на угарској страни учествовао и босански бан Борић. Нимало случајно, у тим приликама су становници Београда одлучили да се одметну од Византије и тек је Јован Кантакузин, са посебним царским овлашћењима, успео да угуши побуну.[59] Све то показује да су мете угарске политике били византијски градови на Дунаву (Београд, Браничево), сасвим у складу са Андрониковим понудама. Византија је то још једном спречила. Миром који су две државе утаначиле 1155. године царска граница на Дунаву је остала непромењена.[60] Унутрашње сукобе у Србији те године још једном је разрешио цар Манојло у корист Уроша II.[61]

Рашки велики жупан

Једини податак о Белошу као рашком великом жупану сачувао је Јован Кинам. Досадашња истраживања су показала да је Кинам веома добро обавештен писац, нарочито за подручја *под византијском влашћу*. Познавање историјских прилика у средњем веку, по правилу, опада са удаљеношћу земље о којој се пише. Готово се у концентричним круговима може препознати зона интересовања овог писца. То је чињеница која се мора уградити у свако тумачење Кинамових вести о Србији, Угарској или Галицији, на пример.

Шта Кинам каже о Белошевом животу у Србији?

На почетку V књиге своје *Историје*, после краћег увода, Кинам читаоцу предочава прилике у Угарској после смрти краља Гезе II. Зна се да је он умро 31. маја 1162. године. У Угарској је био обичај, каже Кинам, да браћа наследе круну у случају смрти владара. Геза II је у томе часу имао два брата, Ладислава и Стефана. Овај други је у Византији био ожењен Маријом, кћерком севастократора Исака Комнина. Међутим, преминули владар Геза II је престо оставио своме сину Стефану III. У Угарској се знало да византијски цар подржава браћу Гезину, а не сина његовог. Бојећи се царевог доласка, наводи Кинам, Угри су власт предали старијем брату Гезе II, Ладиславу.[62] Он је крунисан јула 1162. године.[63]

Кинам одмах затим наставља излагање приликама у Србији. Цар Манојло је кренуо „у македонски Филипов град да би средио прилике у Србији“. Тада је земљом управљао Примислав. Незадовољан његовим ранијим, али и поновним бунтовништвом, цар га збацује са власти и на његово место доводи његовог брата Белуша. Примислав

[59] Cinn. 130—133.

[60] Cinn. 133—134; Византијски извори IV, 54—55; *Makk*, The Árpáds and the Comneni, 61—62.

[61] *J. Калић*, Рашки велики жупан Урош II, 28—35; *P. Magdalino*, The Empire of Manuel I Komnenos 1143—1180, Cambridge 1993, 56, мисли да је сукоб Урош II — Деса био „вероватно 1154. године“, без аргумената.

[62] Cinn. 202—203.

[63] *Pauler*, A magyar nemzet története, I, 296—297.

је „премештен“ како не би могао да „чини зло“, добио је на управу једну издвојену област. Али, пратимо даље Кинамов текст, „кратко време дичивши се влашћу, Белош остави владарске знаке и напустивши отаџбину, оде у хунску земљу. Проживевши тамо дуже време, пресели се из овог живота“.[64]

Белош је, судећи по овим подацима, живео у Србији када га је цар Манојло I, свргавши Примислава, довео на рашки престо. Нема сумње да је власт добио од *византијског цара* и то у тренутку када је Манојло I Комнин у угарским династичким сукобима подржавао *браћу* краља Гезе II, Ладислава и Стефана. У тим унутрашњим приликама у Угарској скрива се још један део Белошеве биографије.

О времену Белошевог повратка у Србију и околностима које су на то могле утицати сведочи на посредан начин једна вест забележена у делу Рахевина, капелана и нотара Отона, бискупа фрајзиншког, који је наставио дело о цару Фридриху I Барбароси. Упоредна анализа тога и Кинамовог текста открива неке значајне чињенице. Оба писца знају да је у породици краља Гезе II владала неслога средином XII века. Кинам је записао да је Геза II мрзео своју млађу браћу Ладислава и Стефана, а Рахевин детаљно описује сукоб Стефана са братом.[65] Није докучиво *када* је нетрпељивост међу браћом букнула. Тек када је она узела маха и постала јавна окупљањем присталица на страни краља Гезе односно Стефана привукла је пажњу суседних држава односно писаца. Рахевин је забележио читав случај тек када је млади Стефан побегао на двор Фридриха I Барбаросе и када су заступници сукобљених страна пред цара изнели свој спор. И ту дословно стоји да је Белош, ујак обојице, подржавао Стефана.[66] Тада се већ знало да млади Стефан тежи врховној власти у Угарској. Пошто је његова завера против Гезе II откривена, он се најпре упутио на двор Фридриха I, а овај му је јануара 1158. године омогућио да преко Венеције оде у Византију.[67]

Пошто се Белошу у угарској дипломатичкој грађи губи сваки траг после марта 1157. године,[68] могућна је претпоставка да се он још те године повукао у Србију.[69] Да ли је и коју годину раније

[64] Cinn. 204. *Magdalino*, The Empire of Manuel I Comnenos, 79, изоставља Кинамову вест о постављању Белоша за рашког великог жупана. Он једноставно наводи да је византијски цар сменио Првослава — Уроша и поставио Десу (Стефана Немању), што је, наравно, погрешно, као и предложена хронологија догађаја (1161). Све се то догађало после смрти угарског краља Гезе II (после 31. маја 1162), изричит је Кинам (Cinn. 202—204).

[65] Cinn. 203. 3—5; Nicetae Choniatae Historia, 126 (однос Геза II — Стефан); Rahewini Gesta Friderici I. imperatoris. Scriptores rerum germanicarum in usum scholarum, Hannoverae et Lipsiae 1912, 181.

[66] Rahewini Gesta Friderici, 181.

[67] Regesta Imperii (Die Regesten des Kaiserreiches unter Friedrich I); ed. *J. F. Böhmer*, IV/2, Wien — Köln — Graz 1980, № 471, 517.

[68] Уп. нап. 33.

[69] То становиште заступа *Makk*, The Árpáds and the Comneni, 68—69; у старијој литератури се узимало да је Белош напустио Угарску 1158. године: *Pauler*, A magyar nemzet története, I, 290; *Грот*, нав. дело, 231—233;

Белош подржавао Стефана против краља Гезе II, није поуздано утврдиво. Чак и време самог одметништва Стефана од Гезе II тумачено је досада различито. Ту пажњу привлачи један Кинамов податак. Наиме, описујући угарско-византијске борбе код Браничева и Београда 1154. године, у царској војсци се помињу Угри и Стефан, *син* краља Гезе. Тај угарски одред у византијској војсци се није прославио на бојишту.[70] Кинам је ту очигледно погрешио, јер је у то време син краља Гезе II био малолетан (сам Геза II је 1154. године имао око 24 године) и није могао суделовати у било каквим борбама. Стога се овај Кинамов податак најчешће везивао за Гезиног *брата* Стефана (будући краљ Стефан IV), Белошевог сестрића.[71] У прилог тој могућности говори чињеница да је Кинам слабије познавао сродничке везе међу члановима угарске краљевске куће. По правилу, имена им је тачно записивао, али у навођењу међусобних односа је грешио у више наврата. Тако, на пример, навео је да су Алмош и Стефан били синови краља Ладислава I, што није тачно.[72] Са становишта самог Кинамовог текста мање је вероватна претпоставка да под Кинамовим *Стефаном* 1154. године код Београда треба подразумевати *Бориса*, сина краља Коломана и претендента на угарски престо.[73] Замена имена двеју личности које су у Византији и на царском двору биле добро познате (Борис, Стефан) готово је незамислива у делу Јована Кинама. Другим речима, Стефаново име у борбама код Београда, на византијској страни, не треба мењати. Ако је то био брат краља Гезе II, а не неки други сродник истога имена, то би указивало да је отворени разлаз међу браћом већ 1154. године добио међународне размере. То још не значи да је *већ тада* палатин Белош своме млађем сестрићу дао отворену подршку. Белош се јавља у службеној дужности на угарском двору још 1156. и 1157. године.[74] То, наравно, не искључује могућност да је сукоб већ тињао. Ова хронологија казује још нешто. Угарска политика између Немачке и Византије се тих година мења. Лични сукоб међу члановима угарске династије имао је јасне политичке оквире, у сваком случају такве последице. Белош, можда предводник Стефанове струје, напушта Угарску.

Овако сведени подаци показују да се други „рашки период" Белошевог живота, тачније — његов повратак у Србију, може везати за период после марта 1157. године. Хронологију његовог успона до положаја српског великог жупана, међутим, одређује једино Кинамово излагање. А оно, као што смо раније навели, казује да је то могло бити само 1162. године, после смрти краља Гезе II.[75]

F. Chalandon, Jean II et Manuel I, 469; *V. Klaić*, Hrvatski bani, 136; *Hóman*, Geschichte I, 391; *В. Ћоровић*, Питање о хронологији у делима Св. Саве. Годишњица Н. Чупића 49 (1940) 47.

[70] Cinn. 133.

[71] Преглед литературе: Византијски извори IV, 53, нап. 121 (*J. Калић*).

[72] Cinn. 9. 12—13; *Wertner*, Az Árpádok családi története, 242 sq.

[73] Преглед литературе: *Makk*, Árpáds and the Comneni, 67—68.

[74] Уп. нап. 26.

[75] Cinn. 202—203.

У наведеном одељку Кинам је саопштио још неке податке. Поред осталог, то је вест да се Белош кратко дичио влашћу, да је оставио владарске знаке и поново упутио у Угарску.[76] И ту је овај писац био у праву. Белош се помиње у Угарској у својству бана (Belus banus) 1163. године у исправи коју је издао краљ Стефан IV, Белошев сестрић и византијски штићеник.[77] Међу присталицама краља Стефана IV, уз Белоша, помиње се и босански бан Борић. Белош се у Угарској нашао на страни оног дела племства које је имало подршку цара Манојла I Комнина. Дошло је до значајних промена у угарском друштву. Краткотрајна влада Стефана IV окончана је јуна 1163. године поразом од стране присталица Стефана III. Поражени владар се повукао у Византију са намером да уз помоћ царског новца и војске поврати престо. То се показало неостваривим у тај мах и цар Манојло је убрзо путем преговора са угарским двором потражио нове могућности за сређивање међусобних односа. Царски посланик Георгије Палеолог уговорио је 1163. године династички брак између Беле, млађег брата Стефана III, и Марије, кћери Манојла I.[78] Престоне борбе у Угарској су настављене, али се бан Белош у тим догађајима више не помиње.

Остатак живота Белош је провео у Угарској.[79] Временом је стекао простране поседе у тој земљи. Зна се да су се налазили у Срему, јер је на свом имању, на месту данашњег Баноштора, изградио бенедиктински манастир посвећен Св. Стефану, који је богато дариван и убрзо постао чувен. Издашност ктитора и богатство манастира описао је папа Иноћентије III у писму калочком надбискупу 1198. године.[80] Старије име Белошевог имања на којем је изграђен манастир (Keu, Ku) временом се изгубило. Остао је једноставно назив „Банов манастир" (Monasterium Bani), што се у мађарском облику Баноштор одржало до данас.[81]

Белош је умро у дубокој старости у Угарској. Тачно је то забележио Кинам: у Угарској проживе „дуже време" и тамо „пре-

---

[76] Cinn. 204. 12—14.

[77] *Fejer*, Codex diplomaticus II, 165—167. У издању *Smičiklas*, Codex diplomaticus II, 98, недостаје ред у коме се помиње босански бан Борић. О византијском утицају у тексту исправе: *N. Klaić*, Srednjovjekovna Bosna, 73—74.

[78] Cinn. 214—215; *F. Makk*, Mégjegyzések III István történetéhez, Acta historica Universitatis Szegediensis 66 (1979) 30; у новије време: *P. Stephenson*, Manuel I Comnenus, the Hungarian crown and the „feudal subjection" of Hungary, 1162—1167, Byzantinoslavica 57 (1996) 43—57.

[79] Cinn. 204. 12—15.

[80] *Smičiklas*, Codex diplomaticus, II, 303.

[81] Папа Инoћентије III у писму калочком надбискупу наводи да Белош „in proprio fundo suo, qui appellatur Keu, monasterium in prothomartiris Stephani honorem construxit..." (*Smičiklas*, Codex diplomaticus II, 303). Да каснији Баноштор треба довести у везу са Белошевим поседом Keu сведочи један документ из 1309. године у коме се помиње „Civitas de Ku alio modo Monasterium Bani nominatur": Monumenta Vaticana, Series I, t. II, Budapest 1885, 322. Уп. и *D. Csánki*, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában II, Budapest 1894, 234.

сели се из овог живота".[82] Година његове смрти није позната. Међу умрлима помиње се 1198. године,[83] а вероватно да је умро и знатно пре тога.

Стицајем околности, Белошева задужбина у Срему, бенедиктински манастир Св. Стефана, очувао је траг његове делатности на том простору. Очигледно, само један траг. Истовремено је и оближњи православни манастир Св. Димитрија на Сави уживао заштиту угарских краљева пре Белоша и у његово време. Ту су стизали богати дарови руских кнежева са којима је и Белош одржавао везе.[84] И тај храм је насељу дао име кроз бурну и дугу историју — Civitas Sancti Demetrii, Дмитровци, Митровица.[85]

Бан Белош је несумњиво знаменита личност XII века. Тако су га оценили већ савремени извори, али и модерна историографија у више европских земаља (Мађарска, Немачка, Пољска, Русија, Хрватска). С разлогом му је посвећен завидан простор у угледној Енциклопедији словенског света (Słownik starożytnosci słowianskih), што је издаје Пољска академија наука.[86] Било је време да се научно врати у Србију.

Jovanka Kalić

LE JOUPAN BELOS

Belos appartenait à la dynastie des joupans de Rascie qui, sous l'autorité suprême de l'Empire byzantin, administraient les pays serbes depuis la fin du XIème siècle. C'est au cours du XIIème siècle que cette région intérieure de la péninsule des Balkans, appelée Rascie ou Raska d'après la ville de Ras (aujourd'hui Novi Pazar), est devenue le centre de l'Etat serbe.

Belos est né entre 1110 et 1115 dans la famille du joupan de Rascie Uros Ier. Il passa son enfance et son adolescence en Serbie. Après le mariage de sa soeur avec le successeur au trône de Hongrie, Bela (1129), qui fut désigné roi en 1131, Belos rejoignit la cour du roi de Hongrie. Il y acquit une grande influence sous le règne du roi aveugle Bela II (1131—1141). Dans les chartes hongroises et les sources historiques il est tout d'abord mentionné en tant que dux, avant d'apparaître portant

[82] Cinn. 204. 14—15.

[83] *Smičiklas*, Codex diplomaticus II, 303.

[84] *G. Györffy*, Das Güterverzeichnis des griechischen Klosters zu Szávaszentdemeter (Sremska Mitrovica) aus dem 12. Jahrhundert, Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae, t. V, Budapest 1959, 54—58.

[85] *С. Ћирковић*, Civitas Sancti Demetrii у књ. Сирмиум — Сремска Митровица, Сремска Митровица 1969, 59—69.

[86] *J. Lesny*, Beloš, Słownik starożytności slowiańskich, Polska akademia nauk, VII, Supl. A—C, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdansk, 434—435.

le titre de ban de Croatie et de Dalmatie, et finalement de comes palatinus. Se tenant aux côtés du jeune roi Geza II (1141—1162), tout d'abord en tant que son précepteur et parent, mais aussi par la suite, il a pratiquement dirigé la Hongrie durant plus de 20 ans, jusqu'en mars 1157. Le célèbre scientifique hongrois B. Homan a d'ailleurs appelé cette époque «l'époque du règne du ban Belos». Des données sur ce seigneur peuvent être trouvées dans les sources de tous les pays voisins.

Belos poursuivit la pratique traditionnelle d'étroits liens familiaux et politiques avec les principautés russes voisines. En 1144 il conduisit personnellement les troupes hongroises envoyées à l'aide du prince de Galicie Vladimir (Vladimirko) Volodarevic, alors en guerre contre le grand prince de l'Etat de Kiev, Vsevolod. Un peu plus tard, le jeune roi Geza II épousa Euphrosine, la petite-fille du prince de Kiev Vladimir II Monomaque et soeur du prince Izjaslav. Les liens de parenté entre la dynastie hongroise et le prince Izjaslav furent même encore renforcés lorsque la fille du ban Belos épousa le frère d'Izjaslav, le prince Vladimir (1150). Au total, entre 1148 et 1152, la Hongrie fournit à six reprises une aide militaire au prince Izjaslav en lutte contre ses adversaires.

D'un autre côté, un grand danger était représenté par Boris, le fils du roi de Hongrie Koloman, qui, au début de 1146, reçut le soutien du roi romain-germanique Conrad III, et du duc de Bavière Henri II de Babenberg. Avec leur aide Boris réunit une armée, attaqua la Hongrie et prit la ville de Presbourg (aujourd'hui Bratislava). La bataille décisive entre l'armée de Henri II et l'armée hongroise eut lieu le 11 septembre 1146 non loin de la rivière Leitha. En plus de l'engagement personnel du jeune roi Geza II, qui lors de cette campagne militaire fut bait chevalier, c.-à-d. majeur selon les conceptions de l'époque, l'issue de la bataille fut décidée par «l'oncle du roi» Belos. Cette victoire de l'armée hongroise est enregistrée dans plusieurs sources historiques.

Vers le milieu du XIIème siècle, après l'échec de la deuxième croisade (1147), la confrontation de divers intérêts se traduisit par la formation de deux coalitions adverses. Face à l'alliance conclue entre l'empereur Manuel Ier Comnène et le roi Conrad III de la dynastie Staufen (1148), se dressait l'union constituée par le roi normand Roger II maître du Sud de l'Italie, la Hongrie, le duc Welf VI et le roi de France Louis VII. Cette alliance antibyzantine fut alors également rejointe par la Serbie qui était gouvernée par le frère du palatin Belos, le joupan Uros II. L'empereur Manuel Ier conduisit personnellement l'armée contre la Rascie, centre de l'Etat serbe, et enleva la ville de Ras (1149), et l'année suivante les troupes impériales défirent une nouvelle fois les Serbes (bataille de la Tara 1150). Belos dut lui aussi affronter l'empereur Manuel Ier lorsque celui-ci attaqua le sud de la Hongrie. Il semble évident que le palatin Belos était au courant des négociations entre Andronic Comnène et la cours de Hongrie, lorsque ce parent de l'empereur, dans ses menées en vue de s'emparer du trône de Constantinople, était à la recherche d'alliés (1153). L'empereur Manuel Ier coupa court à cette tentative et, durant l'année 1154, défendit par les armes la frontière sur le Danube — Belgrade et Branicevo restèrent sous l'autorité de l'Empire.

Le ban et palatin Belos quitta la Hongrie après mars 1157. Dans les différends familiaux agitant la cours de Hongrie, il soutenait depuis le milieu des années 50 du XIIème le jeune frère du roi Geza II, Stefan. Jean Kinnamos note dans son histoire que, sur la volonté de l'empereur Manuel Ier Comnène, Belos fut nommé archijoupan de Serbie, titre que portait alors le souverain serbe soumis à l'autorité de Byzance. Alors que cet événement est daté de 1162, l'année suivante, sa présence est de nouveau mentionnée en Hongrie, à l'époque du roi Stefan IV, son protégé et, de même, protégé de Byzance (1163). Le règne de Belos en Serbie fut donc de brève durée. Kinnamos note explicitement qu'il quitta «les attributs de souverain» dans sa patrie et vécut longtemps en Hongrie, où il devait également décéder. Il fonda dans la région de Srem (Sirmium) le monastère bénédictin de Saint-Stéphane (Monasterium Bani, aujourd'hui le bourg de Banostor). Il est mentionné en tant que défunt en 1198, dans une lettre du pape Innocent III adressée à l'archevêque de Kalocsa.

Зборник радова Византолошког института XXXVI, 1997.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXVI, 1997

УДК 726.6.033.4.01(497.16—21 : 262.3)"11"

МИЛКА ЧАНАК-МЕДИЋ

КАТЕДРАЛА СВЕТОГ ТРИПУНА КАО ИЗРАЗ УМЕТНИЧКИХ ПРИЛИКА У КОТОРУ СРЕДИНОМ XII ВЕКА

Недавно су у Котору откривене нове пренороманичке и ранороманичке црквене грађевине и бројни делови њиховог каменог намештаја. Благодарећи томе представа о црквеним и уметничким приликама у том граду у преднемањићкој епохи знатно је потпунија. Ипак, највише то доба осветљава катедрала Светог Трипуна, чији су сложена архитектонска структура и богат вајани украс постали познати тек током последњих истраживања везаних за њену санацију после земљотреса 1979. године.[1] У питању је црквена грађевина која је, као што је познато, заменила задужбину угледног которског племића Андреација (Andrea Saracenis) из 809. и од ње преузела чување моштију светог Трипуна. Издавање даровне повеље 1124, којом су епископ Урсације и приор Меле доделили Светом Трипуну Превлаку, тумачи се као доказ о почетку његове дуготрајне градње.[2] Свечаним освећењем његова три олтара 1166 — у присуству пет епископа, осам старешина најугледнијих цркава, два приора и византијског намесника за Дукљу господина Исака[3] — обележен је завршетак изградње главног дела храма.

[1] Истраживања у организацији Општинског (сада Регионалног) завода за заштиту споменика културе у Котору обављена су под руководством аутора овога рада на неколико романичких цркава: Светог Луке, Свете Марије на Ријеци — Колеђати, Свете Ане и на катедрали Светог Трипуна, док је испитивање цркве Светог Михаила обавила архитекта поменутог завода Зорица Чубровић, а Светога Павла арх. Слободан Баришић из Београда. На катедрали су археолошка ископавања вршена 1987. и 1988. године под руководством археолога Јована Мартиновића, а архитектонска 1983. и 1989. На основу исхода тих истраживања и студије података о њима аутора овога рада израђен је пројекат рестаурације катедрале, којим је предвиђена делимична обнова њених првобитних облика. Током реализације тог пројекта арх. Зорица Чубровић, руководилац радова на рестаурацији, открила је нове важне податке о првобитним облицима катедрале, који су после допунских студија аутора пројекта у њега укључени.

[2] *I. Stjepčević,* Katedrala sv. Tripuna u Kotoru, Split 1938, 5.

[3] *D. Farlati, J. Coleti,* Illyricum Sacrum VI, Venetiis 1800, 433, 435; *T. Smičiklas,* Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, II, Zagreb 1904, 102.

Сви сегменти сложене архитектуре Светог Трипуна нису протумачени, али потпуно је познат првобитни облик главног дела цркве, базилике, дакле, а она пружа довољно могућности да се утврде везе Котора са другим уметничким и градитељским средиштима у време њеног настајања. Пошто се о которском Светом Трипуну не може говорити као о градитељској и уметничкој појави без осврта на њене звонике, у овај рад је укључена расправа о њима. Биће утемељена на студијској реконструкцији њихове просторне диспозиције и облика као основи за утврђивање њихових градитељских узора.

Црква Светог Трипуна из XII века може се посматрати са становишта типолошких и стилских обележја или њеног градитељског програма. Типолошка обележја омогућују да се наслуте порекло њених неимара и уметничка средишта где су образовани, а анализа програма да се проникне у градитељске идеје и смисао нове црквене грађевине и тиме шире осветли дух времена у којем је она настала. Кључно питање градитељског програма катедрале су смисао и значење као и градитељски узори за двојне звонике на прочељу, чије је тумачење, међутим, још увек у оквирима претпоставки.

Ради бољег увида у архитектуру катедрале, прво ће бити представљени њени првобитни облици, утврђени током поменутих истраживања.

Схема основе и горња структура главног дела цркве Светог Трипуна из XII века сада су потпуно познате. То је тробродна куполна базилика чије апсиде имају центре у истој равни, а споља и изнутра су полукружне. Постојала су и два звоника на прочељу, која су потпуно замењена новим, барокним у XVII веку, а диспозиција првобитних могла је бити оквирно утврђена (сл. 8). Средњи брод је издељен на три травеја квадратне схеме, док је крајњи упола краћи. Квадратним травејима одговарају по два травеја у бочним бродовима, што је узроковало и наизменично смењивање стубова и стубаца. Над бочним бродовима постоје емпоре отворене према средњем броду трифорама у сваком травеју (сл. 9). Од три квадратна травеја средњег брода, два крајња су била засведена крстастим сводовима, а средњи куполом.[4] Судећи по представама катедрале на сребрној пали из XV и на реликвијару из XVI века (сл. 1), њена купола је имала тамбур и калотасти спољни облик.[5]

[4] О првобитној горњој конструкцији средњег брода катедрале мишљења су била подељена, али је преовладавало уверење да је тај део био засведен крстастим сводовима у крајњим травејима и куполом у средњем, cf. *В. Кораћ*, Првобитна архитектонска концепција которске катедрале XII века, Зборник за ликовне уметности 3 (Нови Сад 1968) 10, 11, где су опширно коментарисана ранија гледишта. Током рестаураторских радова, пажљивим прегледом зидова на местима где би могли бити ослонци капитела — носача ребара крстастих сводова — Зорица Чубровић је нашла њихове трагове. Тиме је потврђено да су такви сводови постојали у два крајња западна травеја. С друге стране, из дела бочних зидова средњег брода, изведених у XVI веку, извађени су комади венчића који је стајао у подножју куполе дужине 7,9 m. Тиме је потврђено да је купола постојала.

[5] За представу катедрале на средњој пали cf. *Stjepčević*, op. cit., сл. 1, т. IV; *Кораћ*, op. cit., сл. 6; *M. Milošević*, Arhitektura romaničke bazilike iz 1166. godine i nastale promjene tokom vjekova, 800 godina katedrale Sv. Tripuna u Kotoru (1166—1966), Kotor 1966, сл. на стр. 27.

Првобитни облици звоника Светог Трипуна познати су на основу ликовних представа и описа из времена када су постојали.[6] О њиховој некадашњој просторној целини могуће је поново расправљати иако се сазнања о њима и сада заснивају само на старим приказима и описима. Поред познатих представа катедрале у ведутама града: на сребрној пали, реликвијару и старим графикама, постоје још две на фрескама уз представу светог Трипуна. Једна је на фресци у цркви Светог Базилија у Столиву са краја XV века, а друга у которској цркви Светог Михаила из истога доба. На оба места звоници су двоструко виши од брода цркве и завршени пирамидалним кровом великог нагиба. Шематски су обележени узани прозори на њима, а фасаде су им равне, без икаквих подела. На представи у цркви Светог Михаила звоници су осенчени као да су били ваљкастог облика (сл. 2).[7] И на другим представама катедрале, у склопу ведута, звоници су врло високи и доминирају у силуети града. Њихов положај у односу на базилику може се приближно одредити према цртежу непознатог аутора из 1598 (сл. 4) који је остао незапажен у досадашњим разматрањима архитектуре звоника. Он, међутим, пружа највише података о трему међу звоницима и о њиховом односу према западној фасади базилике. Ту се види да су на прочељу трема постојале три аркаде, по чему се може закључити да је трем био знатне дужине. То, уједно, говори да су звоници само делом преклапали западни зид бочних бродова и да је размак међу њима био знатан, а исто се може закључити и по приказу фасаде саме базилике на цртежу из 1598.

Нешто ранији опис Болице доприноси да се архитектура звоникâ ближе одреди: имали су четири спрата и на сваком дводелне прозоре на све четири стране,[8] а таква подела може се реконструисати и по рачунским документима за поправку прозора звоника после земљотреса 1568.[9] О секундарним деловима на фасадама звоника различите податке пружају модели града у рукама патрона Светог Трипуна где су приказани. На сребрној пали спратови звоника су водоравно подељени, а на нешто млађој представи на ковчежићу — реликвијару, таква подела постоји само код последњег спрата (сл. 1). Представе са пале држао се прво Стјепчевић, а после Трипо Рафаели кад је реконструисао изглед прочеља катедрале, укључујући и из-

---

[6] Опис је нашао место у песничком исказу Ивана Болице написаном између 1538. и 1551, cf. S. Razzi, додатак: „Descriptio Ascriviensis urbis per D. Joannem Bonam de Boliris Nob. Cath. ad Heliam Zagurium concivem suum“, in: Storia di Ragusa, Lucca 1595.

[7] Приказ из Столива објавио је *Кораћ*, op. cit., сл. 8. Основне податке о њему доноси и *В. Ј. Ђурић*, Умјетност, Историја Црне Горе, II/2, Титоград 1970, 525, док представа из которске цркве Светог Михаила, откривена 1983, још није објављена.

[8] *I. Bolica*, op. cit., једанаесто певање.

[9] У рачунским документима говори се о поправци отвора на трећем и четвртом спрату северног звоника. Да су у питању бифоре закључује се по податку да је код једног отвора поправљан стуб, а за други се каже да има два лука и за њега је тада израђен капител. Бифоре се називају балконима, по чему се може закључити да су се спуштале до пода, cf. *Стјепчевић*, op. cit., n. 27, 28.

глед трема.[10] Судећи, међутим, по представи града на ковчежићу, ова је представа веродостојнија, са више појединости и ближа стварном изгледу, а тако је и са представом катедрале. Њен је трем тачно приказан са три лучна отвора, због чега би тој представи требало поклонити веће поверење, те звонике замислити са једном наглашеном водоравном поделом у висини почетка последњег спрата. У том случају, ако су постојале угаоне лезене завршене у подстрешју фризом слепих аркада, оне су полазиле тек од те висине (сл. 9). Замишљени облик горњег дела которских звоника има аналогију у звоницима катедрала у Молфети (сл. 5), Транију и Барију. Иако су њихови највиши делови доцније изведени или обновљени, документују једну варијанту високих звоника.[11] Била је широко распрострањена, судећи по звоницима са краја XI века у Сан Абондио у Кому чија су само последња два спрата рашчлањена угаоним лезенама и украшена водоравним фризом слепих аркада.[12] Звоници на прочељу катедрале у Ћефалу били су споља, такође, равни, а они се морају првенствено имати у виду при реконструисању которских, јер је тамошње западно здање најближе њиховој диспозицији у односу на базилику, поготово кад се зна да на последња три спрата на јужној кули имају по један дводелни прозор на свакој страни, што није уобичајена подела на романичким звоницима. Највиши део звоника у Ћефалу знатно је ужи како би се на тој висини образовала шетница (сл. 6).[13] Ово последње није постојало на највишем делу спрата которских звоника, јер такво решење не бележи ниједна ликовна представа, али су фасаде звоника могле бити равне као тамо. Последњи спрат которских звоника је, ипак, био ужи од доњих, судећи не само по представи на поменутом реликвијару (сл. 1) већ и по облику звоника из XVII века (сл. 3), јер су, по свој прилици, одраз сећања на првобитне.

Од секундарних делова базилике познати су готово сви прозорски отвори, неки делови спољних оквира, портала и фасадни украси у виду фриза слепих аркадица. Нови су подаци о трифорама

---

[10] Реконструкција спољног изгледа катедрале на цртежу Трипе Рафаелија, код *Stjepčević*, op. cit., сл. 2.

[11] Кула-звоник у Барију, о којој је реч, подигнута је уз североисточни део катедрале чија је градња започета 1178. После земљотреса у којем је кула срушена 1267, поново је изграђена у XIV веку, понављајући, вероватно, пређашњи облик. По угледу на куле у Барију подигнуте су две уз источни део катедрале у Молфети. Није могло бити утврђено да ли је њихова градња започета кад и источни део цркве, крајем XII века (после 1185), или касније. Извесно је само да су завршене тек средином наредног столећа. У Транију кула је започета кад и катедрала, 1099, али је њена градња дуго трајала, тако да су два последња спрата додата тек средином XIV века. Cf. *P. Belli D'Elia*, Pouilles romanes, Zodiaque, La nuit des temps 68 (1987), за Бари 198, 199, за Трани 282, 286, за Молфету 359—361.

[12] Cf. *S. Chierici*, Lombardie romane, Zodiaque, La nuit des temps 48 (1978) 172, fig. 57.

[13] Време завршетка катедрале у Ћефалу није утврђено, а тиме ни звоника. Када је 1154. умро Роже II, ктитор цркве, она није била завршена нити освећена. Током градње мењана је, али обим тих измена није познат. Поуздано је утврђено да је у XIII веку грађевина била завршена, cf. *G. Cassata, G. Costantino, R. Santoro*, Sicile romane, Zodiaque, La nuit des temps 65 (1986) 272, 273.

на емпорама. Њихова структура и клесани украс могли су бити у целини утврђени на основу комада извађених из делова зидова изграђених током обнове катедрале у XVI веку.[14] Састоје се од потпрозорника, одвојено изведених усправних страна и лукова на колонетама са капителима и импостима (сл. 7). На потпрозорнику и рубовима усправних страна као и на ивицама лукова исклесани су разноврсни биљни орнаменти, као таласаста лоза са наизменичним листовима чија је врежа трочлана, али листови су већ крупни и исправљени (сл. 10). Примерци са сличним двочланим и трочланим таласастим врежама су најбројнији. Негде имају наизменичне петолатичне листове и плодове или увезане крајеве. Постоје и примерци са усправним листовима палмета спојених дршки и са наизменично окренутим листовима акантуса. Од примењених мотива вреди поменути шиљате полулистове, тзв. руми полулистове; каткад су распоређени тако да подсећају на куфске орнаменте. Нарочито је упечатљив вишелатични звездолики орнамент на рубовима неких допрозорника и лукова (сл. 11). Његова пластика је знатно дубља од осталих рељефа, а тако је клесан и биљни мотив у виду финика на рубу елемената друге трифоре.

Највећа разноврсност испољила се на капителима.[15] Њихова тектоника није свуда иста, а ни биљни мотив није једнако одвојен од чаше капитела. То документују два капитела са равним листовима, од којих један има знатно одвојене врхове вишелатичних листова. Тако је и код капитела са мотивом шиљатих полулистова (сл. 12) или увијених коврџа. Примерци са усправним акантусовим листовима ситно вајаних режњева и густих жила имају, опет, горњи део гладак, а глатки су и листови сабљастог облика на једном другом примерку (сл. 13). Издвајају се обрадом крупни комади са једноделном врежом у дубоком рељефу (сл. 14). Неки међу њима су могли бити идентификовани као делови јужног портала базилике.

Трифора на апсиди не потиче од исте извођачке руке. Орнамент на спољном оквиру ближи је романичком репертоару мотива, али рељеф је још увек плитак, листови истообразни, доста линеарно представљени. Тако су обрађена и тела фантастичних животиња. Трифора је, иначе, била предмет проучавања и добро је позната, а у међувремену су идентификоване и промене на њој настале у XIV веку и почетком XX столећа.[16]

---

[14] Претежан број познатих комада од трифора извађен је већ 1989. из зидова изграђених у XVI веку, где су коришћени као сполије. Током рестаурације катедрале нађени су делови и цели завршци лукова трифора, чиме је њихов облик поуздано утврђен.

[15] Више примерака ових капитела било је одраније познато. Чувани су у Поморском музеју у Котору и уврштени у прве прегледе средњовековне которске скулптуре, cf. *Ј. Стојановић-Максимовић*, О средњовековној скулптури Боке Которске, Споменик САНУ CIII (1953) 108—110, капители бр. 6—9, 11, 12 и 17, сл. 7—9, 12 и 13, од којих су у међувремену изгубљени капители бр. 9 и 17.

[16] О трифори су писали сви проучаваоци катедрале Светог Трифуна. Њихова мишљења о времену њеног клесања нису јединствена, али је преовладало уверење да потиче из времена грађења катедрале, а да је у XIV веку прера-

Уметничку садржину цркве Светог Трипуна из XII века знатно је увећавао камени литургијски намештај, који, међутим, познајемо више по описима него по сачуваним остацима. Од њега су у току археолошких ископавања нађени делови два циборијума. Мањи је могао бити приписан Светом Трипуну из IX века, а већи романичкој цркви. Од већег циборијума позната су четири комада: два припадају доњем делу две плоче, а друга два горњем са теменом лучног дела (сл. 15). Одраније је познато неколико парапетних плоча од преграде око презвитеријума и стубчићи са капителима што су носили олтарску мензу. Представа о уређају из тог дела цркве допуњена је нађеним подножјем за епископско седиште у виду лављег тела. О високом амвону који је био подигнут на два стуба и прислоњен уз стубац базилике више знамо по опису него по нађеним деловима. Постоји само његов део у виду орла чија је полеђина носила плочу на коју су полагани јеванђеље и друге богослужбене књиге кад се из њих читало.[17]

Великом угледу Светог Трипуна доприносиле су у првом реду реликвије које је црква чувала, али и гробови високопоштованих личности. Имали су свечана надгробна обележја, судећи по једној сепулкралној целини са гробом под великим аркосолијумом прислоњеним уз западни зид сакристије, тј. уз одају подигнуту на остацима цркве из IX века.[18]

Типолошка својства главног дела цркве Светог Трипуна могуће је утврдити. Нема двоумице да је при конциповању схеме основе тог дела цркве узор градитељима била црква Свете Марије на Ријеци, чија је прероманичка етапа, настала на остацима рановизантијске цркве из VI века, могла бити недавно оквирно утврђена.[19]

ђена, cf. *J. Максимовић*, Которски циборијум из XIV века и камена пластика суседних области, САНУ, Посебно издање, књ. CCCXLV, Одељење друштвених наука књ. 38, Београд 1961, 17, 18, где је и старија литература; *idem*, Српска средњовековна скулптура, Нови Сад 1971, 33—36. За Кораћа (op. cit., 11) њен облик из XII века је неизвестан, а једино *В. J. Ђурић*, Преокрет у уметности Немањиног доба, Историја српског народа I, Београд 1981, нап. 24, не доводи у сумњу да трифора потиче из XII века и налази паралеле њеном клесаном украсу на цркви Светог Николе у Барију. Остала је, међутим, недоумица да ли је од почетка тај прозор имао постојећу ширину или мању, те отуда двојну поделу. Та је недоумица отклоњена нађеним неизмењеним унутрашњим оквиром прозора који одговара трифори. Оригиналан је већи део спољног оквира трифоре са извајаном увијеном врежом чији су зупци по ободу, на више места, преклесани у тзв. жиоку на рабош, а тако је и на делу архиволте у темену који је уметнут у току последње аустријске рестаурације.

[17] Скулптура орла била је уграђена у врх куполе цркве Свете Марије на Ријеци, одакле је недавно извађена. По моделацији скулптуре могло се утврдити да одговара другој половини XII века, а по обради полеђине види се да је била у саставу високог амвона. Том литургијском намештају посебну пажњу је посветио Иван Болица, па је познато како је изгледао.

[18] У питању је првобитна црква Светог Трипуна, задужбина Андреација (Andrea Saracenis), cf. *J. Martinović*, Prolegomena za problem prvobitne crkve Svetog Tripuna u Kotoru, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 30 (Split 1990) 5—27.

[19] Cf. *М. Чанак-Медић*, Света Марија на Ријеци, Споменици српске архитектуре средњег века, Архитектура Немањиног доба II, Београд 1989, 208—210, сл. 4.

Претпоставља се да су уз њу столовали которски епископи до средине XII века.[20] Томе у прилог иде чињеница да су њену укупну ширину и појединачне мере бродова преузели градитељи нове катедрале, као и тип базилике без трансепта са три споља и изнутра полукружне апсиде чији су центри у истој равни. Ослањали су се, изгледа, и на раноромаиничку базилику на Превлаци са којом је Свети Трипун, као са својим поседом, имао најнепосредније додире.[21] Одатле је могао бити преузет тип базилике са три травеја квадратне схеме у средњем броду. То тим више ако је и та базилика имала куполу у средњем травеју. Као што је познато, базиликалан тип црквених грађевина био је нарочито омиљен у XI веку на широком византијском простору и у областима на које се простирао византијски утицај. Довођен је у везу са наглашеним тежњама тога доба ка обнови старијих архитектонских облика.[22] У истом смислу сведочи и употреба старијих античких и ранохришћанских архитектонских делова — нарочито стубова и капитела — у новим конструкцијама, што се испољило и у катедрали Светог Трипуна, а било је општа појава у то доба.[23]

Програмски је катедрала Светог Трипуна — у односу на старије црквене грађевине у Боки — проширена била сакристијом, изграђеном једновремено са базиликом, и кулама на западном прочељу. Није, међутим, само проширен њен програм већ је и остварена нова концепција простора. Условила је иновације у структурном систему са особеном горњом конструкцијом коју не познаје претходно зетско градитељство. Тиме, и појавом архитектонске монументалне пластике на отворима и на другим структурним деловима базилике, њена архитектура је стекла обележја зреле романике. Типолошка и стилска својства њених делова омогућују да се њихова исходишта нађу у западноевропском градитељству одређених области.

Тип базилике са емпорама води порекло из ломбардијске и француске романике, али је врло рано проширен на друге области Италије, па и на Апулију,[24] те би могло изгледати да је у Котор оданде пренет да у Светом Трипуну није примењено наизменично

---

[20] *J. Martinović*, Ranohrišćanska krstionica ispod crkve Svete Marije od Rijeke u Kotoru, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 29 (Split 1990) 27—31.

[21] На основу раније откривених остатака познати су облик олтарског простора базилике на Превлаци, њена укупна дужина и подела на бродове. Током истраживања вршених 1956. базилика је потпуније испитана, cf. *В. Кораћ*, Превлака у Боки Которској, Старинар (1958—59) 388, 389, али исходи тадашњих истраживања још нису објављени.

[22] *Đ. Stričević*, La renovation du type basilical dans l'architecture ecclésiastique des pays centrales des Balkans au IXe—XIe siècle, XIIe Congrès international des études byzantines, Belgrade 1961, 205—211; *В. Ј. Ђурић*, Почеци уметности код Срба, Историја српског народа, I, Београд 1981, 238, 239. Војислав Кораћ је, међутим, тадашњу појаву базилика видео у њиховој намени, претпостављајући да је тај тип црквених грађевина одабиран за катедралне храмове, cf. *В. Кораћ*, О архитектури катедралних цркава XI века на византијском културном подручју, Између Византије и Запада, Одабране студије о архитектури, Београд 1987, 61, 63.

[23] Cf. *E. Bertaux*, L'art dans l'Italie méridionale, I, Paris 1903, 337, 338.

[24] *Ibid.*, 337; *Belli D'Elia*, op. cit., 18, 140.

смењивање стубова и стубаца, што се у Апулији ретко сусреће,[25] а својствено је ломбардијској архитектури. Оно је подразумевало горњу конструкцију са крстастим сводовима у свим бродовима, а у средњем, где су већег распона, ојачане јаким ребрима. У Апулији, чак и тамо где постоје слични ребрасти сводови — као у црквама у Аверси и Светог Бенедикта у Бриндизију, обема из XII века — њих су извели ломбардијски градитељи или мајстори доведени са латинског истока; у ломбардијској архитектури је такво решење било општеприхваћено.[26] Одатле или из француске романике преузети су и крстасти ребрасти сводови за градњу звоника цркве Свете Марије у Задру између 1105. и 1111,[27] који су иначе временски и територијално били најближи горњој конструкцији которског Светог Трипуна.

Примена крстастих сводова са јаким ребрима утицала је на структуру и облике њихових носача. Одраније су били познати ступци рашчлањеног цртежа у хоризонталном пресеку, али су крајем XI и почетком XII века њихови облици постајали све разноврснији и богатији увођењем полустубова на странама у правцу подужне и попречне осе, каткад чак удвојених. Примењивани су на широком простору од Палестине на истокv до Кампостала у Шпанији на западу, укључујући и јадранско подручје. Због градње сводова са јаким ребрима ступци су допуњавани полустубовима уметаним по њиховој дијагонали, чија је јачина одговарала пресеку ребара које су носили и то је решење било омиљено нарочито у француској романици, где је усавршавањем утрло пут готском структурном систему. Ступци таквих обележја примењени су на цркви Светог Сигисмунда у Ломбардији, освећеној 1095. или 1096. и завршеној у XII веку,[28] а нешто раније већ на најзначајнијој ломбардијској романичкој цркви Светог Амврозија у Милану, чији су крстасти сводови у средњем броду, истих обележја, изграђени већ крајем XI века.[29] Ступци Светог Трипуна исходе из описаног развоја (сл. 16). Код њих између полустубова не постоје равни степени, а тако је код више истодобних романичких црквених грађевина, најчешће са подручја данашње Француске.[30]

---

[25] И тамо где је примењено, као у једном делу цркве Светог Николе у Барију, последица је утицаја норманске архитектуре, cf. *Bertaux*, op. cit., 337.

[26] *Bertaux*, op. cit., 327—329, 338.

[27] *I. Petricioli*, Od Donata do Radovana, Split 1990, 27.

[28] Cf. *Chierici*, op. cit., 107, 108.

[29] *Ibid.*, 62.

[30] *V. Le Duc*, Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle, VII, Paris, s. a., 156, 157, пример цркве St. Aubin de Guérande, из око 1130. О рашчлањавању стубаца у 11. и 12. веку и о цркви у Кампостелу, где су примењени обли полустубови по дијагонали, cf. *P. de Palol, M. Hirmer*, Španija, Umetnost ranog srednjeg veka od vizigotskog doba do kraja romanike, Beograd 1976, 72—75, 83, 85. Слична решења била су примењена и на неким црквама у Палестини, као нпр. на црквама Св. Јована у Себастији и Светог Јакова код Наплуза, cf. *C. Enlart*, Les monuments des Croisés dans le royaume de Jérusalem, vol. II, Paris 1928, 29, 130, fig. 29, 275.

Ломбардијско порекло структуре Светог Трипуна потврђују и његови капители кубичног облика са заобљеним доњим делом (сл. 18)[31] постављени на све структурне делове, изузев на стубове чија су стабла и капители касноантичке творевине.[32] Капители из романичке етапе имају аналогију у бројним ломбардијским и средњоевропским конструкцијама, а били су примењени и у звонику у Задру, о којем је било речи, као и у истодобној капитуларној дворани уз тај звоник.[33] По једној претпоставци, њих су уобличили клесари које су довели француски бенедиктинци.[34]

Архитектуру которског Светог Трипуна, поред описаних структурних делова, својственом чини решење куполног дела, које је подразумевало степеновање капитела у складу са положајем крстастих сводова у крајњим пољима и носача у средњем травеју (сл. 9).

Кад се има у виду изложена целина базилике Светог Трипуна, она се може окарактерисати као црква византијско-ломбардијског типа, који исходи из традиционалне архитектуре подручја и структурног система преузетог из развијених градитељских школа северне Италије.

Градитељске идеје за звонике на прочељу нису потекле из исте уметничке средине. У расправама које су се дотицале њиховог порекла, помишљало се да су преузете из норманске архитектуре посредством Апулије, односно цркве Светог Николе у Барију, а помињана је као могући узор монтекасинска црква са галилејом између две куле, позната из описа.[35] Куле на прочељу Светог Николе у Барију су ниске, подигнуте уз бочне стране базилике. Југозападна је старија од саме цркве, а северозападна је започета око 1160.[36] У Италији високе двојне звонике има неколико цркава, међу којима су катедрале у Ћефалу (сл. 5) и Монреалу. У Ћефалу је њихова градња започета кад и базилике 1148, а у Монреалу су из времена после 1172.[37] Код свих поменутих примера размак међу кулама је

---

[31] Одраније су била позната два капитела тога типа испод ребара крстастог свода у источном травеју, уграђена у источни зид. Из зидова грађених у XVI веку и из зиданог дела стубаца из истога доба извађено је више целих и фрагментованих капитела истога типа. Неки међу њима имају на чеоној страни украсе. О ломбардским примерцима капитела истог типа, cf. *G. T. Rivoira*, Lombardic Architecture, Vol 1, Oxford 1933, 235, fig. 310.

[32] Према моделацији, велики коринтски капители на стубовима могу се датовати у прву половину IV века. Стабла и базе одговарају тим капителима, а истој целини су припадали и абакуси, којима је, међутим, током рестаурације у XVI веку, оклесан профилисани део и додат нов обод.

[33] *I. Petricioli*, op. cit., 73—75.

[34] Ту претпоставку је изнео *М. Васић*, Архитектура и скулптура у Далмацији, Београд 1922, 120.

[35] На ту могућност указао је већ *М. Васић*, op. cit., 143, а *В. Кораћ* опширније разматрао (Првобитна архитектонска концепција которске катедрале, 21). В. Ј. Ђурић, међутим, сматра да су которски двојни звоници уобличени по угледу на звонике цркава у јужној Италији, cf. Преокрет у уметности Немањиног доба, Историја српског народа I, Београд 1981, 274, нап. 3, где су дате паралеле.

[37] *G. Cassata, G. Costantino, R. Santoro*, op. cit., 167, 168, 272.

[36] Cf. *Belli D'Elia*, op. cit., 180, 181.

између 20 и 26 m, а тако је било и код цркве у Монтекасину (65 стопа),[38] док је код Светог Трипуна могао износити највише 10 m. Та разлика је, међутим, била условљена ширином њихових базилика. У погледу диспозиције звоника у односу на главни део цркве, примери из Монреала и Ћефалуа заузимају исти положај какав су могли имати которски у односу на бочне бродове. Пошто тако није код баријског Светог Николе, узорима которским звоницима требало би сматрати старије уз норманску цркву на Сицилији. Питање порекла идеје за трем међу звоницима је сложеније, јер ни код једне цркве са чијим су кулама упоређивани которски звоници тај део није првобитан.[39] У Ћефалу је подигнут тек 1471, а у Монреалу још касније, 1770. године.[40] Врло је вероватно, међутим, да су на прочељу обе норманске цркве постојали слични тремови и раније, судећи по покривеном трему на том месту међу кулама уобличеним кад и црква Светог Петра и Павла у долини Агро (Casalvecchio Siculo), до 1172.[41]

За расправу о пореклу замисли, за которску катедралу Светог Трипуна исто су тако од велике важности исходишта клесаног украса на трифорама емпора. Без претходника су у старијем которском градитељству, а постојање клесаног украса на њиховом потпрозорнику и на рубовима усправних страна као и на ивицама потрбушја лукова ове трифоре одваја од ломбардијских и апулијских отвора на галеријама истодобних цркава. Још више их од тадашњих романичких трифора, на два поменута подручја, удаљују структура и нарочито облици лукова. Они имају благо надвишење и прелом у темену потрбушја, а јаке преломе на полеђини. Сачувани вршкови на сводару уз ослонац и на комаду између два налегла лука наговештавају да су предвиђени за лежиште следећег вишег члана целине, који, међутим, није сачуван. Композицијска схема трифора помаже да се одгонетне необичан облик њиховог горњег појаса као и њихово порекло. Произлази из схеме са изукрштеним луковима чија су средишта међусобно удаљена за половину пречника (сл. 17). У питању је склоп својствен декоративном систему норманске романике на Сицилији. Истог облика су тројне и вишеделне слепе аркаде које украшавају врх трансепта катедрале у Ћефалу, са којом которски Свети Трипун има заједничких црта и у диспозицији двојних звоника на прочељу, како је наведено. Декоративни елементи на катедрали у Ћефалу о којима је реч припадају, међутим, познијој фази грађења, датованој у 1240.[42]

Извесни украси на бифорама которских емпора, као нпр. таласаста лоза, спадају у конвенционалне мотиве који су дуго трајали. Па ипак, није без значаја околност да су, на исти начин као

---

[38] За податке о дужини галилеје цркве у Монтекасину, cf. *Кораћ*, Првобитна архитектонска концепција которске катедрале, 21.

[39] У Барију трем међу кулама није постојао, али је, судећи по подели фасаде, био предвиђен, cf. *Belli D'Elia*, op. cit., 186.

[40] *G. Cassata, G. Costantino, R. Santoro*, op. cit., 171, 273.

[41] *Ibid.*, 261, fig. 277.

[42] *Ibid.*, 273, 313.

у Котору, извајани на абакусима катедрале у Молфети почетком XIII века.[43] Неким другим мотивима могу се, опет, наћи паралеле на капителима спољне галерије катедрале у Битонту приписане опату и протомагистру Николи, уз чије је име на једном месту уписана 1229. година.[44] Тектоника капитела које је опат Никола дао поставити на јужној галерији те катедрале разликује се од которских на емпорама, али су исклесане увијене двочлане и трочлане лозе са листовима слично моделоване као на которским капителима и импостима, а ту је на главном порталу исклесан и низ вишелатичних звездоликих цветова, као на ивицама неких трифора на емпорама у Котору. Међу паралеле которском вајаном украсу на трифорама може се уврстити и декорација на емпорама цркве Свете Марије у Алтамури, за коју се до сада сматрало да припада времену Фридриха II (око 1220).[45]

Изложене основе за закључак да структурни систем базилике и концепција западног здања катедрале немају исто исходиште и да су облик трифора на емпорама и клесани украси на њима били надахнути скулптуралним декором апулијске и норманске романике могу се довести у међусобну сагласност ако се у разматрање укључе сви подаци о етапама грађења и хронолошком односу главног дела базилике према западном здању катедрале. Најбитнији је наговештај да је идеја о звоницима на прочељу накнадно заснована. Основу за ту претпоставку чине техника извођења и коришћено градиво за стилобат у западном полутравеју, јер нису исти као на осталом делу стилобата базилике. Ту је горњи слој темеља под крајњим западним ступцем и део стилобата до западног зида базилике грађен приклесаним блоковима сложеним у правилне редове, док је на осталом делу изведен од ломљеног камена и облутака без неког реда. То непобитно говори о променама које су могле бити последица или накнадног продужавања грађевине или смене извођача.[46] Пошто је посреди део грађевине концепцијски зависан од звоника, он је свакако предвиђен кад и звоници. Са претпоставком да је идеја о западном делу катедрале Светог Трипуна накнадна слагала би се околност да се он по замисли разликује од главног дела базилике и да су цркве које су му могле бити узор настале најраније око средине XII века. Такав редослед развоја катедрале могао би се ускладити са подацима који наговештавају да је грађење базилике трајало до првих година XIII века, а можда и дуже. У питању су спољни зидови емпора над бочним бродовима и купола над средњим

---

[43] *Bertaux*, op. cit., II, 655, fig. 305; *Belli D'Elia*, op. cit., 361.

[44] *Bertaux*, op. cit., II, 652—659, fig. 302—304; *Belli D'Elia*, op. cit., 246, 247.

[45] *Bertaux*, op. cit., II, 652—655, fig. 300, 301. Друкчију су датацију те фазе грађења на цркви Свете Марије у Алтамури предложили K. Kapeli и D. Kemper (Die Marienkirche Fridrichs II, in Altamura (Apulien), Zeitschrift für Kunstgeschichte 61 Bd. 1992, Hf. 4, 493, 494), на шта ме је упозорио Валентино Паће (Valentino Pace), на чему му и овом приликом захваљујем.

[46] На северном зиду — где је сачуван првобитни део из XII века, уз источни пиластар западног травеја — испитивањем је утврђено да су зид и пиластер једновремени. До промене у програму которске катедрале могло је, према томе, доћи у току извођења темеља.

травејом средњег брода. Време последњег поменутог подухвата могло се утврдити, такође, по техници грађења, јер се она разликује од свега што је на катедрали изведено у XII столећу. На делу Светог Трипуна из прве етапе коришћени су приклесани ниски издужени блокови. Тек ће на црквама Светог Луке и Свете Марије на Ријеци, грађеним последњих година XII и почетком XIII века, бити примењена, поред старе технике грађења, и нова, на њиховим апсидама, са осетно крупнијим и вишим каменим блоковима, а то ће на цркви Свете Ане — некадашњем Светом Мартину — бити примењено и на бочном зиду.[47] Спољни зидови галерије Светог Трипуна показују исте особине, те се без двоумице могу ставити у крај XII или у прве године XIII века. Клесани украс на трифорама емпора наводио би на то да се уобличавање тога дела катедрале помери још више унапред, ка крају прве четвртине тога столећа.

Предложеном хронологијом развоја которске катедрале Светог Трипуна може се објаснити осетна разлика у мотивима и начину моделовања између украса на трифорама и на литургијском намештају из прве етапе базилике, од којег су познате плоче циборијума и плоче ограде презвитеријума. Својствена им је линеарност и знатна архаичност у обради и избору мотива, што недвосмислено говори да су од трифора старији. Тај се црквени намештај, поред тога, може приписати некој локалној клесарској радионици која је одраније припремала црквени камени намештај, док су орнаменте на трифорама клесали мајстори доведени из неког већег уметничког средишта.

Изложеним доказима о поступном грађењу Светог Трипуна постаје јаснији податак из историјских извора да су 1166. године освећена само његова три олтара.

Претпостављени редослед грађења са укључивањем цркве у култну функцију пре него што је потпуно завршена познат је из историје бројних великих западноевропских катедрала, грађених каткад и читаво столеће, а то се случило и са готово свим великим апулијским црквама. Чак је и систем градње био подређен таквим захтевима те је олтарски простор — некад заједно са трансептом — изграђен у пуној висини да би се могао користити. Временски размак између две епохе у остваривању јединствене градитељске замисли познат је и из примера задарске катедрале Свете Стошије, чији је главни део изграђен у осмој или деветој деценији XII века, а продужен после две деценије, почетком следећег столећа.[48]

*

Изложеним подацима о поступном развоју и различитом пореклу градитељских идеја за поједине делове катедрале Светог Трипуна осветљене су прилике у Котору средином XII и почетком наредног столећа, као и његова веза са уметничким средиштима

[47] Cf. *М. Чанак Медић*, Архитектура Немањиног доба II, одељак о Св. Луки — сл. 59, 60; одељак о Св. Ани — Св. Мартину — сл. 18—21; о Св. Марији на Ријеци — сл. 23.

[48] *Petricioli*, op. cit., 79, сл. 41.

изван источнојадранског простора. Они недвосмислено указују на јаку локалну градитељску традицију и већ прихваћен модел црквене грађевине, док иновације у структурном систему сведоче да су њима праћени градитељски токови у развијеним срединама готово непосредно. Јер, грандиозне ребрасте сводове Светог Амврозија у Милану дели од истих решења у которском Светом Трипуну свега неколико деценија. Та зависност архитектуре Светог Трипуна од градитељских токова у северној Италији неочекивана је кад се зна да су између Котора и Барија постојале дуготрајне црквене и трговачке везе. Због њих се са разлогом очекивало да су оданде допирали подстицаји за нове градитељске и уметничке облике у Котору, поготово за његову најзначајнију црквену грађевину. Објашњење појаве о којој сведочи архитектура катедрале Светог Трипуна из прве етапе можда се може наћи у сложеним друштвеним и политичким приликама насталим слабљењем дукљанске државе после смрти Бодина 1101. године. До поновног успостављања византијске власти, шездесетих година, превирања су била општа и њих није била поштеђена ни црквена организација, судећи по тадашњим активностима црквених прелата, непосредних учесника тих догађаја.[49] Везе Котора са Баријем биле су уз то прекинуте средином столећа када је 1156. разорен тај апулијски град, после чега живот у њему у пређашњем виду није настављен пуних десет година.[50]

Ток развоја катедрале Светог Трипуна и идеје оличене у архитектури појединих делова и у градитељском програму за њих сведоче да су, у другој етапи, оне поново црпљене из апулијске и норманске романике. Подробније претресање могућих градитељских узора за део грађевине из те етапе учврстио је раније изнету мисао да су надахнућа за звонике нађена у архитектури тамошњих области. Та се појава може довести у везу са оживљавањем црквених веза између Котора и Барија после 1172, када је папска курија својим решењем потврдила везу та два црквена средишта.[51] Тада је Бари био под Норманима, те се утицај норманске архитектуре ширио изван Сицилије. Поред утврђених формалних сличности са звоницима у том подручју, они помажу да се наслуте значење и смисао које су имали которски, у својој средини.

У време кад су грађени у Котору, двојни звоници су већ постојали у више подручја и њихово значење није било свуда исто. У Котору, међутим, звоници су, по свој прилици, као и цела грађевина, били зависни од култа светог Трипуна и видова прослављања његових моштију. Зато бих, остављајући у овој прилици по страни

---

[49] Уп. *J. Ковачевић*, Од доласка Словена до краја XII века, Историја Црне Горе I, Титоград 1967, 402, 403; *J. Калић*, Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године, Сава Немањић — свети Сава, Историја и предање, Београд 1979, 45—49.

[50] Више је неповољних догађаја погодило Бари средином столећа. Започети су немирима око избора Рожеа за краља Сицилије, а завршени уништењем Барија од стране Гијома I 1156, cf. *Belli D'Elia*, op. cit., 179.

[51] Уп. *И. Божић*, Превлака — Tumba, Зборник Филозофског факултета VII-1 (Београд 1963) 203.

друге претпоставке о могућем значењу и програму двојних кула--звоника, подсетила на расправу која куле тумачи у поменутој функцији. То је претпоставка Чаленка да су двојне куле подизане уз ране сиријске ходочасничке цркве да би у трему међу њима биле излагане светачке мошти одређеним празницима.[52] Такав трем иако није изведен, био је предвиђен и између кула пред црквом Светог Николе у Барију, и могао је служити неким обредима везаним за мошти које је чувала, тим више што је обичај постављања гроба донатора или заслужних великодостојника пред прочељем цркава тамо био рано упражњаван. У Котору је тај обичај посведочен већ гробом пред преромаництком црквом Светог Михаила и дуго се одржао. Са њим се може довести у везу и коришћење северне куле Светог Николе у Барију за костурницу[53] или тла међу звоницима которског Светог Трипуна у XVII веку за велику колективну гробницу, чиме је, судећи по неким околностима, поновљен старији сепулкрални обичај. Зато постоји могућност да је храм у Барију идеју о обележавању цркве посвећене веома поштованом светитељу двојним кулама проширио на Котор. Такву могућност увећавају изузетно поштовање реликвија и својеврсни историзам доба које претходи настанку которског Светог Трипуна. У питању је не само време неговања традиционалног градитељства и усвајања старих уметничких облика већ пре свега време истраживања историје града, доказивање његове старине и обелодањивање животописа његових знаменитих личности. Сви градови на источнојадранском простору имали су тада своје скрипторије, написане историје и своје заштитнике.[54] Када је грађена нова которска катедрала, били су већ написани тзв. Андреацијева повеља и спис о преносу моштију светог Трипуна,[55] а успешно су били окончани и дуготрајни напори да се у Котор врате отете мошти светог Трипуна, што је постигнуто почетком XI века, за време цара Василија II.[56] Тај догађај дели од доношења моштију светог Николе у Бари 1087. осам деценија, а црква Светог Николе у том граду је освећена већ 1105. и убрзо постала једно од најштованијих хришћанских светилишта. Такво поштовање светог Трипуна настојали су, без сумње, да обезбеде житељи Котора, а снажан подстицај за то могли су наћи у Светом Николи у Барију.

---

[52] Cf. *G. I. Tchalenko,* Villages antiques de la Syrie du Nord, I, Paris 1950, 31 sqq.

[53] *Belli D'Elia,* op. cit., 143.

[54] Cf. *N. Klaić, I. Petricioli,* Zadar u srednjem vijeku do 1409. god., Zadar 1976, 106—108.

[55] Та два литерарна извора, Instrumentum corporis nostri glorissi gonfalonis martyris Sancti Triphonis и Lezenda de misser San Triphon martere confalon et protector della Cittade de Catharo, објављени су више пута, а опширно су их коментарисали и донели њихове преводе *Stjepčević,* op. cit., 25—29, где је наведена и старија литература, и *J. Ковачевић,* Котор и црква св. Трипуна у IX веку, Старине Црне Горе III—IV (Цетиње 1966) 103.

[56] *J. Ковачевић,* Од доласка Словена до краја XII века, Историја Црне Горе I, 441.

1. Представа града Котора и катедрале Светог Трипуна на реликвијару из XVI века

2. Представа града и катедрале на фресци у цркви Св. Михаила из XVI в. (цртеж Д. Тодоровића)

3. Западна фасада катедрале Светог Трипуна после обнове у XVII веку

4. Представа града Котора на гравири непознатог аутора из 1598. године

5. Катедрала у Молфети са кулама-звоницима завршеним пре 1256. године

6. Западна фасада са кулама на прочељу катедрале у Ћефалу

7. Изглед трифоре на северној емпори катедрале Светог Трипуна након недавне обнове

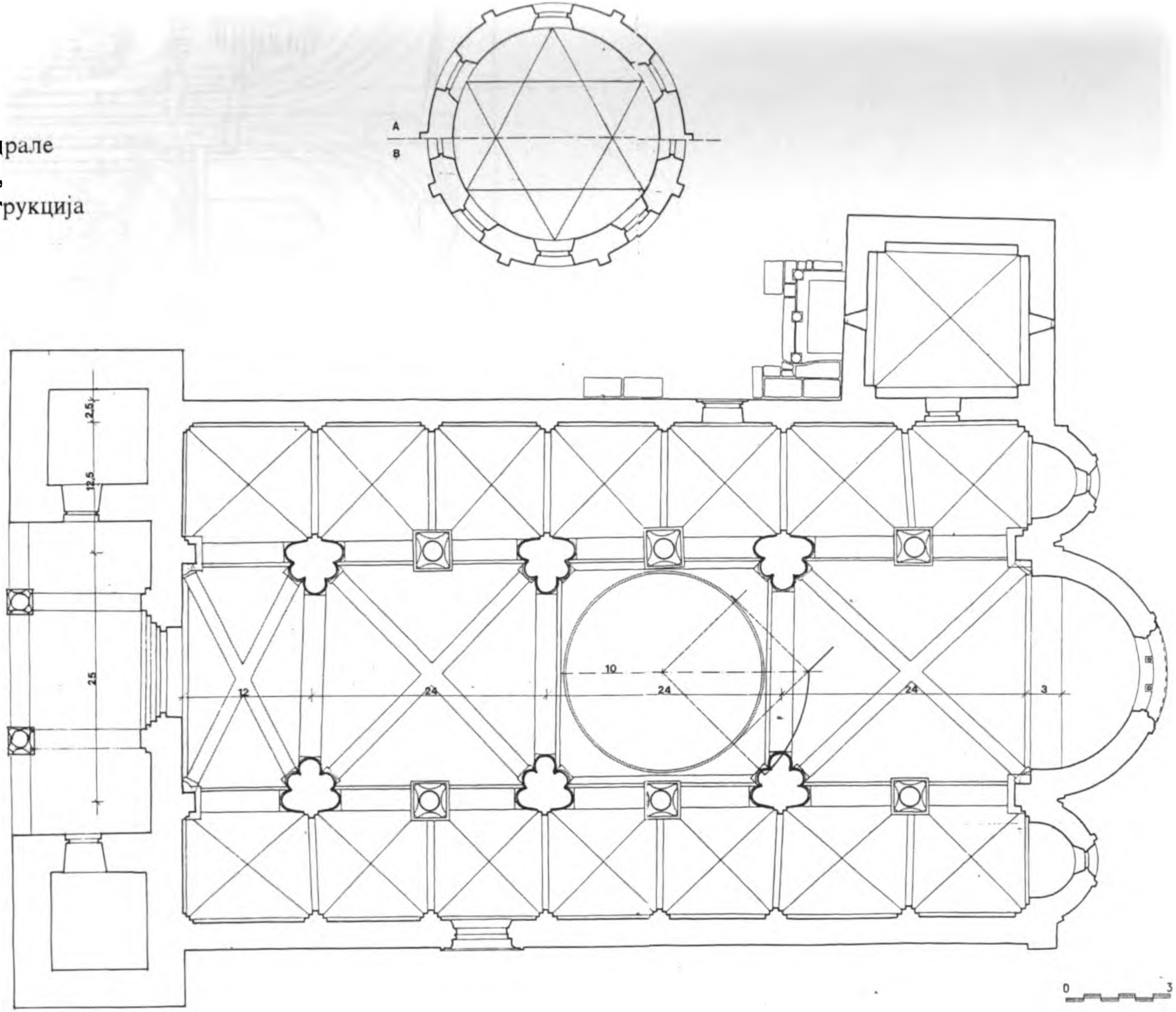

8. Основа
првобитне катедрале
Светог Трипуна,
идеална реконструкција

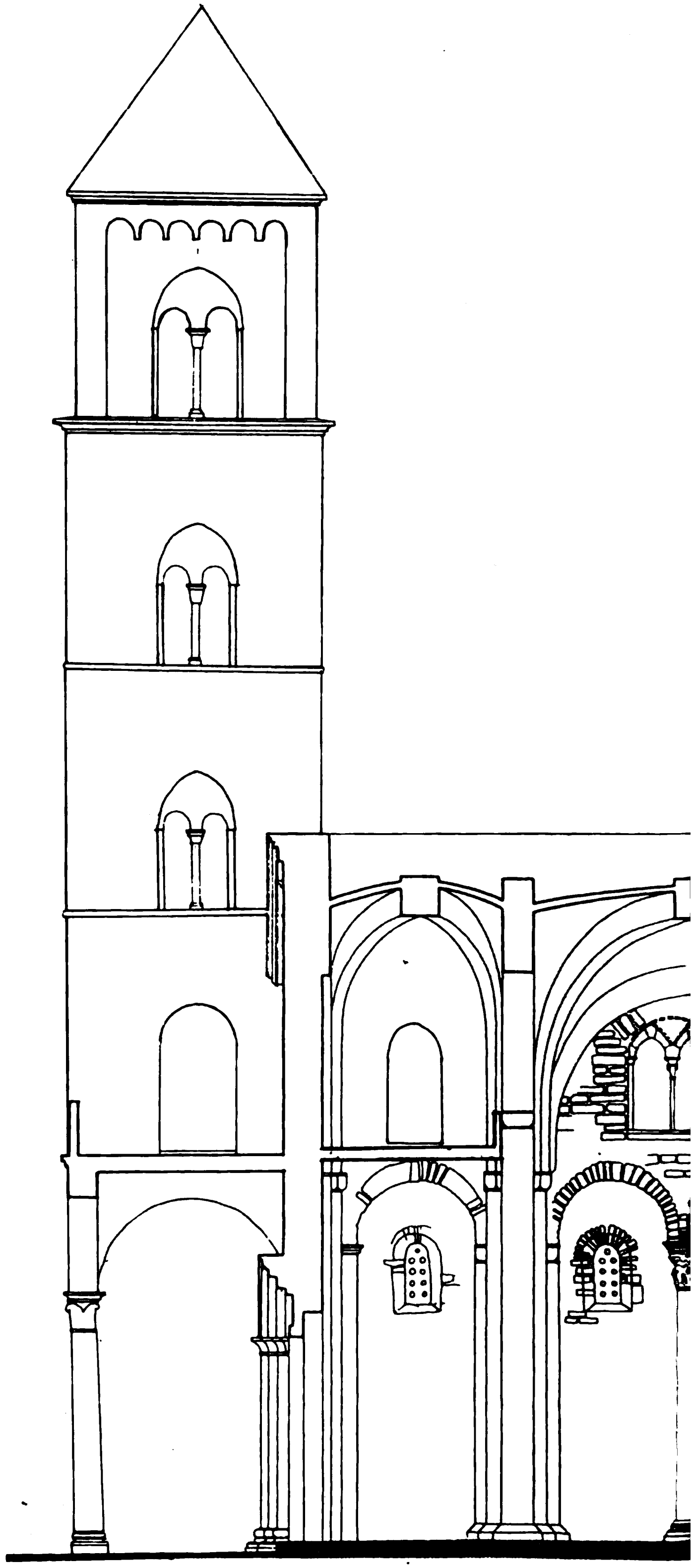

9. Подужни пресек катедрале Светог Трипуна, идеална реконструкција

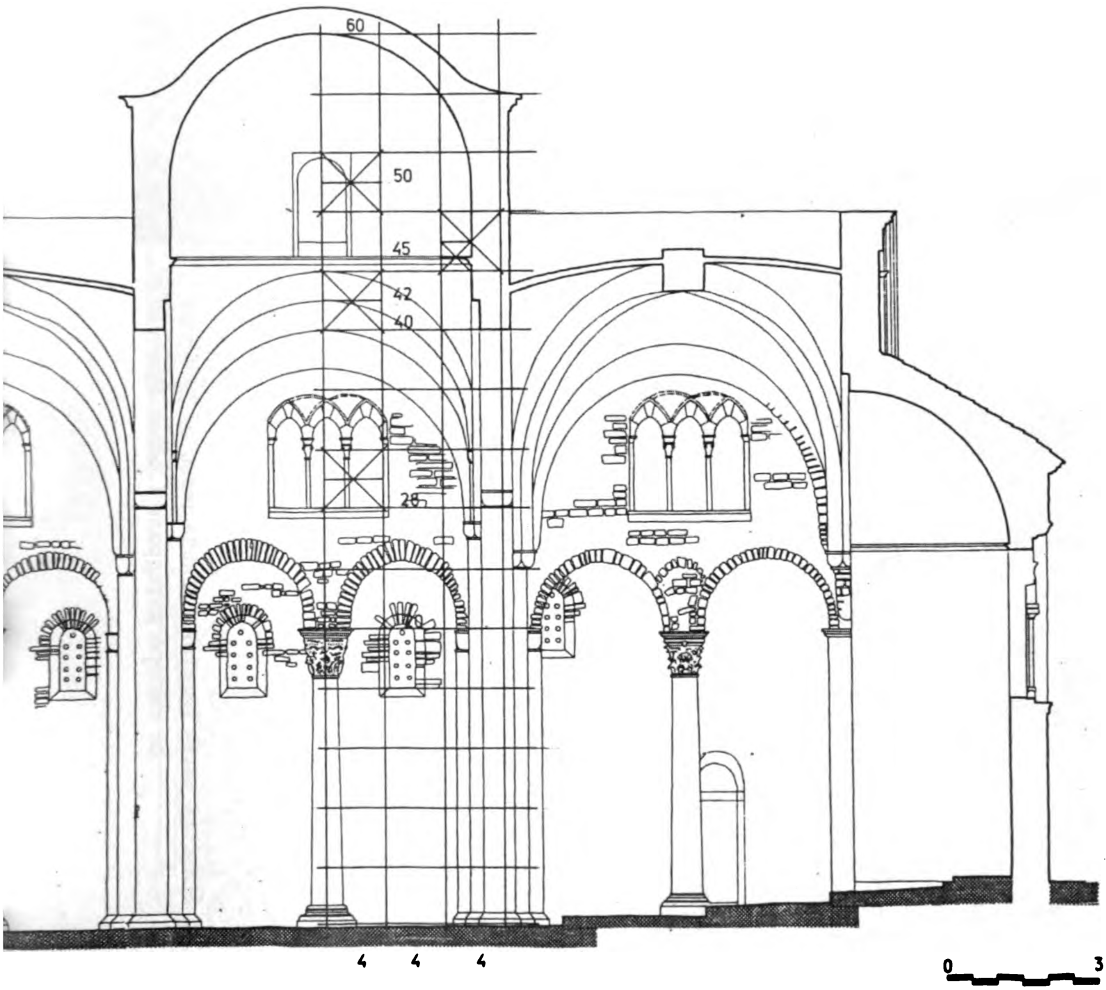
60
50
45
42
40
28
4
4
4
0
3

10a Мотиви на импостима у подножју лукова трифора на емпорама катедрале Светог Трипуна

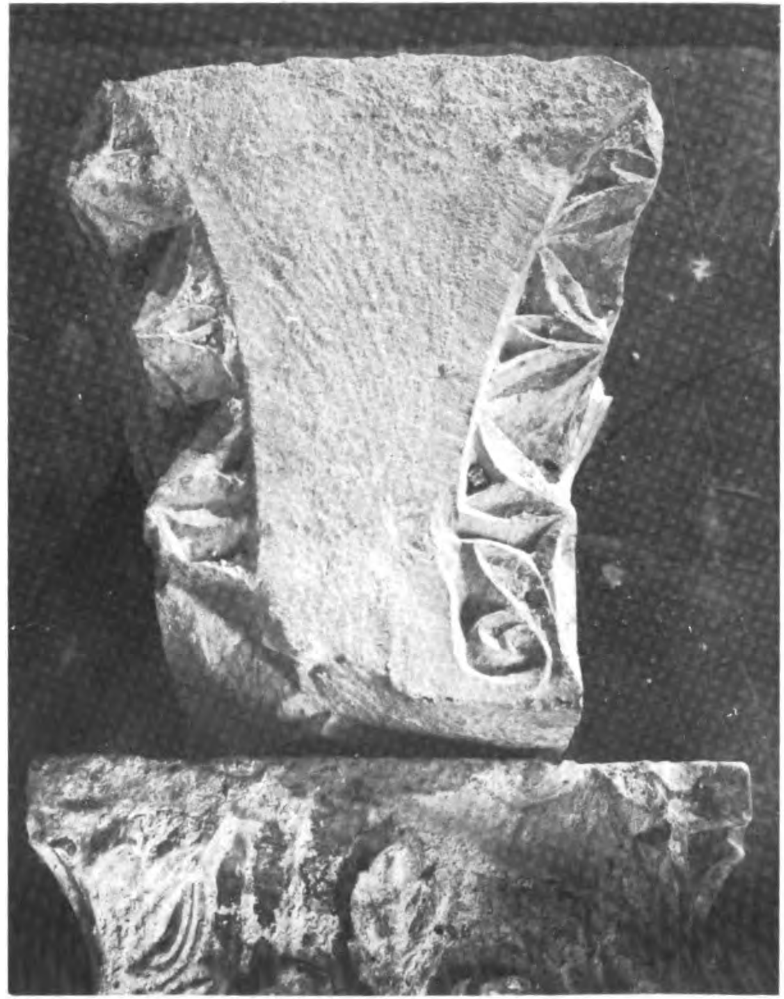

11. Почетак двеју налеглих аркада једне од трифора са емпора катедрале Светог Трипуна

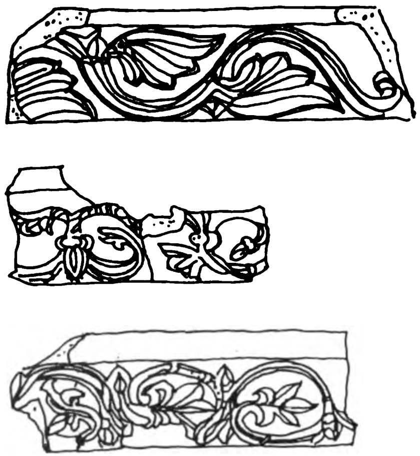

106 Мотиви на импостима у подножју лукова трифора на емпорама катедрале Светог Трипуна

12. Капители на једној трифори на северној емпори катедрале Светог Трипуна

13. Капител украшен сабљастим листовима у два појаса, са емпора катедрале Светог Трипуна

14. Део архиволте са јужног портала катедрале Светог Трипуна

15. Комади горњих делова плоча са циборијума катедрале Светог Трипуна

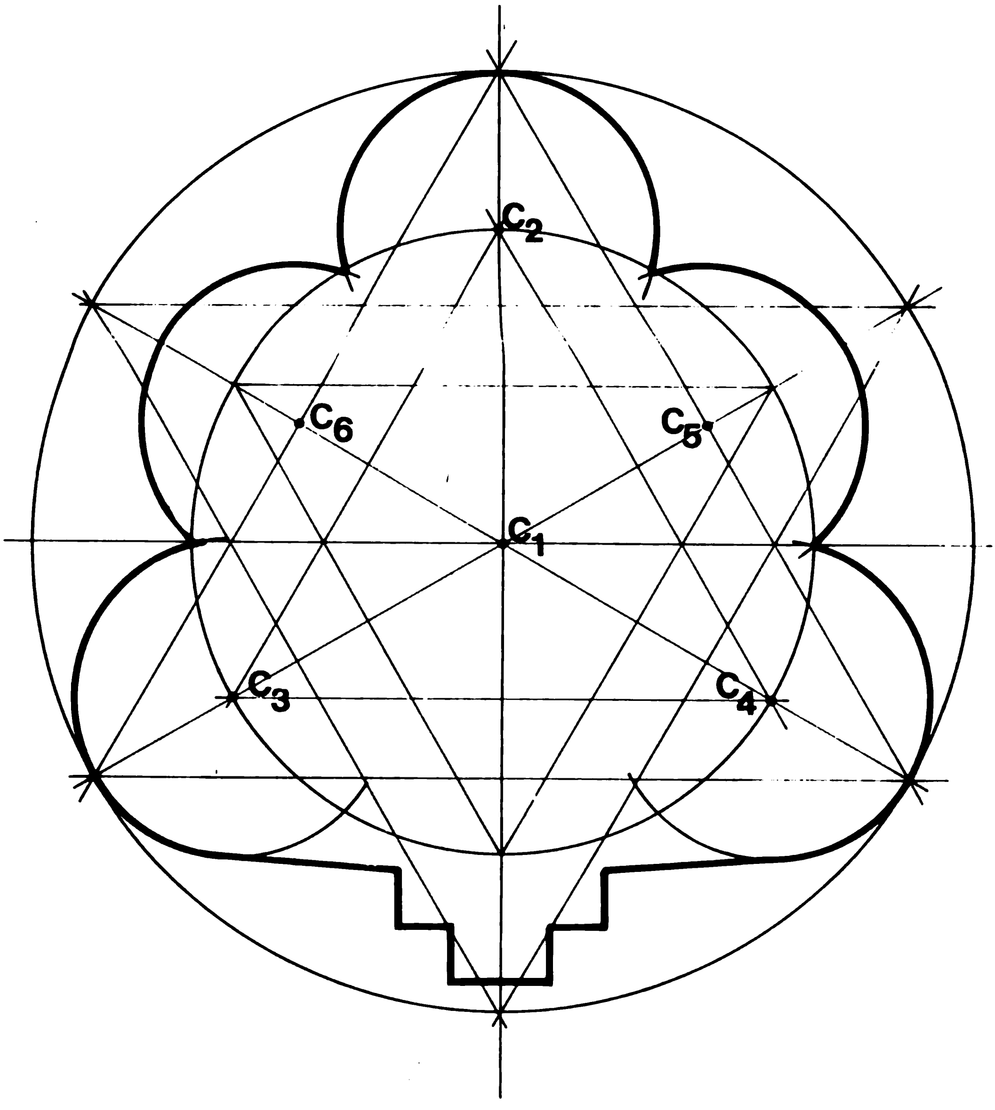

16. Облик стубаца катедрале Светог Трипуна са уцртаном композицијском схемом уз чију су помоћ они пројектовани

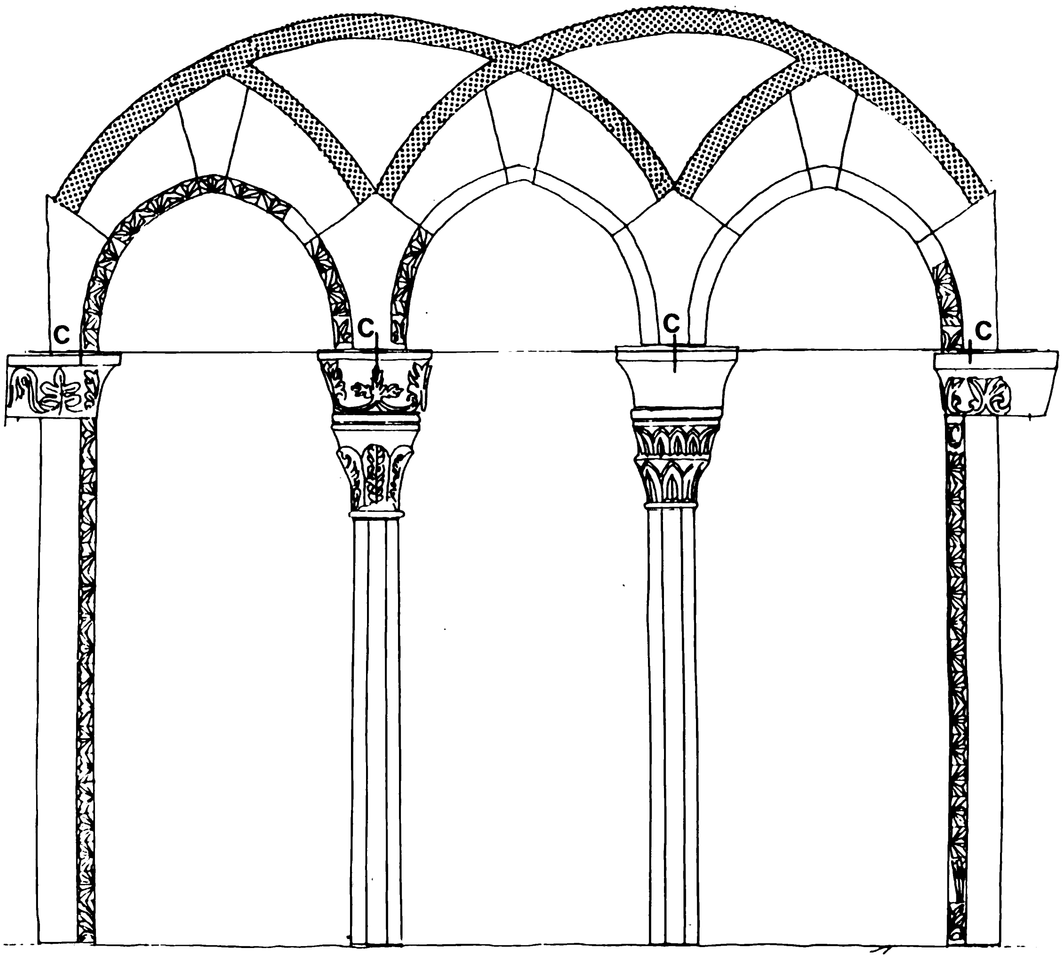

17. Трифора са емпоре катедрале Светог Трипуна са обележеним средиштима из којих су конструисани претпостављени спољни лучни делови, обележени сивим тоном

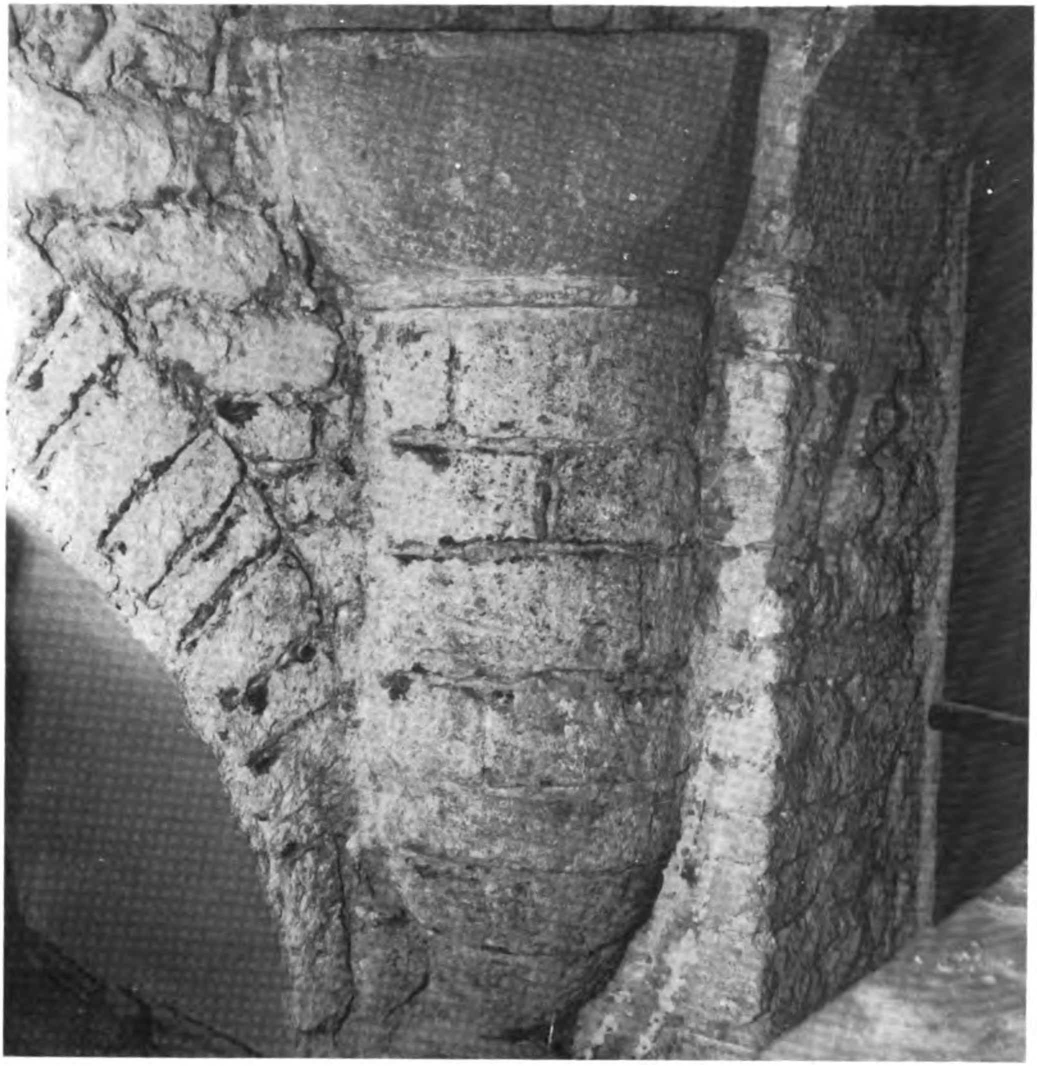

18. Капител кубичног облика са заобљеним доњим делом, уграђен у источни зид катедрале Светог Трипуна

Већ је примећено да је катедрала Светог Трипуна прва велика романичка црква на источнојадранском простору.[57] Њена је градња започета убрзо после подизања још знатнијих апулијских цркава. Њиховом изградњом убрзан је развој градова око њих те се сматра да је у питању својеврсни препород урбаног живота, подстакнут и организован од стране византијске управе.[58] У Котору је подизањем нове цркве Светог Трипуна дошло до корените измене структуре града. До тада његово средиште било је уз западне бедеме, пред црквом Свете Марије од Ријеке, а премештањем катедрале у цркву Светог Трипуна образован је нови нуклеус града, који ни до данас није померен.

Milka Čanak-Medić

LA CATHÉDRALE SAINT-TRYPHON EN TANT QUE REFLET DE LA SITUATION ARTISTIQUE À KOTOR VERS LE MILIEU DU XIIème SIÈCLE

Récemment ont été découverts à Kotor de nouveaux édifices ecclésiastiques préromans et romans, ainsi que de nombreux éléments de leur mobilier en pierre. Ces trouvailles ont permis de compléter dans une large mesure notre image de la situation ecclésiastique et artistique dans cette ville à l'époque «pré-nemanjienne». Cette période est tout particulièrement mise en lumière par la cathédrale Saint-Tryphon dont la structure architecturale complexe et la riche décoration sculptée ont été révélées par les dernières recherches liées aux travaux de conservation entrepris sur cet édifice après le tremblement de terre de 1979.

Le plan et la structure supérieure de la partie principale de cette église du XIIème siècle sont à présent établis de façon complète (fig. 1, 2). Il s'agit d'une basilique à trois nefs avec coupole dont les absides ont leurs centres au même niveau, et sont, tant à l'intérieur qu'à l'extérieur, de forme semi-circulaire. La façade était également rehaussée de deux clochers, ayant laissé la place à deux nouveaux clochers au XVIIème siècle, et dont la disposition a pu être approximativement établie en se fondant sur d'anciennes représentations artistiques. La nef centrale de la basilique est scindée en trois travées de forme carrée,

---

[57] *Кораћ*, Првобитна архитектонска концепција которске катедрале, 22. *Idem*, Рад једне скупине мајстора градитеља у Рашкој у XIII веку, Глас САНУ CCCXXXIV, Одељ. ист. наука књ. 4 (1983) 23. У другим великим градовима на источнојадранском простору постојале су, исто тако велике, али старије ранохришћанске или раноромaничке цркве, као у Бару, Дубровнику и Задру, cf. *Đ. Bošković*, Stari Bar, Beograd 1962, 9—21; *J. Stošić*, Prikaz nalaza ispod katedrale i Banićeve poljane u Dubrovniku, Arheološka istraživanja Dubrovnika i dubrovačkog područja, HADU (1988) 15—36; *I. Petričoli*, Contribution à la recherche de la plus ancienne phase de construction de la cathèdrale de Zadar, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, 77 (Split 1984) 243—253.

[58] Cf. *Belli D'Elia*, op. cit., 18.

la dernière étant deux fois plus courte. A chaque travée carrée correspondent, dans chaque nef latérale, deux travées, ce qui a amené un rythme alterné de piliers et de colonnes. Au-dessus des travées latérales sont aménagées des galeries s'ouvrant sur la nef centrale par des triforiums, disposés à la hauteur de chaque travée. Ces ouvertures ont pu être reconstruites en se fondant sur les nombreux fragments retrouvés de leurs arcs, montants latéraux, impostes et chapiteaux.

Observant les traits typologiques de l'église Saint-Tryphon l'auteur a établi que cette église appartient au type de basilique dit byzantino-lombarde. Le modèle suivi pour son plan apparaît avant tout dans l'ancienne église Sainte-Marie na Rijeci à Kotor, dans laquelle, vraisemblablement, siégeaient antérieurement les évêques de Kotor. C'est de cette église qu'ont notamment été repris la largeur totale et certaines dimensions des nefs, ainsi que le type même de basilique sans transept, et avec trois absides de forme extérieure et intérieure semi-circulaire, dont les centres des courbures se trouvent sur le même niveau. En revanche, la construction supérieure de la cathédrale est d'origine lombarde, de même que les chapiteaux de forme cubique, avec partie inférieure arrondie, reposant à la base des arcs et des fortes nervures.

Selon l'auteur les idées ayant guidé les bâtisseurs lors de l'érection des clochers en façade peuvent être retrouvées dans l'architecture normande de Sicile, plus précisément dans la cathédrale de Cefalù, d'où semble également provenir l'idée reprise pour la structure des triforiums sur les empores. Quand à la décoration sculptée ornant ces ouvertures des galeries l'auteur lui trouve des analogies dans la sculpture du début du XIIIème siècle à Bitonto, Molfetta et Altamura. Ayant en vue ce fait, ainsi que certaines données selon laquelle la cathédrale n'aurait été achevée que vers la fin du XIIème ou au début du XIIIème siècle, auxquels s'ajoute le fait que les clochers italiens ayant pu inspirer ceux de Saint-Tryphon ont été érigés dans la seconde moitié du XIIème siècle, l'auteur suppose que la conception finale, d'organisation occidentale avec tours, est venue se greffer ultérieurement au cours de la construction. Concernant les ouvertures sur les galeries l'auteur suppose qu'elles ont été réalisées, de même que leurs murs latéraux, au début du XIIIème siècle. Se fondant sur tout cela, il en conclut que jusqu'en 1166, date où furent sanctifiés les trois autels de la cathédrale Saint-Tryphon, seules étaient terminées la partie principale de la basilique et sa sacristie.

Зборник радова Византолошког института XXXVI, 1997.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXVI, 1997

УДК 75.052.033.2 : 930.271=773 : 930.24

ГОЈКО СУБОТИЋ — ИДА ТОТ

НАТПИСИ ИСТОРИЈСКЕ САДРЖИНЕ НА ФРЕСКАМА XI И XII ВЕКА У ЗАПАДНИМ ОБЛАСТИМА ЦАРСТВА

У дугој традицији хришћанске епиграфике, натписи на зидовима украшеним фрескама стекли су у Византији већи значај и ширину након смиривања иконокластичких расправа. Најстарији њихови примери из тога доба веома су ретки. У европским деловима Царства, уз малобројне изузетке, зидне слике и натписи на њима припадају тек времену када су уметници повратили стару вештину, а представе поново задобиле своје достојанство.

У пределима насељеним Јужним Словенима обнова ликовног израза временски се подударала са ширењем хришћанства и организовањем духовног живота. Делатност првих ученика солунске браће донела је словенском становништву писменост на домаћем језику, која му је исповедање нове вере и богослужење учинила разумљивијим, али су њени ранији облици у српској средини недовољно познати.[1] Штавише, ни рукописна традиција се не може непосредно пратити готово до осамдесетих година XII столећа, па није необично што сазнањима измичу и текстови исписивани на зидним сликама. Најстарији од споменика, Свети Петар и Павле у Расу, са бледим, истрвеним представама — изведеним преко орнамената и крстова утиснутих у малтер, по свему судећи, још у време иконоборства — био је престона црква грчких владика, подређених Охридској архиепископији. Природно је зато претпоставити да су и натписи на најранијим фрескама у њој били грчки.[2]

У оквирима основне теме овога скупа — српско-византијских односа у раздобљу од X до XII века — тешко је текстове на зидовима, њихове видове и карактер, у недостатку обостране грађе,

---

[1] *П. Ђорђић*, Историја српске ћирилице. Палеографско-филолошки прилози, Београд 1971, 61 и д.; *Д. Богдановић*, Почеци српске књижевности, Историја српског народа, I, Београд 1981, 212 и д.

[2] *М. Лађевић*, Резултати испитивачких радова на фрескама цркве Св. Петра и Павла крај Новог Пазара, Саопштења IV (1961) 149—155, 160—161; *В. Ј. Ђурић*, Византијске фреске у Југославији, Београд 1974, 15—26, 189, нап. 22; *Ј. Нешковић — Р. Николић*, Петрова црква код Новог Пазара, Београд 1987, 39, 43, 51.

разматрати као упоредну појаву. Ова значајна грана епиграфике је, без сумње, и у Рашкој била под непосредним утицајем византијске и с њом чинила целину. Ретки боље очувани натписи на сликама из Немањиног времена — у Ђурђевим Ступовима (око 1175), изванредне лепоте писма — исписани су грчким језиком.[3] Иста појава се опажа и у другим словенским срединама. У катедралној цркви на Преспи из доба Самуила (око 1000. године), у време када је делатност домаћих књижевних средишта била веома жива, сви текстови на фрескама били су такође грчки,[4] а носе их и богати мозаици кијевске Свете Софије (око 1037), иако је развијена писменост и црквених и световних кругова, посведочена десетинама других натписа из XI и XII века у истом храму, била словенска.[5]

Нема, дакле, основе за претпоставку да је словенских натписа било на рашким спомерицима зидног сликарства пре Студенице, где су се они, као што је познато, први пут појавили 1208/9.[6] С друге стране, од краја IX до друге половине XII века упоредо су постојале разне врсте натписа на домаћем језику, у највећој мери надгробних, на читавом јужнословенском подручју.[7]

---

[3] *G. Millet — A. Frolow*, La peinture du Moyen âge en Yougoslavie, I, Paris 1954, pl. 24, 1, pl. 27, 2, 3; *В. Ђурић*, Византијске фреске, 27—28. Грчке сигнатуре су и на млађем живопису из краја XII века у цркви Св. Петра и Павла у Расу — *В. Ђурић*, Византијске фреске, 28.

[4] *N. Moutsopoulos*, *Ἔρευνες στὴν Καστοριὰ καὶ τὸν Ἅγιο Ἀχίλλειο*, Ἐπιστιμονικὴ ἐπετηρὶς τῆς Πολυτεχνικῆς σχολῆς Β′ (Thessaloniki 1965) πίν. 15—16 (φωτ.), πίν. Δ,′ Ζ′ (σχεδιο) и др.; *idem*, *Ἀνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλείου. Δευτέρα (1966) καὶ τρίτη περίοδος ἐργασιῶν*, Ἐπιστημονικὴ ἐπετηρὶς τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς Δ′ (Thessaloniki 1969) 142—157 (= *idem*, *Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλείου στὴν Πρέσπα. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς περιοχῆς*, Α′ (Thessaloniki 1989); *idem*, *Συμβολὴ στὴν μορφολογία τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς. Λεύκωμα βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν ἐπιγραφῶν*, Thessaloniki 1977, πίν. 8—10, ἀρ. 22, 24, 25; *V. Đurić — A. Tsitouridou*, Namentragende Inschriften aus Fresken und Mosaiken auf der Balkanhalbinsel vom 7. zum 13. Jahrhundert. Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa, Beiheft 4, Stuttgart 1986, 30—33, № 28 (са исцрпном старијом литературом).

[5] *С. А. Высоцкий*, Древнерусские надписи Софии Киевской, I, Киев 1966.

[6] Након тога су се само понекад, углавном у почетку, упоредо јављали и натписи на грчком, као у Светом Петру Коришком — *В. Ђурић*, Најстарији живопис испоснице пустиножитеља Петра Коришког, Зборник радова Византолошког института 5 (1958) 184—189 (где је први пут шире размотрена појава словенских натписа у старом српском живопису). Натписе XIII века из Студенице објавио је *И. Ђорђевић*, Натписи на свицима и књигама у најстаријем зидном сликарству, Осам векова Студенице, Београд 1986, 197—200. — На југу, најранији пример словенских текстова у зидном сликарству недавно је опажен у кичевском крају, у Богородичиној цркви у селу Требину код Брода — *Ц. Грозданов*, Требино, Студии за охридскиот живопис, Скопје 1990, 82—83. С обзиром на стилске одлике сликарства и карактер писма, најприродније је њихову појаву везати за крај педесетих година XIII века, када је краљ Урош као савезник епирског деспота Михаила II Анђела посео ове области и ратовао у Пелагонији (*С. Ћирковић*, Српске и поморске земље краља Уроша I, Историја српског народа, I, Београд 1981, 350—351).

[7] *В. Мошин*, Најстарата кирилска епиграфика, Словенска писменост. 1050-годишнина на Климент Охридски, Охрид 1966, 35—44; *П. Ђорђић*, Историја српске ћирилице, 44 и д. Врло користан преглед доноси *Ђ. Трифуновић*,

Од ктиторских порука које су означавале изградњу храмова и које су по садржини могле бити најближе онима на фрескама, код нас су преостали једино натписи великог жупана Стефана Немање и кнеза Мирослава, уклесани у камене портале Ђурђевих Ступова код Новог Пазара (из 1170/1)[8] и Св. Петра у Бијелом Пољу (из седамдесетих-осамдесетих година XII века).[9]

О карактеру натписа историјске садржине на фрескама у српским крајевима пре краја XII века не може се, дакле, непосредно расуђивати, али је занимљиво видети примере у Византији, и то пре свега оне у њеним северним областима и средиштима из којих су у Рашку стизали уметнички подстицаји и који су могли пружити узоре.

Из обиља текстова који су током XI и XII века пратили све сложенији карактер православног зидног сликарства овде ће бити издвојени само примери који садрже одређену историјску поруку, а најчешће сведоче о времену настанка и ктиторима зидног украса, њиховом друштвеном положају и побудама или, као кратке белешке уз надгробне портрете, о времену њихове смрти. Неће се при томе посебно претресати порекло ове врсте натписа, јер је у питању био сегмент једне шире појаве. Означавање споменика, уметничких дела и предмета, особито култних, био је стари обичај и сезао је до античког доба, а многе епиграфске формуле из рановизантијског времена могле су се доцније сретати све до позног средњег века. Њихове корене и филијацију облика требало би представити на основу укупне грађе источнохришћанског света.[10]

Азбучник српских средњовековних књижевних појмова, Београд 1990, s. v. натпис, 179—191. За наше споменике основни је приручник књига *Г. Томовић*, Морфологија ћириличких натписа на Балкану, Београд 1974. О бугарским натписима в. *Ph. Malingoudis*, Die mittelalterlichen kyrillischen Inschriften der Haemus-Halbinseln, I, Die bulgarische Inschriften, Thessaloniki 1979 (са исцрпном литературом); нову, врло добру студију написао је *С. Смядовски*, Българска кирилска епиграфика. IX—XV век, София 1993. Босанско-херцеговачку грађу је издао *M. Vego*, Humačka ploča — najstariji ćirilski pisani spomenik u Bosni i Hercegovini (X ili XI stoljeće), Sarajevo 1956; *исти*, Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XV—XVI (1961) 259—286; *исти*, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, I—III, Sarajevo 1962, 1964; *исти*, Novi i revidirani natpisi iz Bosne i Hercegovine (nastavak), GZM XIX (1964) 173—211.

[8] *J. Нешковић*, Ђурђеви Ступови. Постанак архитектуре цркве св. Ђорђа и стварање рашког типа споменика у архитектури средњовековне Србије, Краљево 1984, 12—13, цртеж 2; *Б. Чигоја*, Најстарији српски ћирилски натписи (графија, ортографија и језик), Београд 1995, 27—28.

[9] *В. Петковић*, Син Завидин, Мирослав, кнез хумски, Споменица педесетогодишњице професорског рада С. М. Лозанића, Београд 1922, 45—47, т. I; *В. Ћоровић*, Питање о хронологији у делима Св. Саве, Годишњица Н. Чупића XLIX (1940) 34—36; *Г. Томовић*, Морфологија, 37, сл. 10; *Б. Чигоја*, нав. дело, 26—27.

[10] У овом часу, колико нам је познато, не постоји шири пројекат прикупљања и обраде византијских натписа ове врсте, који би систематски обухватио све делове Царства.

За праћење утицаја византијске уметности на српске земље, напоменуто је већ, морају се у виду имати пре свега она средишта из којих су мајстори стизали до наше средине. Најзначајнији градови, попут Цариграда и Солуна, остали су, додуше, без великог броја својих споменика, због чега се делатност њихових атељеа често само посредно може утврдити. Натписи су делили судбину зидног украса, па нам они остају непознати не само својом драгоценом садржином него и спољним одликама којима би се поузданије могли везати за одређену традицију. У њиховом недостатку, пажње је вредна и грађа сачувана у удаљенијим областима: она омогућује да се у гушћем следу сагледа развој ове особене врсте старе писмености. Као и византијско сликарство, временом све богатије иконографијом и значењима, текстови су доследно следили богословске мисли и друштвена схватања, које су ликовне представе непосредно изражавале. Већ у XI, а особито у XII веку, натписи на њима су показивали разноврсност и литерарне вредности које заслужују да буду посебно оцењене.

Не бисмо овом приликом желели да текстове на фрескама разврставамо у строге категорије. Потребе и култура казивања биле су различите, а ни данас сачувани примери сигурно не представљају све варијанте које су се некада сретале. Истаћи ћемо овде само одређене њихове видове.

Најчешћи су били натписи који су настојали да на једноставан начин саопште најважније податке о ктиторима и времену настанка. Непосредно изложени погледима верника, углавном над улазима у храм, читки и разумљиви, искази ове врсте опстали су најдуже, до краја поствизантијског доба, па се данас обично са њима поистовећује појам ктиторских натписа.

Између порука уклесаних у камене греде над вратима, које су вернике подсећале на дизање храма, и оних у унутрашњости, исписаних бојом, које су говориле о живописању, углавном није било разлика. Штавише, у великом броју случајева, последњи су у исто време извештавали и о изградњи цркве и о украшавању њене унутрашњости. То показују већ рани примери чије је обе врсте сачувао храм Богородице τῶν Χαλκέων у Солуну. На западном порталу, на његовом мермерном архитраву стоји:

† Освештали су ово место, које некада није било свето, за знаменити храм Богородице, најславнији царски протоспатар и катепан Лангобардије Христофор, његова супруга Марија и њихова деца Никифор, Ана и Катакала, месеца септембра, индикта 12, године 6437 (= 1028).[11]

[11] *D. Evangelidis*, *Ἡ Παναγία τῶν Χαλκέων*, Thessaloniki 1954, 10 (в. приказ *P. Lemerle*, BZ 48, 1955, 173—174, са исправком да годину од створења света не треба разрешити по александријском рачунању времена, тј. као 1044, него по цариградском, као 1028); *Karoline Papadopoulos*, Die Wandmalereien des XI. Jahrhunderts in der Kirche ΠΑΝΑΓΙΑ ΤΩΝ ΧΑΛΚΕΩΝ in Thessaloniki, Graz – Köln 1966, 16; *J. M. Spieser*, Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance. I. Les inscriptions de Thessalonique, Travaux et mémoires 5 (1973) 163—164 (= Les inscriptions de Thessalonique).

Не много касније, када је украшавана сликама, црква је и на чеоној лучној површини олтарског травеја добила натпис који је само другим речима говорио о задужбини и њеним ктиторима:

† У име Оца и Сина и Светога духа протоспатар и катепан Христофор са супругом својом Маријом подиже ово здање пресвете Богородице за молитву и опрост својих грехова.[12]

Место које натпис има, изнад олтарске преграде, у висини средњих и горњих зона, карактеристично је за старије време када су доњи делови зидова по правилу били обложени разнобојним каменим плочама. Низ различитих текстова из доба пре иконоборства, махом исписаних у мозаику, на високим, често сферним површинама пространих цркава, свечано је подсећао на ктиторе и њихова дела.[13] Није зато чудно што се пракса ове врсте задржала и више столећа касније, када се одустајало од скупоцене мермерне оплате и мозаичне технике, а представе се спуштале до висине верника, остављајући сликаном украсу који је опонашао изглед камене оплате само ниски појас.

Ни велики споменици у крајевима који су били ближи српским, Свети Ахилије на Преспи и Света Софија у Охриду, нису сачували натписе историјске садржине какве су морали имати: они су се вероватно налазили на површинама њихових данас порушених или оштећених горњих делова, у прстену куполе или на дугим тракама дуж бочних зидова — на местима где су традиционално, и касније, до краја XIII века, ктиторски натписи стајали.[14] Једино је у олтарској апсиди преспанске цркве, на венцу испод њеног сферног дела, крупним словима исписан био текст чији је смисао данас тешко одгонетнути. Највероватније је у питању била једна од молитава везаних за благосиљање олтарског простора и часне трпезе који се у њој спомињу.[15]

Од натписа историјске садржине Свети Ахилије нам је, с друге стране, оставио драгоцене белешке изнад високог синтронона у олтарском простору. Оне су на полукружном зиду апсиде, око 1000. године када се на обали Преспанског језера налазило седиште Архиепископије,[16] означавале места која су њени суфрагани заузи-

---

[12] *D. Evangelidis*, loc. cit.; *J. M. Spieser*, Les inscriptions de Thessalonique, 164. *V. Đurić — A. Tsitouridou*, Namentragende Inschriften, 52—53, № 49. Нисмо сагласни да је и натпис у олтару настао септембра 1028. Текст над улазом односио се на изградњу цркве, а не и на сликање њене унутрашњости. Између довршетка градитељских послова и живописања морале су да протекну бар две-три године како би се избегла оштећења зидних слика која изазива слегање грађевине. О томе сведоче многи храмови, попут Старог Нагоричина, Дечана и др., који су сачували одвојене натписе — споља уклесане, а унутра исписане бојом — са различитим годинама.

[13] В. више примера таквих натписа сачуваних у Солуну: *J. M. Spieser*, Les inscriptions de Thessalonique, 155, № 6, pl. I, fig. 3; 155—156, № 7, pl. I, fig. 4 (Свети Димитрије, око 630); 159, № 9, pl. II, fig. 1 (Света Софија, 780—979); 160, № 10, pl. II, fig. 2 (Света Софија, 885).

[14] У куполи Светог Ахилија у Ариљу (1296), а дуж бочних зидова у параклису Светог Јевтимија уз храм Светог Димитрија у Солуну (1303).

[15] *N. Moutsopoulos*, *Ἔρευνες στὴν Καστοριά*, πίν. 15—16 (φωτ.), πίν. Δ′, Ζ′ (σχέδιο); *idem*, *Ἀνασκαφή*, 142—151; *idem*, *Συμβολή*, πίν. 8—9, ἀρ. 22.

[16] *J. Ферлуга*, Време подизања цркве св. Ахилеја на Преспи, Зборник за ликовне уметности МС 2 (Нови Сад 1966) 1—8.

мали на помесним саборима.[17] Није потребно подсећати да су натписи ове врсте, јединствени бар у то време у византијском свету, своје порекло дуговали старој пракси исписивања имена угледних грађана античког друштва на њиховим седиштима у позориштима и аренама.

По свој прилици неколико деценија раније, један кратки текст означио је стилски архаични лик непознате преминуле личности средњих година у Светим бесребрницима у Костуру: *† Уснио је раб Божији Константин, месеца новембра 25.*[18] Портрет је насликан у североисточном углу нартекса, на уском делу источног зида, уз врата која воде у северни брод наоса, док је на суседној, северној површини која овде није, по обичају, одељена траком представљен покојников свети заштитник истог имена, цар Константин са мајком Јеленом. Нема сумње да је преминула особа управо овде била и укопана, вероватно као дародавац, испод светих ликова и свога портрета. Разумевање једноставног текста непотребно су оптеретила домишљања због грешака у писању, нарочито у његовом завршном делу.[19] Кратки натпис се, иначе, својим карактером није разликовао од низа других, најчешће уклесаних у надгробне плоче, и није, као ни они, навео годину смрти него само месец и дан да би подсећали на време годишњих помена.

У недостатку ближих датованих ктиторских порука с краја XI и почетка XII века, занимљиве примере пружа црква Богородице Форвиотисе на Кипру, крај села Асину, са живописом из 1105/6. године. Основни једноставни текст, уденут између двеју најнижих зона у југозападном углу наоса, исписан је читким белим словима на мркоцрвеној подлози уске бордуре:

/† Изгради се овај пречасни храм/ трудом и великом усрдношћу магистра Никифора Снажног, за царевања Алексија Комнина, године 6614, индикта 14 (= 1105/6).[20]

---

[17] *N. Moutsopoulos*, *'Ανασκαφή*, 151—157; *idem*, *Συμβολή*, πίν. 9—10, άρ. 24—25; cf. *V. Đurić — A. Tsitouridou*, Namentragende Inschriften, 30—33, № 28 (са потпуном старијом литературом).

[18] Натпис је издао и исцрпно коментарисао *H. Bakirdzis*, *'Επιγραφή στούς Αγίους 'Αναργύρους Καστοριᾶς*, Μακεδονικά ΙΑ' (1971) 324—334; cf. *V. Đurić — A. Tsitouridou*, Namentragende Inschriften, 36, № 32.

[19] У претпоследњој речи натписа (+ Εχυμηθη ο δουλος του Θ(εο)υ Κονσταντηνος μ(ηνε ι) νοενβριο ηστιν ΚΑ), оба самогласника су написана погрешно — η уместо ει, а ι уместо η, док су сугласници σ и τ, иако припадају различитим речима *(εις την)*, везани у *στ*. То је био повод да се изложе другачија, неодржива тумачења и чак предложи читање имена *Касторија* (*N. Moutsopoulos*, *Εκκλησίες της Καστοριάς. 9ος — 11ος αιώνας*, Thessaloniki 1992, 368—374).

[20] *G. Sotiriou*, *Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου, Α'. Λεύκωμα*, Atina 1935, πιν. 78α (без преписа текста). Први део натписа, судећи по угластим заградама у којима га издавачи наводе, није очуван: *A. and J. Stylianou*, Donors and Dedicatory Inscriptions, Supplicants and Supplications in the Painted Churches of Cyprus, Jahrbuch der Österrechischen byzantinischen Gesellschaft IX (1960) 98; *idem*, The Painted Churches of Cyprus, Stourbridge 1964, 53 (енглески превод); *Marina Sacopoulo*, Asinou en 1106 et sa contribution à l'iconographie, Bibliothèque de Byzantion, Bruxelles 1966, 10. Нисмо били у прилици да непосредно проверимо натпис чији је почетак истрвен или сасвим уништен, али нам се чини

По старој традицији, и овде ликови у ктиторској композицији имају натписе који откривају њихов идентитет. У средишту представе је Богородица која Христу, окруженом анђелима, препоручује ктитора своје цркве, магистра Никифора, насликаног у пратњи жене Јефире (Зефире). Из кратке белешке сазнаје се да она није више била у животу и да је портрет настао неколико година доцније:

† Месеца децембра, индикта 7, дана 15, године 6608 (= 1099) *уснила је раба Божија Јефира.*[21]

У натпису крај лика магистра Никифора, богатијем и занимљивијем, наводе се речи којима се он у молитви обратио Богородици, очекујући њену заштиту:

† Пошто ми живот обилује многим добрима која ми ти чиниш, Девице, и бдиш нада мном, ја, Никифор, магистар, понизни слуга, са љубављу подижем овај храм и заузврат те молим да ме штитиш када дође дан Страшног суда.[22]

Иако исписана у седам редова, садржина не скрива унутрашњу поделу на шест стихова у ритму јампског дванаестерца и облик најомиљенијег и најшире распрострањеног песничког израза византијске књижевности — епиграма.[23]

Будући да овде нисмо у могућности да детаљније изложимо порекло и развој овог и данас присутног жанра[24] који античкој књижевности дугује много више од својих корена а византијској трајање и, у једном свом виду, сасвим нов и различит концепт, од свега поменућемо само оно што је у вези са темом и примерима које овом приликом наводимо — епиграме религиозне садржине састављане приликом подизања или обнављања хришћанских храмова и украшавања њихове унутрашњости зидним сликама.[25]

Разлог због којег су епиграми писани био је само један: требало је да сведоче о чину, побудама и жељама ктитора. По начину како су следили вотивну формулу били су налик одговарајућим саставима

необичним да при његовој реконструкцији није узето у обзир да се у натпису ове врсте, исписиваном у оквиру зидног украса, по правилу истицало и сликање храма. Наш се превод, разуме се, морао држати постојећих издања.

[21] *G. Sotiriou*, op. cit., πίν. 83α; *A. and J. Stylianou*, Donors and Dedicatory Inscriptions, loc. cit.; *M. Sacopoulo*, Asinou, loc. cit.

[22] *G. Sotiriou*, loc. cit.; *A. and J. Stylianou*, Donors and Dedicatory Inscriptions, loc. cit.; *Marina Sacopoulo*, op. cit., 11.

[23] Преглед византијских епиграма: *H. Hunger*, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner, II Band, München 1978, 158—173.

[24] О развоју жанра и антологијама грчких епиграма у античко и византијско доба в. у предговорима издања Anthologiae Graecae: Anthologie Grecque, tome I, livres I—IV, ed. *P. Waltz*, Paris 1928, III—XXXVII; Anthologia Graeca, Buch I—IV, ed. H. Beckby, München 1957, 9—99; *A. Cameron*, The Greek Anthology from Meleager to Planudes, Oxford 1993; преглед развоја жанра од почетака и његову рецепцију у књижевности романских и словенских народа приказује Das Epigramm. Zur Geschichte einer inschriftlichen und literarischen Gattung, herausgegeben von *G. Pfohl*, Darmstadt 1969.

[25] О епиграмима ове врсте и њима сродним: *A. D. Kominis*, *Τὸ βυζαντινὸν ἱερὸν ἐπίγραμμα καὶ οἱ ἐπιγραμματοποιοί*, Atina 1966, 26—29, 33—35.

у прози[26] и, баш као и они, одисали су духом и захтевима времена у којем су настали.[27] Служили су се, међутим, поетским средствима која су давала више слободе и пружала веће могућности за изражавање основне поруке. Јампски триметар,[28] управни говор и директно обраћање, антитеза, алузија, алитерација и поређење непосредно су сведочили о образовању и књижевним склоностима готово увек анонимних песника[29] и њихове околине. То откривају и честе ортографске грешке (мада су их могли начинити и сликари који су текст исписивали на влажном малтеру), необичан распоред речи metri causa, опкорачење или мешавина облика у распону од архаичних и анахроних до елемената народног говора који често и као ἅπαξ λεγόμενα данас представљају једну од највећих тешкоћа приликом читања и разумевања натписа.

Покушај да се оваквим саставима нађе место у укупној епиграфској и епиграмској продукцији нема изгледа на успех. Њихов број у антологијама које су до нас доспеле премали је да би се на основу њих могло било шта закључивати. Уосталом, јасно је да су се епиграми, састављани да буду исписани или уклесани на видним местима као натписи, ретко даље преписивали и преносили рукописном традицијом. Где су се они налазили, када је у питању била сродна епиграфска пракса, остаје да се види тек када се буде имао увид у њихову целину. Таква могућност, и поред изражене потребе и исказаних намера, за сада не постоји.

О епиграмима сроченим када се указала потреба да буду изложени на видном месту[30] најбоље се може судити на примерима натписа на Марторани у Палерму коју је четрдесетих година XII века, у време Рожера II, сазидао и украсио адмирал Георгије,

[26] Садржај је требало да одговори по формули Ко — Коме — Шта — Због чега? Ко: ктитор; казује се у 1. или 3. лицу, смерно, али уз навођење титула и положаја који дародавац заузима. Коме: односи се на онога коме ктитор дело посвећује, обраћајући му се најчешће непосредно; користе се стални епитети и општа места, као и алузије на Свето писмо. Шта: храм или зидна слика су „поклон" или „уздарје"; настали су „великом љубављу", у знак захвалности за заштиту и наклоност. Због чега: то је „договор" између дародавца и његовог заштитника; за побожно дело првог узвратиће се даљом наклоношћу и спасењем на дан Страшног суда које други може да обезбеди. Излагање не мора увек да тече наведеним редом, па се „потпис", тј. име ктитора понекад налази на крају, где се спомиње често са женом и децом. Епиграми, за разлику од уобичајених прозних натписа, немају прецизних временских одредница.

[27] *C. Mango*, The Art of the Byzantine Empire 312—1453. Sources and Documents, Englewood Cliffs, New Jersey 1972, 181—184.

[28] Јампски триметар или, како га често називају, византијски дванаестерац, најчешћи је метар византијских епиграма почев од VII века — *P. Maas*, Der byzantinische Zwölfsilber, BZ 12 (1903); *H. Hunger*, Literatur, 91—93; *A. D. Kominis*, *Τὸ βυζαντινὸν ἱερὸν ἐπίγραμμα*, 53—98.

[29] *N. Tomadakis*, *Βυζαντινὰ ἐπιγράμματα καὶ βυζαντινὴ τέχνη*, Ἀθηνᾶ 65 (1961) 3 и д.

[30] О епиграмима писаним у одређене сврхе в. *V. Cacciatore*, L'epigramma come testo letterario d'uso strumentale, XVI. Internationaler Byzantinistenkongres, Akten, II. Teil, 3. Teilband — Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 32/3 (Wien 1982) 11—19.

пореклом из Антиохије. Крупним словима, савршено исклесаним испод кровног венца, дуж северне фасаде, ктитор у византијском дванаестерцу казује о своме храму посвећеном Богородици:

† Ја, Георгије, слуга твој, великом љубављу
према теби, Владичице, Мајко Речи,
приносим овај храм као мали поклон,
незнатан и тебе недостојан, заузврат,
јер сам многе дарове од тебе примио.[31]

У истом јампском дванаестерцу, у композицији изведеној у мозаику, изражава се и Богородица када Христу препоручује ктитора своје цркве речима исписаним на свитку:

† Оног који ми је овај дом из темеља подигао,
Георгија, чедо, првог међу архонтима,
од сваке несреће чувај,
и род његов, и грехова разреши,
јер моћ имаш као Бог сам, Речи.[32]

Мозаици цркве Santa Maria del Amiraglio нису били дело грчких уметника непосредно приспелих из Цариграда, него њихових следбеника. Нема сумње да су и одговарајући епиграми настали под утицајем престонице, чија је књижевна традиција овде брижљиво негована.[33]

Не знамо тачније време појаве једноставних ктиторских натписа над улазом који су говорили о сликању, попут оних што су на порталима извештавали о грађењу храма. По правилу, при крају рада, када су исликаване последње представе, једино је површина изнад врата остављана слободном да би се на њој бојом, истом трајном техником фреске, исписала порука ктитора. Примере ове врсте не пружа још увек, колико знамо, бар у северним областима Царства, зидни украс друге половине XII века. Нама најближи, храм Светог Пантелејмона у Нерезима, има натпис једино на мермерној греди над улазом, из 1164, који и сам представља ремек-дело епиграфске и клесарске вештине:

† Изведе се у лепоти храм светог и славног великомученика Пантелејмона, издатком господина Алексија Комнина, сина порфи-

[31] *B. Lavagnini,* Epigrammi bizantini a Palermo e a Messina in eta' normanna, Παρνασσός, τόμος ΚΕ' 1 (1983) 147; (= Epigrammi); *idem,* L'epigramma et il committente, Dumbarton Oaks Papers 41 (1987) 342. Повељу коју је Георгије „архонт над архонтима" том приликом издао, драгоцену за разумевање прилика и занимљиву за поређење са садржином натписа на фасади, последњи је у целини објавио *B. Lavagnini,* L'epigramma et il committente, 339—341.

[32] *Idem,* Epigrammi, 148; *idem,* L'epigramma et il committente, loc. cit.; *E. Kitzinger,* I mosaici di Santa Maria dell'Ammiraglio a Palermo, Washington — Palermo 1990, Tav. XXII, 119.

[33] Грчка писменост је имала своје посебно место у средини која је под норманском влашћу настојала да сачува све што је грчко. Византијска традиција је овде створила своју песничку „школу" у којој су се, с времена на време, оглашавали, када се указивала потреба, образовани грчки чланови локалне управе и свештенства — *B. Lavagnini,* Epigrammi, 146—147.

рородне госпође Теодоре, месеца септембра, индикта 13, године 6673, у време игумана Јоаникија монаха †.[34]

У унутрашњости, међутим, на површини изнад улаза, нема сличног текста исписаног бојом који би означио и настанак чувених фресака. Ако се прихвати мишљење да су споменик исликали мајстори које је његов ктитор, изданак владајуће династије Комнина, позвао непосредно из Цариграда, одсуство натписа на том месту вероватно говори да такве праксе није било ни у престоници — да су се, наиме, и у време када се традиција високих мермерних оплата напуштала, они налазили на вишим површинама. Судећи по свему, вести о сликању су и у Нерезима, можда беснички оплемењене, биле у једној од горњих зона, где су фреске из времена Алексија Комнина, након оштећења у земљотресу који је пре тога захватио Скопље, замењене млађим с краја XVI века.

Спуштање натписа из виших зона на поље у висини верника, по правилу, над улазом, сигурно се није остварило одједном и сигурно не у исто време у разним крајевима Царства. Већ је у Богородици Форвиотиси у Асину на Кипру основна једноставна порука била исписана изнад најнижих ликова на јужној страни, али још увек не на посебном пољу, него на бордури која их је одвајала од представа у вишој зони. Занимљив пример у том смислу пружа гробница чувеног Бачковског манастира са зидним сликама из треће четвртине XII века. У доњој од двеју цркава, у темену лука изнад пролаза из мале припрате у наос, оставио је белешку о себи уметник који је, као и читаво братство, био грузијског порекла.

† Ислика се (овај) пресвети храм, горе и доле, руком живописца Јована Ивиропула, а ви који читате молите се Господу за мене.[35]

Одвојено, још скромнијим речима, испод ногу праоца Аврама око чијег су се крила окупили праведници, заштиту је потражила и особа која је вероватно имала заслуга при украшавању овог простора:

† *Молба раба Божијег Неофита јеромонаха.*[36]

Потписи сликара нису били чести и обично су их пратили изрази скромности.[37] Испосница св. Неофита на Кипру, недалеко од

---

[34] *Й. Иванов,* Български старини из Македония, София 1931, 116 (са старијом литературом).

[35] *Е. Бакалова,* Бачковската костница, София 1977, 133, сл. 103 и 104; *A. Grishin,* Literary Evidence for the Dating of the Bačkovo Ossuary Frescoes, Byzantine Papers. Byzantina Australiensia 1 (1981) 94—95, 99, T. 11; cf. *V. Đurić — A. Tsitouridou,* Namentragende Inschriften, 25—26, № 24. Нисмо данас у прилици да непосредно проверимо оштећене делове натписа нити располажемо добром фотографијом, али приложена копија у књизи Е. Бакалове оставља утисак да је могуће и другачије читање, посебно речи на крају (... *молите се Господу за мене).*

[36] *Е. Бакалова,* Бачковската костница, 130, сл. 102; *A. Grishin,* Literary Evidence, 93, 95, T. 19; cf. *V. Đurić — A. Tsitouridou,* Namentragende Inschriften, 24—26, № 23.

[37] Познато схватање да је сликар само посредник у остварењу божанске идеје сажето је у нашој средини касније, 1343—1345, изрекао мајстор зидног

Пафоса, сачувала је на најстаријем слоју фресака део натписа мајстора Теодора Апсевда који истиче да их је „својом руком" исликао године 6691 (= 1182/3).[38]

Само нешто касније, друга чувена кипарска црква, Богородица Аракиотиса у Лагудери имала је натпис једноставне садржине на месту где се и доцније у Студеници (1208/9) мајстор потписао испод представе Нерукотвореног образа:

Islika se prečasni hram presvete Bogorodice Araku izdatkom i mnogom ljubavlju gospodina Lava Autenta, decembra meseca, indikta 11, godine 6701 (= 1192).[39]

Није нам познато да ли се пракса исписивања порука ове врсте на површинама недоступним погледима верника неговала у то време и у престоници Царства, за чије су сликарске радионице били везани мајстори кипарских фресака. У сваком случају, високи укус и рафиновани дух, поред слика, одаје и натпис у стиховима на северном зиду, крај лика Богородице Аракиотисе са дететом у наручју, између анђела који показују симболе његовог будућег страдања:

Давши да се свети твој лик, пречиста Мајко Божија,
начини пропадљивим бојама, љубављу
великом и жарком . . ., бедни, последњи слуга твој
Лав, по оцу „Аутентов" назван,
и она која је уз њега у животу и сужањству . . .
искрено (те) . . . и сузама безмерним моле
да сретно проведу остатак живота
са осталим поданицима и свом твојом верном децом,
и нађу се међу спасенима,
јер тебе једино славимо, Девице . . .[40]

украса у Светом Димитрију у Пећи: Божији дар из руке Јована *(Θεοῦ δῶρον ἐκ χειρὸς Ἰωάννου)* — *V. Petković*, Un peintre serbe du XIVe siècle, Mélanges Charles Diehl, II, Paris 1930, 133—136. Anthologia graeca садржи један епиграм који слично изражава мисао о Ствараоцу што стоји иза уметника:

Ни рука клесара ни рука сликара,
него твоја, Ствараоче, рука и твоја вештина
сву лепоту у једно спаја . . .

(Anthologia Palatina, vol. III, cap. III, 326).

[38] Натпис је само делимично очуван и различито читан — уп. издања *A. C. Indianos* and *G. H. Tompson*, Wall-Paintings at St. Neophytos Monastery, Κυπριακαὶ σπουδαί III (Nicosia 1940) 187; *A. and J. Stylianou*, Donors and Dedicatory Inscriptions, 99; *idem*, Some Problems concerning the „ENKLEISTRA" of St. Neophytus and its Wall-Paintings, Κυπριακαὶ σπουδαί XXVI (1962) 132; *C. Mango and E. J. W. Hawkins*, The Ermitage of St. Neophytos and Its Wall Paintings, DOP 20 (1966) 183, note 171, fig. 102.

[39] *W. H. Buckler and G. Buckler*, Dated Wall-Paintings in Cyprus, Annuaire de l'Institut de Philologie et de Histoire Orientales et Slaves VII (New York 1939—1944) . . .; *A. Stylianou*, *Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τοῦ Ἀράκου, Λαγουδερά, Κύπρος*, Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθνοῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου Θεσσαλονίκης, Α', Atina 1954, 463—464, πίν. 156; *A. and J. Stylianou*, Donors and Dedicatory Inscriptions, 101.

[40] *G. Sotiriou*, *Θεοτόκος ἡ Ἀρακιώτισσα τῆς Κύπρου*, *Ἀρχαιολογικὴ ἐφημερίς* (1954); *A. and J. Stylianou*, Donors and Dedicatory Inscriptions, 101—102.

На сличан начин, још већом поетском снагом, у Костуру говори натпис у цркви Светог Николе. У припрати, њен ктитор магистар Никифор Касницис са супругом Аном свечано приноси модел верно приказаног здања, а у наосу се заштитнику обраћа епиграмом исписаним на површини која захвата читаву ширину западног зида:

† Откада стигох у ову долину плача
понизни, бедни слуга и грешник
многе сам дарове од тебе,
три пута блажени, примио.
Великом љубављу према теби који добра чиниш,
сада, од темеља до крова,
подижем храм блистав од дивних боја
и мноштва ликова сваке врсте,
храм Никифора званог Касници,
коме је судбина доделила да буде магистар.[41]

Попут других исказа ове врсте, натпис магистра Никифора не садржи податке који би задовољили радозналост историчара, присиљеног да само посматра богато одевени брачни пар донатора — без вести какве иначе често доносе и сасвим једноставно срочене поруке над улазом. Овакви епиграми својој поетици жртвују потпуно обавештење: уз њих не стоје прецизне временске одреднице. Састав је, међутим, заједно са елегантним фигурама ктитора, витким ликовима светитеља и снажним призорима из хришћанске повести, пуним драмског набоја, и сам био израз рафинованог духа византијске аристократије из последњих деценија XII века. На свој начин, његов говор непосредно и речитије сведочи о друштвеној клими и култури овог живописног града него писани извори са знатно више података.[42]

Његовани књижевни израз у натпису породице Касници није био усамљен. У истом духу, и други истакнути представник костурске средине, Теодор Лимниот — стилске особине фресака нас уверавају да је припадао истом времену — обзнанио је бираним речима да је обновио стару градску светињу, Свете бесребрнике. То му је дало за право да се и он са члановима своје породице, попут магистра Никифора, наслика са представом цркве у рукама, чак два пута — најпре у раскошном костиму достојанственика, а затим испод горостасне фигуре Христа Пантократора, поново са

[41] *A. Orlandos, Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Καστορίας*, Ἀρχεῖον τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος Δ′ (1938) 145—146; *P. Tsamisis, Ἡ Καστορία καὶ τὰ μνημεῖα της*, Atina 1949, 114; *N. Moutsopoulos, Ἔρευνες στὴν Καστοριὰ καὶ τὸν Ἅγιο Ἀχίλλειο*, Thessaloniki 1965, πίν. 15—16 (φωτ.), πιν. Δ′, Ζ′ (σχεδιο) et passim; *N. Lavermicocca*, Sull'iscrizione di fondazione della chiesa di S. Nicola di „Kasnitzi" a Kastoria, Nicolaus I (1976) 212—213; *idem, Συμβολή*, 20—21, ἀρ. 47; *V. Đurić — A. Tsitouridou*, Namentragende Inschriften, 33—34, № 29.

[42] О значају овакних састава за стварање потпуније слике о свакодневном животу и обичајима у Византији в. *W. Hörander*, Customs and Reliefs as Reflected in occasional Poetry. Some Considerations, Byzantinische Forschungen XII (1987) 235—247.

супругом, у скромној схими, пошто се замонашио и лаичко име Теодор променио у Теофил.[43]

Приповедајући о своме делу најпре у припрати, над улазом у наос, речима исписаним по зеленом пределу, испод ногу небеских гласника који посматрају Христово вазнесење, обратио се Светим бесребрницима:

† Творац а затим и рушитељ свега, време,
руку је дигло и на твој преславни дом
да уништи Свету двојицу,
а ја, њихов верни и побожни слуга,
Теодор, потомак Лимниота,
спречио сам несрећу коју доноси време
најпре враћајући лепоту храму:
поставио сам седам твојих стубова,
и љубављу своје тројне душе
подигао дом Свете двојице,
да буде заклон и место благости.
Молим се да вечно бујa и цвета,
молим се за крепкост пропадљивог тела
за телесно здравље и милост
заједно са женом и дететом.[44]

Истичући да припада старој породици Лимниота чије презиме указује на домаће порекло, Теодор је посебан епиграм, данас делом оштећен, оставио на западном зиду северног брода:

† Најпре сам те, мучениче, урезао у срце
невидљивим преливима вечне љубави

---

[43] Личностима ктитора, њиховим портретима и натписима који их прате бавили су се *A. Orlandos*, *Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Καστορίας*, 51—55; *E. Kyriakoudis*, *Ὁ κτίτορας τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγ. Ἀναργύρων Καστοριᾶς Θεόδωρος (Θεόφυλος), Λημνιώτης*, Βαλκανικὰ σύμμεικτα 1 (1981) 3—23; *V. Đurić — A. Tsitouridou*, Namentragende Inschriften, 36—40, № 33—37; *E. Drakopoulou*, *Ἡ πόλη τῆς Καστοριᾶς στὴν ἐποχὴν τῶν Κομνηνῶν*, Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας ΙΔ' (1987—1988, Atina 1989) 307—313. Cf. *S. Pelekanidis — M. Hatzidakis*, *Καστοριά*, εἰκ. 23—24.

[44] *A. Orlandos*, *Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Καστορίας*, 35; *P. Tsamisis*, *Ἡ Καστορία*, 105; *N. Moutsopoulos*, *Συμβολή*, πίν. 15, ἀρ. 35; *V. Đurić — A. Tsitouridou*, Namentragende Inschriften, 37—38, № 34; E. Drakopoulou, *Ἡ πόλη τῆς Καστοριᾶς*, 309, где се скреће пажња на особито поштовање Светих бесребрника у Цариграду у чију се исцелитељску моћ веровало. Из једног епиграма који је сачувала Anthologia Palatina види се да су Јустин II и његова супруга Софија подигли у Цариграду храм посвећен Светим бесребрницима: царица се овде, у четири стиха, обраћа Христу, молећи га да прихвати дар и преко својих слугу (Светих бесребрника) помогне њеном мужу да победи болести и варваре (*P. Waltz*, Anthologie grecque, I. Anthologie Palatine, tome I, livres I—IV, Paris 1928, 18, № 11). Cf. *R. Janin*, La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin, I. Le siège de Constantinople et le Patriarcat oecuménique, T. III. Les églises et les monastères, Paris 1969, 286—289. Пажње је вредан и један од 29 јампских епиграма религиозне садржине (23. по реду), насталих вероватно у ученој престоничкој средини X века, које је сачувао рукопис Cod. Oxon. Barocci, 50. Извесни Василије подигао је храм Светим бесребрницима у замену за славу и спасење које се ничим не може купити: *R. Browning*, An Unpublished Corpus of Byzantine Poems, Byzantion XXXIII (1963) 303 (= Variorum Reprints, London 1977, 303); *B. Baldwin*, The Language and Style of some anonymous Byzantine Epigrams, Byzantion LII (1982) 20.

а сада, ево, бојама овога света
сликам иконе чуда твојих
којима се отимам [бурама]
док трпим многа зла...
Још од оних времена, од самих дечијих повоја
уз мене си као заштитник, чувар, спасилац,
као помоћ у вихорима живота.
Ти си ми мера у неумерености,
из тебе пијем животну радост,
ти ми [допиреш?] и до саме душе.
Храмом, Богом и божанским местом
молим за твоју помоћ на дан Страшног суда
јер [верујем] у твоје свете муке.
Слуга твој Теодор Лимниот.[45]

Своју молитву Теодор упућује светом Ђорђу чији је велелепни лик на коњу смештен нешто ниже, а сам натпис је окружен сценама његовог страдања. Нема сумње да су и овде, као у Светом Николи породице Касници, епиграми били посебно састављани, у име ктитора, и то пошто се већ знало место где ће бити постављени и била предвиђена сликана садржина за коју ће бити везани.

Не знамо да ли је усрдно праћење обичаја или шира култура Теодора Лимниота подстакла да се, богатији него на другим местима, епиграми овде појаве у већем броју. Наведени примери, наиме, нису били једини у Светим бесребрницима. Испод св. Ђорђа на коњу налазио се текст чији је само један фрагмент преостао, недовољан да би се разазнао смисао и одредила његова књижевна форма. Само нешто касније, на северној страни југоисточног ступца, непосредно уз иконостас — на површини која је већ имала сликани орнамент — на новој, танкој, данас врло пострадалој кречној подлози Теодор Лимниот је известио и о нешто каснијем украшавању олтарске преграде. По свему судећи, и овде, иако скромнијим писмом, вест је била саопштена у стиховима и завршена речима... *[Теодор] твој слуга Лимниот.*

Занимљива је чињеница да Свети Ђорђе у Курбинову, у чијем је украшавању сигурно учествовао један од сликара Светих бесребрника у Костуру, није у унутрашњости имао ниједан натпис ове врсте. Могуће је једино да је на фасади, на данас веома пострадалој историјској композицији чији су само доњи делови преостали, свечаније била изложена молитва непознатог ктитора и његове супруге, на начин сличан као крај портрета магистра Никифора на Кипру са почетка XII века.

[45] Текст је при десном крају оштећен и није са сигурношћу прочитан у целини. Превод се овде доноси према сопственом препису, потпунијем од осталих, али и он на појединим местима мора остати недоречен. Преписе, иначе, доносе *A. Orlandos, Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Καστορίας*, 56; *P. Tsamisis, Ἡ Καστορία* 106; *S. Pelekanidis — M. Hatzidakis, Καστοριά*, 39 (само почетне и завршне стихове); *N. Moutsopoulos, Συμβολή*, πίν. 16, ἀρ. 36; *V. Đurić — A. Tsitouridou*, Namentragende Inschriften, 36—37, № 33; *E. Drakopoulou, Ἡ πόλη τῆς Καστοριᾶς*, 308.

У Курбинову је на часној трпези, на њеној омалтерисаној источној страни, сасвим скривеној од верника, сачуван натпис, колико знамо, на овом месту јединствен, који бележи почетак радова на живопису:

† Почесмо да сликамо цркву месеца априла, 25, индикта 9, године 6699 (= 1191).[46]

Након неопходних припрема, са радом се почело други дан по празнику св. Ђорђа, коме је црква посвећена.[47] Из наведених речи се још сазнаје — прва од њих то, својом множином, јасно открива — да је у послу учествовало више мајстора.[48] Исто је, поређењем сликарских рукописа, утврдила и анализа стила, али сами натписи као извор ретко су омогућавали такав закључак. Текст је при том, у име скупине уметника, исписала једна рука мање вешта од оне која је означавала сцене и ликове светитеља или свечаном песмом на луку олтарске апсиде славила Богородицу. Натпис, дакле, није припадао репрезентативном програму ентеријера, али се као извор показао изузетно драгоценим, пре свега због свог тачног датума: управо захваљујући њему поуздано се зна да су и зидне слике истог атељеа из знаменитих споменика у Костуру, од којих ниједан није датован, настале око 1191. године.

Понесени стихови којима су ктитори костурских цркава казивали своје стрепње и призивали свете заштитнике да се заложе за њих неизбежно намећу осетљиво питање да ли су их писали сами сликари. Познати су, наиме, примери изузетно образованих мајстора који су сложеном иконографијом изражавали учене и на ликовни језик тешко преводиве богословске мисли, а при томе се и сами — у нашој средини, на пример, Лонгин — огледали у књижевности. Нисмо, ипак, уверени да су сликари костурских фресака сами састављали епиграме. Дела ове врсте изискивала су посебну књижевну културу. Пре се чини могућим да су у костурској средини постојале личности дорасле овим захтевима. Уверени смо, наиме, да је у Костуру, као и у Охриду, у крилу епископије било образовано училиште, μουσεῖον, где су се васпитавали млади људи, неопходни не само архијерејској него и градској управи.

Широку распрострањеност епиграма ове врсте у зидном сликарству крајем XII века потврђује црква Богородице Аракиотисе на Кипру, само годину дана млађа од Курбинова. По стилској зрелости, познато је, она је веома блиска кругу костурских спо-

---

[46] *А. Николовски — З. Блажиќ*, Конзерваторски и истражувачки работи на средновековниот споменик св. Горги во село Курбиново, Разгледи XII 1 (Скопје 1958) 468—477; *L. Hadermann-Misguich*, Kurbinovo. Les fresques de Saint-Georges et la peinture byzantine du XIIe siècle, Bruxelles 1975, 17 (где је разрешен и датум).

[47] Сликари су пристигли у Курбиново након Ускрса, можда већ крајем Светле недеље (1191. године Ускрс је празнован 14. априла, што значи да су, након договора са наручиоцима и представницима цркве, почели да сликају већ у други четвртак — cf. *V. Grumel*, Traité d'études byzantines, I, Chronologie, Paris 1958, 258.

[48] Употреба pl. modestiae није била уобичајена у овој врсти натписа.

меника,[49] а и речи његовог ктитора Лава Автента, упућене Богородици, налик су онима који се срећу у костурским натписима. Они зато не наводе само на мисао да им је исходиште заједничко, да је то управо престоница, него и да су мајстори чувених курбиновских фресака, када су стигли у Костур, били већ формирани уметници. Они су, учећи негде близу кипарских, ушли у последњу фазу каснокомнинског стила, а потом његове одлике, заједно са сродном епиграмском праксом, разнели по удаљеним подручјима Византије и њеног културног круга.

На крају, морамо се запитати: каквог су карактера могли бити натписи историјске садржине на фрескама наших споменика истог времена, посебно у храмовима Стефана Немање? Већ је речено да су се они на српскословенском језику јавили тек након повратка св. Саве у земљу, и то први пут у Студеници 1208/9. године. С друге стране, сви ранији споменици, изузев Ђурђевих Ступова, сасвим су изгубили стари живопис, због чега се ни о карактеру натписа не може расуђивати са довољно основе. Могу се једино изрећи одређене претпоставке.

У време дизања Немањиних цркава, домаћи језик је био коришћен у монументалној епиграфици, али само у натписима клесаним над улазима, као у Ђурђевим Ступовима и Св. Петру у Бијелом Пољу. Било је само питање времена када ће се текстови на словенском појавити и у унутрашњости храмова — потребна је била снажна личност будућег српског архиепископа, одлучног у подстицању домаће богослужбене праксе и превођењу црквене литературе, да се и то оствари. Нажалост, нису нам на фрескама овог времена сачувани ни грчки натписи историјске садржине. Они су се и у Србији, свакако, налазили на вишим површинама, где су се задржали и током читавог следећег столећа, а њихов карактер је, разуме се, зависио од могућности рецепције. Разумно је зато претпоставити да су и у зидном сликарству, слично порукама на камену, били једноставне садржине. Натпис у куполи Студенице, састав самог св. Саве на домаћем језику, показао је — у духу његовог рационалног приступа — жељу за сажетим изразом: „да се речи не умноже“, како је сам у једној прилици казао, јасно одређујући своје схватање лапидарне форме.[50]

---

[49] *V. Đurić*, Peinture médiévale à Chypre et en Yougoslavie. Similitudes et différences, Ἐπετηρίδα Κέντρου μελετῶν Ἱερᾶς Μονῆς Κύκκου 2 (Λευκωσία 1993) 271—284.

[50] *Б. Јовановић-Стипчевић*, Један естетички став у списима св. Саве (саопштење на научном скупу Манастир Жича. Историја, уметност, одржаном августа 1995. у Народном музеју у Краљеву).

Gojko Subotić — Ida Tot

INSCRIPTIONS WITH HISTORICAL CONTENT IN 11TH AND 12TH CENTURY FRESCOES IN THE WESTERN REGIONS OF THE EMPIRE

In Byzantium, inscriptions in frescoes acquired greater importance and richer forms after iconoclastic disputes had subsided. With few exceptions, in the European parts of the Empire texts with historical content came into being the period of the powerful rise of wall-painting in the 11th and 12th centuries.

In the regions inhabited by the South Slavs, this restoration evolved simultaneously with the spread of Christianity in their mother tongue. However, the early forms of literacy in the Serbian surroundings are insufficiently known. Therefore, it is not unusual that the texts written in wall-paintings have escaped our knowledge so far. The oldest place of worship, SS Peter and Paul's church in Ras, was the residence of the bishops subordinated to the Archbishopric of Ohrid. It is therefore only natural to suppose that the inscriptions in it were written in Greek.

In the context of the main topic of this scientific conference — Serbian-Byzantine relations in the period from the 10th to the 12th centuries — it is difficult to discuss the messages with historical content, their aspects and character, as a parallel occurrence. In Raška, this branch of epigraphics was undoubtedly under the direct influence of Byzantine epigraphics, comprising with it one whole. Rare inscriptions from Nemanja's time which are in a better state of preservation — in Djurdjevi Stupovi (around 1175), of a remarkable type of letters — were written in Greek. The same occured in other Slavic surroundings — in the frescoes in the cathedral church in Prespa from the epoch of Samuilo (around the year 1000) and the mosaics of St Sophia in Kiev (around 1037), although the developed literacy both in ecclesiastical and secular circles, confirmed by dozens of incriptions in other material, was Slavic. Therefore, there are no foundations for the supposition that Slavic inscriptions in wall-paintings appeared before Studenica (1208/9). Of the older ones which recorded the erection of churches, the only surviving examples are those carved in the stone portals of Djurdjevi Stupovi (1170/1) and St Peter in Bijelo Polje (the 1170ties—1180ties). From the abundance of texts which in the course of the 11th and 12th centuries followed the increasingly complex character of wall-painting, we have singled out examples most frequently attesting to the time of the appearance of wall-decoration, to their founders, their social position and motives, or, in the form of short notices, revealed details about their deaths.

Labelling monuments, works of art and objets d'art, especially the cult ones, was an old custom going back as far as antiquity. However, many epigraphic formulas from the early Byzantine era were encountered even later, until the late Middle Ages. The most significant cities, like Constantinople and Thessalonica, remained, as a matter of

fact, without a great number of their monuments, so that not only the invaluable content of the inscriptions in their frescoes, but also their outer features, remained unknown. Like Byzantine paintings, whose iconography and meanings grew richer with the passage of time, inscriptions consistently accompanied theological thought and social ideas expressed by artistic representations. As early as the 11th, and especially in the 12th centuries, they displayed diversity and the increasing literary value. Understandably, in most cases only the main facts about their founders and the time of appearance were revealed. Directly exposed to the view of the faithful, chiefly above the entrance to the church, legible and understandable, these simple statements survived the longest, until the end of the post-Byzantine period, so that nowadays they are usually indentified with the concept of founders' inscriptions. In the main, there were no differences between those carved in stone door lintels reminding the believers of the erection of the church, and those in the interior, written in colour, which attested to fresco-painting, the latter occasionally reporting about the construction of a church as well. Early examples of both kinds have survived in the church of the Virgin Chalkeon in Thessalonika (erected in 1037).

The act of placing inscriptions in central and upper zones was in connection with the interiors in which the lower portions of walls were panelled with multicoloured stone tiles. A series of different inscriptions from the epoch before iconoclasm, chiefly in mosaic, were situated on the higher, frequently spherical, surfaces of spacious churches. It is, therefore, not surprising that this practice was pursued several centuries later, when expensive marble panelling and the technique of mosaic were abandoned. Representations were then lowered to the height of the faithful, leaving only the lowest zone to painted ornaments emulating the appearance of stone panelling. Thus, neither large monuments, like St Acheileios in Prespa and St Sophia in Ohrid, have historical inscriptions: they must have been situated on their upper portions, today destroyed or damaged, in the rings of the domes, or in long bands along the lateral walls — on the places where they traditionally stood later, up to the close of the 13th century.

In the absence of dated epigraphic monuments of this kind closer to us, we can resort to the Virgin Phorviotissa in Cyprus from 1105/6. In the naos, a simple inscription is written in white letters on a dark-red background dividing the two lowest zones. On the other hand, on the donor's composition, the text next to the magister Nikephoros contains the words with which he addressed the Virgin in his prayer, in the rhythm of the iambic dodecasyllabic verse, in the epigramatic mode, a favourite and widely used poetic device in Byzantine literature.

Epigrams composed to be displayed on a conspicuous place are well illustrated by the inscriptions in Martorana in Palermo, erected in the time of Roger II by Admiral George, who originated from Antioch — one was carved on the northern facade below the roof

cornice, and the other in a mosaic composition, with the Virgin recommending the founder of her church to Christ.

As regards the manner in which they adhered to the votive formula, epigrams bearing upon the erection and embellishment of churches were similar to corresponding prose compositions and, like them, permeated with the spirit and requirements of the time in which they were composed. They, however, made use of poetic devices allowing greater freedom and offering better possibilities for expressing the main message. Iambic trimeter, direct speech and direct address, antithesis, allusion, alliteration and comparison testify to the learing and literary inclinations of chiefly anonymous poets and their surroundings. This is also revealed by frequent orthographic errors (although they could have been made by painters who copied the text on wet plaster), as well as the unusual disposition of words *metri causa*, the enjambement or mixture of forms ranging from archaic and anachronic elements, up to those taken from the vernacular which frequently as ἅπαξ λεγόμενα today present one of the greatest difficulties in reading and fully understanding these inscriptions.

Attempts to find a place for these compositions in the total epigraphic and epigramatic production are not likely to be successful. It is clear that epigrams, concocted so as to be written or carved on conscpicuous places as inscriptions, were rarely further transmitted in manuscript tradition.

Parallel with epigrams, simple founder's texts placed above the entrance began to disclose facts about the painting of a church. As a rule, as the work on painting was drawing to an end, surfaces were left free only on this place so that inscriptions could be made in colour, in the same lasting fresco-technique. As far as we know, in the second half of the 12th century no specimens of this kind came into being in the northern regions of the Empire. In the church of St Panteleemon in Nerezi (1164) only the inscription carved in a stone beam has survived. If the opinion that the monument was painted by masters from Constantinople is accepted, the absence of a note on that place probably indicates that such a practice was not pursued in the capital either — that, namely, at the time when the tradition of high marble panelling was being abandoned, the information about the painting of the church (probably in verse) may have been placed on a higher surface, but that the text was destroyed in a later period when the original frescoes were replaced by the younger ones.

Placing inscriptions in the lowest zone was certainly not carried out at once and at the same time in different parts of the Empire. In addition to the Virgin Phorviotissa in Cyprus, this is shown by the sepulchre church in the monastery of Bačkovo in Bulgaria whose frescoes date from the third quarter of the 12th century. Somewhat later, the inscription with a reduced content (only mentioning the founder Leon and the year 1192) appeared in the Virgin Arakiotissa in Cyprus. On the other hand, the inscription in verse next to the image of the Virgin with Christ to whom the angels are showing the

instruments of future suffering, are in accordance with the sublime taste and refined spirit of the frescoes.

In a similar manner, the words in verse with which Nikephoros Kasnitsis addressed the patron of his church, St Nicholas, are invested with even greater poetic power. Their character, together with the slender and elegant portraits of the *ktetor* and his wife, images of saints and sights filled with dramatic tension, directly and eloquently attest to the character of the aristocracy and their art. At the same time and in the identical spirit, a member of another eminent family from Kastoria, Theodore Limniotis, left on the surfaces above the vaulted passages two long epigrams of a remarkable poetic quality. In the first, he refers to the renewal of the church of the Holy Anargyroi, while in the second he addresses St George whose suffering is depicted on the neighbouring surfaces. The epigraphic richness of this monument is increased by two additional inscriptions, next to the effigy of St George on a horse and next to the iconostasis, but they are to a great extent damaged, so that it is not possible to discuss their literary character.

In contrast to this, St George in Kurbinovo, in whose decoration some of the same masters participated, features an inscription on an almost hidden eastern surface stating that the wall-painting of the church commenced on 25 April 1191, the day following the feast day of the saint it venerated. The interior contained no other inscriptions.

Elevated verses with which the founders of the churches in Kastoria expressed their apprehension and invoked the holy patrons, inevitably impose the sensitive question of authorship: were they composed by the painters themselves, who conveyed learned theological thoughts, difficult to be rendered in visual language by means of complex iconography? The ensuing centuries saw gifted masters who, like Longin in Serbia in the second half of the 16th century, got engaged in literature with success. However, in all probability, the painters in Kastoria did not compose epigrams. Such works required specific literary culture. It seems that it characterized the persons educated at a school which — like in Ohrid — must have existed in Kastoria, too. As a matter of fact, the wide diffusion of epigrams in frescoes at the end of the 12th century is confirmed by the church of the Virgin Arakiotissa in Cyprus. Although not identical, it is close to the monuments in Kastoria regarding the maturity of style. It is only natural to suppose that their origin was one and the same — the capital itself. The painters of the churches in Kurbinovo, Kastoria and Cyprus acquired their skill in the vicinity of each other, simultaneously entered the last phase of the late Komnenian style, and then spread its features, as formed artists, into the remote parts of Byzantium and its cultural orbit. Even after their departure, writing of messages in the forms of epigrams was fostered in Kastoria for a long time, simultaneously with the new characteristics of the style.

Зборник радова Византолошког института XXXVI, 1997.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXVI, 1997

УДК 904—03(497)"10" : 711.459.6.033 : 623.126(091)"11"

МАРКО ПОПОВИЋ

ЗЕМЉАНО-ПАЛИСАДНЕ И СУХОЗИДНЕ ФОРТИФИКАЦИЈЕ У СРПСКО-ВИЗАНТИЈСКИМ СУКОБИМА КРАЈЕМ 11. ВЕКА

Средњовековне земљано-палисадне и сухозидне фортификације представљају једну од тема у изучавању система одбране, која на нашем подручју још увек практично није разматрана. Грађене од пропадљивих материјала и у конструктивном склопу без јачег и трајнијег везива, ове фортификације лакше су рушене, ишчезавајући често без јасно уочљивих површинских трагова. Пажња истраживача при теренским проспекцијама најчешће се заустављала на видљивим остацима зиданих бедема и кула, или концентрацијама шута као јасним индикаторима ишчезле архитектуре. Бројне градинске локалитете у планинским областима централног Балкана, односно у Босни, Херцеговини, Црној Гори, а делом и у Србији и Македонији, где се могу наслутити трагови земљаних и сухозидних бедема, истраживачи су, најчешће с правом, временски опредељивали у раздобља праисторије. Систематским истраживањима у будућности ова поједностављена слика сигурно ће унеколико бити измењена. Сасвим је извесно да се на неким од ових локалитета крију трагови раносредњовековних градишта, али се то искључиво површинским осматрањем, без пробних сондирања, не може поуздано утврдити. Са друге стране, код неких познатих средњовековних тврђава са зиданим бедемима и кулама, где још увек нису вршена археолошка истраживања, могу се очекивати трагови раније развојне фазе, са земљано-палисадним или сухозидним фортификацијама. На такву могућност, поред осталог, указују и неки од сачуваних топонима, међу којима је Брвеник свакако најиндикативнији.[1]

Стање истражености трагова земљано-палисадних и сухозидних фортификација није боље ни на некадашњем подручју матичних земаља Ромејског царства. У малоазијским областима, које су вековима биле кључне за одбрану Византије, пажња истраживача била је углавном усмерена на боље очуване остатке већих ромејских

[1] *А. Дероко*, Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији, Београд 1950, 22; *Г. Шкриванић*, Градови и утврђења у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику, Војноисторијски гласник 2 (1969) 119—120.

тврђава као стожера одбрамбеног система и репрензената развојних токова војне архитектуре.[2] Истраживања C. Foss-а и D. Winfield-а,[3] затим R. Edwards-а,[4] A. Lawrence-а,[5] као и нешто ранија W. Wiener-Müller-а,[6] стицајем околности била су готово искључиво ограничена на површинско осматрање и снимање очуваних фортификација, најчешће без могућности да добијене резултате допуне или провере археолошким истраживањима. Мање тврђаве и упоришта бранилаца са скромнијим видовима фортификација, које су са већим утврђеним градовима чиниле јединствен одбрамбени систем, за сада су остале ван домашаја истраживача. У европским деловима Царства, односно у Грчкој, Македонији и Тракији, где су репрезентативна остварења византијских фортификација ређа, у новије време запажа се јасније изражен интерес ка истраживању и мањих одбрамбених упоришта, али још увек без детаљније објављених резултата. На неким од ових локалитета запажени су и трагови средњовековних сухозидних фортификација.[7]

У суседној Бугарској, захваљујући веома јасно израженом интересу ка изучавању појава везаних за досељавање на Балкан, образовање државе и, посебно, раздобље Првог царства, велика пажња била је посвећена и археолошким истраживањима ранoсредњовековних утврђења.[8] Откривени су читави системи земљано-палисадних фортификација у граничним подручјима, од којих се неки пружају у дужину и више десетина километара. Уз то, детаљно је истражена и одбрана државних средишта Плиске и Преслава, где се као старији вид утврђивања јављају земљани бедеми са дрвеним палисадама. Међутим, и овде за раздобља млађа од краја 9. века, када у Бугарској почињу да преовлађују тврђаве са зиданим бедемима, опада интерес истраживача за појавне облике примитивнијих фортификација, које, по свему судећи, и даље задржавају извесну улогу у системима одбране.

---

[2] *F. Krischen — T. von Lupke*, Die Landmauer von Konstantinopel I, Berlin 1938; *B. Meyer-Plath — A. M. Schneider*, Die Landmauer von Konstantinopel II, Berlin 1943; *A. M. Schneider*, Die Stadtmauer vom Iznik (Nicaea), Berlin 1938; *J. M. Spieser*, Thessalonique et ses monuments du IVe au VIe siècle, Athènes — Paris 1984.

[3] *C. Foss — D. Winfield*, Byzantine Fortifications, Pretoria 1986; *C. Foss*, The Defenses of Asia Minor Against Turks, Greek Orthodox Theological Review 27, 1982; *A. Bryer — D. Winfield*, The Byzantine Monuments and Topography of Pontos, Dumbarton Oaks Studies XX, Washington D. C. 1985.

[4] *R. Edwards*, The fortifications of Armenian Cilicia, Dumbarton Oaks Studies XXIII, Washington D. C. 1987.

[5] *A. W. Lawrence*, A. Sceletal History of Byzantine Fortifications, The Annual of the British School at Athens 78 (1983) 171—227.

[6] *W. Müller-Wiener*, Mittelalterliche Befestigungen im südlichen Jonien, Istambuler Mitteilungen 11 (1961) 5—122; *исти*, Die Stadtmauer von Izmir, Sigacik und Çandarli, Istambuler Mitteilungen 12 (1962) 59—114.

[7] *J. Lefort*, Habitats Fortifiés en Macédoine Orientale au Moyen âge, in: Habitats fortifiés et organisations de l'éspace en Mediterranée médievale, Lion 1983, 99—103.

[8] *Р. Рашев*, Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII—XI в.), Варна 1982; *Д. Овчаров*, Византийски и български крепости V—X век, София 1982; Български средновековни градови и крепости, Том I — Градове и крепости по Дунав и Черно море, Зборник радова, Варна 1981.

За разлику од области византијског света, где се сухозидни или земљани бедеми са дрвеним палисадама могу сматрати само допунским видом фортифицирања уз зидана утврђења која се готово у континуитету граде још од античких времена, у земљама западне и централне Европе,[9] као и на истоку континента, посебно у Пољској[10] и Русији,[11] конструкције од дрвета и земљаног насипа све до 12. века, а негде и касније, остају основни елемент одбрамбене војне архитектуре. Захваљујући чињеници да су бројна раносредњовековна утврђења на овим подручјима систематски археолошки истраживана, познате су различите конструкције бедемских ограда и кула грађених од дрвета у комбинацији са слојевима набијене земље или, истина знатно ређе, усуво сложеним каменом.[12] Ова драгоцена сазнања представљају солидно полазиште, али и подстицај, за истраживања аналогних видова фортификација и на нашем подручју.

Непосредни повод за приступ овој теми пружили су најновији резултати археолошких истраживања остатака утврђења на брегу изнад ушћа Себечевске реке у Рашку, за које сматрамо да представљају трагове знамените тврђаве Рас, забележене у делу византијског историчара Јована Кинама, поводом догађаја 1127. и 1149. године,[13] и последњи пут поменуте 1202. године[14] у познатом запису старца Симеона на листовима Вукановог јеванђеља. О идентификацији ове тврђаве у новије време изнета су и супротна мишљења;[15] међутим, ми се сада нећемо упуштати у нова доказивања (то ће бити изложено другом приликом), будући да она не утичу битно на нашу тему. Резултати систематских археолошких истраживања, која су после више од две деценије управо окончана, саопштавани су у више наврата и добрим делом су већ познати.[16]

---

[9] *M. de Bouard*, Les fortifications de terre en Europe occidentale du Xe au XIIe siècles, Archeologie médievale XI (Cean 1981) 5—19.

[10] *W. Hensel*, Polonische Burgen und ihre Befestigungssystem im fruhen Mittelalter, Arbeits und Forschungberichte zur sachischen Bodendenkmalflege XI—XII (Dresden 1963) 549—580; *исти*, Budownictwo obronne za czasow pierwszych Piastow, in: Poczatki panstwa polskiego, vol. I (Poznan 1962) 163—186; *исти*, Archeologia o poczatkach miast slowianskich, Warszawa 1963.

[11] *П. А. Раппопорт*, Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв., Москва — Ленинград 1956; *В. В. Косточкин*, Русское обороное зодчество. Москва 1962.

[12] *Раппопорт*, op. cit., 67—122.

[13] Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum, rec. *A. Meineke*, Bonnae 1836, p. 12 и 103; Византијски извори за историју народа Југославије IV, Београд 1971, 14—15 и 23.

[14] *Ј. Врана*, Вуканово јеванђеље, Београд 1967, *С. Марјановић-Душанић*, Запис старца Симеона на „Вукановом" јеванђељу, Старинар XLIII—XLIV (1994) 201.

[15] *Ј. Калић*, Трговиште и Рас, Саопштења XXVI, Републички завод за заштиту споменика културе (Београд 1994) 7—12; текст исте садржине, *Ј. Калић*, Рашка истраживања Стојана Новаковића, Зборник Филозофског факултета XVIII/A (Београд 1994) 109—118.

[16] *D. Pribaković — M. Popović*, Arheološka istraživanja srednjovekovnoga grada Rasa, rezultati radova 1971—72, Vesnik Vojnog muzeja 18 (1972) 27—60; *М. Поповић*, Стари град Рас, Београд 1987; *исти*, Подграђе града Раса — први резултати истраживања, Саопштења XIX, Републички завод за заштиту споменика културе (Београд 1987) 147—161; *исти*, Место и значење тврђаве Рас у XI—XII веку, Новопазарски зборник 13 (1989) 47—58.

Но, будући да последња открића сухозидних фортификација знатно допуњују, а у извесној мери и мењају раније стечену слику о овом утврђењу, нека нам буде допуштено да се пре преласка на главну тему укратко осврнемо на развојне етапе тврђаве Рас (т. I).

Градина изнад ушћа Себечевске реке у Рашку представља истурен и одликама свога рељефа природно добро брањен положај, који обухвата плато на самом врху брега и заравни на источној падини делом постављене над окомитим литицама стена. Најстарија сведочанства насељавања и коришћења овога простора потичу из раздобља праисторије. У питању су остаци утврђених градинских насеобина из позног енеолита и старијег гвозденог доба са најмлађим хоризонтом који би се могао датовати у 7—6. век пре наше ере. После хијатуса од готово једног миленијума овај положај се поново користи од средине 3. века нове ере. Насељавање заравни на источној падини Градине претходило је, изгледа, изградњи првог зиданог утврђења на овом простору. То утврђење, за разлику од касније средњовековне тврђаве, захватало је само североисточни део платоа на врху Градине, док се његов главни брањени простор налазио на нижим заравнима са источне стране. Посматрано у целини, оно је имало неправилну трапезоидну основу, површине око 4 ha, са најдужом страном од преко 300 m, по оси север-југ. Део утврђења на врху Градине са западне приступачне стране био је брањен зидом у чијем склопу се налазило и једно правоугаоно постројење које је могло да служи као нека врста куле. Главни, нижи део утврђења био је знатно боље брањен јаким каменим бедемима и окомитим литицама стена. Према северу била је истурена једна мала правоугаона кула, која је претходила изградњи бедема. Од ње је полазило бедемско платно према северозападу, као и бедем, који се низ стеновите литице спуштао према истуреној источној кули полукружне основе. У њеној близини налазила се капија специјално грађена између смакнутих кракова бедема. Од капије бедем се пружао даље према југу, преграђујући релативно приступачну источну страну, све до југоисточног дела утврђења над стеновитим литицама који, будући природно неприступачан, изгледа и није био фортификован. Слична ситуација је била и са јужне стране, где је само део са релативно лакшим приступом био преграђен бедемом. Ширем комплексу утврђења припадали би трагови насеља у суседном Себечеву, као и остаци једне тробродне базилике крај обале Рашке. Релативно бројни археолошки налази из касноантичких слојева са простора у оквиру бедема могу се датовати у шире временско раздобље од средине 4. па све до краја 6. а можда и првих деценија 7. века, када је цео овај комплекс највероватније напуштен, будући да нису уочени археолошки трагови неких већих разарања.

О поновном насељавању простора старог касноантичког утврђења у средњем веку, као и о каснијој изградњи нове тврђаве, јасна сведочанства пружила су досадашња археолошка истраживања. Уочено је да се средњовековни културни слојеви могу груписати у три основна стратума. Најстарији би припадао времену поновног запоседања и обнове касноантичког утврђења, док би следећем од-

говарало раздобље ширења брањеног простора на целу зараван на врху Градине. Последњи средњовековни стратум одређује време настанка и живота нове тврђаве — од краја треће деценије 12. века до њеног коначног разарања у четвртој деценији 13. века.

Трагови најстаријих средњовековних слојева откривени су и истражени на више места, али искључиво на заравнима источне падине, односно на простору који су бранили стари касноантички бедеми, док их на платоу на врху Градине уопште нема. Према археолошким налазима, поновно насељавање простора старог утврђења могло би се оквирно датовати у 9. век. Услед слабе очуваности, данас је тешко рећи у каквом су се стању налазили затечени касноантички бедеми и који је био обим њихове обнове. Само на једном сектору источног бедема били смо у прилици да јасно уочимо траг обнове старијег зиданог бедема, али у техници сухозида. Према одговарајућим слојевима са његове унутрашње стране могло се закључити да та обнова није познија од средине 10. века. Изгледа да је основни брањени оквир утврђења ипак био у релативно добром стању у тренутку поновног запоседања, и да су се нужне интервенције углавном ограничавале на затварање појединих бреша и обнову круништа, која је највероватније била изведена у дрвету. Такво стање утврђења, по свему судећи без већих измена, остало је све до 11. века.

У наредном раздобљу, што је за наша разматрања овом приликом посебно значајно, тврђава Рас је темељно обновљена и просторно проширена. Овом градитељском подухвату претходило је озбиљно разарање некадашњег касноантичког источног бедема заједно са капијом.[17] Са бочних страна утврђења, односно према југу и северозападу, старије фортификације су, изгледа, остале очуване. О томе када је утврђење страдало и којим поводом, резултати археолошких истраживања не дају поуздане елементе за одговор. Анализа стратиграфске ситуације на једној од истраживаних површина, на шта ћемо се касније детаљније осврнути, указује на могућност да је до поменутог рушења могло доћи највероватније после средине 11. века, мада се и нешто раније датовање не би могло искључити. У оквиру радова на обнови, за које не можемо поуздано утврдити да ли су уследили одмах након рушења или коју деценију касније, цела стара бедемска траса, од литица са југоисточне стране па све до некадашње источне угаоне куле, била је напуштена. На измењеној траси, која се само делимично поклапа са старом, подигнут је у целини нов бедем, грађен у техници сухозида. Према очуваним остацима, који углавном припадају унутрашњој испуни од ситнијег камена и јасно оцртавају трасу, тешко је сагледати некадашњи конструктивни склоп новога бедема. У спољном лицу, судећи према неким очуваним фрагментима, налазили су се, изгледа, крупнији блокови ломљеног, необрађеног камена, док је унутрашње лице било обрађено у знатно ситнијем слогу. Са те стране могла је постојати и дрвена оплата,

[17] *М. Поповић*, Рас — касноантичко и средњовековно утврђење IX, Новопазарски зборник 18 (1994) 237—239.

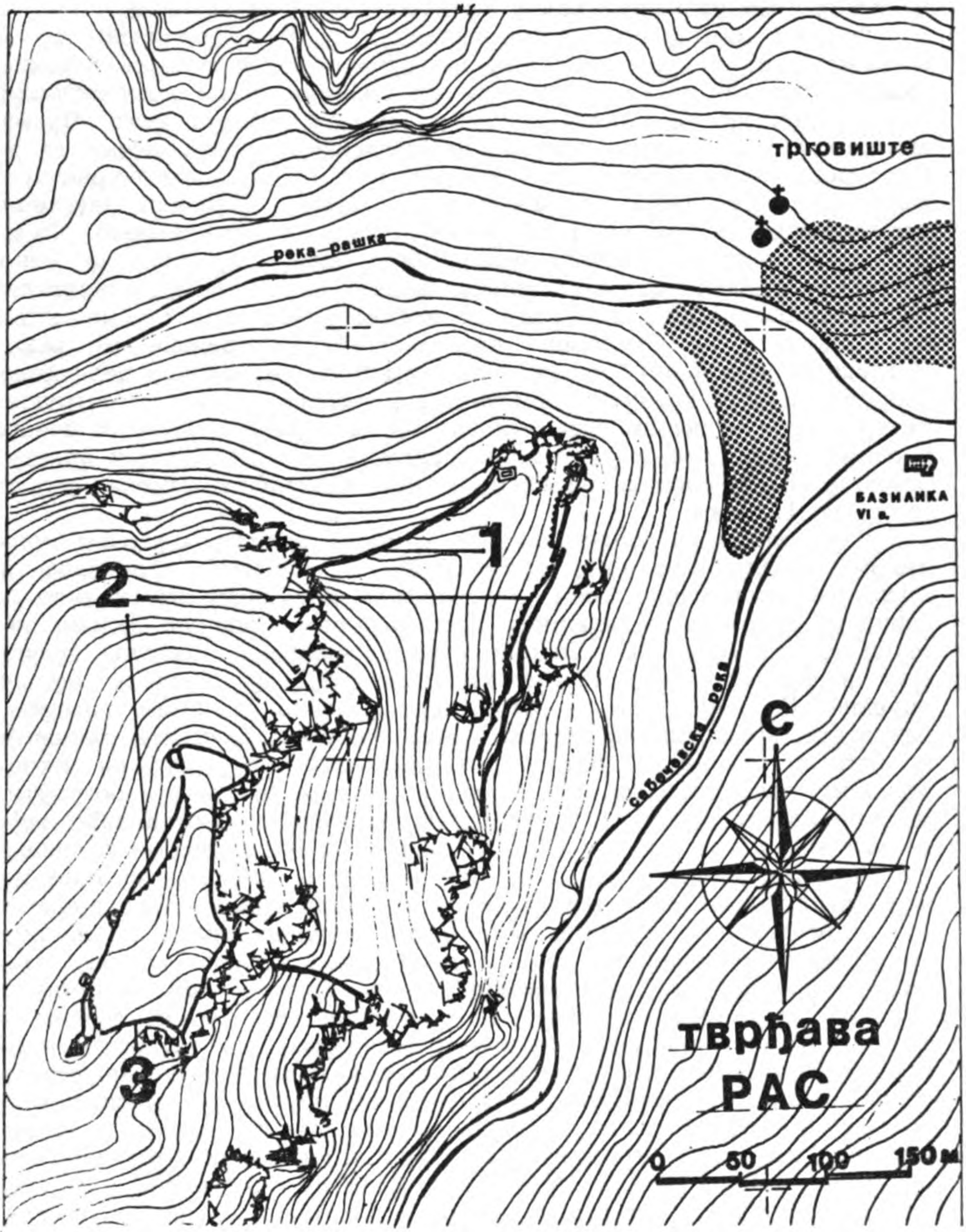

I. Ситуациони план тврђаве Рас — 1. Касноантичко утврђење; 2 — Сухозидне и земљано-палисадне фортификације (крај 11. века); 3. Нова византијска тврђава (после 1130. г.)

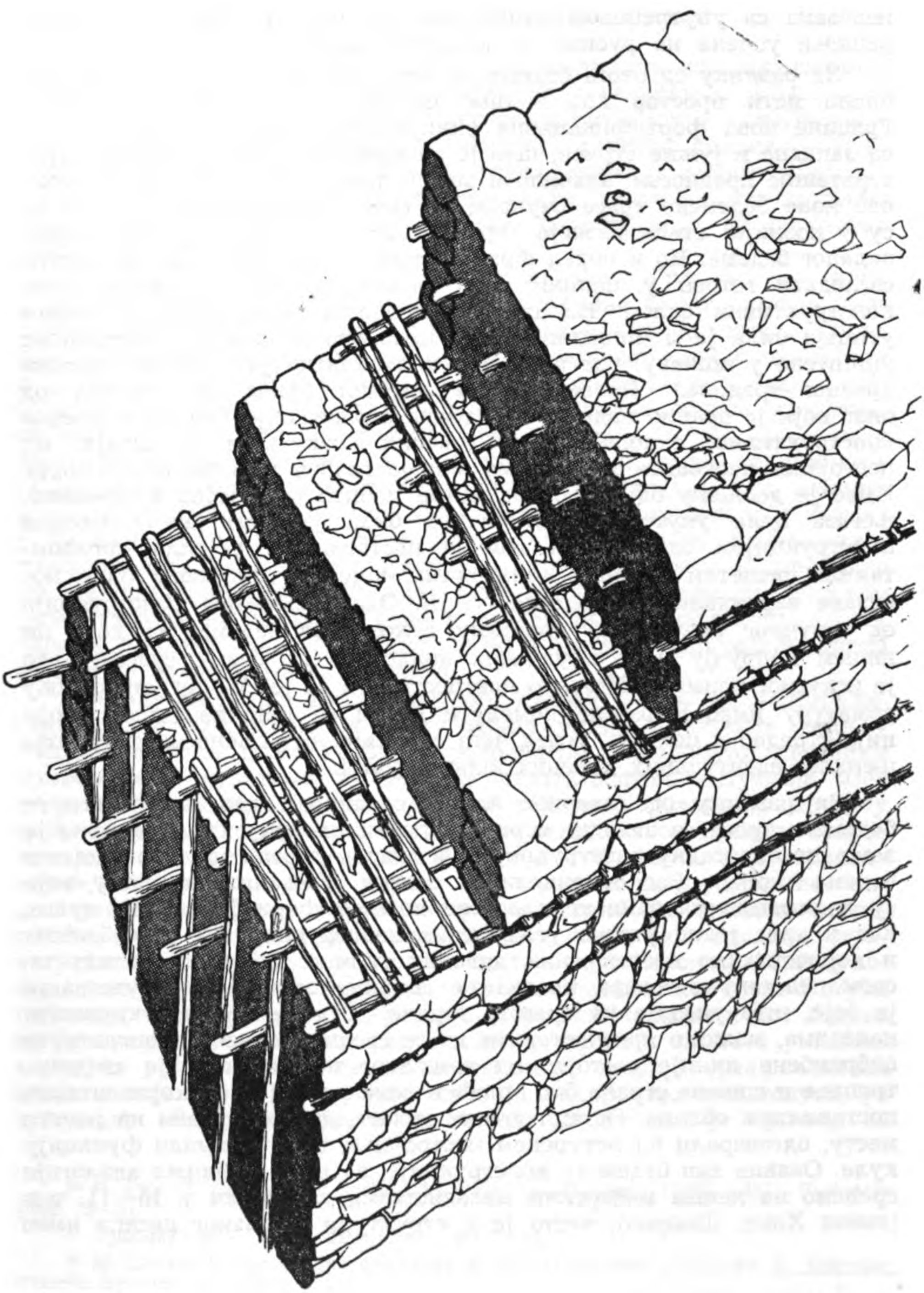

II. Тврђава Рас — конструкција сухозидног бедема, аксонометријска реституција

повезана са унутрашњом арматуром, на шта указују нека слична решења уочена на руским и пољским налазиштима.[18]

За разлику од овога бедема на источној падини, који практично брани исти простор као и онај старији касноантички, на врху Градине нова фортификациона линија обухватила је целу зараван са западне и јужне стране, што је за постојећу тврђаву, уз значајне стратешке предности, значило и знатно просторно повећање. Трагови ове нове бедемске трасе очувани су само фрагментарно, будући да су у познијој етапи развоја тврђаве Рас негирани изградњом новог зиданог бедема. Но и поред фрагментарне очуваности било је могуће сагледати готово у целини њен правац пружања и некадашњи конструктивни склоп. На такву археолошку ситуацију од битног утицаја била је и чињеница да је цело ово одбрамбено постројење уништено у пожару, иза кога су остали знатни угљенисани трагови дрвеног градива.[19] Новоизграђени западни бедем, за разлику од оног који је бранио падине са источне стране, није био јединственог конструктивног склопа. Његов северни крак, који се одвајао од постојећег касноантичког бедема, био је грађен у техници сухозида. Имао је дебљину од преко два метра и, што је посебно занимљиво, његова цела унутрашња структура била је армирана сложеном конструкцијом од дрвених облица постављених у виду хоризонталних решетки сличних сантрачима, које су међусобно биле повезане вертикалним дирецима (т. II). Ова занимљива конструкција од кључног значаја за чврстину сухозидног бедема, за коју на нашем подручју нема поузданих аналогија, по свему судећи дело је искусног неимара. Можемо претпоставити да је сличну унутрашњу арматуру имао и раније поменути бедем са источне стране, који није страдао у пожару, услед чега смо лишени угљенисаних трагова његових евентуалних дрвених конструкција.

За разлику од северног крака, средишњи део новоподигнуте бедемске трасе са западне стране заравни на врху Градине имао је земљано-палисадну конструкцију. Са спољне стране западног зиданог бедема тврђаве Рас откривени су остаци земљаних насипа у које су делимично укопани темељи ове позније фортификационе трасе, као и траг једне угаоне угљенисане конструкције од ужлебљених и хоризонтално постављених дрвених облица. Земља у насипу по своме саставу одговара квалитету локалне здравице и ружичасте је боје, што указује на трагове горења. Судећи према откривеним налазима, можемо претпоставити да се средишњи део новоподигнуте одбрамбене линије састојао од земљаног насипа који је са унутрашње и спољне стране био оплаћен конструкцијом од хоризонтално постављених облица. Остаци угаоне оплате, добро очувани на једном месту, одговарали би истуреном постројењу, које је имало функцију куле. Овакав тип бедемске конструкције, за који најближе аналогије срећемо на неким мађарским налазиштима датованим у 10—11. век (замак Хонт, Шопрон), често је у структури земљаног насипа имао

[18] *Hensel*, Budownictwo obronne na czasow pierwszych Piastow, 178—179.
[19] *Прибаковић — Поповић*, op. cit., 44.

и дрвене арматуре, било у виду попречних зидова било у виду решеткастог склопа.[20]

Са југозападне и јужне стране нови бедем се, изгледа, састојао искључиво од палисадне ограде, чија се конструкција може само наслутити. Наиме, на том делу приликом археолошких истраживања откривено је више угљенисаних оборених дрвених облица — неке су биле пречника и већег од 20 cm — преко којих је заснован познији зидани бедем. Овој палисадној конструкцији одговара и низ кружних јама за диреке са унутрашње стране бедема, који су вероватно носили конструкцију шетне стазе.[21]

Новоизграђеним фортификацијама на врху Градине, по свему судећи, одговара и једна спољна линија одбране за коју смо до сада сматрали да припада познијој тврђави са каменим бедемима. Наиме, чини нам се да није спорно да је ова одбрамбена линија коришћена и у последњој етапи живота тврђаве Рас, али после ових најновијих открића и сагледавања једне радикалне обнове утврђења, која претходи изградњи камених бедема, склони смо да и њен настанак раније датујемо. То је истурена траса једног валума који се са јужне, западне и северне стране пружао паралелно са главним бедемом на одстојању од око 10 до 15 m. У конструктивном смислу у питању је земљани бедем у који је била уграђена дрвена палисадна ограда. Са његове унутрашње стране налазио се правилно усечен шпицасти ров.[22] Положај ових спољних палисада са ровом јасно указује на то да се овде у ствари ради о покушају запречавања прилаза главном бедему, а не о предњој фортификационој линији са положајима за браниоце.

Питање датовања новоизграђених сухозидних и земљано-палисадних фортификација на брегу изнад ушћа Себечевске реке у Рашку може се доста поуздано разрешити захваљујући пратећим археолошким налазима уз анализу стратиграфске ситуације. Већ раније је објављено да је у насипу који се образовао у процесу грађења дела сухозидног бедема на северном сектору Градине откривен један чанкасти новац цара Алексија I Комнина, који припада емисији кованој пре 1092. године, што представља поуздан *terminus post quem* за поменуте фортификационе радове.[23] За датовање источне бедемске трасе веома занимљиве резултате даје анализа стратиграфске ситуације у централном сектору, где новоизграђени сухозид лежи над моћним старијим средњовековним стратумом. На том простору, као најстарији откривени су остаци касноантичког бедема са траговима одговарајућег слоја, који је готово у целости уништен каснијим укопима. Над овим нивоом леже старији средњовековни слојеви који су се образовали, како је већ раније напоменуто, уз сухозидну обнову касноантичког бедема. У питању је простор са

---

[20] *E. Fügedi,* Castle and Society in Medieval Hungary (1000—1437), Budapest 1986, 26—31.

[21] *Прибаковић — Поповић,* op. cit., 44, T. VI.

[22] *M. Поповић,* Рас — касноантичко и средњовековно утврђење X, Новопазарски зборник 19 (1995) 311—312.

[23] *Поповић,* Место и значење тврђаве Рас у XI—XII веку, 50.

огњиштима и жрвњем око кога су се налазиле куће. Будући да је за наша разматрања овај слој значајан, задржаћемо се укратко на анализи његовог садржаја. Као што је то и уобичајено, међу налазима доминирају уломци керамике, који потичу од 75 до 85 посуда. У питању су углавном огњишне кухињске посуде за свакодневну употребу, док су од трпезне керамике, које иначе има свега 5%, заступљени само амфороидни глачани крчази, за које се сматра да су увожени са подручја Бугарске. Локалној грнчарији /50%/ припадају углавном уломци руком рађених црепуља и вршника, међу којима је и једна здела која обликом опонаша византијски узор, затим лонци рађени на спором витлу /9%/. У репертоар кухињске керамике спадају и посуде рађене на брзом витлу /36%/, међу којима доминирају лонци врло квалитетне израде, униформних облика и скромне орнаментике, а заступљене су и црепуље, вршници, као и једна здела. Ова скупина керамике представља очигледно професионални грнчарски производ и није искључено да сва потиче из једног производног центра. Међу ситним предметима, поред једног четворобридог копља и пирамидалне стрелице, треба посебно истаћи налаз бронзане апликације са појасне гарнитуре номадског порекла, какве се релативно често срећу на подручјима Јужне Русије, а у нашем суседству у Бугарској, где су датоване у 9—10. век.[24] Посебно значајно откриће из овог слоја представља део крста реликвијара са представом Богородице Оранте, који се оквирно може датовати у раздобље од средине 10. до средине 11. века.[25] Сви поменути налази, како керамике тако и металних предмета, јасно указују на могућност да хронолошке оквире старијег средњовековног слоја на овом простору датујемо у раздобље од средине 10. до средине 11. века. То је сасвим поуздан *terminus post quem* за одређивање времена настанка сухозидног бедема, који управо лежи на овом слоју. Уколико упоредимо ово датовање са оним које нам даје поменути налаз новца са западног бедема на Градини, добијамо јасне хронолошке репере да изградњу нових сухозидних и земљано-палисадних фортификација на брегу изнад ушћа Себечевске реке у Рашку датујемо у последњу деценију 11. века, односно у раздобље српско-византијских сукоба.

Ово значајно откриће отвара читав низ проблема на које тек треба тражити одговоре. У тим трагањима мора се прво поћи од покушаја да се разјасни ко је градио ове нове фортификације, односно која од страна у сукобу је имала стратешки интерес да поново утврђује овај значајан положај на западном прилазу данашњој новопазарској котлини, примењујући при том један релативно примитиван начин грађења.

[24] *С. Станилов*, Старобългарски ремъчни украси от Националния археологически музеи, Раскопки и проучвания XXII (София 1991) 5—70; *исти*, Метални гарнитури за ремъци от двореца във Велики Преслав, Плиска — Преслав 7 (Шумен 1995) 110—135; *Л. Дончева — Петкова*, Два модела за коланни апликации, Приноси към българската археология I (София 1992) 210—213.

[25] *Г. Марјановић-Вујовић*, Крстови од VI до XII века из збирке Народног музеја, Београд 1988.

Конструктивни склоп нових бедемских траса, на први поглед, могао би се приписати Србима. То је био начин фортифицирања уобичајен у земљама оновремене Европе, заснован на варварском наслеђу. Земљано-палисадна одбрамбена архитектура била је добро позната и у словенском свету, а сигурно је као део општег наслеђа била заступљена и код Срба. Међутим, ми данас веома мало знамо како је била организована одбрана српских земаља у раном средњем веку. Не знамо како су изгледали а најчешће ни где су се налазили градови, односно тврђаве које Константин Порфирогенит помиње на нашем подручју. Нека од тих одбрамбених упоришта сигурно су припадала типу градишта са претежно дрвеним бедемима, али је сигурно било и појава коришћења старијих касноантичких брдских тврђава, уз обнову или доградњу затеченог система одбране. Такав пример показује Градина у Врсеницама код Сјенице, где се у оквиру касноантичких бедема током 9—10. века развија српски град.[26] Има индиција да томе раздобљу припадају и остаци једног сухозида којим је затечени брањени простор био знатно проширен; али, како су систематска истраживања на овом локалитету тек започета, рано је за закључке, који се тек наслућују.

Иако би се због своје примитивније конструкције нове фортификације на брегу изнад ушћа Себечевске реке у Рашку лакше могле приписати Србима, тај начин фортифицирања није био стран ни Ромејима. У ратовањима византијске војске дрвене палисаде и земљани насипи коришћени су најчешће као привремени вид фортификација.[27] Војни логори у ратним походима опкољавани су ровом и земљаним бедемом са палисадама. На сличан начин обезбеђиване су и опсадне трупе при нападима на утврђене градове.[28] Овај тип фортификација посебно је радо коришћен за преграђивање уских пролаза или планинских кланаца, о чему се углавном може судити на основу сведочанстава која су сачувана у делима византијских писаца. Поменимо само опис једне такве утврде коју је Самуило подигао у покушају да заустави продор трупа цара Василија II уочи битке на Беласици. Како нас обавештава Скилица, кланац на главном правцу кретања ромејске војске био је преграђен једном дугачком утврдом коју су чинили ровови и дрвене палисаде са положајима за браниоце. Царска војска ову препреку није могла да заузме у директном нападу. Посада је савладана тек када је један византијски одред прешавши планину напао браниоце са леђа.[29] Поред Скилице, о овом, по свему судећи, великом и моћном постројењу говори у својој хроници и Јован Зонара.[30] Очу-

[26] *М. Поповић — Д. Премовић*, Градина у Врсеницама, Новопазарски зборник 19 (1995) 307—309.

[27] *G. Dennis — E. Gamillscheg*, Das Strategikon des Maurikios, Buch X (Wien 1981) 338—351; *G. T. Dennis*, Three Byzantine Military Treatises, Washington D. C. 1985, 89—91.

[28] *Рашев*, op. cit., 17—20, са прегледом података из историјских извора.

[29] Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum, ed. *I. Thurn*, V. Series Berolinensis, Berlin — New York 1973, 348—349; Византијски извори за историју народа Југославије III, Београд 1966, 105—106.

[30] Ioannis Zonarae epitome historiarum, tomus III, libri XIII—XVIII, ed. *Th. Buttner-Wobst*, Bonnae 1897, p. 563; Виз. извори III, 249.

ване трагове оваквих преградних фортификација уочили су бугарски археолози на неким од превоја планине Балкан.[31]

Детаљном анализом сачуване византијске изворне грађе сматрамо да би се могло доћи и до посредних података о постојању читавог низа мањих утврђења чија је одбрана почивала на бедемским трасама превасходно дрвене конструкције. На првом месту то би се могло закључити из података о ратним походима где се помиње да су после освајања неке тврђаве разаране, али се за неке изричито каже да су уништене спаљивањем. Наведимо само неке примере: описујући поход Василија II против Самуила 1014. године Скилица наводи да је цар наредио једном од својих војсковођа „... да пређе брегове око Струмице и да на прелазима око њих попали утврде ...“[32] Вероватно су у питању била мања утврђења са земљано-палисадним бедемима, мада није искључена могућност да се и овде ради само о дрвеним преградама. У даљем излагању, описујући опсаду Моглена, јужно од Преспе, Скилица наводи да је цар наредио да се освојена тврђава спали, мада претходно помиње поткопавање зиданих бедема.[33] Очигледно је да су градске фортификације поред камених постројења имале и неке делове важне за одбрану који су били грађени од дрвета. У току даљег ратовања против Самуилове државе, после неуспеле опсаде Перника, цар је заузео и спалио тврђаву Лонгон,[34] а потом је иста судбина задесила и тврђаву Босоград.[35] За обе ове тврђаве претпостављено је да су се налазиле у области Касторије, али им тачна локација није утврђена. Можда би то могла да буде и последица чињенице да су обе ове утврде биле брањене само палисадним фортификацијама, чији се трагови искључиво теренском проспекцијом, без археолошких истраживања, тешко могу уочити. У прилог овим закључцима, до којих се може доћи анализом изворне грађе, говоре и резултати археолошких истраживања у селу Кључ, код Благоевграда, на северним падинама Беласице. Ту су откривени остаци једног мањег утврђења са остацима земљано-палисадних фортификација, које су датоване у почетак 11. века, односно у време Самуилових борби са Византијом.[36] Нажалост, резултати ових истраживања остали су необјављени.

На крају поменимо и једно од ретких археолошких сведочанстава о коришћењу примитивнијих, у овом случају сухозидних фортификација у систему ромејске одбране, које је у доброј мери подударно са ситуацијом у тврђави Рас после извршене обимне обнове крајем 11. века. Приликом истраживања остатака античког и рановизантијског утврђења Capidava у Добруџи, румунски ар-

---

[31] *Р. Рашев*, Раннобългарски землени укрепителни съоръжения, Български средновековни градове и крепости, Варна 1981, 27—30.

[32] Scyl., 350; Виз. извори III, 111.

[33] Scyl., 352; Виз. извори III, 114—115.

[34] Scyl., 355; Виз. извори III, 120, нап. 142.

[35] Scyl., 356; Виз. извори III, 122, нап. 146.

[36] *Рашев*, Старобългарски укрепления на долния Дунав, 18.

хеолози су открили трагове средњовековне обнове фортификација, која је изведена над трасама порушених старијих бедема и кула.[37] У питању је зидно платно дебљине око 2 m грађено каменом са блатним везивом. Истраживачи су ову обнову датовали у другу половину 10. века, а само утврђење идентификовали као седиште византијског топарха.[38] Детаљнијом анализом резултата археолошких истраживања бројних локалитета на територији Бугарске, а у новије време и грчке Тракије, број оваквих примера сигурно би се увећао.

Из претходно изложеног лако се може уочити да нас анализа типа фортификација примитивнијег конструктивног склопа не води поуздано ка закључку ко је градио нове сухозидне и земљано-палисадне фортификације на брегу изнад ушћа Себечевске реке у Рашку, будући да су обе стране у сукобу могле користити такав систем одбране. Решење, изгледа, треба тражити кроз покушај анализе положаја утврђења, његовог стратешког значаја, као и интереса сукобљених страна да поседују и бране једно такво упориште.

У непосредној близини брега за који сматрамо да крије остатке тврђаве Рас граниче се два географска региона — велика Пештерска висораван на западу са подручјем у сливу горњег тока реке Рашке, односно облашћу средњовековног Раса.[39] То је био идеално постављен природни положај који је затварао приступ данашњој новопазарској котлини и контролисао комуникације које су од запада и југа кроз ово подручје водиле ка истоку и југоистоку, односно преко Рогозне даље према Косову. У доба антике руб пештерске висоравни, као природна граница делио је римске провинције — Далмацију од Горње Мезије, а касније, у 6. веку, ту се могла налазити западна међа провинције Дарданије.[40] Средином 9. века, судећи према вестима из дела цара Константина Порфирогенита, на истом месту налазила се међа између Срба и подручја које се налазило под контролом бугарске државе.[41] Гранични положај области Раса био је, по свему судећи, повод да управо у то време дође до поновног запоседања и обнове старих касноантичких тврђава, како ове на западном рубу тако и оне друге у Постењу на источном излазу из котлине.[42]

---

[37] *Gr. i R. Florescu — P. Diaconu*, Capidava, Bucuresti 1958, 135—136, сл. 66.

[38] *E. Condurachi, I. Barnea, P. Diaconu*, Nouvelles rechérches sur le Limes byzantin du Bas — Danube aux Xe—XIe siecle, Proceedings of XIII International Congress of Byzantine studies (London 1967) 187—189.

[39] *J. Цвијић*, Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије III, Београд 1911, 151—157.

[40] *Н. Вулић*, Западна граница Горње Мезије, Глас СКА 160, 2. разред (Београд 1934) 54—58; *G. Alföldy*, Bevolkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien, Budapest 1965, 27—28; *A. Móczy*, Pannonia und Upper Moesia, London — Boston 1974, 132.

[41] Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio, ed. *G. Moravcsik — R. J. H. Jenkins*, Dumbarton Oaks, Washington D. C. 1967, 154; *Љ. Максимовић*, О времену похода бугарског кнеза Бориса на Србију, Зборник Филозофског факултета XIV-1 (Београд 1979) 69—75.

[42] О истраживањима Градине у Постењу види: *Д. Мркобрад*, Рас — Постење, истраживање објеката уз североисточни бедем, Гласник Друштва конзерватора Србије 18 (1994) 84—86, са наведеним ранијим извештајима о радовима.

Налази из најстаријих средњовековних слојева са обе ове тврђаве говорили би у прилог овој претпоставци. То је и раздобље за које се везује и настанак познате цркве Св. апостола Петра и Павла, будућег седишта рашке епископије.[43] О даљем развоју догађаја у овој граничној области фрагментарно очувана изворна грађа не пружа поуздане податке. Бугарска превласт овде се могла одржати све до пропасти Првога царства, али за то нема јасних потврда. Подаци из Летописа попа Дукљанина, који се, нажалост, осим мањих фрагмената, тешко могу сместити у реалне историјске оквире, указивали би и на супротан закључак.[44] Реална је претпоставка да је после 971. године и на овом подручју, бар једно краће време, била успостављена византијска власт. Неколико деценија касније, након победа цара Василија II и слома Самуилове државе, 1018. године, област Раса са својом епископијом поново се нашла у оквирима Царства,[45] чија би се граница према Србима опет могла претпоставити на рубу пештерске висоравни. У таквој ситуацији тврђава на брегу изнад ушћа Себечевске реке у Рашку добија значај важног упоришта које је требало да спречи упаде Срба са запада у област Раса. На могуће присуство византијске посаде у овој тврђави, током прве половине 11. века, поред раније описаног садржаја старијег средњовековног стратума у централном сектору, указују и други археолошки налази. Ту су посебно значајни оловни печати, од којих би неки могли потицати и из овог раздобља.[46] Имајући све ово у виду, јасно је да се ова тврђава једно време налазила у византијским рукама; међутим, тешко је рећи када је напушта ромејска посада. Наиме, као што је већ претходно истакнуто, стратиграфска ситуација на централном сектору показује да је пре изградње новог сухозидног бедема, коју смо датовали у крај 11. века, старија фортификациона траса већ једно време била разрушена и напуштена. То би могло да укаже на закључак да је негде, вероватно, до средине 11. века у овој области измењено стање успостављено у време цара Василија II, што би подразумевало да је и граница територија под византијском контролом померена према истоку, односно југоистоку. На такво стање указују и вести о српско-византијским сукобима почетком последње деценије 11. века, забележене у делу Ане Комнине. Ови драгоцени изворни подаци добро су познати будући да су у нашој науци у више наврата разматрани, па ћемо се стога на њима само кратко за-

[43] *Ј. Нешковић*, Петрова црква код Новог Пазара, Зборник Архитектонског факултета, св. 5, Београд 1961; *Ј. Калић*, Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године, Сава Немањић — свети Сава, историја и предање, Научни скупови САНУ VII (Београд 1979) 27—52.

[44] *Ф. Шишић*, Летопис попа Дукљанина, Београд — Загреб 1928, 319—322; *Н. Банашевић*, Летопис попа Дукљанина, Београд 1971, 112—116.

[45] *Љ. Максимовић*, Организација византијске власти у новоосвојеним областима после 1018. године (у овом зборнику); *Ј. Калић*, Црквене прилике у српским земљама, 32—34.

[46] *Љ. Максимовић — М. Поповић*, Византијски оловни печати из Раса (у припреми за штампу).

држати.[47] Године 1091, цар Алексије I Комнин, „дознавши да варвари пристижу кроз клисуре против Царства...", креће из престонице да би утврдио граничне кланце.[48] У даљем опису, што је за наша разматрања посебно значајно, приказује се царево деловање у пограничном појасу. Наводимо: „И превали читав тај превој назван по околини Зигон, не јашући (јер то није дозвољавало место, које је било стално стрмо и разровано и прекривено шумом и скоро непроходно), него пешке прелазећи и сопственим очима разгледајући, да не остави незаштићено неко место кроз које често лако непријатељи пролазе и овде наређујући да се ископају јарци, а тамо да се саграде дрвене куле, а онде где место дозвољава, заповеди да се саграде тврђавице од опека или камена,[49] лично одмеравајући њихове међусобне размаке и величине. Понегде би наредио да се у корену посече до неба високо дрвеће и да се постави по земљи. И тако преградивши прелазе непријатељима, врати се у престоницу." Међутим, том акцијом ромејска граница је била само привремено заштићена. Неколико година касније српски велики жупан Вукан продире на територију Царства и заузима Липљан, а у једном нешто каснијем походу стиже чак до Скопља и Врања. Како нас даље обавештава Ана Комнина, ратна дејства вођена су на простору између Звечана, који се тада налазио у српским рукама, и византијског Липљана, односно на подручју за које се сматра да би се могло идентификовати са Зигоном.[50] Тек личном царевом интервенцијом сукоб је окончан и за извесно време успостављен мир, који ће једну деценију касније, истина на кратко, бити поново нарушен.[51] Како је изгледало територијално разграничење после ових сукоба српског великог жупана са царем Алексијем I, у изворима нема јасних података. Може се само претпоставити да је тада успостављено стање које је постојало 1127. године, у време започињања новог српско-византијског рата, када се у тврђави Рас налазила византијска посада.

Из наведених описа ратних збивања јасно се може уочити да је гранично подручје природом свога рељефа било тешко проходно, што је пружало могућност да се градњом мањих фортификација и преграда успешно затвори, односно стави под контролу. Колико је тај подухват био важан, показује и лично царево учешће у њему. Међутим, док се о предузетим одбрамбеним радњама на основу података из изворне грађе може стећи доста поуздана слика, о

---

[47] *Н. Радојчић*, Природа византијско-српске границе од XI до XII века, Зборник радова III конгреса словенских географа и етнографа у Југославији 1930 (Београд 1933) 358—363; *Љ. Максимовић*, Зигос на српско-византијској граници, Зборник Филозофског факултета XV-1 (Београд 1985) 73—89, са прегледом старије литературе.

[48] Anne Comnène, Alexiade, ed. *B. Leib*, t. II, Paris 1943, 147; Виз. извори III, 384—385.

[49] ...καὶ ξυλίους κατασκευασθῆναι πύργους καὶ πολίχνια, ἔνθα ὁ τόπος παρεῖχε, γενέσθαι διὰ πλίνθων ἢ λίθων ἐπέταττε... (Alexiade II, 147, 11—13).

[50] Alexiade II, 166—169; Виз. извори III, 386—387; *Максимовић*, op. cit., 74—75.

[51] Alexiade III, 65—66, Виз. извори III, 390, нап. 44.

подручју које је фортифицирано још увек остају многе недоумице. Зигон као гранично подручје, бар како је сада локализован, није ни неприступачан, ни тешко пролазан, нити има кланце који се могу лако запречити. Стога би се можда могло помишљати да се подручје које је цар припремао за одбрану налазило нешто западније у планинском масиву Рогозне, куда је водила главна комуникација од запада према Косову и где су одлике рељефа подударне онима које описује Ана Комнина.[52] У даљем току ратовања Срби су очигледно пробили ову линију одбране и једно време поседовали тврђаву Звечан, одакле су вршили даље нападе ка југу. Успешан исход рата за Византију није значио нова освајања, већ успостављање стабилне границе на којој би се успешно зауставили српски продори и тако одбранили постојећи поседи. На тај начин би се могла објаснити и релативно помирљива политика Алексија I према српском великом жупану. Посматрајући морфологију тла између српских земаља на западу и византијских поседа на истоку и југоистоку, јасно се да уочити да је за одбрану Царства била изузетно значајна успостава одбрамбених упоришта у изворишном делу реке Рашке, као што ће то показати и потоња збивања. Тај циљ очигледно је био и остварен.

Посматрана у светлу ових догађаја, изградња нових фортификација на брегу изнад ушћа Себечевске реке у Рашку постаје знатно јаснија. Овај стратешки положај, као што је већ раније истакнуто, затварао је улаз у долину реке Рашке и без његовог запоседања била је незамислива одбрана области Раса од напада са запада. То је чињеница од које се мора поћи у разматрању повода за утврђивање овог положаја. Царство које се бранило морало је градити фортификације — од оних мањих привремених до упоришта у којима су биле смештене сталне посаде. Српска страна у сукобу, усмерена ка коначном запоседању области Раса и даљим продорима у правцу истока и југоистока, није имала стварну потребу да утврђује један овакав положај. Чак и ако бисмо претпоставили да је постојао српски интерес да се фортифицирањем брега изнад ушћа Себечевске реке у Рашку запречи евентуални продор из области Раса ка западу, тешко је замислити да би се у условима византијске победе то могло остварити.

Примењени тип сухозидних и земљано-палисадних фортификација, за које након ових разматрања можемо претпоставити да их је градила нова византијска гранична посада, вероватно је био условљен потребом да се што пре успостави одбрамбено упориште. По свој прилици већ тада је постојала намера да се касније ове фортификације замене зиданим бедемима. Међутим, до тога је дошло тек три деценије касније. У међувремену постојећи систем одбране, изгледа примерен јачини потенцијалног нападача, задово-

[52] *M. Popović*, Les forteresses du système défansif en Serbie au XIe—XIIe siècle, Старинар XLII/1991 (1993) 175—179; *Д. Премовић-Алексић*, Зигон на српско-византијској граници, Новопазарски зборник 14 (1990) 49—51; О географским одликама подручја Рогозне: *П. Ж. Петровић*, Рашка — Антропогеографска проучавања I, Београд 1984.

љавао је основне потребе. Политика Царства у том раздобљу била је усмерена ка реокупацији изгубљених малоазијских области и изградњи нових јаких тврђава које ће ослобођене територије бранити.[53] Границе мање угрожених балканских провинција налазиле су се тада у другом плану.

Тек крајем треће деценије 12. века, избијањем рата са Угарском, централно балканско подручје улази поново у сферу активне византијске политике, уз изражен напор Царства да угрожене границе одбрани и обезбеди. Нападу на византијске поседе 1127. године прикључили су се и Срби запоседањем и рушењем тврђаве Рас.[54] Археолошка сведочанства о овом догађају веома су речита. Затечене палисадне фортификације су спаљене, а сухозидни бедем на Градини након пожара је био и разорен. Бедем на падини са источне стране том приликом, изгледа, није претрпео већа оштећења. Ток даљег ратовања на овом подручју, према подацима из изворне грађе, не да се пратити у појединостима, али исход је познат. Срби су били поражени. На врху брега изнад ушћа Себечевске реке у Рашку Византинци су подигли сасвим нову тврђаву са зиданим каменим бедемима. Њена изградња, захваљујући налазима више примерака новца цара Јована II Комнина, може се поуздано датовати у почетак четврте деценије 12. века.[55] И како ће потоњи догађаји показати, био је то последњи покушај да се Србима затвори прилаз Расу.

Marko Popović

LES FORTIFICATIONS EN TERRE PALISSADÉE ET EN PIERRES SÈCHES DANS LES CONFLITS SERBO-BYZANTINS VERS LA FIN DU XIème SIÈCLE

Les fortifications médiévales en levées de terre doublée de palissades et en pierres sèches, dont la connaissance fait assurément partie de l'étude des systèmes défensifs, constituent un thème encore insuffisamment étudié sur le territoire serbe. L'abord de ce thème ici trouve ses raisons directes dans les tous derniers résultats des recherches archéologiques effectuées sur la forteresse de Ras, près de Novi Pazar, place-forte mentionnée dans l'oeuvre de J. Kinnamos à l'occasion des événements de 1127 et 1151 (I. Cinn, 12 et 103). Cette forteresse s'élève sur une falaise rocheuse dominant le confluent de la Sebecevska et de

---

[53] *C. Foss*, The Defenses of Asia Minor against the Turks, The Greek Orthodox Theological Review 27 (1982) 145—205; *H. Glykatzi-Ahrweiler*, Les forteresses construites en Asie Mineure face à l'invasion seldjoucide, Akten des XI Internationalen Byzantinisten Kongresses (München 1960) 182—189.

[54] I. Cinn. Epitome, 12—13; Виз. извори IV, 14—15.

[55] *Прибаковић — Поповић*, op. cit., 44—48.

la Raska, à un emplacement d'une remarquable importance stratégique qui du côté ouest ferme l'accès à la vallée de Novi Pazar, c'est-à-dire à la contrée médiévale de Rascie. Les premières traces de fortifications sur ce site remonte à l'Antiquité tardive (IV—VIème siècle), lorsque des remparts ceignaient le versant oriental de la colline et une petite partie du plateau à son sommet. Une nouvelle occupation de l'espace défendu par les anciens remparts de l'Antiquité tardive est enregistrée au IXème siècle. A cette époque Ras se trouvait sur la frontière entre le territoire tenu par l'Etat bulgare et les contrées serbe à l'ouest (DAI I, c. 32, 11. 42—72). Ras garda son importance en tant que place-forte frontalière après le rétablissement du pouvoir byzantin en 1018. Comme l'ont montré les résultats des fouilles archéologiques, la forteresse de Ras était toujours défendue à cette époque par les anciens remparts antiques, simplement relevés par endroits en recourant exclusivement, selon toute évidence, à l'érection de murs en pierres sèches. Toutefois, vers le milieu du XIème siècle les anciennes fortifications subirent d'importantes destructions, et la forteresse de Ras fut alors, à ce qui semble, totalement abandonnée pendant un certain temps.

La restauration qui s'en suivit, datée de façon sûre, par les trouvailles archéologiques, de la dernière décennie du XIème siècle, fait l'objet de notre attention particulière dans ce travail. A cette occasion tout le rempart oriental de la forteresse fut reconstruit sur un tracé ne coïncidant que partiellement avec les anciennes fortifications. La nouvelle ligne de défense englobait tout le plateau au sommet de la hauteur, ce qui signifiait un net agrandissement de la forteresse. Le nouveau rempart oriental, ainsi que la partie nord du rempart occidental au sommet de la colline, présentaient un appareil grossier en pierres sèches. La structure interne de ce rempart, dont la largeur dépassait deux mètres, était renforcée par un assemblage de poutres en bois formant des grilles horizontales, reliées entre elles par des poutres verticales (fig. 2). A la différence de ces deux secteurs la partie centrale du rempart occidental était constituée par une levée de terre doublée, du côté intérieur et extérieur, de poutres posées horizontalement, alors que sa partie méridionale se réduisait à une palissade dont il semble possible de reconstituer l'aspect. En avant des nouvelles fortifications érigées au sommet de la colline se trouvait une ligne de défense extérieure, attestée par les traces d'un *vallum* de terre, autrefois renforcé par des palissades en bois, doublé, du côté intérieur, d'un fossé en V.

Cette importante découverte soulève une série de questions attendant une réponse. Nous avons tout d'abord essayé de déterminer qui avait érigé les nouvelles fortifications de Ras, en employant un mode de construction relativement primitif. Les analyses effectuées nous ont amené à conclure qu'il pouvait s'agir de Serbes, toutefois l'étude des sources historiques et des rares vestiges conservés nous a permis de constater qu'un tel mode de fortification n'était pas non plus inconnu des Byzantins. Pour cette raison nous avons tenté de résoudre le problème en recourant à l'analyse des événements historiques et en établissant lequel des deux camps en conflit avait un intérêt stratégique à fortifier et tenir une telle position défensive. A cette fin on doit

noter toute l'importance des informations fournies par Anne Comnène sur les opérations militaires lancées par l'empereur Alexis Ier contre les Serbes (1091—1094) (Alexiade II, p. 147—148).

Observée à la lumière de ces événements le problème soulevé par la construction même des nouvelles fortifications en levée de terre doublé de palissades et en pierres sèches de la forteresse de Ras s'éclaircit. Cette position stratégique, comme cela a déjà été signalé, fermait l'accès à la Vallée de Rascie et sans elle la défense de cette contrée face à des attaques venant de l'ouest était inconcevable. C'est là le fait dont doit partir l'observation des motifs ayant amené la fortification de cette position. L'Empire, qui était sur la défensive, devait construire des fortifications, allant de modestes ouvrages provisoires jusqu'à de véritables place-fortes, dans lesquelles étaient installées des garnisons permanentes. Le camp serbe en conflit, aspirant à l'occupation définitive de la région de Rascie et à une pénétration plus avant en direction de l'est et du sud-est, n'avait aucun besoin réel de fortifier une telle position. Au cas même où les Serbes aurait eu un intérêt à se protéger, grâce à l'érection des nouvelles fortifications à Ras, face à d'éventuelles incursions byzantines en direction de l'ouest il est difficile d'imaginer que cela leur aurait été possible compte tenu des succès enregistrés par les Byzantins.

L'érection de constructions en pierres sèches ou de levées de terre doublées de palissades, dont nous avons conclu qu'elle est l'oeuvre de la nouvelle garnison frontalière byzantine, fut vraisemblablement conditionnée par le besoin de restaurer le plus rapidement possible cette place-forte. On peut même supposer que les nouveaux occupants envisageaient déjà de remplacer ultérieurement ces fortifications par des murs en pierres équarris. Cela ne fut toutefois le cas que trois décennies plus tard. Entre temps, le système de défenses existant, apparemment adapté à la force de l'assaillant potentiel, satisfaisit aux besoins de base. La politique de l'Empire accordait à cette époque la priorité à la réoccupation des contrées perdues en Asie Mineure et à la construction de nouvelles et puissantes forteresses destinées à défendre les territoires libérés. Les frontières, moins menacées, des provinces balkaniques se trouvaient alors au second plan.

Ce n'est que vers la fin de la troisième décennie du XIIème siècle, à la suite d'hostilités ouvertes avec la Hongrie, que le territoire central des Balkans entra de nouveau dans la sphère de la politique active de Byzance, et enregistra un effort particulier en vue de défendre et d'assurer les frontières menacées de l'Empire. Les attaques contre les garnisons byzantines en 1127 virent la participation des Serbes qui enlevèrent et détruisirent la forteresse de Ras. Les données archéologiques témoignant de cet événement sont très explicites. Les palissades furent incendiées et le rempart en pierres sèches détruit dans sa plus grande partie. Toutefois, dans la suite des opérations, les Serbes furent défaits et à l'emplacement des palissades incendiées, au sommet de la colline dominant le confluent de la Sebecevska et de la Raska, les Byzantins érigèrent une forteresse entièrement nouvelle dotée de

remparts en pierre équarries. Sa construction, grâce aux trouvailles de plusieurs monnaies de l'empereur Jean II Comnène, peut être datée avec certitude du début de la quatrième décennie du XIIème siècle. Et, comme allaient le montrer les événements ultérieurs, ce devait être la dernière tentative byzantine pour interdire aux Serbes l'accès à la Rascie.

Зборник радова Византолошког института XXXVI, 1997.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXVI, 1997

УДК 904—033.64(497.11)"653" : 738.033.2(497.11)

МАРИЈА БАЈАЛОВИЋ—ХАЏИ-ПЕШИЋ

НАЛАЗИ ВИЗАНТИЈСКЕ КЕРАМИКЕ XI—XIII ВЕКА НА ПОДРУЧЈУ СРБИЈЕ

Византија у време Василија II осваја у првим деценијама XI века велики део Балканског полуострва, дотада у границама Самуилове државе. Северна граница је Дунав. У тим оквирима нашао се и део српских области, укључених сада у византијски управни систем. Истовремено са новим посадама у значајним упориштима дуж главних путева и у граничним областима, на новоосвојеним територијама се у материјалној култури бележи и појава нових типова керамичких посуда, различитих од локалних производа. Ове археолошке налазе било је могуће определити као византијске на основу обимне стране литературе посвећене анализи те керамике, откриване широм некадашњег Царства.

Сакупљени керамички материјал са територије данашње Србије проширује попис забележених налазишта и пружа нове податке о путевима којима су стизале неке врсте византијских посуда до северних граничних области Византијског царства у времену од XI до XIII века. Ради се о посудама разноврсних намена. Поред оних једноставно обрађених и прилагођених транспорту и чувању хране, као што су амфоре и крчази амфороидних и других облика, јављају се и примерци здела, тањира и бокала, намењених изношењу хране и пића на трпезу, украшени геометријским и зооморфним мотивима, у разним техникама, у стилу времена у коме су те посуде настале. Сваки од ових облика јавља се у више типолошких варијанти.

Амфоре, називане у Византији м а г а р и к е, по Мегари, месту где су се масовно производиле,[1] биле су, изгледа, први керамички предмети византијске продукције који су стигли у наше крајеве при освајању Балкана почетком XI века, најпре као део логистичке опреме војних одреда, а касније путем трговачке мреже. У овим судовима, обликом и димензијама прилагођеним транспортовању и складиштењу у утроби брода, преношене су намирнице неопходне војсци (вино, уље, мед, суво грожђе, свеже воће и др. продукти). Откривене су у оквиру византијских утврђења Подунавља — Бео-

[1] *Ch. Bakirdzis*, Βυζαντινά τσουκαλολάγηνα, Atina 1989, 75—81.

града, Браничева, Понтеса, као и кастела Рас на Градини.[2] На наведеним локалитетима, магарике се јављају у три основна типа, који се уклапају у репертоар нових облика који се од X века јављају на разним странама Византијског царства, замењујући облике античких амфора.

Први, најстарији, тип представља магарика масивног, бокастог тела, избразданог хоризонталним жлебовима, суженог и заобљеног дна и са кратким, незнатно уздигнутим дршкама при врху суда (сл. 1). Овај облик је приказан као најстарији на основу сигурно утврђеног времена трајања од IX до XI века у свим типолошким шемама, заснованим на налазима из разних области некадашњег Византијског царства (Турске, Румуније, Бугарске, Грчке и Македоније).[3] Налази из Подунавља, међутим, према условима налаза, припадају каснијим примерцима овог типа магарика. На Понтесу је откривен већи број примерака у слојевима насеља из XI века.[4] У византијском кастелу Београда датована је анонимним фолисом из времена цара Василија II у прве деценије XI века,[5] док су бројнији налази овог типа магарика у другим деловима београдског града одређени и у XII век, на основу налаза новца комнинске епохе (Јован II, Манојло I).[6] Очувани примерак из Браничева припада XI веку.[7]

Поједине магарике првог типа имале су на раменима жигове или графите, урезане у превлаку амгобе, који су представљали печате радионица или власника посуде, грчке натписе или скраће-

---

[2] *Lj. Bjelajac,* Byzantine amphorae in the Serbian Danubian Area in the 11th—12th Centuries, Recherches sur la céramique byzantine, Bulletin de correspondance hellénique, suppl. XVIII (1989) 109—118.

[3] Најстарији сигурно датирани примери из Цариграда припадају времену цара Василија I (867—886), уп. *R. Demagel, E. Mambury,* Le Quartier des Manganes et la première région de Constantinople, Paris 1939, 45—46, 148—149, fig. 198/4; у Румунији на локалитету Aegyssus нађени су у слојевима са новцем Романа III (1028—1034), а у Диногецији са новцем Михаила IV Пафлагонца (1034—1041), уп. *I. Barnea,* La céramique byzantine de Dobroudja, X—XII siècles, Recherches sur la céramique byzantine, 131, fig. 1, 2; у Бугарској у слојевима IX и X века, уп. *Л. Дончева—Петкова,* Българска битова керамика през ранното средновековие, София 1977, 102; налаз из цркве Св. Софије у Охриду припада сигурно XI веку, уп. *Б. Алексова,* Средњовековна керамика от црквата св. Софија во Охрид, Гласник на Институтот за национална историја 4 (Скопје 1960) 202; један од сигурних показатеља времена њеног коришћења у првим деценијама XI века је групни налаз у броду, потопљеном у том времену код Serçe Limana у Турској, уп. *N. Günsenin,* Recherches sur les amphores byzantine dans les musées turcs, Recherches sur la céramique byzantine, 269—271, fig. 2—4 (са старијом литературом).

[4] *М. Гарашанин, М. Васић, Г. Марјановић—Вујовић,* Трајанов мост — Castrum Pontes, Ђердапске свеске II (Београд 1984), 46.

[5] *М. Бајаловић—Хаџи-Пешић,* Унутрашње утврђење Београдског града, Годишњак града Београда XXXIX (1992) 51, сл. 24; *Бјелајац,* нав. дело, fig. 2/2.

[6] *Бјелајац,* н. д., 113, fig. 2.; *В. Бикић,* Средњовековни укоп из Источног предграђа београдске тврђаве, Годишњак града Београда XL/XLI (1993/94) 49, сл. 1, 2.

[7] *М. и Ђ. Јанковић,* Словени у југословенском Подунављу, Музеј града Београда, каталог изложбе — 36 (Београд 1990) 96, сл. 64/30 — Костолац.

нице имена, а могуће и величину запремине суда. Ове ознаке налазе се и на неким примерцима магарика са нашег терена. Како су још неразјашњене и без аналогија у објављеном материјалу, приказаћемо их детаљно у следећим редовима. На комплетно очуваној магарици са Понтеса налази се знак у облику слова Т унутар троугла. Са истог локалитета потиче суд са урезаним грчким натписом ȣPNH на једној страни рамена, док је на супротној урезан мали крст испред слова AΘ и нејасно очуван низ слова изнад њих. Могуће је да је у питању име које почиње са Ата... На рамену магарике из београдског кастела налази се урезан крст малтешког типа, око кога су груписана слова која би се могла протумачити као кси, омикрон, вита са лигатуром и, вероватно, алфа са лигатуром. На четвртом примерку, оном из београдског Доњег града, урезан је низ цртица у виду рибље кости (сл. 1а).

Други тип магарика, издуженијег тела крушколиког облика, особен по високо извијеним дршкама над грлићем, као крилима, јавља се у XI веку, да би доминирао у XII, па и у XIII веку, у разним варијантама, у свим поменутим областима Византијског царства. У Подунављу се јавља на београдској тврђави, у слојевима XII и XIII века, а изван овог подручја у утврђењу Раса — градине, у XII веку.[8] На оба локалитета понавља се иста варијанта — кратки врат, са равно одсеченим отвором (сл. 1/2). Ова варијанта је идентична са примерцима откривеним у италијанском граду Отранту, што отвара питање путева транспорта ове робе. Наиме, познато је да је Отранто био једно од главних византијских пристаништа у Италији у XI и XII веку. У ову апулијску луку стизали су бродови натоварени разноврсном робом из разних крајева. Према нађеном материјалу, поред бројне глеђосане керамике из Цариграда, увожене су и серије амфора за које се могу наћи аналогије на источном делу Византијског царства.[9] И док се за магарике из Подунавља, као уосталом и за друге врсте посуда донетих из источних крајева Византије, може са доста вероватноће говорити да су допремане најпре преко Црног мора, а затим узводно Дунавом, али и копненим путевима — за поменути облик магарика из Раса могућа је претпоставка да су стигле из Средоземља трговачким везама које су у средњем веку постојале између италијанских градова и српског приморја, најпре бродовима, а затим уходаним караванским путевима до западне Србије.[10] Варијанта овог типа, која се огледа у истакнутом грлићу са задебљалим рубом обода, нађена је у цркви Св. Марије Колеђате у Котору. О њој ће касније бити говора (сл. 1/3).

Трећи тип подунавских магарика представља преузети облик првог типа, само веће запремине. Рамена су уздигнута, а средина трбуха је веома проширена, са наглим сужењем ка дну. Дршке, уз-

[8] *Бјелајац*, нав. дело, 115, fig. 3/3; *М. Поповић*, Увозна трпезна керамика у Расу, Новопазарски зборник 11 (1987) 30, T. V.

[9] *P. Arthur*, Aspects of Byzantine economy: an Evaluation of Amphora evidence from Italy, Recherches sur la céramique Byzantine, 88, fig. 9.

[10] Увозу из јужне Италије приписује се и здела у техници протомајолике из Раса, уп. *Поповић*, нав. дело, 27.

дигнуте над отвором, представљају понављање модела другог типа (сл. 1/4). Налажен фрагментарно у слојевима XII и XIII века у Београдском граду, Браничеву и Понтесу,[11] овај тип је реконструисан према најближим аналогијама из црноморске и егејске регије.[12]

Осим улоге посуда погодних за транспорт на дуже релације, магарике су секундарно коришћене и као конструктивни материјал при градњи неких средњовековних цркава. Уграђиване су над централним делом наоса и олтарског простора, ради побољшања акустике и растерећења од притиска сводова.[13] Ова грађевинска техника примењена је и на размеђи XII и XIII века у романичкој цркви Св. Марије Колеђате у Котору, у то време највећем српском приморском граду.[14] Поред 20 целих и великог броја фрагментованих примерака из кровне конструкције, знатан део уништених магарика откривен је и у насипу насталом изнад старог пода у време грађења ове цркве, које је дуго трајало (освећење је извршено 1221. године, за време краља Радослава, савладара Стефана Првовенчаног).[15] Овај вредни налаз састојао се од магарика истог типа — издуженог тела, са двема високо уздигнутим дршкама над уским грлићем, завршеним профилисаним ободом (сл. 1/3). Најближе аналогије которским магарикама поново су апулијски примерци из XII века, за које се претпоставља да су пореклом из византијских радионица јужне Италије,[16] што посредно указује на везе Апулије са српским приморјем и његовим залеђем. Упоредо са трговином текли су и културни утицаји. Један од примера је већ утврђени утицај клесарских радионица ове италијанске области на обликовање декоративне пластике не само у Котору већ и на другим споменицима културе српских земаља у XII и XIII веку.[17]

Наведени типови магарика са наше територије и бројно и типолошки представљају незнатан део њихове масовне производње, интензивне у периоду од IX до XIII века, после ког времена она опада. У XIV веку магарике су дефинитивно биле замењене дрвеним бурадима, трајнијим, економичнијим и подеснијим за транспорт намирница. Од тог времена капацитет једног брода се мерио бројем буради, βουτσια, а не бројем магарика као у претходном периоду.[18]

[11] Београдски град и Браничево — уп. *Бјелајац*, нав. дело, 115, fig. 3/3; Pontes — необјављен материјал, археолошка ископавања под руководством др Г. Марјановић—Вујовић 1979, сигн. A-413. Топло захваљујем колеги др М. Васићу на могућности прегледа и публиковања керамичког материјала са Понтеса.

[12] *Ch. Bakirdzis*, нав. дело, 81, T. 21/1—4. Према изворној литератури јужне Русије, Бугарске и са острва Кипра, аутор је овај тип магарика одредио у групу 6а, датовану у XII—XIII век.

[13] *Б. Алексова*, нав. дело, 202.

[14] *М. Чанак—Медић*, Архитектура Немањиног доба, II, Цркве у Полимљу и на Приморју, Београд 1989, 210, 213, сл. 116, 118.

[15] *Иста*, нав. дело, 203.

[16] *Arthur*, нав. дело, 88—89, fig. 10.

[17] *В. Ђурић*, Преокрет у уметности Немањиног доба, Историја српског народа, I, Београд 1981, 285, 287.

[18] *Ch. Bakirdzis*, Byzantine amphorae. Recherches sur la céramique byzantine, 76.

Амфороидни крчази налажени су спорадично у слојевима XI—XII века у византијским утврђењима и утврђеним насељима Ниша, Београда, Великог Градца, Гамзиграда, Браничева, Понтеса и Раса — градине.[19] Слични по облику — тела јајолико обликована са равним дном, карактеристични по кратком, левкасто проширеном грлићу при врху суда и по двема кратким, високо постављеним дршкама — ови крчази се међусобно разликују по димензијама и по начину украшавања, што је зависило од намене: за коришћење у кухињи или на трпези (сл. 2/1—7).

Међу прикупљеним судовима овог облика, поред неукрашених примерака, било је и оних превучених мрком глеђи (сл. 3/1), но најчешће су заступљени крчази са избразданим, у већој или мањој мери, паралелним жлебовима (сл. 2/2—4).

Из ове скупине судова се, по начину украшавања, издваја неколико репрезентативних примерака трпезне керамике. Један од њих, амфороидни крчаг из гамзиградског насеља XI века,[20] представља редак налаз са складно компонованом урезаном орнаментиком на рамену и дршкама суда (сл. 2/3). Други примерци, они из утврђења Рас, откривени у слојевима с краја XI и почетка XII века, преливени су сребрнастом ангобом, а неки од њих и сликаним орнаментима црвене боје[21] (сл. 2/5). Ова технологија, добро позната византијским грнчарима XI и XII века, понавља се и на другим судовима затворених облика.

Амфороидни крчази описаног облика имају блиске аналогије у бројним примерцима из утврђених градова северне Бугарске из времена прве бугарске државе,[22] те се поставља питање порекла узора који су коришћени. Претпоставку да су судови амфороидног облика са нашег терена били наставак производње старијих модела, насталих под утицајем византијског културног круга, потврдио је случајан налаз изузетно складно обликованог амфороидног крчага глатких зидова, у једном усамљеном гробу у Варварину (сл. 2/6). Према аналогијама из суседних области, датован је у време IX—X века.[23] По основним елементима његовог обликовања, могуће је да је био претеча каснијих модела из XI века. Ова претпоставка недавно је потврђена открићем изванредно витког амфороидног крчага

[19] Ниш — необјављени материјал са археолошких ископавања на нишкој тврђави 1962. године, тер. инв. бр. 106/62; Београд — уп. *Бјелајац*, нав. дело, 117, фиг. 4; *В. Бикић*, Средњовековна керамика Београда, Београд 1994, 59—60, сл. 7/1, 5; Велики Градац — уп. *М. Јанковић*, Средњовековно насеље на Великом Градцу у X—XI веку, Београд 1981, 48, сл. 21; Гамзиград — уп. *Ђ. Јанковић*, Словенски град, Гамзиград, каталог изложбе, САНУ, Београд 1993, 151, кат. 248, 249; Pontes — необјављени материјал, археолошка ископавања 1979. године, сигн. А-700, 1980. године, пећ бр. 4, сигн. А-613; Браничево — *М.* и *Ђ. Јанковић*, нав. дело, 98, сл. 64/31, Рас — *М. Поповић*, нав. дело, 28—29.

[20] *Ђ. Јанковић*, нав. дело, 149, кат. 248.

[21] *М. Поповић*, нав. дело, 29, Т. IV.

[22] *Л. Дончева—Петкова*, нав. дело, 77—85; *иста*, Ранносредновековни ангобирани судове, Археология 3 (1973) 14—21, обр. 6.

[23] *Д. Минић*, Керамичке посуде као гробни прилози на средњовековним некрополама у Србији, Годишњак града Београда XXV (1978) 88, Т. 1/2.

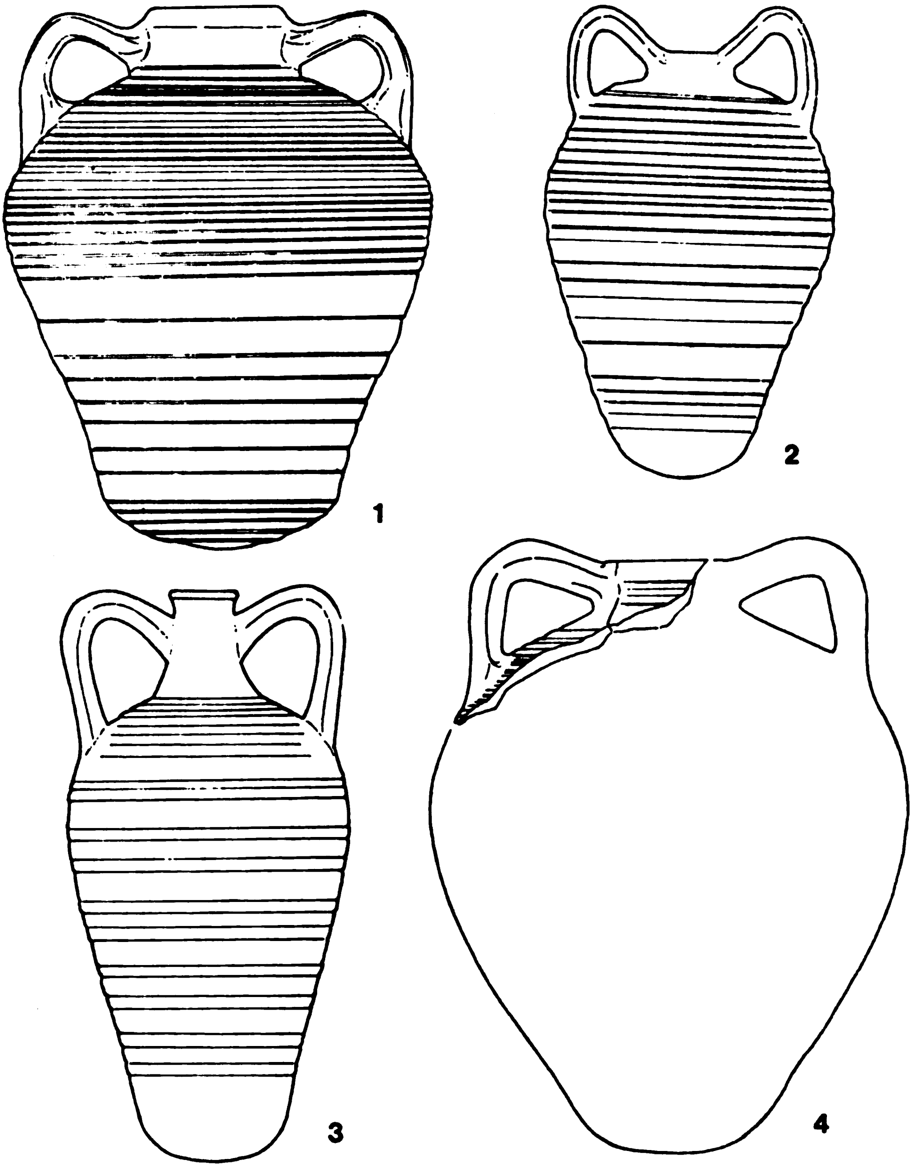

Слика 1. *Магарике:* 1. Тип I — Браничево, 1а. Жигови и графити на магарикама типа I; 2. Тип II — Рас-Градина, Београдска тврђава; 3. Тип II, варијанта — Котор, црква Св. Марије Колеђате; 4. Тип III — Понтес (разм. 1:4) (цртежи: 1. М. Јанковић; 2. Н. Степановић; 3, 4. Н. Антоновић)

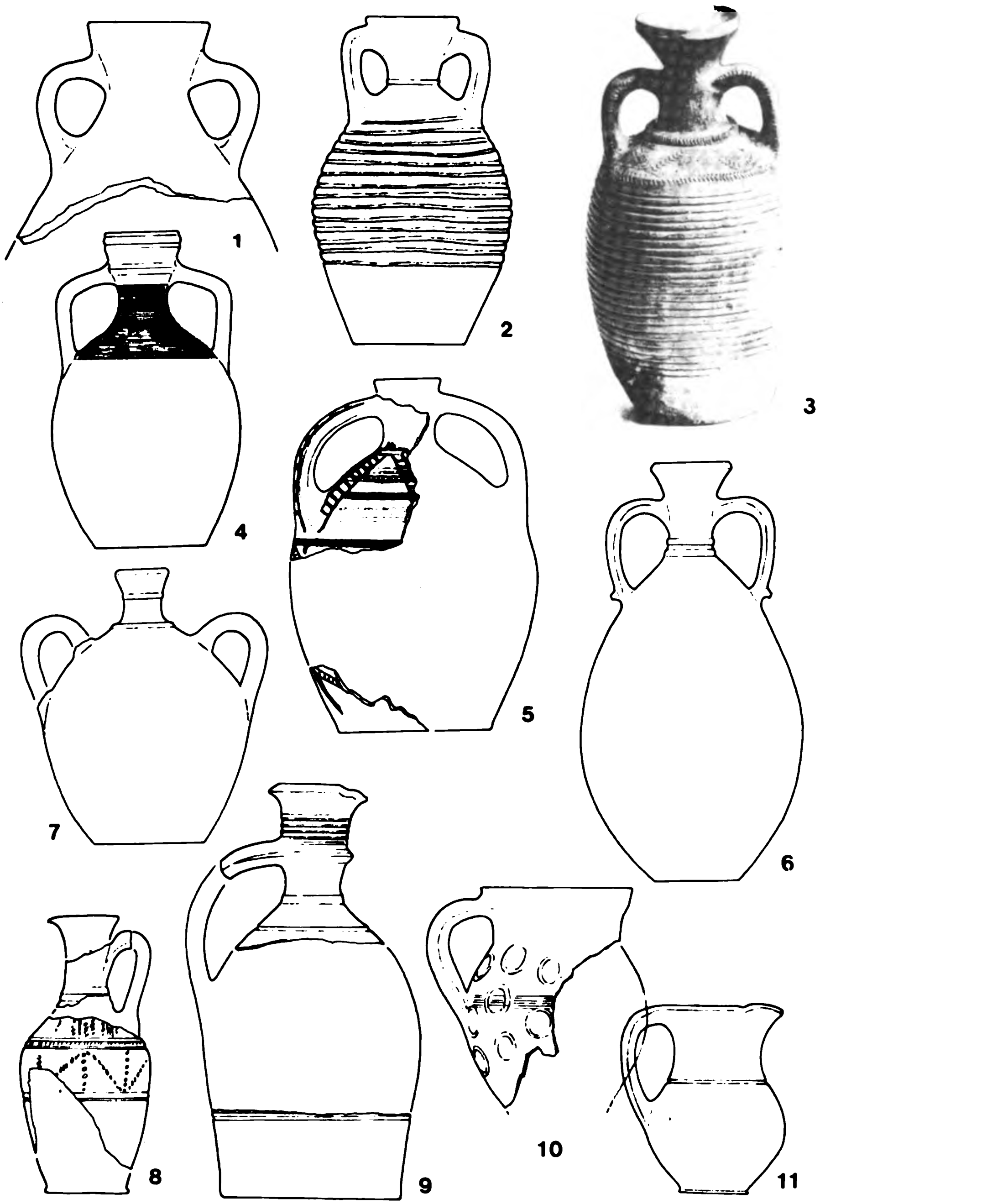

Слика 2. *Амфороидни крчази*: 1. Понтес; 2. Гамзиград; 3. Гамзиград; 4. Понтес; 5. Рас-Градина; 6. Варварин; 7. Котор, Св. Марија Колеђата. *Крчази:* 8. Гамзиград; 9. Београдска тврђава, Браничево. *Бокали:* 10. Рудине-Браничево; 11. Причиновац код Шапца (размера 1:4) (цртежи: 1–4, 6–8, 11 – Н. Антоновић; 5, 9, 10 – Н. Стepановић)

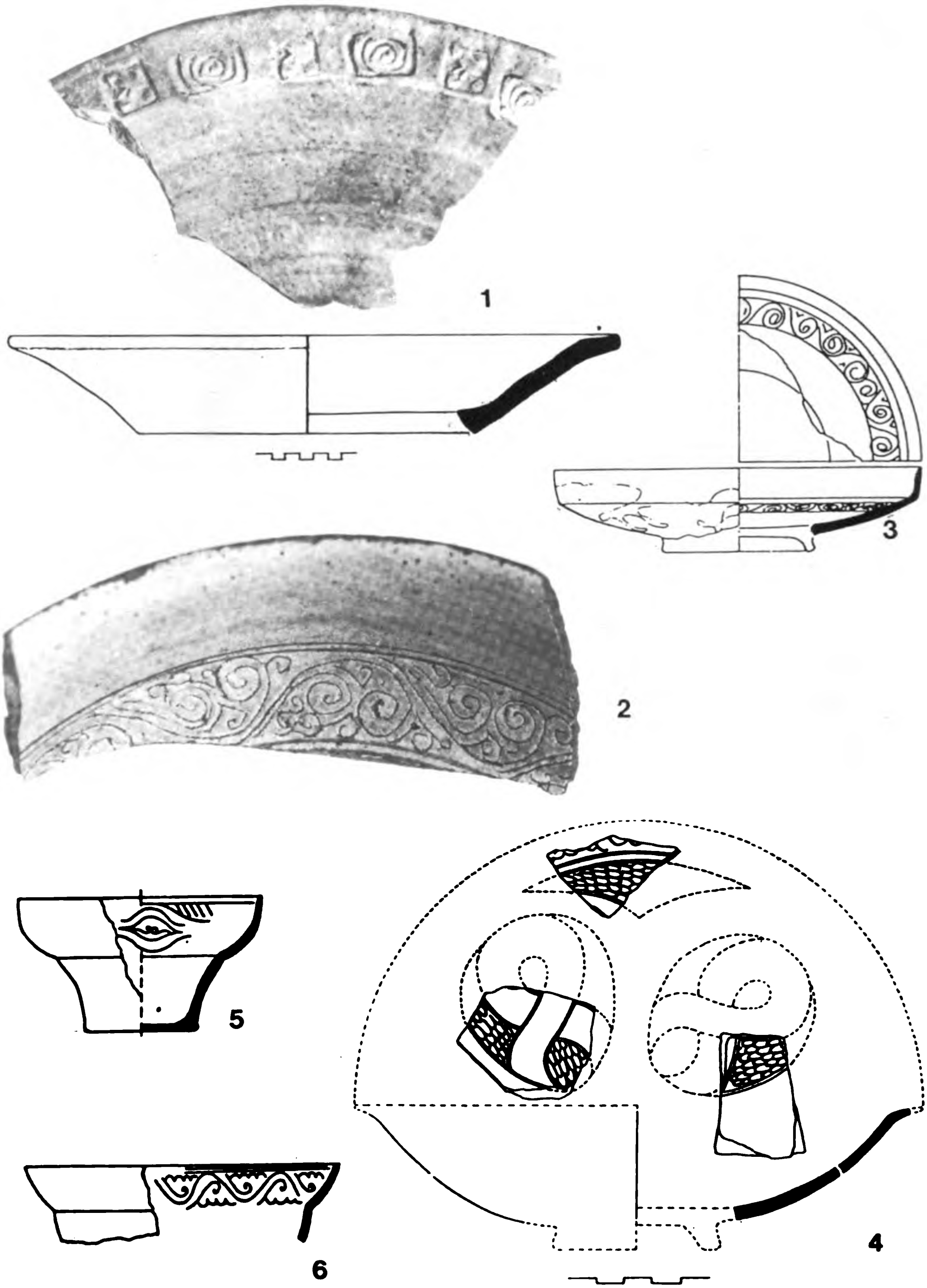

Слика 3. *Зделе:* 1. Брестовик код Смедерева; 2. Нишка тврђава; 3. Рас-Градина; 4. манастир Студеница, Богородичина црква; 5, 6. манастир Жича, Спасова црква (размера 1:4) (цртежи: 1, 4 – Н. Антоновић; 3 – Н. Степановић; 5, 6 – Д. Минић)

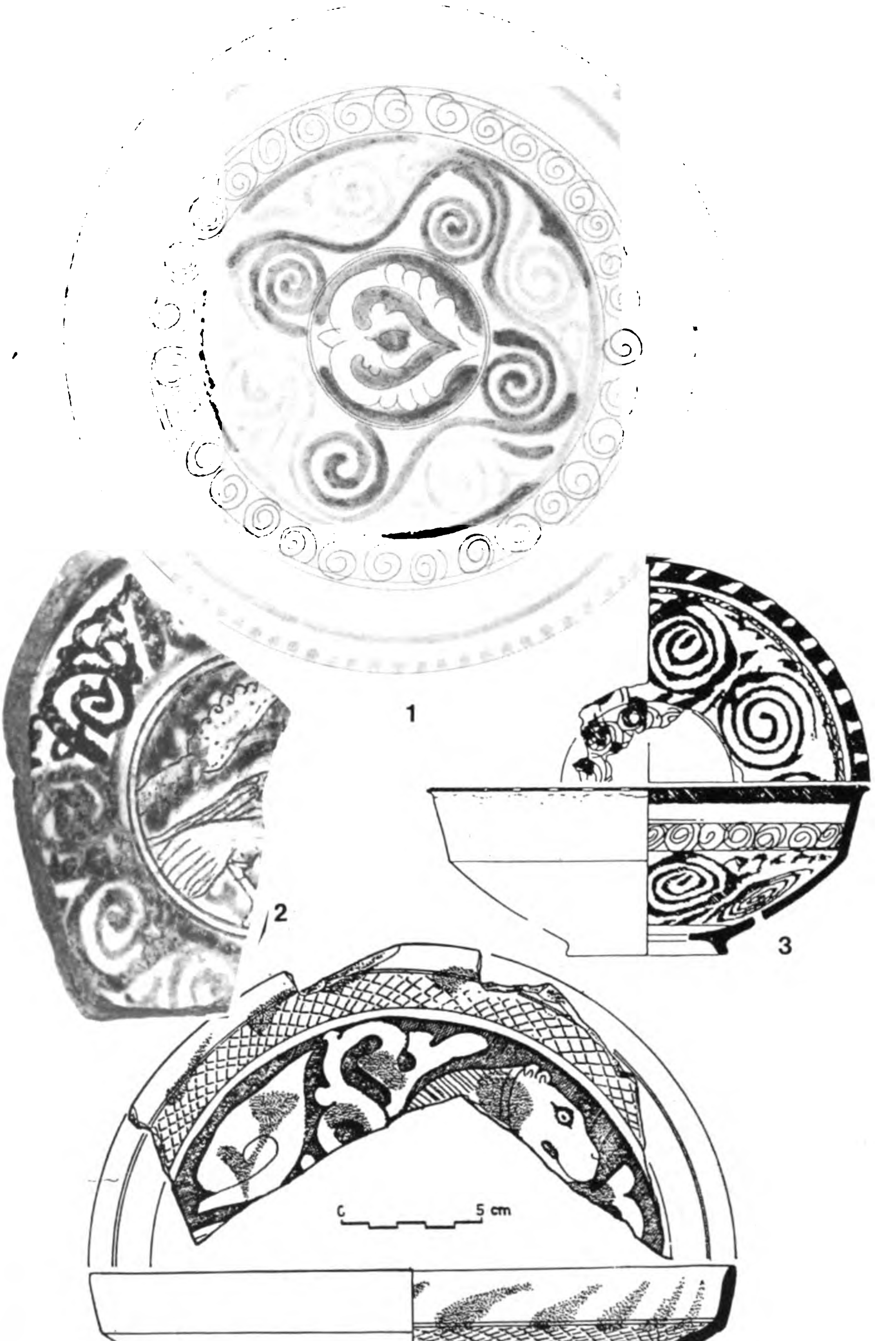

Слика 4. *Зделе:* 1, 2. Нишка тврђава; 3. Рас-Градина; 4. Браничево (размера 1:4)
(цртежи: 1 – В. Станчић; 3, 4 – Н. Степановић)

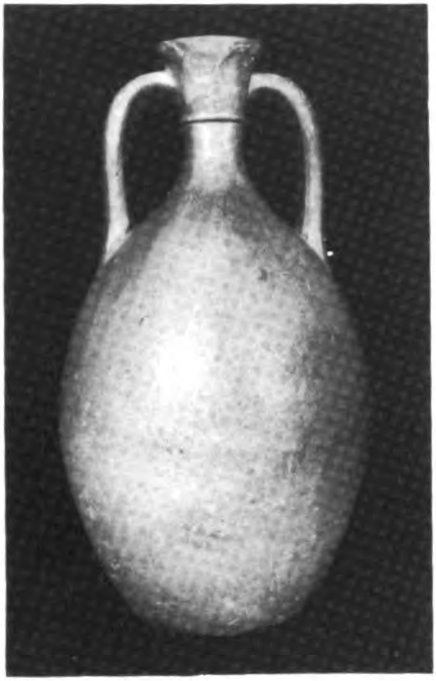

Слика 5.
Амфороидни крчаг: Рас-Постење (размера 1:4).
Делови зделе: манастир Студеница,
Богородичина црква
(фотографије: П. Марјановић и Н. Борић)

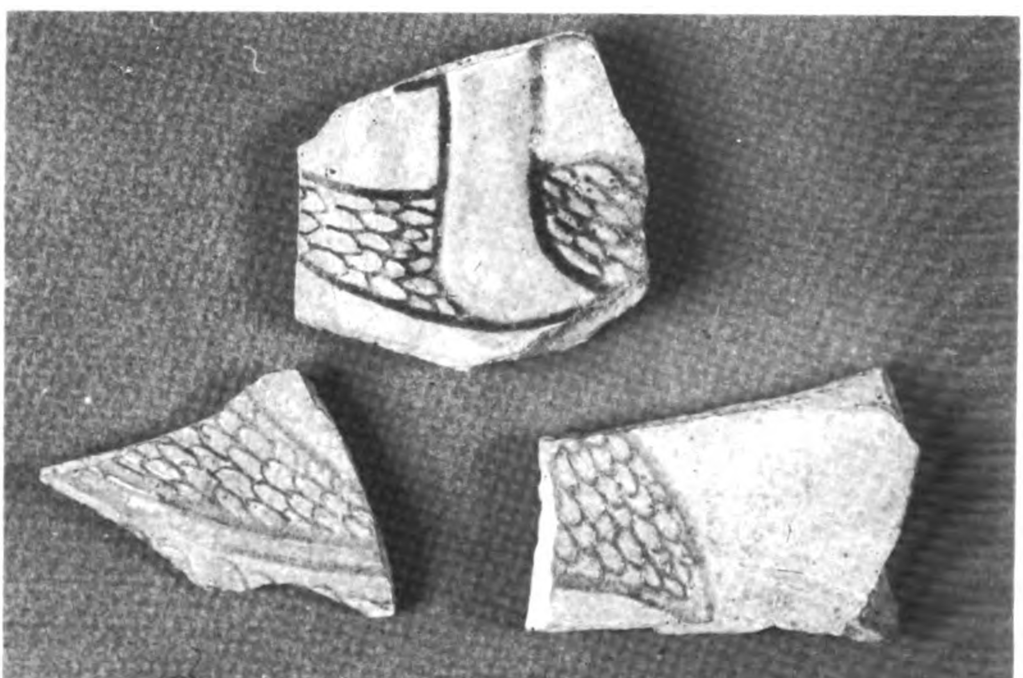

у слојевима XI века на изузетно значајном локалитету Рас—Постење.[23a] Типолошки је сродан варваринском налазу. Потпуно очуван, веома углачане фактуре, обележен својинским знаком у виду стилизованог ћириличког слова Л на дршци, крчаг представља до сада јединствен налаз на терену старог Раса (сл. 5).

У прегледу амфороидних крчага са нашег терена налази се и један који одудара од наведених облика. Нађен је ван наше територије, али на простору који је захватала држава првих Немањића. Реч је опет о Котору и о цркви Св. Марије Колеђате. У подлози покривача куполе ове цркве откривен је и крчаг бокастог тела, уског грлића незнатно проширеног при врху, са двема наспрамним дршкама на горњој половини трбуха (сл. 2/7). Према условима налаза одређен је у XIV век.[24] На основу доступне литературе, амфороидни крчази оваквог ретког облика нађени су у слојевима XII века у Коринту.[25] Како су на истом објекту у Котору биле коришћене и раније поменуте византијске магарике, могуће је да су приликом касније обнове ове цркве у нову подлогу уграђени и судови затечени из претходне фазе градње.

Поред амфороидних, међу трпезном керамиком било је и крчага других облика. Њихов преглед, реконструисан на основу малобројних фрагмената, пружа непотпун увид у количине и све облике крчага, који се могу приписати увозу из других области.

Мали крчаг из насеља XI века у Гамзиграду,[26] по свом витко обликованом телу, издуженој дршци и истакнутом изливнику, као и начину украшавања — урезивањем цртица и утискивањем јамица у свежу подлогу суда, а потом глеђосањем у мркој боји — припада групи трпезне керамике која је стизала у Подунавље у XI—XII веку (сл. 2/8). У исту групу могао би се сврстати и фрагмент доњег дела крчага са истакнутом стопом, из београдског Доњег града. Чврсте фактуре, сиве у прелому, био је преливен дебелим слојем маслинастозелене глеђи, испод које је био дубоко урезани орнаменат вертикалних линија са кружићима при врху, наткриљен тордираном траком.[27] Најближе аналогије наведеним примерима налазе се у византијском материјалу из румунских локалитета, посебно из Диногеције.[27a]

Други тип византијских крчага, коришћен у Подунављу, стаменог тела са уским грлићем, завршеним тролисно обликованим изливником, реконструисан је на основу фрагмената из Београдског

[23a] *Д. Мркобрад*, Рас — Постење, Истраживања простора северно од централне капије на североисточном бедему (рукопис припремљен за Гласник Археолошког друштва Србије, 13). Веома захваљујем колеги Д. Мркобраду на уступљеним подацима и фотографији налаза.

[24] *М. Чанак—Медић*, нав. дело, 229, сл. 119. — Срдачно захваљујем аутору на подацима и уступљеним фотографијама.

[25] *T. Stillwell MacKay*, More Byzantine and Frankich Pottery from Corinth, Hesperia, vol. XXXVI, № 3, 286, pl. 68/88.

[26] *Ђ. Јанковић*, нав. дело, 149, кат. 254, сл. 123/1.

[27] *М. Бирташевић*, Средњовековна керамика, Београд 1970, 3, кат. 18, Т. I/7, сл. 42.

[27a] *J. Barnea*, нав. дело, 136, фиг. 5.

града и Браничева[28] (сл. 2/9). Оно што их издваја од осталих типова и сврстава у категорију луксузних судова је премаз златастог или сребрног сјаја преко целе површине тела, изведен посебним технолошким процесима. Овако украшени судови били су цењена роба и ван граница Царства. У првим деценијама XII века о њима је писао Теофилус, свештеник из Рајнске области, у своме делу »De diversis artibus«. У поглављу о керамици он каже: „Ови судови могу исто тако бити украшени златним листићима или да буду са златном и сребрном подлогом, ако тако желе".[29] Савременим анализама разјашњен је редослед тада примењених поступака при украшавању ове врсте посуда,[30] познатих из балканско-подунавског простора, конкретније са румунских и бугарских локалитета.[31]

Посудама затворених облика припада и б о к а л, који се разликује од крчага по кратком и широком врату, са веома разгрнутим ободом. На локалитету Рудине у Браничеву, у слоју XIII века, откривен је примерак таквог бокала, декорисан по телу круговима беле боје испод зелене глеђи[32] (сл. 2/10). Начин на који је то изведено среће се у византијским керамичким радионицама тог времена, на производима у стилу тзв. позних зеуксипус посуда из Цариграда. Њиховој до сада утврђеној распрострањености у црногорском појасу и Средоземљу (Пафос на острву Кипру)[33] треба придружити и подунавске налазе.[34]

Мањи бокал са дршком, бокастог трбуха, са тролисно обликованим отвором, случајно нађен у селу Причиновцу код Шапца, био је, изгледа, секундарно искоришћен за похрану скифата из времена цара Манојла Комнина[35] (сл. 2/11). Због тога се и доноси овом приликом, са напоменом да представља развијенији тип бокала касног XII века, без блиских аналогија.

Најлепши производи византијских грнчара биле су трпезне з д е л е. Даровити и искусни сликари-керамичари, користећи разне технологије при изради својих инвентивних композиција на зделама, стварали су оригинална дела примењене уметности, наме-

---

[28] Београдски град — уп. *В. Бикић*, Византијска грнчарија са златним и сребрним премазом са београдске тврђаве, Годишњак града Београда XXXVII (1990) 64, Т. I/1; Браничево — уп. *М. Поповић — В. Иванишевић*, Град Браничево у средњем веку, Старинар XXXIV (1983) 148—150, сл. 20.

[29] *Theophilus*, De diversis artibus, ed. Thomas Nelson and Sons, London 1961, 47. Рукопис је настао између 1110. и 1140. године.

[30] Анализе су начињене на судовима из бугарских локалитета, уп. *И. Щерева*, Принос към проучването на средновековната керамика в България (XI—XII в.), Археология 3 (1977) 13—18.

[31] *S. Baraschi*, Ceramica cu angoba aurie (secolele XI—XII), Studii si cercetari de istorie veche 40/2 (Bucureşti 1989) 187—193; *И. Щерева*, нав. дело, 6—18.

[32] *М. Поповић — В. Иванишевић*, нав. дело, 147, сл. 20/10.

[33] *A. H. S. Megaw*, Zeuxippus ware again, Recherches sur la céramique byzantine, 264, fig. 5/c, d.

[34] Cultura bizantina in Romania, Bucureşti 1971, 157, kat. 234, 235.

[35] *D. Popović—Gaj*, Ceramic vessels in which were found medieval coins, Balcanoslavica 3 (1974) 54, T. III/14 (Нумизматичко одељење Народног музеја, Београд).

њена домаћој употреби и извозу. Бродови из Цариграда, Коринта, Солуна и других грнчарских центара преузимали су ове предмете, као и друге врсте керамичких судова, и преносили их на све стране Царства, а и изван њега, на Исток и до западне Европе. У унутрашњост Балканског полуострва товари трпезних судова доспевали су каравнском трговином, уходаним копненим путевима, међу којима је био најпрометнији цариградски војни друм.

Византијске трпезне зделе заступљене су на подручју Србије у сразмерно малом броју у односу на керамички фонд локалног порекла. Откриване су првенствено у утврђењима која се дуже време истражују — у Нишу, Расу и Браничеву. Случајни налази су ретки, а малобројни примерци из црквених средина, Студенице и Жиче, везани су за најстарији период државе Немањића, у већ измењеним географско-политичким приликама.

Скроман број византијских трпезних здела може се објаснити положајем Србије, која је за време византијске доминације под Василијем I (976—1025) и Манојлом I Комнином (1143—1180) била поприште борби Византинаца најпре са Бугарима, а потом са Србима и Угрима. У тим немирним и несигурним временима биле су ограничене могућности развоја трајнијих трговачких веза између керамичких центара Царства и утврђених градова. У овом погледу су у нешто бољем положају били градови дуж главних саобраћајница, међу којима добар пример пружа Ниш — Нисос, велики утврђени град са седиштем епископије. У XI и XII веку, због свог стратегијског положаја на главном војном путу, он је постао стална база византијске војске и раскрснице одакле је та војска усмеравала своје походе ка Рашкој и Угарској.[36] Све ове околности учиниле су да је овај богати град представљао и релативно безбедно место у коме су налазили предах трговци који су караванима преносили разноврсну робу до крајњих делова Балканског полуострва. Да је у тим транспортима било и луксузне керамике потврдила су археолошка истраживања у нишкој тврђави, још необјављена у целини.[37] У компактним слојевима из византијског периода нађен је већи број фрагментованих византијских здела него у другим византијским утврђењима оног времена.

Зделе са поменутих локалитета биле су украшене типичним мотивима из византијског репертоара. Разлике у стилу компоновања и у примењеним технологијама представљају одреднице за могуће утврђивање времена настанка посуда које су пристизале у наше крајеве од почетка XII до краја XIII века.

---

[36] *Љ. Максимовић*, Србија и правци византијских похода у XII веку, Зборник радова Византолошког института 22 (1983) 7—19; *V. Laurent*, Une métropole serbe éphémere sur le role du patriarcat oecuménique: Nisos — Niš au temps d'Isaac II Ange, Byzantion, T. XXXI, fasc. 1 (1951) 50—51; *J. Калић*, Столно место Србије, Новопазарски зборник 12 (1988) 15.

[37] Прелиминарне извештаје, без илустрација, објавио је Р. Љубинковић у Археолошком прегледу 4 (1962) 254—260; 5 (1963) 141. Део декорисаних трпезних здела из тврђаве објавила *М. Бајаловић—Хаџи-Пешић*, Керамика у средњовековној Србији, Београд 1981, 118, Т. XLVIII, сл. 145, 147, 149—151.

Најстарије од тих здела биле су украшене техникама жигосања и раног зграфита. Са наших простора усамљен је пример орнамента утиснутог жигом на фрагменту широког обода некадашње велике, плитке зделе, равног дна, случајно нађеном у околини села Брестовик код Смедерева. Ради се о бордури спирала и четворолиста, утиснутој у метопском аранжману и преливеној дебелим слојем маслинастозелене глеђи[38] (сл. 3/1). Облик зделе и овакав начин глеђосања били су својствени производима цариградских радионица из времена раних Комнина.[39]

Зграфито је био најчешће коришћени технолошки процес при декорисању здела. Веома популаран, дуго се употребљавао у свим радионицама Византијског царства. Неки од овако украшених производа стизали су током времена и до наших одредишта, носећи на себи све иновације које су током XII и XIII века уводили маштовити мајстори-керамичари, делимичним угледањем и на искуства старијих оријенталних култура.

Рани зграфито, примењиван на плићим зделама са наглашеном стопом, састојао се од урезивања цртежа, танком линијом помоћу пера, у свеже ангобирану подлогу просушене посуде, потом глеђосања светлом бојом и печења. Фрагменти здела украшених на овај начин откривени су током археолошких радова у утврђењима Ниша и Раса, као и у најстаријим црквеним споменицима Немањића — Студеници и Жичи. На тим фрагментима је само делимично сачувана композиција, која је, по правилу, захватала одређене делове посуде — центар, у виду кружног медаљона, и горњи појас унутрашњих зидова зделе, остављајући слободан међупростор. На фрагменту из Ниша, дуж зидова је урезана трака са орнаментом лозица између осцилација таласне линије (сл. 3/2). Примерак из Раса има на истом месту низ спирала, које су и најчешће коришћени мотив ове технике (сл. 3/3). На основу аналогија, овакве зделе су извесно биле производ византијских радионица, највероватније оних са грчког подручја, из средине XII века.[40]

Зделе из манастирских средина указују на то да њихово пристизање у наше крајеве није пресахнуло са престанком византијске власти у Србији. Оне су се и даље увозиле у ове просторе, али сада у државу Немањића, у њихове задужбине, за потребе манастирских трпезарија и у друге сврхе. Очигледно мање цењене од производа других уметничких заната, зделе се не јављају у изворним пописима предмета који су се набављали у земљама Истока за потребе

---

[38] *М. Бирташевић*, нав. дело, 8, кат. 16, Т. I/6; *М. Бајаловић—Хаџи-Пешић*, нав. дело, 120, сл. 152/а, б.

[39] *R. Stevenson*, The great Palace of the Byzantine Emperors, London 1947, pl. 26/1 (V фаза).

[40] *Ch. Morgan*, The Byzantine Pottery, Corinth, XI, Cambridge—Massachussetts 1942, pl. XLI, XLIV; *W. F. Volbach*, Mittelalterliche Bildwerke aus Italien und Byzanz. Berlin 1930, 194, T. 18, № 6559, 6298.

српских црквених средишта.[41] На њихово постојање указују једино ретки археолошки налази. У том смислу вредну пажњу заслужују три мала фрагмента зделе из Богородичине цркве у Студеници. Откривена су при испитивању унутрашњег простора Немањине припрате на јужној страни, испод подлоге пода, у поремећеним слојевима насталим после разарања гробница чланова династије у време турских похара у XV веку и касније.[42] Према месту налаза, могуће је да је првобитна здела била део неког уништеног гробног инвентара. Њен претпостављени изглед — кратак, хоризонтално разгрнути обод, благо заобљени трбух и прстенаста стопа — среће се у византијској производњи од половине XII века надаље. Овакви облици понављају се у нешто измењеном виду, на зделама из домаћих радионица у Студеници.[43] Фино обрађена фактура некадашње зделе, по чврстини и боји сличној слоновачи, указује на веома искусног мајстора. Према детаљима орнамента који је сачуван на ситним фрагментима дна, делимично је реконструисан могући мотив са преплетом у виду броја осам (сл. 3/4 а, б). Познат са здела из Цариграда, као и оних из области око Егејског мора — Измира и Пергамона,[44] овај мотив, примењен увек у техници раног зграфита, стилизован је на различите начине, али се орнамент у виду броја осам увек јасно издвајао у средини медаљона, између површина испуњених зарезима, спиралама, палметама. У нашем случају, то су низови густо нарећаних полукругова, на начин који се јавља у разним композицијама на зделама овог времена из радионица Коринта и Солуна.[45] Еволуција овог ређе коришћеног мотива преплета из XII века наставља се и у потоњим вековима.[46] У садашњој ситуацији, без довољно елемената за одређивање првобитног облика студеничке зделе и реконструкције композиције на њој у целини,

---

[41] Изворни подаци о предметима уметничких заната из дворских и црквених средина, посебно оних из дела Доментијана и Теодосија, цитирани су у радовима *М. Ћоровић—Љубинковић*, Свети Сава и примењена уметност у Србији XII и XIII века, Споменица поводом осамстогодишњице рођења 1175—1975, Београд 1977, 290, 292—297, и *B. Radojković*, Les arts mineurs du XIIIe siècle en Serbie, зборник L'Art byzantin du XIIIe siècle, Београд 1967, 132—139.

[42] Благо манастира Студенице, каталог изложбе, Београд 1988, 46, поглавље: Студеница у светлости археолошких и архитектонских истраживања, аутори *М. Радан—Јовин, М. Јанковић, С. Темерински*. Археолошке радове изводио је Републички завод за заштиту споменика културе, под руководством мр М. Јанковић. Топло захваљујем М. Јанковић на подацима о необјављеном материјалу (тер. инв. 520/85).

[43] Коринт — уп. *Ch. Morgan*, нав. дело, № 1185, 1643, fig. 103/i, 126/b; Цариград — уп. *R. Stevenson*, нав. дело, pl. 20/3; Студеница — уп. Благо ман. Студенице, 64, сл. 30/2; *М. Јанковић*, Затворене археолошке целине манастира Студенице, Саопштења XVII (1986) 19, сл. 7/1.

[44] *A. H. S. Megaw*, Zeuxippus ware, The Annual of the British school at Athens, № 63, 1968, 72, 81, 85, pl. 14/b, 15/d; *Volbach*, нав. дело, 210, 212, № 6309, 9515, pl. 25, 26.

[45] *Ch. Morgan*, нав. дело, pl. XLIV/a, b, f; *Γ. και Μ. Σωτηρίου*, Η Βασιλική τοῦ ἁγίου, Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 'Αθῆναι 1952, 241, π. 98/β.

[46] *A. Vavylopoulou—Charitonidou*, Céramique de l'Hippodrome de Thessalonique, Recherches sur la céramique byzantine, 215, fig. 16—19.

није могуће одређеније говорити о месту њене производње. Смело би било претпоставити да је настала у дворским радионицама Цариграда. Ипак, ако се узме у обзир да су у време првих Немањића, нарочито за живота св. Саве, негиване чврсте културне везе са престоницом Византије, у свим гранама уметности, што се огледало, између осталог, и у доносу производа разних уметничких заната и у њиховом копирању у локалној производњи — тада налаз ситних фрагмената зделе у најзначајнијој сакралној грађевини ове династије добија у тежини. Наиме, у најстаријем керамичком фонду из Студенице, који је настао у домаћим радионицама по византијским узорима,[47] нема предмета са оваквом фактуром ни врстом преплета. Може се претпоставити да је здела, пристигла у ову средину крајем XII или почетком XIII века, по својим технолошким квалитетима била изнад домета локалних мајстора грнчара, који су — према одредбама Студеничког типика св. Саве — били обавезни да производе довољан број здела за манастирску трпезарију.[48]

Зделе украшене у стилу и маниру раног зграфита, намењиване превасходно употреби на трпези, израђивале су се и за друге сврхе. Једна од тих других намена, сасвим особена, констатована је у налазу из манастира Жиче. Реч је о двема фрагментованим зделама, откривеним у једној од јама у еконартексу Спасове цркве. Оне су служиле зографима из XIII века за држање боја при сликању фресака. Осим облика, погодног за држање у руци при раду, о употреби ових здела за ту сврху говоре и наноси сликарских боја на унутрашњим, глеђосаним зидовима здела. Ти остаци боја су покрили и делимично оштетили орнамент лозица унутар таласних линија, у горњем појасу реципијента. На једној од тих здела жућкаста глеђ прекривена је окер бојом, а на другој црвеном[49] (сл. 3/5, 6). Њихово порекло вероватно се може везати за солунске радионице из XIII века, на основу блиске сродности по облику и начину украшавања са зделом из цркве Св. Димитрија у овом граду.[50]

Током времена, фина зграфито техника доживљава трансформације. Увођењем поступка сликања овлаш преко зграфита или мимо њега у склопу композиције, на истом суду, створен је такозвани сликани зграфито, коришћен од друге половине XII века надаље као најраспрострањенија византијска техника украшавања керамичких посуда у медитеранском појасу. Полихромија у жуто-смеђим и зеленим тоновима, постигнутим бојама од оксида гвожђа и бакра, стварала је јачи импресионистички ефекат него сам цртеж, који се једино својом танком линијом издвајао од монохромне основе. Примерци посуда украшених разноврсним мотивима у сликаном

---

[47] Благо манастира Студенице, 63—64.

[48] *М. Ћоровић—Љубинковић*, нав. дело, 299. Извор: Списи св. Саве, изд. *В. Ћоровић*, Београд — Сремски Карловци 1928.

[49] Детаљније о овом налазу у раду *D. Minić*, Painters vessels from Žiča, Старинар XLV—XLVI (1994/95) 77—82. Срдачно захваљујем др Д. Минић на подацима и цртежима здела.

[50] *Γ. και Μ. Σωτηρίου*, нав. дело, 241, π. 98/ε.

зграфиту стизали су и до наших крајева, али се првобитни садржаји украса могу само делимично реконструисати са минимално очуваних фрагмената из Ниша и Браничева.[51]

Поузданије податке о једном специфичном, широко распрострањеном моделу украшавања у овој двојној техници пружили су фрагменти дубљих здела, откривени у утврђењима Ниша и Раса — Градине у слојевима из друге половине XII и првих деценија XIII века, датовани новцем византијских царева.[52] Реч је о композицији која се јавља у више варијаната на поменутим локалитетима, али увек по истој шеми — наизменични зграфито и сликани концентрични кругови са спиралама око централног медаљона. Разних облика и величина, омиљени мотив спирала урезиван је у горњем појасу, а у доњем сликан широким потезима четкице, наизменично у зеленој и смеђој боји. Медаљон је био испуњен разним садржајима — палметом, птицом, разбацаним спиралама (сл. 4/1—3). Настала вероватно у радионицама Цариграда, ова композиција може се пратити на дугом путу од престонице Царства преко Коринта, Солуна, Прилепа и Скопља до Ниша и Раса — Градине, у времену од прве четвртине XII до почетка XIII века.[53] Најближе аналогије примерцима из Ниша и Раса налазе се међу зделама из коринтских и солунских радионица,[54] те се са доста вероватноће може претпоставити да су посуде украшене на овај популаран начин стизале до наших области из византијских радионица са грчког подручја.

Сликани зграфито могао је бити комбинован и са техником »champleve«-а. Ова комбинација се јавља на ретком примерку са зооморфном темом на фрагментованој здели са локалитета Рудине у средњовековном Браничеву.[55] Средишни простор заузимала је рељефно истакнута фигура лавице, вероватно у покрету за пленом, док су околне слободне површине попуњене флоралним орнаментима. Око овог мотива текао је појас шрафиране траке у зграфиту (сл. 4/4). Скоро идентична са композицијом на једној од здела из познатог налаза византијске керамике из XIII века са скопске тврђаве,[56] браничевска здела још једном указује на путеве којима је

---

[51] *М. Бајаловић—Хаџи-Пешић*, нав. дело, 118; *М. Поповић — В. Иванишевић*, нав. дело, 148, сл. 18/1, 3—5.

[52] У нишкој тврђави нађен је скифат Андроника I Комнина (1183—1185). На овом податку захваљујем Д. Јанковић, кустосу Народног музеја у Нишу. У Расу су најчешћи били новци Манојла I Комнина (1143—1180), уп. *М. Поповић*, нав. дело, 24.

[53] *M. Bajalović—Hadži-Pešić*, Roads and time of imports of byzantine pottery with spiral motifs into the Balkans, Arhaeologia iugoslavica XIX (Beograd 1978) 64—67, fig. 1—5.

[54] *Ch. Morgan*, нав. дело, pl. XLIV/c; *Ch. Bakirtzis, D. Papanikola-Bakirtzis*, De la Céramique byzantine en glacure a Thessalonique, Byzantino-Bulgarica VII (1981) 423, fig. 6 (здела са наведеном композицијом налази се у колекцији керамике из ротонде Св. Ђорђа у Солуну и датована је у XII век).

[55] *М. Поповић — В. Иванишевић*, нав. дело, 147, сл. 18/6.

[56] *B. Babić*, Trouvaille scelée de poterie de table à Skopsko Kale, Arhaeologia iugoslavica XII (Beograd 1973) 45—46, pl. I—II.

византијска декорисана керамика стизала до северних граница Балканског полуострва.

У утврђеним градовима коришћене су и зделе украшене мраморирањем помоћу разних нијанси исте боје глеђи или само једноставним монохромним глеђосањем у светлозеленој или окер боји. Међу овако обрађеним трпезним зделама било је и оних превучених дебелим слојем пигментиране мрке глеђи. Таквим посудама припада усамљени налаз колутасте дршке са дугмастим испупчењем, последњи остатак дубоке шоље или мање зделе коришћене у кастелу комнинске епохе у београдском Горњем граду.[57]

Приказ византијске керамике нађене у Србији, сачињен првенствено на основу објављеног материјала, не може се сматрати коначним. Он ће се, извесно, допуњавати предметима византијског порекла који чекају обраду и публиковање, као и новим налазима те керамике. Из досадашњих сазнања очигледно је да је од некадашњег увоза, намењеног утврђењима и утврђеним градовима, откривен само један његов део, и то само у фрагментима, тако да се садржај тог увоза сада може само делимично сагледати.

Слика о византијској керамици са нашег тла постаје јаснија када се посматра комплексније у оквиру политичких и културних збивања на овим просторима у периоду XI—XIV века. Довоз керамике, који је континуирано текао од поновног успостављања византијске превласти на нашим просторима почетком XI века, није престао са повлачењем ове моћне државе са балканске сцене. У промењеним политичким условима, у пределе које је постепено заузимао Стефан Немања, а после њега краљ Милутин и цар Душан, и даље пристиже византијска керамика, али сада претежно декорисана, за трпезну намену. Њен јачи продор је последица експанзије ка југу и освајања грчких територија. Византијска култура, прихваћена и подржавана од највиших српских државних и црквених личности, стизала је у разним својим видовима сада брже до дворова, црквених средишта и насеља. Увоз предмета византијске примењене уметности, у овом случају декорисаних керамичких производа, имао је снажан утицај на начин украшавања таквих локалних производа почев од XII века. И док је кухињска керамика задржала своје вишевековно старе словенске облике, трпезна керамика се стварала по византијским узорима, било угледањем на увозне предмете, било непосредним коришћењем технолошких искустава византијских керамичара.[58] У периоду XIII—XV века, српски мајстори керамике изградили су постепено сопствени стил, препознатљив на примерцима трпезних бокала и здела из манастирских

[57] *М. Бајаловић—Хаџи-Пешић*, Унутрашње утврђење Београдског града, III, Годишњак града Београда XL/XLI (1993/94) 35, сл. 27/1.

[58] *Ista*, Influence de Byzance sur la céramique en Serbie médievale, Faenza LXI, fasc. IV—V (1975) 75—79, fig. 1, T. XXI—XXV. *Иста*, Керамика у средњовековној Србији, 80—87, 106—110, 114—121, Т. XVII—XXI, XXV, XXX—XLIV, сл. 87—102, 105—112.

средина Студенице, Сопоћана, Милешеве, Градца, Старе Павлице и других црквених комплекса, као и из утврђених градова, међу којима примат има Сталаћки град.[59] На њима је последњи пут забележен одсјај далеких византијских узора.

Marija Bajalović—Hadži-Pešić

FINDS OF BYZANTINE CERAMICS FROM 11TH—13TH CENTURY ON THE TERRITORY OF SERBIA

This survey, made primarily on the basis of the already published material found in fortifications, environs of churches and settlements, includes Byzantine ceramic vessels which reached the territory of Serbia in the 11th and 12th centuries during Byzantine rule over these regions, but also after its retreat from the Balkan stage, when the Serbian state of the Nemanjićs expanded its frontiers towards the southern parts of the Balkan peninsula.

Byzantine amphoras, called *magarikai*, as well as vessels used for transport, seem to have been the first products of Byzantine pottery which reached these regions during the great offensive of the Emperor Basil II (976—1025) at the beginning of the 11th century, first as a part of military logistics equipment, and subsequently by means of trade. Up to the present time, in the fortified towns in the Danube basin, Belgrade, Braničevo and Pontes, and in Ras as well, three basic types of the magarikai known after the finds in the Black Sea, the Aegean and different Balkan regions have been uncovered. The oldest type of these vessels, with a globular body and short handles, used in the Danube basin in the 11th and 12th centuries, was occasionaly stamped or engraved with letters and symbols (ill. 1/1, 1a). Magarike classified in the second group, of a more elongated shape with handles rising high over the neck, were found in 12th-century layers, and even in those from the 13th century. This type has two variants. They bear the closest resemblance to those from the Byzantine harbours on the Italian coast (ill. 1/2, 3). The magarikai from the Danube basin of the third category are the combination of the first and the second, except that their volume is larger. Magarikai were also used in construction. In some churches they were built in beneath the vaults so that pressure would be relieved and better acoustics achieved.

[59] Византијски утицај на локалну керамичку производњу приметан је на појединим примерцима трпезних судова, објављеним у монографијама појединих наведених налазишта, уп. *А. Јуришић*, Градац, резултати археолошких радова, Београд 1989, 37, сл. 39—42; *иста*, Нова Павлица, резултати археолошких радова, Београд 1991, сл. 67, 68; *Д. Минић*, Прилог датовања средњовековне керамике из Крушевца, Старинар XXX (1979) 46, Т. I/1, 3; II/3; IV/2; *иста*, Средњовековни Сталаћ, каталог изложбе, Народни музеј, Крушевац 1979, 8—11. Много више примера овог утицаја налази се у материјалу који чека објављивање.

The example of this type are the magarikai dating from the end of the 12th and the beginning of the 13th century in the church of the Virgin Collegiate (Sv. Marija Koledjata) in Kotor (ill. 1/3, 5).

The finds of amphoroid *jugs* in some fortifications and settlements (i.e. Niš, Belgrade, Veliki Gradac, Gamzigrad, Braničevo, Pontes and Ras) are more numerous. Of similar shapes, they differ from each other in the manner of ornamentation — they were glazed, with carved-in ornaments or silver oxide was applied over them (ill. 2/1—7). Jugs of different shapes also existed, of which some were luxury table dishes. Of them, fragmented specimens from the Belgrade fortress and Braničevo stand apart. Their golden and silver coating belong to the ceramics well-known and highly apprecited out of Byzantium, as well (ill. 2/9). The category of closed vessels of Byzantine manufacture includes several types of jugs. Some of them featured painted ornaments beneath a monochromatic glaze (ill. 2/10).

The most outstanding products of Byzantine potters on the territory of Serbia were *bowls*. They were found in Byzantine fortifications, in relatively small numbers in comparison to the local stock of ceramics, while a few specimens originate from the environs of churches, from the earliest era of the Nemanjić's state. These bowls are adorned with typical motifs derived from the Byzantine repertoire. The oldest specimens are embellished by means of stamping (isolated finds from the environs of Smederevo) (ill. 3/1). Widely-known, spirally shaped ornaments carved in a tier around the central medallion were executed in the early sgraffito technique (the fortresses of Niš and Ras) (ill. 3/2, 3). The interlaced, 8-shaped motif is rare (a fragment of a bowl from the monastery of Studenica) (ill. 3/4). A special category of bowls were used for holding colours in fresco-painting (fragments from Žiča monastery) (ill. 3/5, 6). From the second half of the 12th century and in the first decades of the 13th century, bowls adorned with painted sgraffito arrived in Serbia. In Niš and Ras, there are several specimens of bowls with this specific mode of ornamentation. The issue in question are the alternate sgraffito and painted spirals set around the centrally placed medallion. This composition can be followed on the long road leading from Constantinople, via Corinth, Thessalonica, Prilep and Skoplje, up to Niš and Ras. Specimens from the region of Serbia are supposed to have originated from Greek workshops. Apart from geometric, zoomorphic motifs also appear in these compositions. Except for birds, the medallions contain other motifs as well. The Braničevo bowl bears the figure of a lioness, executed in the *champlevé* technique (ill. 4/4). The finds of bowls adorned in the marble technique or with simple monochromatic glazing point to the variety of imported bowls of different shapes.

The import of products from Byzantine ceramic workshops had a strong impact on the local production of Serbian table dishes. While simple kitchen ceramics retained their old Slavonic forms, ornamented vessels were from the very beginning made after Byzantine models, which is noticeable on the examples of bowls and jugs from local workshops, under obligation to provide churches and towns with pottery.

Зборник радова Византолошког института XXXVI, 1997.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXVI, 1997

УДК 726.032/.033(497.11 : 495.02)

МАРИЦА ШУПУТ

КОНТИНУИТЕТ КУЛТНОГ МЕСТА У АРХИТЕКТУРИ У СРПСКИМ ЗЕМЉАМА И У ВИЗАНТИЈСКОМ СВЕТУ

Средњовековне цркве на нашем подручју и у византијском свету, подигнуте на остацима старијих цркава, говоре о поштовању затеченог култног места. Поставља се питање који је разлог за такав однос према затеченом култном месту у архитектури и где су његове основе. Посебну пажњу питање заслужује стога што постоји не мали број крупних дела средњовековне архитектуре која су тако настала. У основи, традиција култа у средњовековној архитектури представља важну компоненту различитих видова у развитку градитељства византијског света. Логично је стога и питање у којој је мери традиција култног места могла утицати на ново градитељско остварење.

Да би се на та питања нашли одређени одговори треба занемарити типолошки начин размишљања као метод у испитивању порекла одређених архитектонских концепција и слободније усмерити пажњу на област традиције култа у архитектури. Био би то један од начина да се допринесе разјашњењу још недовољно разјашњених појава.

Тема о којој је реч није у науци исцрпљена. Штавише, само је једним делом истражено подручје на које се она односи, па и оно само делимично, а то је пракса ранохришћанског света у односу према затеченим култним местима и грађевинама.[1] Увид у ту праксу, макар и сасвим сажет, олакшава разумевање значења континуитета култног места у архитектури. У том смислу најпре треба подсетити на античке херооне у којима су хришћански мартиријуми имали своје суштинске основе, а потом и на примере непосредног настављања хришћанског обреда на култним грађевинама античког паганског света.[2]

---

[1] *F. W. Deichmann*, Frühchristliche Kirchen in antikem Heiligtümern, Jahrbuch des Deutschen archäologischen Instituts 54 (1939) 105—136; *idem*, Christianisierung II, in Reallexikon für Antike und Christentum 2 (1954) 1228—1241; *G. Bandmann*, Mittelalterliche Architektur als Bedeutungsträger, Berlin 1978[5].

[2] *A. Grabar*, Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique I—II, Paris 1946; *S. Pelekanides*, Kultprobleme im Apostel-Paulus-Oktogon von Philippi im Zusammenhang mit einem älteren Heroenkult, Atti del IX Congresso internazionale di archeologia cristiana, Roma 21—27 settembre 1975, vol. 2, Città del Vaticano 1978, 393—397.

У многим античким градовима у којима је хришћанска црква победила своје паганске претходнике успостављао се континуитет култног места, који се остваривао, између осталог, и тако што се приступало преобличавању постојећих паганских грађевина. У низу многих, пример Атине, односно настајања њених многобројних хришћанских грађевина, несумњиво је један од најупечатљивијих.[3]

Од времена званичног уласка хришћанске вере у средиште Атине, у којој је још увек било пагана, њена стара светилишта почињу да се потчињавају новом култу. Прво обавештење с тим у вези потиче из 485. године, а тиче се Асклепијевог светилишта на јужној падини Акропоља, на простору између Дионисовог позоришта и одеона Ирода Атика. На остацима Асклепиона атински хришћани су изградили велику тробродну базилику са нартексом и атријумом и укључили у њу затечени „свети извор" преобративши га у баптистеријум како би за крштавање имали „ὕδωρ ζῶν". Тако се у простору античког светилишта наставило поштовање и култна пракса Спаситељу Асклепију (στὸν Σωτῆρα 'Ασκληπιό), али суштински промењеног садржаја, посвећена Спаситељу Христу (στὸν Σωτῆρα Χριστό).[4] Много каснија традиција везала је ово култно место за свете враче, за исцелитеље Кузмана и Дамјана, несумњиво као сећање на стари култ Асклепија, бога-лекара.[5] Култ богиње Атине Партенос угашен је пре 485. године, а нешто касније преобраћен је њен дорски храм у тробродну базилику и посвећен хришћанској девици Панагији Атинијотиси (Παναγία 'Αθηνιώτισσα). Унутрашњост монументалног и свечаног архитектонског оквира партенонске базилике, у којој се, по предању, молило икони коју је насликао св. Лука, била је украшена мозаицима, опремљена великим циборијумом и златом везеним тканинама. За време латинске власти, најраскошнија и најлуксузнија атинска базилика изабрана је да служи као катедрала.[6]

И други атински храмови били су претворени у цркве. Међу њима и Тезеион, који је за патрона добио св. Ђорђа, а потом и Ерехтеион, у којем се још увек виде трагови олтарске преграде некадашње базилике.[7]

Очувани антички храмови или њихови остаци сами по себи могли су бити добар разлог за изградњу базилика, практичан свакако. Нема, међутим, сумње ни у то да је дуга традиција њихових култова, упркос суштинске негације паганства, одлучивала о избору места за хришћанску базилику. Тешко би, иначе, било разумети због чега се,

---

[3] *A. Franz*, From Paganism to Christianity in the Temples of Athens, DOP 19 (1965) 185—205; *J. M. Spieser*, La christianisation des sanctuaires païens en Grèce, Neue Forschungen in griechischen Heiligtümer, Tübingen 1976, 309—320; *Д. Палас*, Η Αθήνα στα χρόνια της μετάβασης από την αρχαία λατρεία στη χριστιανική. Τα αρχαιολογικά δεδομένα, Атина 1989.

[4] *Палас*, нав. дело, 32—35 (са старијом литературом).

[5] *Исто*, 34.

[6] *М. Корес — Х. Бурас*, Μελέτη αποκαταστάσεως του Παρθενώνος, Атина 1983; *М. Корес*, Συμβολή στη μελέτη του χριστιανικού Παρθενώνος, Πέμπτο Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης, Атина 1985, 36—38; *R. Janin*, Les églises et les monastères des grands centres byzantins, Paris 1975, 324—325.

[7] *Палас*, нав. дело, 40—42.

уз све отпоре према старом култу, не уклања његов архитектонски оквир. Оваквим односом према античким храмовима и паганском култу не само што се веома ефикасно паралисао стари култ, већ су се до краја користиле све предности које је нудила његова дубоко укорењена локална традиција.

Пракса подизања цркава на остацима или местима старијих сакралних здања током средњег и позног византијског раздобља у свим подручјима византијског света, па и српских земаља, неупоредиво је мање проучена.

У нашој историографији о томе је по правилу бивало речи у радовима који се односе на одређена градитељска дела. У оквиру њих сачињен је преглед средњовековних споменика подигнутих на остацима старијих цркава, а разматрани су и неки од посебних аспеката те теме.[8] Међу многим разлозима њене недовољне истражености најкрупнији су недостатак писаних извора и сазнања о градитељским делима на чијим су остацима подигнуте нове цркве. То се превасходно односи на време обнове византијске власти на Балкану. Остаци на којима су изграђене неке од српских задужбина потичу или из тог доба или из слоја ранохришћанске архитектуре. Наиме, неке од цркава о чијим је траговима реч поуздано се могу везати за време византијске обнове. О времену настанка других постоје одређене претпоставке. Поуздано се може говорити о остацима базилика на којима су саграђени Богородица Љевишка, Грачаница и Старо Нагоричино.[9] Међутим, готово ништа се не зна о црквама за које би се могло претпоставити да су настале у XI веку, а на чијим је остацима, судећи по писању Стевана Првовенчаног, Немања подигао своје задужбине. Реч је о Св. Пантелејмону у Нишу — данас познатом по крајње скромним материјалним остацима — и о цркви Св. арханђела Михаила у Скопљу, потпуно непознатој.[10] Исти је случај и са Св. Ђорђем — Горгом, византијског цара Романа III Аргира, на чијем је месту краљ Милутин подигао своју задужбину.[11]

На подручју Грчке чување традиције културног места лакше је могло да премости време између катастрофе настале сеобама у VII веку и касније обнове, стога што је реч о много краћем раздобљу него у српским земљама. Добар пример за то представљао би феномен „памћења“ који објашњава назив „.επίσχοπη“ или „πίσκοπη“ уобичајен за цркве које су биле подигнуте на местима на којима су се раније налазила седишта епископија. Иако су новоизграђени храмови одреда добијали нове патроне, и до данас су они остали познати не

---

[8] Најпотпунији преглед цркава подигнутих на остацима старијих здања и литературу о њима објавили су *Ђ. Бошковић — М. Чанак-Медић*, Нека питања најстаријег раздобља Милешеве, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе Србије XV (1983) 7—22, посебно 10—14.

[9] *С. Ненадовић*, Богородица Љевишка, Београд 1963, 44—53; *Д. Панић — Г. Бабић*, Богородица Љевишка, Београд 1975, 28—33; *С. Ћурчић*, Грачаница. Историја и архитектура, Београд 1988, 43—44; *Đ. Bošković*, Deux églises de Milutin, L'art byzantin chez les Slaves, Paris 1930, 195—212.

[10] *В. Марковић*, Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији, Сремски Карловци 1920, 48—49, 22.

[11] Исто, 20; *Ђ. Бошковић*, Проблем манастира св. Ђорђа — Горга, Старинар V—VI (1956) 73—82.

по њима, већ по називу који је чувао традицију старе цркве и њеног високог ранга. Из читавог низа таквих примера довољно је поменути само неке: Епископи Мастру (Етолија), Епископи Лефкадос, Епископи Скопелу и Епископи Евританиас.[12]

Поводом речи о ранијим седиштима епископија вредна је пажње историја базилика на читавом византијском подручју, а посебно у Грчкој. По правилу, ранохришћанске и рановизантијске базилике биле су врста грађевине која је коришћена за седиште епископија. Не може се, међутим, лако рећи да ли је то био основни разлог што се базилика као тип грађевине, у различитим просторним и структурним варијантама, одржава у византијској архитектури до позних времена. Та је околност била повод да се изграде претпоставке о посебној обнови базилике у средњовизантијском времену.[13] Најновија истраживања су показала којих је размера било грађење базилика на подручју Грчке и егејских острва у средњем и позном периоду. Установљено је око стотину базилика саграђених од краја старохришћанске епохе до истека византијског доба, на читавом грчком подручју, што би говорило да није у питању обнова базилике у одређеном временском раздобљу и ограниченом територијалном оквиру, већ њено непрекинуто трајање у византијској архитектури.[14] Деветнаест од тих базилика имају и ранохришћанске, односно рановизантијске остатке.[15] Неке од тих базилика биле су и седишта епископија. У типолошком смислу, ради се о базиликама претежно мањих или средњих размера, по правилу без трансепта, а разлике међу њима у концепцији основе и у унутрашњој структури проистекле су из регионалног преношења традиције. Остављајући по страни питање о типу катедралне цркве у средњовизантијском раздобљу, треба приметити да је седиште епископа у Призрену било уз базилику саграђену у XI веку и то на остацима рановизантијске. Велики ктитор краљ Милутин, градећи своју задужбину у Призрену, само у некој мери поштује остатке те базилике. Треба опазити да уз ту цркву седиште епископије траје све до доласка Турака.

Једна од базилика саграђених у средњовизантијском периоду заслужује нарочиту пажњу у оквиру теме о традицији култа у архитектури. То је базилика Св. Ахилија на Преспи, коју цар Самуило подиже за седиште своје патријаршије.[16] Црква је посвећена изузетно уважаваном патрону, чије су мошти на Преспу пренете из Ларисе, града у којем је он био епископ.[17] Специфични облици које је добила базилика Св. Ахилија на Преспи вероватно су изграђени за потребе

---

[12] *В. Кацарос*, Η μεσοβυζαντινή βασιλική της Τολοφώνας στη λοχρική Φωκίδα, Αντίφωνον. Αφιέρομα στον καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη, Солун 1994, 591—595 (табеларни приказ).

[13] *Đ. Stričević*, La renovation du type basilical dans l'architecture ecclésiastique des pays centrales des Balkans au IXe—XIe siècles, Actes du XIIe Congrès international des études byzantines, Belgrade — Ochride 1961, 13—211.

[14] *Кацарос*, нав. дело, 588—590 (са старијом литературом).

[15] Исто, 591—595 (табеларни приказ).

[16] *Н. Муцопулос*, Η βασιλική του Αγίου Αχιλλείου στήν Πρέσπα, τόμ. Α'—Γ', Солун 1989.

[17] Византијски извори за историју народа Југославије III, Београд 1966, 83—84 *(J. Ферлуга)*.

катедралне цркве. Међутим, њен основни облик, тробродну византијску базилику у типичној схеми основног простора, треба имати у виду као пример преношења архитектонске концепције, или бар типа архитектонске концепције заједно са култом. Тај чин би код Св. Ахилија могао бити нарочито наглашен и стога што се преносе мошти светитеља, не само њихова честица, а с друге стране, и због тога што је реч о главном храму једне, у том тренутку, моћне државе. Осетна је, међутим, разлика између Св. Ахилија и базилике призренске епископије, у којој се у првој етапи задржава наслеђени тип грађевине, а у другој се занемарује, јер су очигледно преовладала нова схватања водеће архитектуре.

Преношење архитектонских облика заједно са светитељским моштима шира је појава у архитектури, па и она заслужује пажњу у оквиру ове теме. Тај вид грађења архитектонских решења има два облика. Један је непосредно уважавање и остварење основне архитектонске концепције простора према решењу на којем је изграђена претходна сакрална грађевина. Класичан пример је подизање „апостолиона", што значи цркава посвећених неком од дванаесторице апостола. Пошто су мошти тројице апостола биле похрањене у цариградској цркви Св. апостола, тај је храм постао синоним за црквену грађевину посвећену неком од Христових ученика.[18] Она је, према општем правилу, морала да има честице моштију свог патрона. Прави пример преношења облика цариградских Св. апостола у монументалну архитектуру представља Св. Марко у Венецији.[19] Многи су примери малих црквених грађевина чији би се облик, трансформисан у сведеним размерама, могао протумачити на сличан начин.

Другу страну теме представља појава преношења специфичних облика у архитектури независно од култа којем се посвећује нова грађевина. И о томе се може говорити управо на примеру цариградских Св. апостола. Позната су дела средњовизантијске црквене архитектуре чија основна концепција простора има своје изворе, највероватније, у облику цариградске цркве, а да при томе и не мора бити посвећена неком од апостола. Осим тога, реч је о грађевинама код којих се не може успоставити одређена веза са знаменитом црквом византијске престонице. То се помиње пошто се ради о архитектонским остварењима која су своју основну концепцију, по узору на цариградске Св. апостоле, стекла у време у којем се, као општеприхваћено, користи решење простора друге врсте. Исказано опажање односи се и на дела византијске архитектуре и на репрезентативна дела која настају у оквирима медитеранске романике (Св. Андрија у Перистери и јужноиталијанске цркве).

Судећи на основу познатих примера, настављање култног места у архитектури није се збивало на једнак начин. Велики је број дела средњовизантијске архитектуре у Грчкој на којима се може пратити традиција култног места. Међу њима су и познати споменици, као Протатон, најстарија црква Атоса, Митрополија у Верији, Влахерне

[18] *A. Heisenberg*, Grabeskirche und Apostelkirche, II, Die Apostelkirche in Konstantinopel, Leipzig 1908.

[19] *O. Demus*, The Church of San Marco in Venice, Washington 1960, 100.

у Арти, Дафни, Кесаријани и Богородичина црква на Наксосу, више позната као Прототрони, чије се трајање и архитектонско уобличавање може пратити кроз градитељске фазе од ранохришћанског времена, преко обнова из X и XI века, до турског доба.[20] Сваки од поменутих знаменитих споменика у Грчкој случај је за себе, што значи и посебан задатак који превазилази оквире овог рада.

На примере из старе српске архитектуре са разлогом треба усмерити већу пажњу, али не понављајући већ познато у вези са њиховим настајањем на старим местима. Нужно је макар поставити питања о ономе што до данас није разјашњено. Остављајући по страни размишљање о седишту прве рашке епископије, што је већ дуже време предмет брижљивог проучавања истраживача, треба се запитати шта је навело Стефана Немању, или личност која је радила у његово име, да остатке трикохосне грађевине у Куршумлији искористи као основу и архитектонски оквир за Богородичину цркву, једну од његових првих задужбина.[21] На неизбежно питање да ли се у Немањино време могло нешто знати о затеченој грађевини, може се само негативно одговорити. Исувише је било дуго раздобље између два датума, уз потпуну смену становништва. Хтели или не, ипак морамо закључити да је Немањи или његовом опуномоћенику било јасно да се ради о некадашњој цркви и то по основним показатељима: оријентацији према истоку, полукружној апсиди и другим пратећим елементима. Остаје као непознаница питање није ли неки посебан догађај везан за то место навео ктитора на обнову старе цркве. У неком смислу посредан одговор на то питање налази се у чињеници што је и друга Немањина задужбина подигнута у истом месту, што би говорило да је постојао сасвим одређен разлог за избор простора данашње Куршумлије за грађење тих двеју задужбина, Богородичине цркве као храма женског манастира, а Св. Николе као католикона мушког манастира.[22]

Из низа других примера о позније саграђеним црквама на остацима старијих треба издвојити Богородицу Хвостанску и пећке Св. апостоле.[23] Откривањем остатака Богородичине цркве, Савине Хвостанске епископије, установљено је да је нови храм са пуном пажњом постављен на остатке рановизантијске базилике која је била саграђена као део одређене архитектонске целине обезбеђене јаким утврђењем, можда манастира, могућег седишта црквене организације.[24]

[20] *P. M. Mylonas*, Les étapes succesives de construction du Protaton au Mont Athos, Cahiers Archaeologiques XXVIII (1979) 143—160; *П. Вокотопулос*, Η Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την δυτιχήν στερέαν Ελλάδα και την Ήπειρον, Солун 1975, 20—28; Ευρετήριον των μνημείων της Ελλάδος. τ. ΓΙ' (υπό Α. Ορλάνδου), Атина 1933, 217—218, 158; *Н. Зиас*, Πρωτόθρονη στο Χάλκι, in: Naxos, Βυζαντ.νή τέχνη στην Ελλάδα, Атина 1989, 31 и цртеж на стр. 33.

[21] *Đ. Stričević*, Églises triconques médiévales en Serbie et en Macédoine et la tradition de l'architecture paléobyzantine, Actes du XIIe Congrès international des études byzantines, Belgrade 1963, 228.

[22] *М. Чанак-Медић — Ђ. Бошковић*, Архитектура Немањиног доба I, Београд 1986, 39—52; 15—36.

[23] *В. Кораћ*, Студеница Хвостанска, Београд 1976; *исти*, Црква св. Апостола, Пећка патријаршија, Београд 1990, 26—32.

[24] *Кораћ*, Студеница Хвостанска, 81—89.

Очигледно је да су се остаци базилике могли поуздано идентификовати приликом изградње цркве у трећој деценији XIII столећа. Штавише, могуће је да је северни анекс у облику једнобродне цркве стајао у том тренутку високо над земљом. Богородичина црква Савине епископије по концепцији простора припада већ изграђеном решењу рашке сакралне архитектуре. Исто се може рећи за пећке Св. апостоле. План је рашки, што значи да остаци затеченог старијег храма нису битно утицали на нову грађевину.

Без писаних натовештаја о разлозима за избор места на којем ће бити саграђени и Богородичина црква у Хвосну и Св. апостоли у Пећи, треба имати у виду праксу која је забележена на подручју Грчке, а која се односи на разлог за избор затечене култне грађевине као основ за подизање новог храма. На месту на којем је саграђена Богородичина црква, мала крипта у олтарском простору — с обзиром на димензије, можда само εγκαίνιον, односно confessio — била је сигуран знак да се радило о посвећеном месту, о некадашњем олтару, што је говорило да су се ту морале налазити честице светих моштију, другим речима — да је поуздано био у питању храм.[25] Осим полукружне апсиде на источној страни, што је поменуто поводом триконхосне цркве у Куршумлији, подаци о реликвијама на месту олтарске трпезе чинили су доказе о традицији култног места. Вероватно је из истих разлога донета одлука о избору места за изградњу пећких Св. апостола.

Иако је изван хронолошких оквира теме, треба поменути и градитељско дело највећег ктитора средњовековне Србије, краља Милутина. Међу многим његовим делима највреднија остварења су настала на мање или више очуваним остацима старијих цркава. Хиландар је у целини обновљен,[26] нема података који би говорили да је претходни католикон у ма којој мери утицао на нову цркву. Богородица Љевишка, Старо Нагоричино и Грачаница најрепрезентативнији су примери обнове на старом освећеном месту у архитектури тадашњег византијског света. Карактеристично је да су нове концепције биле одлучујуће у грађењу нових храмова. За разлику од обнова у ранијим временима, код којих је било примера настављања затечених концепција, посебно код базилика, обнове краља Милутина говоре о концепцијама за које се може рећи да обележавају схватања својствена позновизантијској архитектури. Добар пример је призренска Богородица Љевишка.[27] Уз све поштовање затечене грађевине, нова концепција остварена је у целини.

У градитељском делу краља Милутина одражава се сасвим одређен однос према затеченим сакралним грађевинама, однос који подразумева поштовање и бригу за оно што је остало од претходника. Тај однос према светињи места, својствен средњовековном духовном свету, исказиван у књижевним текстовима и у повељама, садржан је и у Светостефанској (Бањској) хрисовуљи краља Милутина: „... и

[25] Исто, 85—86.

[26] Ђ. *Бошковић*, Манастир Хиландар. Саборна црква. Архитектура, Београд 1992.

[27] *Ненадовић*, Богородица Љевишка, 67—101.

опет молим, старе као оце, средње као браћу, млађе као синове, да не буду злотвори ни разоритељи светога места овог, већ, напротив, саздатељи и савршитељи, као што се и ми старасмо за живота нашега да недовршена и порушена здања (и прилоге) светих мојих прародитеља и родитеља, и рода нашега сазидамо и довршимо ...“[28]

Marica Šuput

THE CONTINUITY OF THE CULT PLACE IN ARCHITECTURE IN SERBIAN LANDS AND THE BYZANTINE WORLD

A considerable number of medieval churches in Serbia, and also in the Byzantine world, erected over the remains of older religious buildings, attest to the significance of the veneration of a former cult place.

The incorporation of Christian cult edifices into antique pagan temples is cited as an example of the respect paid to the tradition of a cult place. Besides this, we have also made mention of the fact that Christian places of worship were established in the famous antique temples in Athens. In the aforementioned alterations, the similarity between the new and former patron was looked for. In this way, in making use of the old temple, the old cult was successfully paralized. In the mid-Byzantine period, in the selection of the location of a new church the respect for an old cult place was widespread both in Serbian and in Byzantine architecture. That custom was invested with the dual meaning. According to one, the cult place was respected in itself, so that over the existing remains of an old temple a new one was erected on the basis of the concept prevailing at that time. According to the other, the existing architectural remains to a smaller or greater degree made an impact on the conception of the new edifice. This especially pertains to several Byzantine basilicas built on the territory of Greece. In this paper we have also pointed to the examples from Serbian architecture in which the partial adaptation of new concepts to existing remains is noticeable, as well as to those instances when construction was independent of the forms of former edifices.

[28] *Д. Богдановић*, Повеље о земљама и задужбинама Косова, Задужбине Косова, Београд 1987, 322.

Зборник радова Византолошког института XXXVI, 1997.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXVI, 1997

УДК 711.424.032.7/.033.2(497.16—21 : 262.3)

ВОЈИСЛАВ КОРАЋ

МАРТИНИЋИ, СРЕДЊОВЕКОВНА ТРАНСПОЗИЦИЈА КОНЦЕПЦИЈЕ АНТИЧКОГ ГРАДА

Настајање средњовековних градова на подручјима која су припадала Источном римском царству једна је од оних тема које ће остати трајан предмет истраживања. Подједнако је занимљива за историју архитектуре, историју градитељства, политичку историју, историју цивилизације. Основно је питање, када се ради о граду у ширем смислу, који није само утврђење, већ се у њему живи у неком опсегу, да ли је у питању континуитет или настајање новог на остацима затеченог или грађење новог на земљишту на коме није било видљивих остатака претходног насеља. Три могуће околности у којима се образују средњовековни градови отварају различите путеве у потрази за стварним историјским развитком свих оних области материјалне и духовне културе које се укључују у профил града.

Која су нам досадашња сазнања? Рекло би се да најновија искуства говоре да су за изградњу онога што је било потребно важним политичким и административним средиштима бирани затечени остаци претходних, што значи касноантичких или рановизантијских градова. Верујемо да ће будућа истраживања разјаснити и разлоге за такав избор и утицај тога избора на укупан лик новог града.

Посебну су пажњу привлачили, и данас привлаче, они градови у којима од раног средњег века до данас траје живот, а чији је положај, у начелу, могао обезбедити континуитет у раздобљу после Велике сеобе. За нас је вредно пажње неколико приморских градова, номинално под византијском влашћу (Улцињ, Бар, Котор, Дубровник). Дуготрајне недоумице око стварног настанка тих градова умањили су најновији археолошки налази. Постало је извесно да су Котор и Дубровник постојали у касноантичком времену. Сазнања о њиховом изгледу остала су скромна; континуирани живот је истрајно мењао лик града.

О Котору раног средњег века могла би се изградити само сиромашна слика, у неколико црта. За катедралну цркву служила је рановизантијска базилика, на чијим је темељима подигнута, почетком XIII века, црква Св. Марије („Св. Марија од реке"). Такође су постојали мартиријум св. Трифуна и Горњи град, рано поменут, археолош-

ки непознат. Морао је настати заједно са првим насељем поред мора, да би обезбедио опстанак томе насељу.[1] Једнако су скромни подаци о Дубровнику: зграде на брдашцу изнад мора, залив на месту данашњег Страдуна и можда неко утврђење на копненој страни залива.[2] Сазнања о Старом Бару: положај на највишем делу брда и недовољно одређени материјални остаци.[3]

Неизоставно се мора имати у виду Драч, то важно приморско место на источној обали Јадрана кроз цео средњи век. Град није открио много од своје средњовековне слике.[4]

Значење и вредност открића у Мартинићима у томе је што је град заснован у средњем веку, приближно у време такозване македонске обнове, на земљишту на коме није било никаквих грађевина, и што у току његовог трајања приближно до краја XII века нису на првобитним грађевинама подизане нове. То је град у коме не постоје два археолошка слоја.

Истраживања мартинићке Градине су сразмерно дуго трајала због оскудице у новцу. Већ су прва открића омогућила да се размишља о граду који је подигнут у раном средњем веку, али који у битним одредницама преноси античку традицију у средњовековно градоградитељство.[5]

Шта одређује време настанка и трајања града и његов лик?

Био би то следећи збир чињеница и претпоставки које се на тим чињеницама могу изградити са добрим разлозима: шири и ужи географски положај и природа тла на којем је град подигнут и подручје које га непосредно окружује, облик утврђења и његове особености, архитектонска и стилска обележја базилике у граду, покретни предмети материјалне културе и, најзад, концепција целине, која налази време између антике и средњег века.

Град је подигнут на ивици долине реке Зете, приближно два сата хода узводно од њеног ушћа у Морачу, где се налазе остаци

---

[1] За мартиријум св. Трифуна видети: *J. Martinović*, Prolegomena za problem prvobitne crkve sv. Tripuna u Kotoru, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 30, Split 1990, 5—29. О првобитној катедралној цркви Котора *М. Чанак-Medић*, Света Марија у Котору, Архитектура Немањиног доба II, Цркве у Полимљу и на Приморју, Београд 1989, 208 sq., са претходном литературом.

[2] Cf. *I. Stevović*, „Prospetto della citta di Ragusa", Нови извор за најранију историју византијског Дубровника, Зборник радова Византолошког института 29/30 (1991) 137—154, са старијом литературом.

[3] Cf. *Ђ. Бошковић*, Стари Бар, Београд 1962, 195 sq.

[4] Драч је захваљујући свом изузетном положају био град дуге историје. Познати су његови археолошки слојеви; међутим, не изгледа да се поуздано могу установити размере и природа касноантичког или рановизантијског удела у градитељској историји града. Cf. *A. Ducellier*, La façade maritime de l'Albanie au Moyen Age, Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle, Thessaloniki 1981, s.v. Durazzo; *J. Ферлуга*, Драч и његова област од VII до почетка XIII века, Глас САНУ CCCXLIII (1986) 65—130, passim; *В. Поповић*, Албанија у касној антици, Илири и Албанци, Научни скупови САНУ XXXIX (Београд 1988) 201—302.

[5] Cf. два кратка претходна извештаја: *V. Korać*, L'architecture du Haut Moyen Age en Dioclée et Zeta. Programme de répartition des espaces et origine des formes, Balcanoslavica 5 (1976) 155—172; ibidem in: *V. Korać*, Између Византије и Запада, Одабране студије о архитектури, Београд 1987, 30—31; *idem*, Gradina à Martinići prés de Spuž (au Monténégro), Balcanoslavica 7 (1978) 39—47.

античке Дукље. Положај очигледно није случајно изабран. Наш град се нашао на правцу саобраћајнице која је била важна почевши од античких времена, а вероватно и раније. Био је то правац од Скадра, поред Скадарског језера, на Дукљу и даље долином Зете према северозападу. У долини Зете га потврђују антички налази. Логичан је у стратегијском смислу.[6] Паралелан је са јадранском обалом, дуж које су копнени путеви били изузетно тешки, могући само у парцијалним растојањима. Скадарско језеро и ток Зете по природним својствима су представљали једини правац лаког или бар подношљивог кретања и људи и стоке. Додатна, и то посебна, стратегијска вредност тога правца настајала је у временима двоструке власти на ширем подручју. Градови на обали су били под номиналном влашћу Царства. И без правог дејства те власти положај им је омогућивао безбедност, што значи и самосталност и у временима немира или друге власти у залеђу. Та друга власт у залеђу — у овом случају је то била дукљанска држава — најповољнијом комуникацијом, готово и једином могућом, упоредном са туђом и недоступном обалом, одржавала је везе међу својим војничким и привредним средиштима.

Место за град је нађено уз руб проширеног и плодног дела речне долине, што неће бити случајно, а упућује на закључак о природи привређивања на коју се град усмерава. Уз друге, сличне локације, као што су Стон, а вероватно и Ошље, смели бисмо претпоставити да је реч бар о знацима који говоре о привредном и стратегијском усмерењу западне српске државе.

Са једнаком пажњом је изабран непосредан положај града. Градским зидом је оивичена горња неправилна површина камене косе што се уздиже на североисточној страни равнице, на левој обали Зете. Висинска разлика између прилаза граду и његове површине није велика, али стеновито брдо на коме стоје остаци града представља изузетно повољну природну заштиту свега онога што је било саграђено на његовој горњој површини. По физичкој природи земљишта на којем је постављен, град се нашао између античке и средњовековне праксе. Природна заштита му је тражена у већој мери него што је то рађено код касноантичких и рановизантијских градова. Међутим, сам положај уз плодну речну долину и традиционалну саобраћајницу далеко је од класичне средњовековне топографије утврђених средишта власти.

Према утврђеним материјалним остацима, град чине површина омеђена бедемом и градитељска целина и црква уз њу, изграђени на делу заштићеног земљишта. Да би се град што боље разумео, потребно је засебно представити бедем, са свим његовим деловима и обележјима, и грађевине у граду.

Са основом неправилног облика, наметнутог конфигурацијом тла, мартинићка Градина би се по размерама уврстила у градове средње величине, било да се пореди са рановизантијским било са познијим средњовековним градовима. Највећа дужина, у основи, приближно у

---

[6] Cf. K. *Miller*, Itineraria Romana, Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana, Stuttgart 1916, 469—470. Видети такође *Поповић*, op cit., Fig. 1.

правцу запад—исток, износи око 210 m. Средња ширина је око 135 m, а најповољнија, у правцу југ—север, 190 m. Површина изграђеног дела, који претежно покрива земљиште највише коте, има приближне мере 40×35 m. Земљиште града је оивичено тако да је рељеф тла искоришћен на изузетно повољан начин. Обезбеђен је повољан приступ главном улазу, остварена добра веза са извором испод града и насељем на домаку тога извора, а најважнији део целине је добио доминантан положај.

Сви зидови су грађени од локалног материјала, притесаног камена и малтера.

Обимни зид једнако је грађен по целој дужини, у истој ширини, од приближно 5 стопа (cca 1,50 m). Куле и друга ојачања зидова у конструктивном смислу су део бедема. Улази и куле чине особена обележја града. Главни улаз (porta principalis), на северној страни, образован је тако што су широка врата изграђена између двеју полукружних кула, једнаких и симетрично постављених. Куле су у целини истурене према спољној страни, што значи — у геометријском смислу ослоњене на спољње лице бедема. Сличан је улаз имао, изгледа, Стари Бар, у бедему којим је био уоквирен старији део града[7] (Бошковић, Стари Бар, објекат 112). Једна полукружна кула је постављена на северној страни, на око 15 m од главног улаза, на месту на којем бедем под великим углом савија према југозападној страни. Тој је кули намењен увид у део бедема према главном улазу и одговарајућем делу северозападног дела бедема.

Смишљено и брижљиво је обезбеђен приступ главном улазу. Стаза се може опазити између громада природних стена којима је покривена падина испод капије. Вођена је тако да се капији прилази десном незаштићеном страном окренутом према бедему. По том начелу нападач је принуђен да десном руком држи штит, а леву мора да користи за руковање оружјем. Начело је забележено код Витрувија, а познато је такође из праксе старих словенских утврђења.[8] До стазе се лако стизало из поља испод града, као и са стране окренуте према суседном горју.

Две полукружне куле изграђене су на североисточном бедему, који се нашао на лакшем прилазу граду. Све су полукружне куле сличних облика и сличних мера.

Улаз на источној страни (тачније, нешто према југу, што значи на југоисточној страни) има особен облик. Сам улаз, осетно ужи од главног улаза, има, на спољној страни, симетрично постављене, једнаке зидове, који личе на издужене контрфоре. Зидови су прикључени бедему под правим углом. Носили су или свод или дрвену платформу, на којој је могла да дејствује одбрана. Прилаз капији је могућ и поред великог пада терена. Функционални смисао тога улаза је непосредна веза са насељем испод града, а вероватно и са извором који се налази у непосредној близини.

---

[7] Cf. *Бошковић*, Стари Бар, 74—79, објекат 112.

[8] *Marcus Vitruvius Pollio*, De Architectura Libri Decem, preveo M. Lopac, ed. „Svjetlost" Sarajevo 1990, стр. 21.

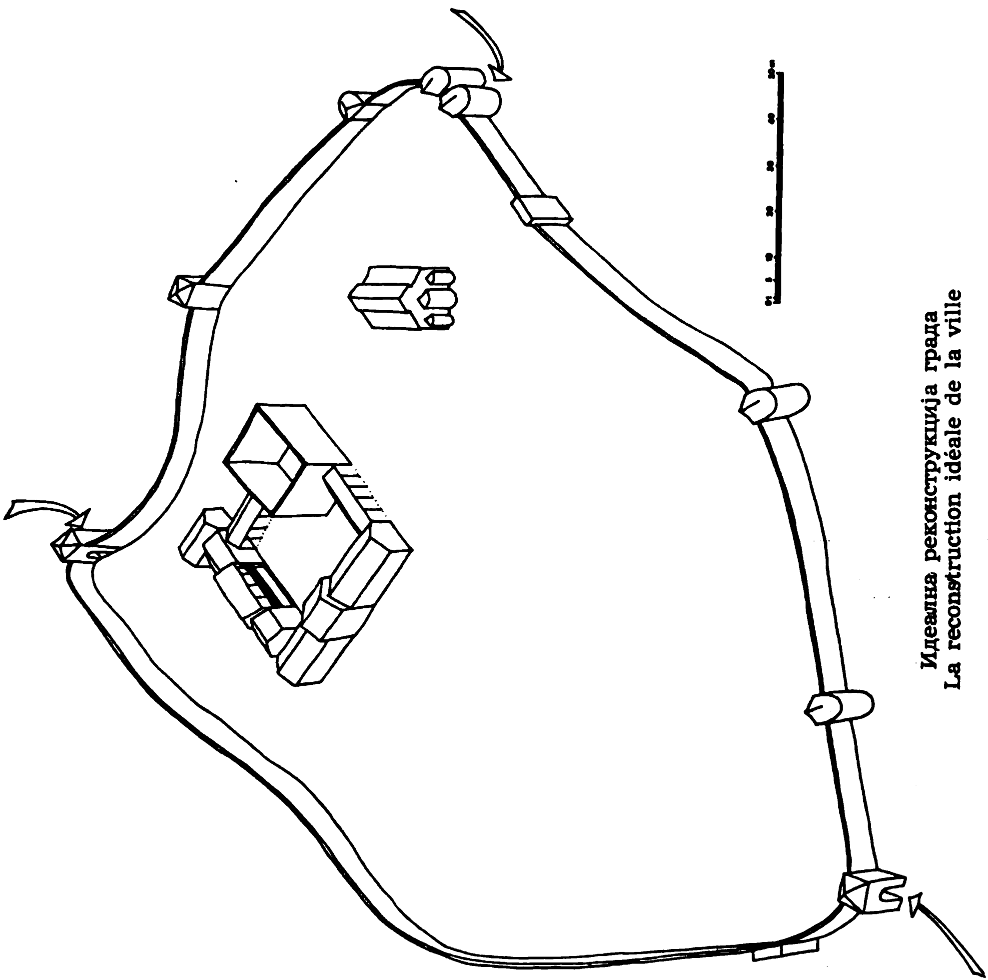

Идеална реконструкција града
La reconstruction idéale de la ville

Улаз на западној страни града налази се на месту на коме бедем прави оштар заокрет према источној страни. Улаз је, посматран у основи, на самом врху заокрета. Изграђен је потпуно слично источном улазу. Спољни оквир капије чине два јака зида управна на улаз, повезана са бедемом. Његов горњи део треба замислити слично конструкцији изнад источног улаза.

На западном бедему, између капије и полукружне куле постављена је кула квадратне основе, саграђена истовремено са бедемом. По дебљини зидова и укупној површини потпуно је слична конструкцијама испред улаза на источној и западној страни.

Особено ојачање одбрамбене намене бедема представљају додаци са спољне стране у дебљини бедема, у основи слични контрфорима испред двају улаза. Једно такво ојачање је саграђено уз североисточни бедем, на приближно 21 m од главног улаза, а друго на 17,5 m јужно од источног улаза. Намена двају ојачања, на којима су се морале налазити неке платформе, била је да замене куле у контроли мање угрожених делова бедема.

Растојања међу спољним ојачањима бедема нису једнака, била су очигледно одређена према степену угрожености бедема. Јужни бедем је саграђен на земљишту које је једва дозвољавало да се приђе граду, па су изостала спољна ојачања. На другим деловима бедема одстојања међу кулама и контрфорима су прилагођена и земљишту испред бедема и правцу пружања бедема. Растојања међу двема тачкама спољне бочне заштите не прелазе меру коју одређују средства одбране. О томе се очигледно водило рачуна, према традиционалној пракси, такође забележеној већ код Витрувија.[9]

У студијској реконструкцији висина бедема је предложена у складу са дебљином зида. Износила би 5×5 стопа (око 7,5 m), а висина спољних ојачања — кула и контрфора — била би већа приближно за трећину те мере.

Појава кула полукружног чела улази у ред млађег, развијенијег схватања истурене заштите бедема. Куле правоугаоне основе ближе су старијем схватању исте компоненте одбране. Његови ће извори бити у хеленистичкој традицији која се пренела у византијску архитектуру. Сасвим особено је грађење контрфора на бочним странама улаза. Под претпоставком да су на челу контрфора грађене капије, добиле би се куле кроз које се улазило у простор града. У мартинићкој Градини нису нађени одговарајући трагови. Једина слична решења су позната у византијској архитектури у Грчкој, и то уз манастирске целине, по правилу у склопу заштите улаза. Репрезентативна остварења начела дубоких контрфора садрже се у низу добро познатих светогорских пиргова. Треба, међутим, приметити да нису познате паралеле за контрфоре прислоњене уз бедем дужом страном.[10]

Целина одбрамбених постројења мартинићког града заснована је на поузданом познавању одбрамбене вештине и градитељског заната, о чему сведоче општа концепција и доследно одржани облици и мере битних елемената целине.

---

[9] Ibidem, 20.

[10] Cf. *А. Орландос*, Μιοναστηριακὴ 'αρχιτεκτονική, 'Αθῆναι 1958, passim.

Једине грађевине чији су остаци откривени на унутрашњем простору града, смештене на његов највиши, заравњени део, образовале су целину у основи правоугаоника. Положај у граду и начин на који су грађевине груписане био је разлог што је у првом извештају о истраживањима саопштена мисао да је та целина у граду саграђена по угледу на форум недалеке античке Дукље.[11] Форум се увек опажао и у потпуно разрушеном граду. Обликом и размерама се представљао као његов најважнији део. Без обзира на могућа, свакако скромна сазнања оних који су планирали мартинићки град, Дукљу као узор, пре света њен форум, не треба искључити ни из будућих размишљања. У мартинићком граду остаци грађевина сасвим скромно су се очували. Све су правоугаоне основе. Дебљина зидова и укупан материјал у рушевинама ограничили су, у поступку студијске реконструкције, инверзне пројектовању, размере елевације. Стога су, у идеалној реконструкцији, били могући једна или две етаже. Геометријски поуздано постављени зидови и остаци подне конструкције говоре да је реч о зградама за становање. Место и укупан склоп зграда могу да нас определе једино за закључак да та целина представља палату. У студијској реконструкцији искоришћена је могућност, врло вероватна, да се зграде међусобно повежу тремовима.

Археолошка сазнања, иако скромна, показала су да тај унутрашњи, највиши део града није био утврђен. То је био разлог што је остатак изузетно масивног зида на углу који затвара правоугаони габарит земљишта палате оцењен као остатак самосталног утврђења у облику проширене куле. Назовимо је пиргом.

Базилика, која је и била повод за укупна истраживања у Мартинићима, постављена је уз површину на којој је изграђена палата. На површини палате за њу није било места. Сем тога, базилика је морала да има праву оријентацију, што је представљало тешкоћу више у избору места.

Развијен програм простора у сразмерно скромним размерама чини базилику изузетним спомеником свога времена. И њен главни део, наос и олтар, и додатни делови, баптистеријум, параклис, припрата, сведоче о великим амбицијама поручиоца. Прави извори се могу тражити или у великим ранохришћанским базиликама или у некој од оних, у водећим метрополама хришћанског света, у којима се продужила просторна схема великих хришћанских храмова. Грчки и латински натпис, на епистилиону, говоре о цркви посвећеној арханђелу Михаилу. Средиште култа је добро познато, а грчки натпис одређује настанак базилике у неко од времена јурисдикције драчке митрополије. Друкчије би се његова појава тешко могла објаснити. Камени рељефни украс има паралеле у которском и дубровачком сличном рељефу. Међутим, није поуздано одређено време тих рељефа, а вероватне радионице су остале неутврђене.

Још једна околност упућује на закључак да су замисао и грађење мартинићког града били ослоњени на античку традицију. То

[11] Cf. *P. Sticotti*, Die römische Stadt Doclea in Montenegro, Wien 1913, план града.

је окружење места античким остацима, који су и данас видљиви не само на ширем подручју зетске долине већ и у непосредном суседству града.[12] Знатна је била и употреба античких сполија у подизању нових грађевина. Велика архитравна греда је затечена на главном улазу, профилисани архитрави су употребљени за постоља олтарских преграда у базилици, а импост капители, обрнути, постављени су за базе циборијума. Античког порекла су и стубови циборијума. Међутим, треба нагласити да су античке сполије, колико се бар могло установити, коришћене искључиво као грађевински материјал.

Изложени подаци чине уверљивом претпоставку да је мартинићки град израз трансформисане концепције касноантичког или рановизантијског града. Транспозиција, у суштини другчије схватање онога што је антички град оставио у наслеђе, као последица другчијег начина живљења, на нашем примеру се боље опажа него код градова који су имали континуитет живљења, са пратећим променама. Ако се чак изостави положај као једно од обележја традиције, зато што би се могао и другчије тумачити, постоје елементи који упућују на непосредно преузимање узора — на пример, капије пројектоване по традиционалној схеми каструма. У мартинићком граду је изостављена четврта капија јер би се нашла на положају на којем не би ни била коришћена. О бедему и кулама као непосредном настављању традиционалних решења било је речи. Треба једино нагласити високо занатско образовање пројектаната и града и базилике. Уз зидове грубе грађе, рустичне, како се то обично каже, ритам облика и мера је беспрекоран, што се може рећи и за низ других раносредњовековних грађевина на подручју које на непосредан или посредан начин стоји у вези са византијским светом.

У замишљеној панорами града истаћи ће се његов горњи део покривен зградама. Лако је закључити да би нас та панорама поставила пред класичну слику акрополиса, неизоставног мотива свих градова почевши од грчке антике. У том погледу мартинићки град саопштава битну промену. Његов акрополис је збир зграда које чине палату, а остала, нижа, градска површина није била покривена трајним насељем, већ је, највероватније, била коришћена, па и припремљена, за рефугијум (прибежиште, у српским изворима). Према томе, из традиционалног града настао је палата-град, или град-палата, који трајно настањује водећи друштвени слој. Насеље становништва које не припада томе слоју образовало се дубоко испод града. Сва је прилика да су становници били првенствено занатлије и трговци.

Време настанка је непосредно повезано са идентификацијом града, његовог имена. У стручној литератури се већ нашла претпоставка да је у питању Порфирогенитова Лонтодокла.[13] Шафарик и Скок су били мишљења да други део речи потиче од грчког назива Дукље, па би се наречени град налазио у близини античке Дукље (Doclea-е). Мартинићки град и јесте у близини Дукље, а образовао се из античке градоградитељске традиције.

[12] Cf. *С. Млакар*, Нека теренска испитивања у околини Дукље у Црној Гори, Старинар НС XI (1960) 215—224.

[13] Cf. напомену (supra) 5, Balcanoslavica 7, стр. 42.

Vojislav Korać

MARTINIĆI, UNE TRANSPOSITION MÉDIÉVALE DE LA CONCEPTION DE LA VILLE ANTIQUE

Le nom Martinići désigne aujourd'hui les vestiges d'une ville reposant sur la rive gauche de la Zeta, à deux heures de marches de l'antique Dioclée (Doclea) au Monténégro. Cette ville ne porte en fait aucun nom, et Martinici est un nom emprunté au village le plus proche. L'auteur de cet article a entrepris il y a vingt ans une investigation archéologique sur ce site où n'apparaissaient que quelques maigres vestiges par endroits. Il n'existe aucune donnée écrite sur cette ville. Une légende locale la lie de façon imprécise au moyen âge. Sa seule position, le long d'un champ fertile en bordure de la rivière, sur la voie romaine Scodra, Doclea, Anderba, incitait à s'intéresser à ce site. La raison directe ayant amené le début des travaux recherches fut la découverte fortuite d'un petit fragment en pierre avec relief suggérant le haut moyen âge. Les tout premiers résultats ont montré que les recherches entreprises étaient justifiées. Les travaux de dégagement ont notamment mis au jour les vestiges d'une basilique du haut moyen âge. L'étude des vestiges de la ville n'a toutefois avancé que lentement, et avec de longues interruptions, en raison du manque de moyens financiers. Les travaux effectués jusqu'à présent permettent néanmoins de communiquer certains données importantes sur cette ville. Entre temps seules quelques brèves informations ont été publiées (cf. n. 5). On travaille également à la préparation d'une monographie qui présentera l'ensemble des trouvailles. Le présent travail a été écrit dans l'intention d'apporter une contribution aux résultats d'ensemble de la deuxième conférence des byzantinistes yougoslaves.

Comme l'annonce le titre même de cet article il s'agit d'une ville érigée au moyen âge, en reprenant dans ses composantes principales des éléments de la tradition antique, ainsi transposés dans la construction urbaine médiévale. Cette ville a été fondée approximativement à l'époque de la renaissance macédonienne, sur un terrain où n'existait aucune forteresse ou agglomération antérieure, et la vie s'y arrête au XIIème siècle.

La localisation de cette ville à mi-chemin entre la période antique et le moyen âge se voit confirmée par les faits suivants et les suppositions qu'il est permis d'en tirer: sa position géographique, sur un plan large ou plus étroit, et la nature du terrain sur lequel elle a été érigée, la région constituant son entourage directe, la forme des fortifications et leurs particularités, les caractéristiques architecturales de la basilique érigée dans la ville, sa conception d'ensemble. Le cadre chronologique correspondant se voit confirmé par les objets mobiles de la culture matérielle.

L'emplacement de la ville n'a pas été choisi de façon fortuite. Elle a été érigée à proximité de l'axe de communication mentionné, assurément utilisé à l'époque antique, et vraisemblablement même à une époque encore antérieure. Son tracé s'avère très propice puisqu'il

emprunte la plaine ou les vallées parallèles au littoral adriatique qui, dans les époques de crise, constituait une voie de communication peu sûre. Ceci est tout particulièrement valable aux époques où le littoral et l'arrièrepays n'était pas aux mains du même occupant, comme cela était le cas au début du moyen âge, lorsque ce territoire voit la formation des premiers Etats serbes, alors que les villes du littoral étaient toujours sous l'autorité byzantine. La présence de fertile plaine voisine de la Zeta assurait une base économique à la vie de la ville, ce qui était peut-être également valable pour les époques antérieures. Le site même de cette ville a été choisi de façon très attentive. Elle a été érigée en bordure d'une plaine sur une petite hauteur rocheuse, en rendant les abords difficiles d'accès, alors que l'approche de l'entrée principale, dissimulée par des rochers, imposait aux assaillants d'exposer leur flanc droit, non protégé, aux défenseurs juchés sur les remparts, conformément au principe noté par Virtruve. Le rempart protégeant la ville présente un plan de forme irrégulière et allongée, adapté au terrain, tout comme les villes de l'époque paléobyzantine et, dans une plus large mesure, de l'époque antique tardive. Le respect de la tradition antique à Martinici est de même indéniablement attesté par la construction du rempart, la conception des quatre portes, dont l'une n'a pas été ouverte car elle aurait donné sur un secteur inaccessible du terrain, ainsi que la disposition attentive des renforts de soutènement. On note parmi ceux-ci deux types caractéristiques en forme de contreforts doublés ou de mur de masse identique adossés au rempart pour lesquels seuls les fortifications des monastères byzantins (Orlandos, Monastiriaki...) offrent de véritables analogies.

La zone la plus élevée de l'espace intérieur de la ville, visiblement aplanie, était destinée à l'habitation; Il est possible ici de reconstruire un vaste palais et un ouvrage fortifié isolé, un pyrgos.

A proximité de l'emplacement du palais s'élevait la basilique de dimensions proportionnellement modestes, mais présentant un schéma spatial exceptionnellement développé. L'épistilion de la clôture d'autel portait des inscriptions en grec et en latin. L'aspect d'ensemble de la ville est complété par les traces archéologiques d'une agglomération. L'espace libre à l'intérieur de l'aire défendue par les remparts servait vraisemblablement de refuge pour la population environnante. Nous pourrions ainsi reconstruire cet ensemble comme un important centre administratif se présentant sous forme d'une ville-palais.

Il est impossible de donner un nom sûr à cette ville. Toutefois, il est certain qu'il s'agit d'une des villes serbes de Dioclée mentionnées par Constantin Porphyrogénète.

Зборник радова Византолошког института XXXVI, 1997.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXVI, 1997

УДК 949.5.02 : 949.7(093/094)

СРЂАН ПИРИВАТРИЋ

ВИЗАНТИЈСКА ТЕМА МОРАВА И „МОРАВИЈЕ" КОНСТАНТИНА VII ПОРФИРОГЕНИТА

У недавно објављеном каталогу византијских печата из Дамбартон Оукса и Музеја Фог налази се и један који су издавачи Џон Незбит и Никола Икономидис, према натпису са реверса, приписали неком Адралесту Диогену, протоспатару и стратегу Мораве. Предложено тумачење натписа гласи: „Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) τῷ σῷ [δ]ούλ(ῳ) 'Αδραλέ[σ]τ(ῳ) β(ασιλικῷ) (πρωτο)σπαθ[α]ρ(ίῳ) (καὶ) στρατη[γ]ῷ Μοράβα [τ(ῷ)] Διογέ[ν]η".[1] Приређивачи су ову реконструкцију, упутивши на најважније изворе, пропратили коментаром који је, с обзиром на природу публикације, из разумљивих разлога невеликог обима. Важност новопронађеног извора обавезује на нешто опширније напомене, које ће овом приликом бити изложене.

Име Адралеста Диогена познато је из наративних извора и среће се у списима Лава Ђакона и Јована Скилице. Припадао је познатој византијској породици Диогена, а био је и нећак Варде Фоке, синовца цара Нићифора II Фоке (963—969). Када се, после смрти цара Нићифора 10. децембра 969. године, исти Варда Фока заверио против његовог убице и наследника Јована Цимискија (969—976), и лета 970. прогласио за цара у Цезарији, Адралест Диоген је био међу претендентовим присталицама. Још пре коначне пропасти побуне, напустио је узурпатора и пришао новом цару Јовану Цимискију.[2] Код Лава Ђакона је споменут као патрикије.[3] Могуће да му је ниже достојанство протоспатара, са којим се помиње на печату, додељено због учешћа у побуни. Не би требало сумњати да је Диоген са печата исти онај кога помињу Јован Скилица и Лав Ђакон. Извори не знају за било ког припадника

---

[1] Catalogue of Byzantine seals at Dumbarton Oaks in the Fogg Museum of Art, vol. 1, ed. *J. Nesbitt* and *N. Oikonomides*, Washington 1991, 195. Представу светог Димитрија, која се налази на аверсу, издавачи нису посебно коментарисали.

[2] Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum, rec. *H. Thurn*, Berolini 1973, 292. 39—46. (ὁ Διογένης 'Αδράλεστος).

[3] Leonis Diaconi Caloënsis Historiae libri decem, rec. *C. B. Hase*, Bonnae 1828, 120. 13—14 ('Ανδραλέστος ὁ Πατρίκιος).

фамилије Диогена са истим именом. Остаје питање где се налазила тема Морава и када је Адралест Диоген могао бити њен стратег.

Када је 1040. године побегао из Цариграда, Петар Одељан је, према Јовану Скилици, лутајући Бугарском и подбуњујући народ, стигао до Мораве и Београда — „тврђава (τὰ φρούρια) Паноније које леже на супротној страни Дунава и суседне су краљу Турске".[4] Ова вест Скилице је делом непрецизна, јер је појму античке Паноније неоправдано придодата десна обала Дунава низводно од Београда. Ако се остави по страни ова мање важна примедба, помињање тврђаве Мораве прилично прецизно лоцира и седиште истоимене теме на десну обалу Дунава.

Рат који је Јован Цимискије водио против Руса у Бугарској завршен је лета 971. године потпуном победом. Руски кнез Свјатослав морао је са остацима своје војске да напусти Балкан, док је бугарски цар Борис, заробљен у току борби за Преслав, одведен у Цариград, јавно десигниран и потом, као магистар, уведен у дворске достојанственике византијског цара. Бугарско царство је тако престало да постоји.[5]

Међутим, судбина територија на којима се оно простирало била је различита. Пад престонице и владара, наравно, сам по себи није значио војничко запоседање целокупног подручја бившег бугарског царства. Ратовање се уосталом одвијало искључиво на североистоку земље. О бављењу византијске војске после одлучне битке за Доростол у лето 971. наративни извори саопштавају веома мало. Забележен је само податак да се Јован Цимискије, с јесени 971. године, пре него што се у тријумфу вратио у престоницу, ‚побринуо за утврђења и градове на обали Дунава, и снабдео их посадама".[6]

О устројавању византијске власти у освојеним областима Бугарске знатно су одређенији подаци Ескоријалског тактикона, списка тематских чиновника, за који се верује да је настао у време цара Јована Цимискија, између 971. и 975.[7] У њему се помињу Месопотамија Запада (налазила се у делти Дунава), Доростол, Јованопољ (Велики Преслав) и Боруи (дан. Стара Загора), Нови Стримон и Драгувитија.[8] Дакле, према овом списку, у византијски

---

[4] Scyl. 409. 91—93. Уп. и Византијски извори за историју народа Југославије III, Београд 1966, 141—143, где је уз српски превод Јадрана Ферлуге донет и опширан коментар.

[5] О походу Јована I на Бугарску в. сажет приказ Г. Острогорског у Историји Византије, Београд 1981[4], 281—282; такође и опширно излагање В. Златарског у История на българската държава прѣзъ срѣднитѣ вѣкове, т. I, ч. 2, София 1927, 605—632.

[6] Scylitzes, 310. 51—53.

[7] Овај извор прворазредне важности пронашао је и објавио *N. Oikonomidès*, Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, Paris 1972, 255—277; за датовање в. 258—262. Уп. и *V. Tăpkova—Zaimova*, Les frontières occidentales des territories conquis par Tzimiscès, Studia Balcanica 10 (1975) 113—117; *Д. Стоименов*, Временна византийска военна администрация в българските земи (971—987/989), ГСУ, Нцсвп „Иван Дуйчев", том 82 (2) 1988, 39—66.

[8] Cf. *Oikonomidès*, Listes, 265—269, 354, 355, 357, 362, 363.

војно-административни систем укључени су само североисточни делови некадашњег бугарског царства, са изузетком неких, обимом невеликих, територија у широј околини Солуна и Хадријанопоља, за које се ex silentio, јер их нема у ранијим тематским листама, може сматрати да су били под бугарском влашћу (Драгувитија и можда Нови Стримон). Требало би допустити могућност да су византијске трупе поселе још нека утврђења која су лежала на западу од набројаних, и то у време пошто је поменути списак тема већ био састављен, па их из тог разлога не налазимо у њему. Оваква претпоставка у сагласности је са предложеним датирањем Тактикона, у године између 971. и 975.[9]

Да има места веровању како освајање Бугарске није окончано царевим повратком у престоницу 971. године показује и анонимни спис такозваног Попа Дукљанина. Иако настао знатно касније од времена о коме је овде реч, Дукљанинов Летопис иза свих невероватних генеалогија и измишљотина садржи једну, иако уопштену, у знатној мери веродостојну историјску матрицу.[10]

„У то вријеме“ — пише Поп Дукљанин — „премину бугарски цар Петар, који је столовао у граду Великој Преслави, а грчки цар, сакупивши силне снаге своје војске, заузме читаву Бугарску и потчини је својој власти. Затим ту остави своју војску и врати се у свој двор. А његове војсковође дођу с војском у покрајину Рашку и читаву је заузму.“[11]

Овом одломку се понекад веровало, а понекад му је, као и читавом спису, негирана свака употребљивост.[12] Дукљанину, међутим, када је у питању ова и њој блиска Самуилова епоха, треба поклонити извесно поверење. Упадљиво је колико су његове представе о далеким збивањима у другој половини X века тачне. По смрти бугарског цара Петра, чија је престоница била Преслав, 9. јануара 969. године, заиста је уследио опсежан војни поход Јована Цимискија 971. године. И један печат, објављен у истој прилици као и овај поменути, давао би за право Дукљанину, јер је, према реконструкцији приређивача, припадао неком протоспатару Јовану, катепану Раса, а

[9] Cf. Catalogue, 195—196.

[10] Латинску редакцију Дукљаниновог текста, уз италијански превод Мавра Орбина, објавио је *Ф. Шишић*, Летопис попа Дукљанина, Београд — Загреб 1928.

О овом загонетном тексту веома се много расправљало и мишљења, како о времену настанка тако и о употребљивости у историјској науци, далеко су од тога да буду неподељена. Уп. приказ раније литературе који, уз сопствену анализу списа и превод текста, доноси *С. Мијушковић*, Љетопис попа Дукљанина, Београд 1988, 12—89. Када је у питању проблем датирања, друга половина XII века је решење које преовлађује.

[11] Уп. *Шишић*, Летопис, XXX, 324, као и превод на српски С. Мијушковића (Љетопис, 122).

[12] Уп. *Д. Анастасијевић*, Хипотеза Западне Бугарске, Гласник Скопског научног друштва 3 (1928) 1—12; *Острогорски*, Историја, 287 н. 1; *С. Антољак*, Самуилова држава, Средновековна Македонија 1, Скопје 1985, 332—334.

на основу стилских одлика је датиран у X век.[13] Ако су, према овоме, византијске војсковође после одласка Цимискија наставиле да освајају по Бугарској, могуће је да су тада допрле и до обала средњег Дунава. Најзад, и податак Скилице о поправљеним и учвршћеним градовима после 971. године могао би у себи крити и Мораву, за коју исти писац мало потом наводи да се налазила на Дунаву.

Извори, дакле, дозвољавају да Диогена Адралеста са печата препознамо као нећака узурпатора Варде Фоке који је у својству једног од Цимискијевих „војвода" наставио после 971. освајања у унутрашњости Балкана и запосео утврђење Мораву. У својству стратега Мораве, са титулом протоспатара, појављује се на печату који је претходно наведен. Ови подаци у понечему мењају слику о дометима стварне византијске власти над просторима бившег бугарског царства, оне која је оличена у постојању војних гарнизона и царске администрације. Утврђењима и областима које спомиње Ескоријалски тактикон требало би додати Мораву и Рас.

Епоха Јована Цимискија несумњиво је показивала неке нове околности, карактеристичне за организовање државне власти по периферним областима Царства. У Ескоријалском тактикону Месопотамија Запада устројена је као катепанат, а, према пронађеном печату, исти статус је нешто касније имао и Рас. Ови занимљиви подаци су на овом скупу већ коментарисани.[14] Треба још нагласити да је сада могуће са више аргумената изрећи нову, и свакако повољнију, оцену вредности Дукљаниновог списа као извора за историју Балкана у последњим деценијама X века.[15]

Веома је тешко са ове удаљености и уз готово потпуно ћутање извора сагледати стварне намере Византије на Балкану. Исход рата са Русима био је, према утиску Лава Ђакона, „изнад сваког очекивања".[16] Заробљавање цара и крај такозваног Првог бугарског царства били су у политичком погледу свакако највећи успеси Византије у њеној већ вековној борби да на Полуострву поврати власт изгубљену у збивањима VI и VII века. Међутим, изгледа да за потпуније искоришћавање победе није било довољно снаге а ни

---

[13] На реверсу печата стоји: "Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Ἰωάν(νῃ) [(πρωτο)]σπαθ(αρίῳ) (καὶ) κ[α]τεπά[ν]ῳ 'Ράσου" (мале заграде означавају допуне речи које су на печату изостављене или скраћене а чврсте предложено читање нејасних места). Издавач печата, Н. Икономидис, чврсто верује да овај потиче из X века, јер крстообразни инвокативни монограм на аверсу није налажен на печатима из времена после друге деценије XI века. Последњи такав, али другачијег стила, био је неког патрикија Евстатија, датиран између 1019. и 1025. Примерак из Раса је стилски врло близак неким другим из X века — n. 64 (Dated seals) (941—946), n. 67 (Dated seals) (943) и n. 186—7 (Laur. Orghidan) (963—ca. 985). Све цит. према Catalogue 100—101.

[14] В. *Љ. Максимовић*, Организација византијске власти у новоосвојеним областима после 1018. године.

[15] Уп. пажљиву анализу Дукљанинових вести о овим и другим догађајима коју је, немајући пред собом сигилографски материјал, изложио *J. Ferluga*, Die Chronik des Priesters von Diokleia als quelle für die Byzantinische geschichte, Byzantina 10 (1977) 429—460, посебно 437—440.

[16] L. Diaconus, 159. 2—9.

интересовања. Преостале године своје владе Јован Цимискије је провео ратујући на истоку, настављајући освајања која је почео његов славни претходник Нићифор Фока. Далеко од тога да су оба ова цара-војника потпуно занемаривала збивања на Балкану, али се стратешки интерес Царства, а и лични породица које су иза њих стајале, у ово време још увек превасходно видео у предњој Азији.

Покушај поновног учвршћивања у унутрашњости Балкана, познато је, није имао трајног успеха. Смрт Јована Цимискија и почетак грађанског рата против Варде Склира (трајао од 976. до 979) отворио је кризу византијске превласти на Полуострву. У областима југозападне Бугарске, око Преспе и Охрида, подручјима која су остала поштеђена и најезде Руса и каснијих похода византијске војске, а сва је прилика и директне власти ромејског цара после 971, избио је покрет који је претходне успехе Цимискија и његових војсковођа углавном сасвим поништио. Година 976, када је почело — како га византијски писци називају — „одметништво“ Самуила и његове браће, уједно је и terminus post quem за крај недавно успостављене византијске власти.[17] Ни о Адралесту Диогену, ни о теми Морави, у изворима више нема говора. Византијски гарнизон у области Раса страдао је, према прилично уверљивом приказу Попа Дукљанина, после локалног устанка који је избио на вест о смрти „грчког цара“ — Јован Цимискија.[18] У каквим околностима је пропала византијска тема Морава, остаје да се нагађа.

Утврђење поново добија на важности приликом утемељавања византијске власти после слома Самуилове државе. Када је лета 1018. године ушао са војском у Скопље, цар Василије II оставио је у њему као стратега автократора Давида Аријанита, именовавши га, највероватније убрзо после тога, за катепана Бугарске. Ова војно-административна јединица, познато је, обухватала је велике делове некадашње Самуилове државе. Посебно је питање, у које није неопходно детаљније улазити на овом месту, како је тачно изгледала нова тематска организација на освојеним подручјима. Преовлађује мишљење да су, ако се изузму области које су ушле у раније постојеће теме, а у своје време их је, ширећи јужне и западне границе државе, био освојио Самуило, основане три управне јединице — Бугарска, Паристрион и Сирмијум. Њима би требало додати и тему Србију, о чијем се постојању и тачном положају још увек расправља.[19] Није могуће са сигурношћу тврдити којој управној јединици је припадала тврђава у моравском граду. Нићифор Вријеније каже да су током устанка 1072, осим Сирмијума и места око реке Саве, „тешко пострадали“ и „придунавски градови“ (αἱ Παρίστριοι πόλεις) све до Видина.[20] Међу њима се свакако крије

[17] О устанку Самуила и браће 976. године в. *Острогорски*, Историја, 286—295.

[18] Уп. *Шишић*, Летопис, XXX, 325—326; в. и превод С. Мијушковића (Љетопис, 122).

[19] В. *Максимовић*, op. cit.

[20] Nicephori Bryenii historiarum libri quattuor, ed. *P. Gautier*, Bruxelles 1975, 209. 22—21. 2.

и Морава. На основу ове вести Вријенија могло би се сматрати да су градови од Београда до Видина били укључени у тему Паристрион, или можда у такозвани „западни" Паристрион, настао, како се мисли, 1059. године.[21] Ако Вријенијев податак и схватимо дословно, остаје нејасан положај градова на дунавској обали, међу њима и Мораве, пре 1072. односно 1059. године. Скилица пише да је 1040. године Петар Одељан „лутао по Бугарској и стигао до Мораве и Београда".[22] Помену Бугарске овде не би требало обавезно придавати и значење управне јединице. Али, одсуство било какве друге управне или географске одреднице у Скиличиној вести, осим оне да су поменути градови „тврђаве Паноније" (што је свакако само стилска вежба аутора) „суседне краљу Турске", говорило би у прилог томе да Морава и Београд у то време припадају катепанату Бугарска.

Сасвим фрагментаран податак о моравском граду сачуван је у једном западном извору. На свом ходочашћу у Јерусалим, у Морави (Marawa) је на Божић 1059. године боравио и Ламберт из Херсфелда, који је о томе оставио запис у својим Аналима. О положају града писац је веома прецизно забележио да се налазио in confinio Ungarorum et Bulgarorum.[23]

У склопу своје политике преуређења Балканског полуострва Василије II је успоставио Охридску архиепископију. У сигилиону из 1019. године, којим је утврђен њен обим и правни статус, Морава (у тексту стоји τὸν Μορόβισκον) се спомиње као насеље у саставу браничевске епископије.[24] Веома је занимљив податак који се среће у једном епархијском списку из доба Алексија I Комнина. Ту се међу епископима потчињеним трону Јустинијане Приме среће

---

[21] Повест теме Паристрион или Парадунавон, како гласи њена полусловенска варијанта, проблем је о коме се воде разговори већ читав век. В. најважнију литературу коју наводи *И. Йорданов*, Печатите от стратегията в Преслав, София 1993, 143, као и студију коју је написала *В. Тъпкова—Заимова*, Долни Дунав — Гранична зона на византиская запад, София 1976, 55—70.

Постоји претпоставка да је тема Парадунавон 1059. године, после победе над Печенезима, подељена на два дела — „источни" и „западни" (в. *Тъпкова—Заимова*, Долни Дунав, 61 sq.), при чему није сигурно где се налазила граница између њих. Треба нагласити и да ниједан извор не придева имену Паристрион таква ближа одређења, изведена према странама света.

[22] В. нап. бр. 4.

[23] Cf. MGH SS V 160. 1—3. Ламбертов податак унео је у свој спис Annalista Saxo и погрешно схватио да се односи на боравак немачког цара Хенрика IV (1056—1109) у моравском граду, вероватно заведен тиме што је Ламберт сваки исказ о догађајима у новој години почињао податком о томе где је цар (односно rex) дочекао Божић. В. примедбу коју је у MGH SS VI, 692.47 n. 59, ставио *G. Pertz:* „Lambertus non de rege sed de se ipso haec retulit", јер код Ламберта стоји недвосмислено „Nativitatem Domini... celebravi..." Ово је промакло приређивачима едиције Fontes latini historiae Bulgaricae III, Serdicae 1965, 144 н. 5, који су вест преузели из списа чији је аутор тзв. Annalista Saxo, оставивши без објашњења наводни боравак Хенрика IV у граду Морави.

[24] Сигилионе Василија II објавио је *H. Gelzer*, Ungedruckte und wenig bekannte Bistümverzeichnisse der orientalischen Kirche, BZ 2 (1893) 22—72, 43.18. Cf. *И. Снегаров*, История на Охридската архиепископия, Том 1, София 1995[2], 52—63.

и ὁ Μωράβου ἤτοι Βρανιτζόβης.[25] По правилу се у оваквим списковима прво наводи старо име епископије а потом ново. Следи да је у једном тренутку, најкасније приликом стварања саме Охридске архиепископије 1019. године, епископска столица пресељена из Мораве у Браничево. О времену пресељења, као и о разлозима може се само нагађати. Можда сигилион Василија II показује стање које је створено још за време владавине Симеона бугарског (893—927) или његовог сина Петра (927—969), мада би оснивање теме у моравском утврђењу 971. године сугерисало претпоставку да је Морава у то време, макар у стратешком погледу, најважнији град на том делу Дунава, и самим тим вероватнија као седиште епископа.

На Мораву као некадашњу епископску столицу указује и податак из документа који се односи на такозвани „лажни" Фотијев сабор, који је заседао у Цариграду 879/80. године. Међу присутним архиепископима, митрополитима и епископима поменут је и Ἀγαθὼν Μοράβων.[26] Јасно је да не може бити говора о првосвештенику Моравске кнеза Сватоплука.[27] Углавном је прихваћено да се ради о једном од црквених седишта која су успостављена када је, после вишегодишњег спорења са римским папом, на сабору 869/70. одлучено да цариградски патријарх рукоположи архиепископа и епископе бугарске цркве.[28] Ако се у поменутом Агатону препозна истоимени

[25] Cf. Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae, ed. *J. Darrouzès*, A. A, Paris 1981, 13[845].

[26] Cf. *D. Mansi*, Sacrorum conciliorum nova et amplissima colectio, Venetiis 1772, XVII[A]—XVIII[A], col. 373 B—D; 376 A—E; 377 A—E. В. такође и Fontes graeci historiae bulgaricae IV, Serdicae 1961, 117.

[27] То је лапидарно образложио још *Е. Голубинскій*, Краткій очеркъ исторіи православныхъ церквей болгарской, сербской, и румынской или молдо-валашской, Москва 1871, 34—35. Једноставно, архиепископ кнежевине Моравске је 879. био Методије, а сама столица потпадала је под јурисдикцију римског папе. Теорија Голубинског, према којој је Морава, попут неких других градова у приобаљу река или мора (Месемврија, Анхијал, Драч), била у тренутку сабора 879/80. године у византијским рукама, није много вероватна. В. детаљније *Златарски*, История I/2, 211—212.

[28] Анали манастира Фулде помињу неког архиепископа Агатона који је новембра 873, као посланик Василија I, стигао у Ратисбон код краља Лудвига Немачког ad renovandam pristinam amicitiam (Annales Fuldenses, MGH, SS I, 387. 23—25). *E. Honigmann*, Studies in slavic Church History, B. Un Archêveque Ignatien de Moravie, Rival de St. Méthode, Byzantion XVII (1944—1945) 163 sq., изложио је теорију према којој би Агатон из анала Фулде у ствари био архиепископ Моравске кога је рукоположио патријарх Игњатије, постављен насупрот Методију, кога је послао његов претходник Фотије. Иако одбијен, Агатон је и даље претендовао на столицу моравског архиепископа па је у том својству поменут на сабору 879/80. у Цариграду. Хонигманова духовита теза није имала великог одјека. Мора се посумњати да би Игњатије, и иначе обавезан према Риму, смењивао Методија, коме је папа био наклоњен; исто тако, показује се да је, упркос осуде Фотија и његових присталица на сабору 869/70, Игњатије подржавао свештенство које је овај раније рукоположио у Бугарској. Уп. *F. Dvornik*, The Slavs, Their Early History and Civilization, Boston 1959[2], 97 n. 1, 163. Затим, тачно је да се Агатоново име налази на листи међу митрополитима и архиепископима на сабору, али је веома сумњиво да би то могао бити доказ о његовом вишем црквеном положају. За такве закључке списак не пружа повода, јер су у њему епископи наведени међу свештенством вишег ранга и обрнуто. „Боље је држати се

архиепископ који је као посланик Василија I 873. стигао на двор Лудвига Немачког у Регенсбургу, онда би то значило да је Василије I у Бугарској установио још једну архиепископију, која би деловала на подручју некадашњих бугарско-франачких сукоба на средњем Дунаву и тадашњих српско-бугарских у унутрашњости Балкана. Стварање независног црквеног средишта, одговорног директно цариградском патријарху, на тако осетљивом подручју било би сасвим у духу балканске политике Василија I.[29] Међутим, идентификација два Агатона није нимало сигурна.[30] Вероватно да је Агатон поменут на сабору у Цариграду био на челу епископије у моравском граду.

Моравског епископа помиње на једном месту и Теофилакт Охридски, у писму које је негде пре 1107. године упутио скопском дуксу Таронитопулу.[31] То свакако не значи да је Морава поново постала епископско седиште.[32] Охридски архиепископ је на овом

чвршћег тла и сматрати Агатона за архиепископа или епископа Моравије у северној Србији" (*Dvornik*, op. cit., 97).

Овом проблему требало би додати још неколико примедби. Сасвим је могуће да су Агатон из 873. и Агатон из 879/80. различите личности. О мисији Агатона у Ратисбону може се само нагађати, али стоји да је он, барем према извору, само legatus, и да га је краљ Ludvig honorifice suscepit et absolvit. Да су посреди могла бити и верска или црквена питања јасно је већ из чињенице да посланство води архиепископ. Међутим, мало је података да би се могло закључити ради какве „обнове пријатељства" је послат Агатон. Узгред, има ли његово посланство везе са судбином Методија, који је у то време (873) још лежао у затвору? На крају, Хонигман није образложио зашто би, и на основу каквог права, цариградски патријарх уопште (а Игњатије у датим околностима посебно) могао да рукополаже и шаље архиепископа за област која је у неспорној надлежности папе. Методија је 869. године рукоположио у Риму папа Хадријан II обновивши давно замрлу столицу Сирмијума у Панонији. Ова права му је оспоравао синод франачких и баварских епископа, који је на крају и издејствовао његову осуду и утамничење. Тешко да би у овако компликованим односима између папе и локалних епископа било места за новог архиепископа рукоположеног у Цариграду. Ако је Агатон послат на тражење локалног словенског свештенства због тога што је њихов дотадашњи архиепископ затворен, како је допуштао Дворник (op. cit., 97), остају необјашњиве две околности. Прва, да је Агатон дошао „зарад обнове пређашњег пријатељства" (ad renovandam pristinam amicitiam), и друга, зашто би, уколико није послат као конкурент Методију, и даље држао своје претензије на столицу Моравске, најмање до 879/80?

Агатона са сабора 879/80. би требало сматрати за архиепископа или епископа балканске Мораве, а да је град Морава некад био епископско седиште, потпуно независна индиција налази се у поменутој епископској листи из времена Алексија I Комнина, као и у једном податку Теофилакта Охридског, о чему ће бити речи у даљем тексту.

[29] *Dvornik*, op. cit., 163.

[30] В. напомену бр. 27.

[31] Cf. Theophylacti Achridensis epistulae, ed. *P. Gautier*, Thessalonique 1986, еп. 18, 191. 22; уп. и превод и коментар Р. Катичића у Византијски извори III, 353.

[32] Р. Катичић је на основу овог податка сматрао да је град „Морав", у повељи Василија II једно од насеља са подручја браничевске епархије, у Теофилактово доба постао и сам седиште једне епархије Охридске архиепископије (Византијски извори III, 353 н. 544). Такође и *М.* и *Ђ. Јанковић*, Подунавски градови поменути као пострадали 1072, Годишњак града Београда XXV (1978) 42, овај податак схватају као потврду о постојању моравске епископије.

месту по свој прилици с намером архаизирао и употребио старији назив епископије, онај који је поменут и у савременом епархијском списку. Може бити и да је релативно недавно створена браничевска епископија била позната по свом старом имену, или по имену шире околине града, па се стога њен епископ назива и моравским.

Са овим вестима, које најдаље сежу у почетак XII века, у изворима се губи траг о насељу по имену Морава. Треба додати да наведени подаци пружају довољно елемената да се разреше неке недоумице око двају различитих епископских седишта, Мораве и Браничева.[53]

Морава се уобичајено сматра за антички Margum, који Приск помиње као седиште епископа и град који су 441. опустошили Хуни.[54] После те године у изворима о њему више нема трагова.

---

[53] Према Х. Гелцеру (op. cit., 53) браничевски епископ је неко време столовао у граду Морави, што прихвата и *G. Manojlović*, Studije o spisu „De administrando imperio" cara Konstantina VII. Porfirogenita, Studija četvrta, Rad JAZU 187 (1911) 113. Треба напоменути да је, бар према топонимима који се са сигурношћу могу тумачити, име Мораве на подручју које нас овде интересује свакако старије од имена Браничева, па би наведени исказ требало другачије формулисати. Затим, Ј. Калић је била мишљења да је епископ Ἀγαθὼν Μοράβων по свој прилици имао своје седиште у Браничеву. Cf. *Ј. Калић*, Београд у средњем веку, Београд 1967, 31; в. такође и *Ј. Калић*, Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године, Сава Немањић — свети Сава, историја и предање, Београд 1979, 27—53; 29, н. 11. *В. Поповић*, Епископска седишта у Србији IX—XI века, Годишњак града Београда XXV (1978) 34—35, Агатоново епископско седиште је називао Морава — Браничево, сматрајући, према претходно поменутом епископском спису из времена Алексија I, да је „Морава а не Браничево првобитни назив за град у близини ушћа истоимене реке".

О средњовековној историји Браничева в. *М. Поповић — В. Иванишевић*, Град Браничево у средњем веку, Старинар XXXIX (1988) 125—179. Питања у вези са настанком браничевског града за сада остају без поузданијих одговора. Није од велике користи ни тренутно расположива археолошка грађа. Налази слојева у малом граду тешко би се могли датовати пре XI века (op. cit., 166). Аутори закључују да град добија на значају после 1018. године, када постаје седиште епископије, али да ново утврђење сигурно није грађено до следећег века.

Средином X века се у спису арапског географа Мас'удија помињу такозвани Brānicābin што се тумачило као Браничевци. Cf. *J. Marquart*, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, Leipzig 1903, 101—102, који доноси оригинални арапски текст и немачки превод; *Поповић*, op. cit., 35; в. такође и Magnae Moraviae fontes historici III, Брно 1969, 407, где се уз арапски текст (према Marquart-у), транскрибован на латинично писмо, налази и превод. Издавачи су то место прочитали као B. rán. džábin. Ваља напоменути да су код Мас'удија Brānicābin поменути у оквиру једног детаљнијег описа словенских племена која су живела, како се из текста закључује, у широј околини горњег Дунава. Уз поменуте, набројани су (према врло поузданој транскрипцији) још и Срби, Моравци, Хрвати, Чеси и Гудускани. Податак Мас'удија се свакако не односи на Балканско полуострво. Наравно, намећу се и претпоставке о могућем пореклу имена Браничево. Да ли име насеља чува успомену на племенску заједницу из које потиче становништво настањено у некадашњем римском Виминацијуму?

[54] О освајању Маргума, као и о преговорима Хуна и посланика Теодосија II који су се у околини града одиграли 434. године, драгоцене вести доноси Приск. Cf. Prisci fragmenta, ed. *L. Dindorf*, Historici graeci minores I, Lipsiae 1870, frg. 1, 276. 32—277. 5; frg. 2, 280. 20—281. 6. Уп. превод Ф. Баришића у Византиски извори I, Београд 1955, 9—11.

Овакво идентификовање дозвољава прилично прецизан опис положаја ових градова, како су их изложили Скилица и Приск. Томе у прилог су и филолошки аргументи, о којима ће нешто више речи бити касније, а реченоме не противрече археолошки налази.

На локалитету званом Орашје, недалеко од ушћа Мораве у Дунав, вршена су крајем четрдесетих година овога века ископавања која су показала преисторијске, античке и средњовековне налазе.[35] Како изгледа, ни Margum, а ни касније Морава, нису били штићени зиданим бедемима, већ неким земљаним насипом или палисадом. То је омогућавао положај насеља, које је са запада било заштићено током реке Маргума односно Мораве, а са севера и истока њеним слепим рукавцем. Град је имао приближно кружну површину величине преко десет хектара. Ископавања показују постојање најмање два средњовековна слоја, од којих се старији датира у X век. Посебно је занимљива некропола у којој је пронађен бакарни новчић цара Јована Цимискија (969—976).[36] С обзиром на то да се сматра како време оптицаја бакарног новца, за разлику од златног, обично не прелази за више од неколико година доба владавине цара који га је емитовао, овај налаз би, уз дужну опрезност, омогућио да се претпостави како поменута некропола из Мораве датира од времена цара Јована или непосредно после њега, у сваком случају из последњих деценија X века. То би се слагало са већ наведеним подацима о животу моравског утврђења. На овом локалитету, као и у суседном Браничеву, нема трагова епископске цркве. Међутим, услед недостатка средстава, оба налазишта нису обрађена у потпуности, што многа питања оставља отвореним.

*

Овај кратак преглед политичке и црквене историје града Мораве у периоду од краја IX до почетка XII века је користан увод у други проблем, који је, како се помишљало, са једним периодом повести моравског града у веома блиској повезаности. Ради се о добро познатом податку Константина VII Порфирогенита, који у Књизи о церемонијама, протоколарном приручнику који су власти у Цариграду користиле приликом обраћања страним владарима, међу архонтима којима се њихови христољубиви господари, цареви Ромеја, обраћају наредбама (κελεύσεις) помиње, поред архоната Хрватске,

---

Да је Моравиште „свакако стари Margus на утоку реке Margus (Морава)" тврдио је још *K. Jireček*, Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe, Prag 1877, 76 (=Војна цеста од Београда за Цариград и балкански кланци, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 126).

[35] Cf. *Ђ. Мано—Зиси, Р. Марић, М. Гарашанин*, Ископавања на Орашју (извештај за 1947), Старинар НС 1 (1950) 143—163; *Р. Марић*, Ископавања на Орашју (извештај за 1948—1949), Старинар НС 2 (1951) 113—152.

[36] Cf. *В. С. Јовановић*, Прилози средњовековних некропола Југославије и Бугарске I, Balcanoslavica 6 (1977) 147—148.

Срба, Захумљана, Конавља, Травуњана и Дукље, и архонта Моравије.[37] Где се налазила ова Порфирогенитова Моравија?

Пре него што буде учињен покушај да се на ово питање одговори, ваља се, још једанпут, вратити на проблем датовања наведеног одломка из De cerimoniis. Према новијим истраживањима, наведена адреса највероватније је настала још за време Лава VI (886—912), може бити последњих година његове владавине, и није касније дотеривана.[38] Према томе би и овај помен Моравије датирао из истога доба. Да ли је реч о такозваној Великоморавској кнежевини Сватоплука, односно његових наследника, са којом је Ромејско царство имало сасвим специфичне односе, или некој другој Моравији за коју не знамо где се налазила?[39]

---

[37] Constantini Porphyrogeniti imperatoris de cerimoniis libri duo, rec. *I. I. Reiske*, Bonnae 1830, 691. 8—13. Издавачи печата који је припадао Адралесту Диогену су сматрали како „није немогуће да је повезан са архонтом Моравије из Књиге о церемонијама". Уп. Catalogue, 195, и тамо наведену старију литературу.

[38] У покушају да датира листу јужнословенских владара из De cerimoniis J. Ферлуга је пошао од чињенице да у списку недостаје област Неретљана, односно Паганија. Из DAI се види да је Паганија била под влашћу архонта Србије у време када је византијски стратег у Драчу био Лав Равдух. Он је на ову дужност постављен после смрти Лава VI 912. године, па је према томе Паганија већ неко време могла бити под влашћу архонта Србије, можда и почетком X века.

Осим тога, у De cerimoniis поменут је и архонт Конавља. У DAI се Конавље помиње само у оним деловима који су настали пре краја IX века (29. 57; 29. 64; 29. 109). У доба редиговања DAI, за време цара Константина VII, од независности Конавља остала је само успомена, па га у 30. глави списа у опису јужнословенских области од Дукље до Хрватске нема (30. 94 sq.), у 34. глави стоји да је земља Травуњана и Конављана једна (34. 3), а нешто после тога и да се под земљом Травуњана налази друга земља — Конавље (34. 15—16). Конавље је, дакле, могло бити независно неко време, можда чак и до почетка X века, али је у време редиговања DAI од тога остала само традиција. Понајвише на основу ових аргумената Ферлуга је закључио да је листа из De cerimoniis највероватније настала у време Лава VI, можда последњих година његове владе, и да није накнадно мењана. Уп. *Ј. Ферлуга*, Византијско царство и јужнословенске државе IX—X века, ЗРВИ XIII (1971) 86—87.

У историографији су присутна и мишљења по којима би листу балканских архоната требало датовати у ранији период, у време Василија I (867—886). Међутим, ова тврђења нису нимало убедљиво образложена. Уп. литературу наведену у саопштењу *Б. Ферјанчића*, Василије I и обнова византијске власти у IX веку (у овом зборнику). Аутор прихвата хронологију Ј. Ферлуге и листу посматра као одраз нових прилика које су на Балкану настале услед ангажовања Василија I.

[39] Последњих двадесетак година траје спор око питања где се налазила Моравска кнежевина Сватоплука. Он је изазван теоријом коју је изнео *I. Boba*, Moravia's history reconsidered, Hague 1971, према коме је град Морава, политичко и црквено средиште истоимене кнежевине, заправо антички Сирмијум. Бобини закључци су, уз поједине изузетке, углавном наишли на лош пријем. У овом раду се полази од старог схватања да област Моравске углавном одговара подручјима данашње Моравске и Словачке, за шта се неће износити посебна аргументација јер за то нема праве потребе. Бројним примедбама које обарају ову необичну тезу тешко да би се имало шта додати. Библиографију радова о овом проблему в. у Byzantinoslavica LIV/2 (1993) 331—335.

Половином X века, у доба Константина Порфирогенита, када је извршена коначна редакција списа De cerimoniis, Моравска кнеза Сватоплука већ одавно није постојала. Њене остатке, уморене међусобицама, заузели су Угри 906. године. Према наведеној листи владара излазило би да је, са становишта византијског поимања хијерархије држава, положај Моравске био једнак оном који су заузимале јужнословенске архонтије. Тако нешто се на први поглед не чини вероватним, па би се, сходно томе, и поменута Моравија имала сматрати за неку другу, а не за познату Велику Моравску.[40] Међутим, утисак о односима Ромејског царства и Моравске кнеза Ростислава свакако је оптерећен знањем о каснијим, изузетно значајним, последицама деловања Ћирила и Методија, и више заснован на томе него на упоришту у савременим изворима. Барем они међу њима који спадају у историографске, у опису збивања током друге половине IX века не примећују рад мисионара у Моравској, а ни саму државу кнеза Ростислава. Када се ово има у виду, не изгледа необично ни релативно неугледно место које, уз поменуте архонтије Јужних Словена, заузима архонт Моравије, као ни изабрана званична форма — κέλευσις — којом му се цареви Ромеја обраћају.

Оно што јесте необично је околност да је Морава наведена на крају листе архонтија које се све, без изузетка, налазе на Балканском полуострву. Ово може бити објашњиво тиме што је у географским релацијама самог списа De cerimoniis, чије је средиште Цариград, па и у стварним политичким, какве су владале на смени IX и X века, Моравија релативно близу другим поменутим државама-архонтијама, истога ранга. Овој листи у царевом спису следи адреса краљу Франачке. Из саме чињенице да се Моравија налази на крају списка архонтија које се налазе на Балкану не следи обавезан закључак да би и њу требало тражити на истом простору.[41]

---

[40] Управо је ово определило Шафарика да Моравију из De cerimoniis лоцира око ушћа Мораве у Дунав, сматрајући да је мало вероватно да су се кнезовима Велике Моравске писале наредбе — κελεύσεις. Cf. *P. J. Schafarik*, Slavische Alterthümer II, Leipzig 1847, 211—214. Уп. и потоњу литературу наведену у коментару који уз превод поменутог одломка из De cerimoniis доноси Б. Ферјанчић (Византиски извори II, Београд 1959, 78 н. 290).

[41] Приметивши наведену околност J. Ферлуга се у коментару адресе упитао не би ли Моравију требало посматрати одвојено од поменутих јужнословенских архонтија (Хрватске, Срба, Захумљана, Конављана, Требињана, Дукљана) а заједно са следећом поменутом државом, краљевином Франачком? Да би Моравију или Моравску требало ипак везивати за групу држава на западу Балканског полуострва закључивао је због тога што иза ње следи формула ἐπιγραφὴ εἰς αὐτούς, дакле — „пише се свима владарима од Хрватске до Моравије укључно. Тек после тога долази адреса за франачког владара... Обзиром на честе грешке и на релативно лоше издање питање је да ли није некада овде стајало Παγανίας а не Μωραβίας (исти број слова, исти акценат)". Уп. *J. Ферлуга*, Листа адреса за стране владаре из Књиге о церемонијама, ЗРВИ XII (1970) 163, 165 н. 15, 166.

У коментарисању листе архоната ипак ћемо поћи од текста какав је донео приређивач издања у Бонском корпусу. То што је Моравија наведена заједно са осталим архонтијама које се налазе на западу Балканског полуострва не значи да се и она тамо налазила. Географски критеријум свакако није био једини који је утицао на састављање ове листе. Како је претходно

С друге стране, пажљивије читање другог царевог списа, знаменитог De administrando imperio, отвара нова питања и усложњава читав проблем. Према постојећим изворима, кнежевина која се у литератури уобичајено назива Великоморавска у стварности свога доба није била позната под тим придевом, изузев у свету самог цара-писца.[42] Он је држави коју у DAI назива Моравијом (Μοραβία), дакле Моравском, у неколико наврата придодао и епитет велике (ἡ μεγάλη).[43] Чиме је био мотивисан да овако поступи? Према неким релативно новијим истраживањима, сматра се да је цар ово учинио из сличних разлога као и многобројни старији географи, на које се у свом спису и иначе много угледао, а који су ради разликовања појединих подручја истога имена придевали њима одређене квалификативе. Довољно је навести само добро познат пример у коме се на једној страни налази Μεγάλη 'Αρμενία, а на другој Μικρὰ 'Αρμενία, 'Αρμενία ἡ μείζων, ἡ βραχυτέρα, ἡ μικροτέρα или једноставно ἡ ἑτέρα.[44] Постојала је, дакле, и „друга" Моравија, због које Константин Порфирогенит бившој Сватоплуковој држави у свом спису De administrando imperio придодаје назив „велика".[45]

Међутим, у царевом спису Моравија није увек поменута као „велика"; прецизније, на три места је уз име Моравије употребљен такав квалификатив, а на три није. Да ли је иза овога стајала жеља Константина VII да подвуче неку посебну разлику између

речено, Сватоплукова Моравија није била далеко од ових области (посебно Хрватске) а ни само Балканско полуострво за географске релације Константина VII није представљало неко посебно подручје које би ео ipso захтевало посебну листу. Пресудно је било друго мерило, оно које лежи у основи самог списа, а то је политичка важност владара и области који се уносе у дипломатски протокол. Због тога је архонт Моравије могао да буде на истој листи са архонтима географски блиских јужних Словена, којима цареви упућују наредбе κελεύσεις, али не и са краљем Франачке, коме се цареви обраћају као духовном брату (πνευματικῷ ἡμῶν ἀδελφῷ). Cf. De cerimoniis, 691. 13—20. Да је политички критеријум пресудан, а географски секундаран (мада присутан кад год је то могуће, и увек у функцији претходног) пример је што краљу Франачке следе господар (κυριεύων) Индије и господар (κυριεύων) Арабије, мада се, наравно, ради о одвојеним адресама. Није јасно зашто Ферлуга ова три владара у, иначе, веома прецизној схеми географског распореда држава по листама из De cerimoniis наводи као да спадају у исто подручје, које је назвао „Далеко-источна област (?)" (в. ibidem, 163). Чини се да је инсистирање на географској логици списа на овом месту било сувишно.

[42] Cf. *R. Dostálova*, ΜΕΓΑΛΗ ΜΟΡΑΒΙΑ, Byzantinoslavica XXVII (1966) 344—350.

[43] Cf. Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio, ed. *G. Moravcsik — R. J. H. Jenkins*, Dumbarton Oaks 1967, 13.5, 38.58, 40.33. Без епитета μεγάλη помиње се три пута (41.1, 41.2, 42.19).

[44] Cf. *Dostálova*, op. cit., 346—347, где су пажљиво пребројана претходно наведена и друга слична места код неких античких и средњовековних аутора.

[45] Тиме је Досталова подржала закључке које је још почетком века изнео Г. Манојловић (op. cit., 112—113). Питајући се зашто се та Моравска звала „великом", он је кратко образложио да је реч „велики" употребљена у значењу „стари", односно „древни". Према томе, поред „старе" Моравске — а то су „горње" Мораве, „на обе стране данашњег горњоугарског Дунава к југу до Блатног језера", постојала је и нека „нова" Морава.

Μωραβία ἡ μεγάλη и ἡ χώρα Μωραβία? Недавно је изнето мишљење да у DAI термин ἡ χώρα Μωραβία означава сасвим ограничену област „старе" Моравске, као и Њитре која јој је од 833. године припадала. За подручје Њитре је познато да се, најкасније од половине XVI столећа, називала „доњом Моравском". Према томе би Μωραβία ἡ μεγάλη, „велика" Моравска, у DAI подразумевала територију Моравске кнежевине проширену на области панонске низије, после освајања кнеза Сватоплука.[46]

Основа за овакав закључак је сам спис DAI и контекст у коме се обе Мораве у њему помињу. „Велика" Моравска лежи „онамо иза" градова Сирмијума и Београда (ἀπὸ τῶν ἐκεῖσε, DAI 40. 32—33). Њено становништво су протерали Турци (Угри), и у њој се населили, где и до данас живе (DAI 38. 57—60). За исте Турке стоји да им је са јужних страна суседна „велика" Моравија, земља Сватоплука (...καὶ πρὸς τὸ μεσημβρινὸν μέρος ἡ μεγάλη Μοραβία χώρα τοῦ Σφενδοπλόκου, DAI 13. 5—6), која је од ових Турака потпуно уништена, и од њих настањена.

Међутим, за Турке (Угре) стоји и да живе „преко Дунава, у земљи Моравији" (πέραθεν τοῦ Δανούβεως ποταμοῦ εἰς τὴν τῆς Μοραβίας γῆν, DAI 42. 18—19). Ова „земља Моравија" би требало да одговара ономе што цар Константин назива ἡ χώρα Μωραβία којом влада Сватоплук (DAI 41. 1—2), а што је, према поменутом закључку, супротстављено појму ἡ μεγάλη Μοραβία. Свакако да се „земља Моравија", у којој, по наводима DAI, живе Турци, не би могла свести у предложене, обимом свакако невелике, оквире „старих" моравских земаља, већ пре подсећа на опис „велике" Моравске из 40. поглавља. Осим тога, у тексту 13. поглавља после речи μέρος налази се лакуна, тако да би ово место требало користити с крајњим опрезом.[47]

Наш утисак је да је податак о положају „Велике" Моравске из 40. поглавља прилично неодређен, а онај из 13. поглавља недовољно сигуран да би се са извесношћу могли тумачити на предложени начин. Независно од тога, податак из 42. поглавља је такав да не изгледа да се у DAI прави нека посебна разлика између „земље Моравије" и „велике" Моравије.

Уколико се вратимо претходно наведеној теорији, употреба квалификатива „велика" као да одаје постојање још једне земље која се звала Моравија. Да ли се на њу односи податак из Књиге

---

[46] V. *L. Havlík*, „Hē megalē Morabia" und „hē chōra Morabia", Byzantinoslavica LIV/1 (1993) 75—82.

[47] Треба додати да су истраживачи списа DAI покушавали да ову лакуну допуне сопственим решењима, не би ли преиначили необичан царев исказ по коме се Велика Моравска налази на југу од територија под влашћу Угара (в. литературу у DAI, Commentary, 62—63) и довели га у склад са постојећим знањима према којима би јој место било на северу и северозападу. Л. Хавлик је, с друге стране, показао да би границе Велике Моравске, какве се дају назрети из 13. и 40. поглавља, могле одговарати изворним подацима о Сватоплуковим освајањима у долинама Дунава, Тисе, Мориша, Тамиша и Караша (op. cit., 77; в. тамо наведену литературу), и да, према томе, датирају из времена пре досељавања Угара.

о церемонијама?[48] Разлози за одречан одговор на ово питање већ су наведени. Уколико та Моравија није друга до „велика“ Моравска, остаје загонетно, али и индикативно, посезање за традиционалном и намерно дистинктивном географском терминологијом у De administrando imperio.

Где се могла налазити та „друга“, односно „мала“ Моравија?[49] Ваља за моменат изаћи из лавиринта царевих списа, који, очигледно, не нуде сигурно решење, и вратити се историји балканске Мораве. Према образложењима филолога, име Морава је општесловенски хидроним и повезан је с именицом *море*, која је првобитно означавала мочварну бару и језеро, а тек се касније под утицајем проширених географских хоризоната изједначила по значењу са латинским *mare*. У случају реке Мораве очито је да је хидроним пословењено античко име те реке — Margus.[50]

Да ли су придошлице, ускоро пошто су реци у чијој су се околини населили променили име, и сами били називани по њему?[51] У помињаним актима Фотијевог сабора наведен је епископ Ἀγαθὼν Μοράβων, што је без изузетка читано као Агатон Моравски, свакако у поводу познијих аналогија у изворима. Међутим, уколико дословно следимо извор, Агатона би требало сматрати као епископа Мораваца (οἱ Μωράβοι) јер на то упућује генитив плурала употребљен у његовој титули. Осим тога, Морава се ни у једном извору на грчком језику не наводи у множини.[52] Да су поједине групе Словена макар неко

[48] Сматрајући да је тај податак савремен онима из DAI, R. Dostálova га је сматрала потврдом о постојању друге Моравије и путоказом за њено лоцирање. Cf. op. cit., 349, и следећу напомену.

[49] Према Г. Манојловићу „нова“ Морава „може бити само предео на јужној реци Морави, у данашњој Србији“. Да се цела та област називала Моравом сугерисали би, према Манојловићу, извори које смо већ навели — епископска листа из времена Алексија I, сигилион Василија II, као и подаци Јована Скилице и Теофилакта Охридског. Необично је што Манојловић није узео у обзир податак о епископу Агатону из 879/80, који му је морао бити познат макар преко рада Голубинског, као ни поменуту листу из De cerimoniis.

На њу се ослонила R. Dostálova сматрајући да листа архоната, и помен архонта Моравије међу њима, нуди коначан одговор на питање где се налазила „друга“ Моравија. Уз раније наведене податке о епископији у насељу Морава, околност да је архонт Моравије поменут заједно са јужнословенским архонтима најважнији је доказ да се „без икакве сумње“ ради о областима данашње српске Мораве (op. cit., 349). Међутим, како је већ напоменуто, адреса архоната, узета независно од осталих извора, оставља могућност и за другачије тумачење, које нам се чини више вероватним.

[50] Име Margus је индоевропско, илирско или дачко-мизијско и оно је по пореклу идентично са пољским Mroga и келтским Morga, именима река. Од индоевропских општих именица овде спадају латински margo f. — руб, крај, староирски mruig — граница и готски marka — граница. По томе би име Margus означавало граничну реку. Cf. Византијски извори III, 353 н. 544 (*Р. Катичић*).

[51] К. Јиречек је још одавно кратко приметио, не узимајући у обзир Порфирогенитове списе, да „спомињање епископа Мораве или Браничева у XI—XII веку показује да се велики део некадашње Горње Мезије просто звао Морава“ (*К. Јиречек — Ј. Радонић*, Историја Срба I, Београд 1952[3], 69).

[52] Уп. раније наведене примере.

време биле познате по топонимима из оних области које су населили, добар, временски и просторно близак, пример доносе франачки аналисти. Они су забележили како су се у првим деценијама IX века против бугарске власти бунили Тимочани (Timociani), племе које је живело у области истоимене реке. Њихови представници су, заједно са онима које су послали Гудускани (Guduscani) и Абодрити (Abodriti), „qui vulgo Praedenecenti vocantur", тражили 818. године од Лудвига Побожног да се ставе под његову врховну власт.[53] Praedenecenti се у литератури обично сматрају за такозване „Браничевце", што не би требало узимати без велике резерве.[54]

Још је занимљивији случај Драгувита, словенског племена које је живело у околини Солуна. Оно се у неколико наврата појављује у изворима који се односе на време од VII до X века, као и неким каснијим. На поменутом цариградском сабору 879/80. године нашао се и епископ Другувитије по имену Петар. Епископ Драгувита, односно Драгувитије или Другувитије, помиње се и у епископским листама из X, односно XII века.[55]

Вести о племену Тимочана које се отима од бугарске власти, а посебно оне о епископу Драгувита, које показују да је племенско име могло ући у црквену администрацију, и да је стара друштвена организација била погодан оквир за стварање црквене, поред осталог наведеног, подржавају претпоставку о постојању неких Моравaца чији епископ је 879/80. био Агатон. (Аналогија теме Драгувитије и теме Мораве само је на први поглед индикативна. Ради се о две по природи потпуно различите административне јединице створене у различитим епохама). Основно је питање да ли је ова заједница могла у једном тренутку имати и свога архонта који би доспео у дипломатске протоколе цариградских власти. Другим речима, сме ли се Порфирогенитова Моравија из De cerimoniis довести у везу са облашћу реке и града Мораве и са претпостављеним Моравцима? То је мало вероватно.

Као прво, оно што се зна о бугарској власти на средњем Дунаву у доба Лава VI, када је, како се сматра, настала помињана адреса, не допушта постојање било какве архонтије у Поморављу.[56] Сачувано је неколико оскудних вести, које се пре свега односе на подручје Београда, али релативна близина града Мораве, као и опште

[53] Cf. Einhardi Annales, ed. *G. Pertz*, MGH, SS I, 25. 17—25, 212. 33—213. 5; Vita Hludowici imperatoris, ed. *G. Pertz*, MGH, SS II, 623. 43—624. 10. Уп. и Fontes latini historiae bulgaricae II, ed. *Dujčev* et al., Serdicae 1960, 34—36, 50—51. О овој побуни словенских племена в. *В. Златарски*, История на българската държава през средните векове, т. I част 1, София 1918, 312—314.

[54] Cf. *Marquart*, op. cit., 116; *Златарски*, История I/1, 312.

[55] *Mansi*, XVII, c. 376 A; Notitiae episcopatuum, 7^{299}, 9^{185}, 10^{218}, 13^{227}. За остале податке о Драгувитима в. *I. Dujčev*, Dragvista-Dragovitia, REB 22 (1964) 215—221; *Ф. Баришић — Б. Ферјанчић*, Вести Димитрија Хоматијана о „власти Другувита", ЗРВИ 20 (1980) 41—42.

[56] „То (sc. крај IX века) је период постојања јаке бугарске државе која није имала јачег противника у области Београда". Cf. *Калић*, op. cit., 29—34, где су детаљно коментарисане постојеће, веома оскудне, вести о приликама које су владале у Београду и околини у периоду који нас овде занима.

прилике на тим подручјима, чини се да оправдавају такав закључак. У Житију св. Климента, које је написао Теофилакт Охридски, стоји да је 885/6. године у Београду, из текста би излазило на самој граници државе, столовао бугарски војвода.[57] За немачке посланике стоји да су неколико година касније, 892. године, Савом приспели у Бугарску.[58]

Спуштањем Угара у панонску равницу, почев од 896. године, прилике се мењају утолико што се бугарска власт, која се простирала и на северу од Дунава, ограничава на његову десну обалу. Тако изгледа уколико поклонимо поверење једном нешто познијем угарском извору, из XII века, спису анонимног нотара краља Беле. Београд је, према овоме, на граници IX и X столећа спадао у област којом је из свог двора у Тителу управљао бугарски великаш по имену Салан. Угарски вођа Арпад се сукобио са њим, оспоравајући му власт над подручјем северно од Београда. Иако су Салану у борби помогли и нови бугарски и неки византијски одреди, поражен је и принуђен да утекне у Београд, који се у извору назива Alba Bulgarica. Одреди под Арпадом су тада прешли Дунав и напали сам град. До борбе је дошло негде на обали реке, у непосредној околини утврђења. Могуће је да су Угри тада пљачкали и области које су лежале на десној обали Дунава, као и оне на југу од Београда. Град се ипак одржао и остао у бугарским рукама.[59]

Ови догађаји се могу приближно датирати. Арпад је умро 907. године, па би то био terminus ante quem. Уколико се ослонимо на податак о учешћу византијске војске на страни Бугара, тако нешто би дошло у обзир тек после битке код Бугарофигона 896. године и мира који је између Византије и Бугарске у тој прилици склопљен.[60]

Период после Симеонове смрти, 27. маја 927. године, одликује постепено слабљење бугарске улоге на Балканском полуострву. Да ли и у толикој мери да је било могуће осамостаљење балканских Моравaца и њихово политичко конституисање у архонтију? О бугарској власти за време Симеоновог сина Петра (927—969) не постоји непосредна изворна потврда осим у сигилиону Василија II из 1019. године. У њему су насеља на десној обали Дунава наведена као епархије под охридским архиепископом, за кога се у уводу другог сигилиона, оног из 1020, каже да су му потчињене „све бугарске епископије које су биле под влашћу Петра и Самуила".[61]

По свему овом изгледа да је у средњем Подунављу, на подручју јужно од Београда, постојао континуитет бугарске власти

---

[57] Cf. Βίος Κλήμεντος, Magnae Moraviae fontes historici (MMFH) II, XVI 47, 233, Brno 1967.

[58] Cf. F. *Rački*, Documenta historiae Chroatice periodum antiquam illustrantia, Zagrabiae 1877, 380. Уп. J. *Калић*, Београд у средњем веку, 345.

[59] Cf. Scriptores rerum Hungaricarum, ed. E. *Szentpétery*, vol. I, c. 39, c. 41, 80—89; M. *Динић*, Грађа за историју Београда у средњем веку I, Београд 1951. Уп. и *Калић*, op. cit., 32—33.

[60] Уп. *Калић*, op. cit., 32.

[61] Cf. *Gelzer*, op. cit., 43. 17—23; 44. 13—19.

вероватно још од 827. године и Омуртагових освајања на Драви, па до Цимискијевог времена и успостављања теме у моравском граду. Треба додати да формирању неке државе у Поморављу свакако није ишла на руку угарска присутност на другој обали Дунава, као ни њихови пљачкашки упади на Балкан, мада су њихов циљ најпре биле византијске области у околини Цариграда.[62] Via militaris ишао је и преко града Мораве, а Угри су се у својим залетима до ромејске престонице њиме свакако служили.[63]

У таквим приликама тешко би било могућно да претпостављени Моравци буду организовани у политичку институцију онаквог типа какве су балканске архонтије које наводе DAI и De cerimoniis. Насупрот томе, помисао да су сви наведени изворни подаци о Моравији и Моравцима заправо траг о ишчезлом постојању једног нижег облика друштвене организације Словена, оне коју византијски и западни извори називају „Склавинијом", односно „Склавинијама", изгледа сасвим оправдана.[64] Већ помињана аналогија са Драгувитима и епископском организацијом на племенској основи даје тој претпоставци додатну тежину.

Аргумент у прилог тези да Моравија из De cerimoniis није област балканских Мораваца била би и чињеница да се спис DAI њоме не бави, иако свакој од осталих архонтија на Балкану посвећује одговарајуће поглавље, као и Сватоплуковој „великој" Моравији, наглашавајући да у то време, половином X века, она више не постоји. Овоме се, наравно, може приговорити уколико се пође од предложеног датовања листе архоната. Ако она потиче из времена Лава VI, онда би бугарска експанзија на Балкану под Симеоном у првим деценијама X века затрла и архонтију Моравију. Из тог разлога њу не би поменуо ни Константин VII у DAI, мада се, с друге стране, у том спису могу наћи и појединости о областима које у доба цара Константина више нису политички самосталне ни актуелне (на пример о Конављу). Независно од свега овога, сасвим су други критеријуми по којима је састављан спис De cerimoniis. У њему се налазе дипломатски протоколи који представљају својеврстан меморандум о спољној политици Царства. Да би нека област заслужила да се у њему нађе било је потребно да пре свега она сама поседује елементарне атрибуте карактеристичне за оновремену државу ранга архонтије. Поред тога, и да буде у политичком смислу значајна за царство Ромеја, па да међусобни дипломатски односи добију свој одјек у адресару из De cerimoniis. Ни једно, ни друго, како изгледа, није могло да важи за област балканских Мораваца.

---

[62] О угарским походима на Византију в. сажето и прегледно излагање које доноси P. T. *Antonopoulos*, Byzantium, the Magyar Raids and Their Consequences, Byzantinoslavica LIV/2 (1993) 254—267.

[63] О траси via militaris, поред поменутог класичног рада К. Јиречека, в. *Г. Шкриванић*, Путеви и цесте у средњовековној Србији, Београд 1974, 82—83.

[64] Најосновнија обавештења в. у Sklaviniai, The Oxford Dictionary of Byzantium, vol. 3, Oxford 1991, 1910—1911. О Склавинијама на простору бивше Југославије и Македоније в. *S. Antoljak*, Unsere „Sklawinien", Actes du XIIe Congrès International des Études Byzantines II, Belgrade 1964, 9—13; *idem*, Македонските Склавинии, Средновековна Македонија 1, Скопје 1985, 127—152.

Датирали податак о Моравији из De cerimoniis у доба Лава VI, како нам се чини исправним, или у време самог Константина Порфирогенита, нема изгледа да је у области река Мораве и Дунава постојала архонтија Моравија.[65] Податак из De cerimoniis се, сва је прилика, односи на Моравску кнежевину.[66]

После свега би се могло рећи да има основа да се тврди, пре свега на основу податка о Агатону — епископу Мораваца из 879/80, као и на основу локалних прилика у том делу Балканског полуострва, да су они Словени досељени у околину реке Margus, променивши реци име у Морава — исто име је добио и обновљени град Margum —

---

[65] *Поповић*, op. cit., 37, сматрао је да податак о архонту Моравије из De cerimoniis датира из времена Константина VII и сведочи о „осамостаљењу српског Поморавља". Према ауторовим речима, тај закључак „није у противречности са борбама које после 928. год. води српски кнез Часлав, а не Бугари, са Мађарима у Мачви и у Срему". Вест Попа Дукљанина о рату Часлава са угарским кнезом Кишом свакако је потврда о новим приликама на Балкану после Симеонове смрти 927. године. Међутим, Дукљанин је врло јасан када наводи Босну, односно „дринску жупанију", и Срем као поприште овог ратовања (*Шишић*, Летопис, 316—317), што је све прилично далеко од Поморавља, па се чини да његов спис није од велике користи за закључивање о тамошњим приликама. Треба додати и да не постоји изворни податак који би оправдао придевање одреднице „српска" или „српски" ни архонтији Моравији ни придунавским градовима у периоду који се овде разматра. Српско народно и државно име ће до обала Мораве и Дунава досегнути око једног века касније (cf. Cecaumeni consilia et narrationes, ed. G. G. Litavrin, Mosqua 1972, 268. 26—28).

[66] Свој овој збрци са Моравијама доприноси и необичан податак забележен у једном кодексу светогорског манастира Св. Пантелејмона, састављеном у другој половини прошлог столећа. У одељку који се бави црквеним приликама у средњем веку стоји, између осталог, и следеће: ὅτι καὶ οἱ παρὰ τὸν Δούναβιν οἰκουντες Βούλγαροι, Μοραβοὶ (Σέρβοι καὶ Βλάχοι) καὶ Σλαῦβοι τῆς Ἰλλυρίας ἦσαν ἤδη πεφωτισμένοι διὰ τοῦ ἁγίου βαπτίσματος περὶ τὰ μέσα Θ´ αἰῶνος ἐπὶ Μιχαὴλ αὐτοκράτορος καὶ τοῦ διασήμου πατριάρχου Φωτίου... они који су живели око Дунава — Бугари, Морави (Срби и Власи) и Словени Илирије беху најзад просветљени светим крштењем током IX века за време автократора Михаила и славног патријарха Фотија... итд. Cf. Σ. Λάμβρος, Τὰ Πάτρια τοῦ Ἁγίου ὄρους, Νέος Ἑλληνομνήμων 9 (1912) 133. 21—25.

Разумљиво, извору који је настао у прошлом веку, а широким замасима сумира збивања удаљена читавих хиљаду година, дугујемо пре свега скепсу. Ипак, не сме се изгубити из вида да је црква институција у којој се традиција преноси често неухватљивим и непровераљивим путевима, па се и у новијем предању може затећи конзервирано неко веома древно знање, на Светој Гори можда и пре него другде. Занимљиво је да се под Моравцима покрштеним у IX веку сматрају Срби и Власи, народи који касније живе на ширем подручју моравске области. Управо би ово био аргумент да писац у овој прилици није мислио на Моравце у Моравској кнежевини, за које би се такође могло рећи да су живели око Дунава.

Издавач је нагласио да је тачност исписа проверавана. Био текст сасвим одговарајући оригиналу или не, мора се приметити да ако се из наведеног одељка изузму заграде, помињање Бугара, Мораваца, Срба, Влаха и Словена Илирије, онда добија значење које је ближе ономе које се од једног извора из XIX века очекује. У том случају би се радило о резимирању, истина — опет на дискутабилан начин (доста неодређен помен Словена Илирије, као и Влаха), целокупне мисионарске делатности Цариграда у другој половини IX века. У том случају би Моравци παρὰ τὸν Δούναβιν οἰκοῦντες били они којима је владао кнез Растислав, а не становници балканске Мораве. То је свакако много вероватније.

ускоро постали познати под именом Моравица, а изгледа да је и шира област добила име Моравија. Према свему изгледа да се радило о једној од такозваних „Склавинија" — облику друштвене организације Словена који византијски и западни писци бележе на једном веома широком простору централне, јужне и источне Европе. Она је у релацијама — да се послужимо једним модерним али нипошто не и неприкладним изразом — геополитике цариградског двора била довољно позната да се разликовања ради Моравија на далеком северозападу назове Великом, али недовољно значајна да би се њоме посебно бавила у својим дипломатским приручницима.

Имају ли ови закључци било какву подршку у изворном материјалу „невизантијске", на првом месту словенске провенијенције, прецизније речено, има ли трага традицији о две Моравије у словенском свету?

У Синодику бугарског цара Борила (1207—1218), чија најранија верзија датира с почетка XIII века, налази се поменик, такозвано Славословље, Ћирилу и Методију и њиховим ученицима. Уз име Климента стоји и да је био єпископ(ꙋ) великіє морави.[67] У истом извору Методије је наведен као архієп[ис]к[оп](ꙋ) моравы панонскыє. У Успенију Кирила, спису за који се сматра да је настао између XI и XIII века, помиње се посланство Растислава, кнеза великыіє моравьі: исто тако, у даљем тексту стоји да су Ћирило и Методије приспели до великыіє моравьі и да их је потом примио кнез Растислав.[68] Како објаснити околност да се у овим списима Моравија назива „великом"? Једва да је потребно поменути да је било какав директан утицај Порфирогенитовог DAI искључен већ због изузетно поверљивог карактера самог списа, намењеног царевом сину Роману II. Ово отвара низ занимљивих питања. Да ли је баш Константин VII, из разлога које смо навели, творац назива „Велика Моравска"? Ако јесте, свакако да је било довољно прилика и повода да име „велике" Моравске изађе ван граница политичких кругова у Цариграду, одакле се незнаним посредницима (пре свега се мора помислити на црквене достојанственике) могла раширити, наравно, опет у сасвим ограниченим круговима и на ограниченом простору. Међутим, треба поставити питање и да ли је традиција о „великој" Моравској настала у ученим круговима Цариграда. Ако јесте, да ли и само у њима?

Потреба да се нагласи разлика између две Моравије разумљива је када се ради о цару-писцу Константину VII. Географија списа DAI углавном се поклапа са простором спољнополитичких интереса Царства, и у њега улазе обе Моравије, једна изричито, друга прећутно. Међутим, за постојање двеју моравских области морали су знати и одређени кругови у Бугарској, пре свих црквени. Из Моравске кнеза Растислава долазе протерани Методијеви ученици 885/6. године, у време када је већ постојала епископија у области балканских Моравца. Да ли тада (или непосредно после) у Бугарској почиње да се о словенским мисионарима говори да су стигли из неке друге Мораве?

[67] Синодикъ царя Борила, ед. *М. Г. Попруженко*, Български старини VIII, София 1928, г. 89, 77.
[68] Cf. Успеније Кирила, MMFH II, 245—252, 249.

У такозваном Пролошком житију Константина и Методија за последњег стоји да је био архиепископ вышнаѩ моравы. Није могуће утврдити старину ове традиције о „вишњој“ Морави. Најстарији рукописи овог житија датирани су у XIII—XIV век, настали свакако на основу старијих списа и предања.[69] Чини се да одлучујући прилог целом проблему даје податак из такозваног Асемановог јеванђеља, писаног глагољицом, у коме уз име Методија такође стоји да је био архиепископ „вишњеје Морави“ (горње Мораве).[70]

Овај спис се у науци различито датира. Према новијим мишљењима, настао је почетком друге половине X века, мада се чини исправнијим датирати га у нешто каснији период, на сам почетак XI века.[71] Како било, ради се о најстаријем познатом помену Моравске који садржи и додатну, индикативну, географску одредницу. Она је у случају Асемановог јеванђеља нешто другачија од оне о којој је досада било речи, али јој је смисао исти. Штавише, употреба термина „вишнеје“ (насупрот подразумеваном „нижнеје“) оправдава и претходно изнето тумачење грчког термина μεγάλη, који је код Порфирогенита употребљен због географске а не политичке дескрипције Моравске кнежевине. Асеманово јеванђеље настало је по свој прилици у областима југозападне Бугарске и града Охрида, где су деловали Методијеви ученици за које је било потребно рећи да долазе из „вишње“ односно „велике“, а не из оближње балканске Мораве.[72]

Треба додати да придевање одговарајућих термина Моравској кнежевини није морало да следи и додавање по смислу супротних истоименој балканској области. Није било потребе да се она назива „доњом“ или „малом“. Обе традиције, и византијска и словенска, показују да је Моравска кнежевина одређена као „велика“ или „горња“ у односу на неку другу Моравску (Мораву). Из тога би следило да је балканска Морава како за ромејску тако и за бугарску средину „старија“ од Моравске кнежевине, односно да су за посто-

[69] Cf. Проложноје житије Константина и Мефодија, ММГН II, 164—166.

[70] Cf. Асеманово евангелие, Факсимилно издание, София 1981, 145б 21—23.

[71] Ако, поред осталих аргумената, и околност да се у Асемановом јеванђељу налази и помен светом Ахилију Лариском представља доказ о Охриду као вероватном месту настанка списа, утолико пре би иста околност могла да послужи и за одређивање приближног времена настанка. Укључивање светог Ахилија у поменик светитеља свакако је последица ширења његовог култа у охридској области и југозападној Македонији уопште. До тога у знатнијој мери долази после преношења моштију овог светитеља у Преспу и градње храма посвећеног његовом имену, што је све предузео Самуило после освајања Ларисе 985. године. Због тога се датирање у почетак друге половине X века (уп. *В. Иванова—Мавродинова, А. Джурова,* Асеманоивото евангелие, София 1981, 24—25) чини недовољно сигурним.

[72] И јеромонах Пајсије, који је своју „Славјаноболгарску историју“ написао 1762. године, зна за постојање две Мораве и наглашава потребу да се оне разликују. Он пише да су Ћирило и Методије били постављени за епископе „вь Мора́ва славе́номь, не се́рбска Мо́рава, що иде през Шѹмадїа, но дрѹга Мора́ва...“ (Паисий Хилендарски, История славѣноболгарскя собрана и нареждена Паисием Йеромонахом в лето 1762, уп. *Й. Иванов,* София 1914, 69). Овај цитат се, наравно, не може довести у директну везу са проблемом средњовековне традиције о две Мораве. Ипак, ваљало је да буде кратко споменут као још један занимљив показатељ свести о постојању двеју Морава, настао у средини заинтересованој за црквену и другу прошлост Словена на једном релативно широком географском простору.

јање те области на Балкану знали пре него за „велику" Моравску. Из овога се, наравно, не може закључивати о времену настанка друге Мораве.

Да ли употреба овакве географске терминологије обавезује на још неки закључак у погледу порекла словенске традиције? Изгледа да је одговор на ово питање одречан. Код ученог цара Константина таква лексика је очекивана и објашњива, макар из околности да су му под руком били разни списи античких географа. Али, појава оваквих термина, као што су велика-мала, горња-доња, друга и сличних, није морала бити везана искључиво за учене кругове, одакле би се они касније непознатим стазама ширили. Дистинктивни образац је исувише опште природе да би се сматрао карактеристичним за неку посебну средину, макар он у њој налазио свој најученији израз. Порекло словенске традиције о „вишњој" или „великој" Морави може бити и локално, ма колико истоветност словенског „велика" и грчког „μεγάλη", такође „вишњаја" и „τῆς ἄνω", сугерисала супротан закључак. Не може се занемарити могућност да су традиције настале сасвим независно, а ни да је било међусобног утицаја, ма која од њих да је претходила другој. Оно што је у овом расправљању о традицијама важније јесте да су просторно ограничене на она подручја која су, свако из својих разлога, имала потребу да нагласе разлику између две Моравије. Удаљени од политички неважне балканске Мораве, западни писци за њу нису ни знали. Због тога није било разлога да Моравска кнежевина у њиховим списима буде „велика" или „горња".[73]

Ипак, неки западни извори, на први поглед, овај закључак делимично доводе у питање и због тога би их требало детаљније размотрити. Крајем X века, Пилигрим, бискуп града Пасау на Дунаву (971—991), заинтересован да прошири јурисдикцију своје бискупије, произвео је године 977. или 978. низ лажних повеља којима је доказивао тобожња стара права своје црквене столице. Тако су настали чувени „лоршки фалсификати", којима се историографија германског говорног подручја веома подробно бавила.[74] Ради се о седам доку-

[73] Чини се да потпуно одсуство поменутих квалификатива код западних писаца доста убедљиво сведочи у прилог тезе о балканском пореклу словенских традиција о две Мораве. Начелна примедба Л. Хавлика о подацима из Успенија Кирила и Синодика цара Борила, према којој би требало разликовати такозвану „Панонску Мораву", наиме канонски конституисану панонску црквену провинцију којој је Моравска у политичком смислу стајала на челу, од „велике Мораве" у којој је Климент био епископ, губи смисао када се свему додају подаци из Пролошког житија и Асемановог јеванђеља о Методију као архиепископу „вишње Мораве". Према Хавлику, Климентова епископија би одговарала ускох области „велике Мораве", којој се у суседству налазила поменута област Њитре, за коју се зна да се називала „доња Моравска" (најранији помен из 1556). Овај помен такозване „доње Моравске" нам се чини исувише „младим" да би имао доказну тежину. Укратко, сматрамо да поменута терминологија из наведених словенских текстова није донета на Балкан, већ је на њему настала.

[74] Cf. W. *Lehr*, Piligrim, Bischof von Passau, und die Lorcher Fälschungen, Berlin 1909, који је објавио и интегрални текст фалсификата. Уп. и литературу наведену у *E. Zöllner*, Die Lorscher Tradition im Wandel der Jahrhunderte, Mitt. des inst. für Österr. geschichtsforschung LXXI (1963) 228, n. 31, и Die Regesten der Bischöfe von Passau I (731—1206), ed. *E. Boshof*, München 1992, 61—75.

мената, од којих су шест наводне папске повеље из различитих периода, а један је писмо самог бискупа упућено папи Бенедикту, VI или VII. Оно што је за ову тему од посебне важности јесте политичка географија Пилигримових планова. У хронолошки последњем, седмом по реду фалсификату, наводној повељи папе Бенедикта VII из 974, Пилигриму се даје pallium и потврђује достојанство надбискупа, а границе његове дијецезе описују у оквиру области „доње Паноније и Мезије, што јесу провинције Аварија и Моравија" (in inferioris Pannoniae atque Mesiae regiones, quarum provintiae sunt Auaria atque Marauia), где се некада, према Пилигриму, у време Римљана и Гепида, налазило седам епископија које су припадале дијецези Лауријакум. Карактеристичне су и формулације којима се Пилигриму подвргавају области „Auariae atque Mauaviae regionum quoque inferioris Panoniae sive Mesiae" и „Sclauorum nationibus" такође и „Ungrorum atque Marauorum sive etiam aliis multis provintiis Sclauorum".[75]

Иако су у питању фалсификати, у чију генезу нема разлога детаљније упуштати се на овом месту, за нас је од важности реалност Пилигримових претензија. Оне се појављују у моменту када је још увек отворено питање покрштавања Угара, самим тим и црквене јурисдикције над областима под влашћу угарских војвода. Сам Пилигрим је имао одређену улогу у мисији коју је у Угарској неколико година пре састављања фалсификата водио Волфганг. Исто тако, спомен Мезије показује интересе пасавске бискупије и за области на југу од Дунава. Ово последње, иако необично, не би било у супротности са оним, прилично оскудним, знањима која имамо о црквеним и политичким приликама у бугарским земљама у време састављања „лоршких фалсификата".

Јован Цимискије је, како је горе речено, 971. године укинуо Бугарско царство, освојивши његове североисточне области. Шта се у тој прилици догодило са бугарском црквом? Према такозваном Диканжовом списку бугарских архиепископа, Дамјан, који је столовао у Доростолу, и одлуком Романа Лакапина и сената био уздигнут у сан патријарха, „свргнут је (καθῃρέθη) од стране Јована Цимискија".[76] Овај, у извору недатирани, догађај свакако се збио у време када је у јесен 971. Цимискије уређивао прилике у Бугарској. После путешествија које се хронолошки само приближно може одредити, наследник свргнутог поглавара бугарске цркве се обрео у Преспи, која се налазила у оним бугарским областима које су остале ван домашаја Цимискијевих освајања и каснијег уређења власти на Балкану.[77] У њима се почев од устанка Самуила и браће 976. стварала држава која ће обновити традиције срушеног Бугарског царства. Није могуће са сигурношћу рећи да ли је и глава бугарске цркве учествовала у припремама устанка, али по свему изгледа да се најкасније око 977/8.

[75] Cf. *Lehr*, op. cit., VII, 49—51.

[76] Уп. *И. Иванов*, Български старини из Македония, София 1970², 566.

[77] Уп. *И. Иванов*, op. cit., 557, 566; *Снегаров*, История на Охридската архиепископия, 12—14.

већ налазила у областима које су биле у његовом средишту.[78] Области које је заузео Цимискије дате су под црквену јурисдикцију патријаршије у Цариграду.[79]

Исход Цимискијевих похода 971. отворио је, дакле, поред политичке, и кризу црквене власти над областима некадашње бугарске државе. Да ли у том светлу ваља посматрати податак из неколико западних извора о царској скупштини која је, у присуству Отона I и његовог сина, одржана на Ускрс — 23. марта 973. године? На скупштини су, наиме, поред посланика других народа били и „legati Ungariorum, Bulgariorum i Sclavorum". Претпоставка да су посланици Бугара и Словена дошли из оних области у којима је неколико година касније избио Самуилов устанак у науци је давно изречена.[80] Сличност Пилигримове формулације „Ungrorum atque Marauorum sive etiam aliis multis provintiis Sclauorum" са вестима о кведлинбуршком Рајхстагу као и опште прилике у југозападним бугарским земљама после 971. дају основе да се помисли како су поменути изворни подаци одјек збивања која су непосредно повезана. Утолико је и објашњиво помињање Мезије у документима које је саставио Пилигрим.

Треба упозорити да су, када је реч о области Мезије, постојале извесне околности које су како Пилигримовим тако и интересима пасавске епископије уопште давале известан легитимитет. У време када су се одвијала замршена збивања везана за покрштавање Бугара, њихов кан Борис се 866. обратио Лудвигу Немачком и затражио да му пошаље мисионаре нове вере. Следеће године је у Бугарску стигла група проповедника на челу са пасавским епископом Херманарихом, који је добро познавао словенски језик као и суседне словенске народе. Франачки анали бележе да су пасавски мисионари у Бугарској срели раније пристигле папске посланике, који су већ проповедали и крштавали. Добивши разрешење од Бориса, коме је из црквенополитичких разлога више одговарало присуство папских мисионара, они су се вратили у Пасау.[81] Ова епизода је свакако била позната Пилигриму, и ишла у прилог његовим амбицијама.

Изречене примедбе свакако да заслужују посебно истраживање а једним делом излазе и ван строгих оквира теме. Међутим, овде је од посебног интереса помен Моравије, а нарочито необична формула „inferioris Pannoniae atque Mesiae regiones, quarum provintiae sunt Auaria atque Marauia" и њене варијанте. Шта је Пилигрим подразумевао под појмом Моравија? Да ли је та област идентична са Мезијом, како би могло, али не би обавезно и морало, да следи из његових формулација? Другим речима, да ли се ради о Моравији

[78] Уп. релативну хронологију у *С. Пириватрић*, Самуилова држава (у припреми за штампу).

[79] Није до краја јасно да ли су епископије на освојеним подручјима просто подвргнуте цариградском трону, што се чини вероватнијим, или је Цимискије створио посебну „бугарску архиепископију", такође потчињену Цариграду. В. литературу у *Пириватрић*, Самуилова држава (у припреми за штампу).

[80] В. литературу наведену у *Антољак*, Самуилова држава, 334—342.

[81] Annales Fuldenses, MGH SS I, 380. 1—5; Ermenrici Elwangensis epistola, MGH, Epistolae V, 555. 34—35. Уп. *Златарски*, История I/2, 111—112.

која се налазила на територији Мезије, на Балканском полуострву?[82] За одговор на ова питања треба се позабавити политичком географијом свих „лоршких фалсификата“. Наводна повеља папе Еугена II из 824—827, други по реду Пилигримов фалсификат, адресирана је, између осталих „војвода и великаша“ (ducibus et optimatibus) „Huniae quae et Auaria dicitur atque Maraviae“ и на Мојмира, који је у то време, као што је добро познато, био моравски кнез.[83] Недвосмислено је и оно место у Пилигримовом писму папи Бенедикту у коме стоји „usque dum Ungri regnum Bauariorum invaserunt, sicut presenti cognitum est etati, in Maravia manserunt“.[84] Maravia је у Пилигримовим списима бивша Моравска кнежевина, а не нека Maravia која је истоветна са Мезијом, како би се могло сматрати. Фалсификати које је произвео не показују да је знао за постојање некакве Моравије на Балкану, иако је за област на коме се налазила био заинтересован.

Додали бисмо да Пилигрим доследно раздваја употребу античких назива провинција од других, њему временски ближих. То је кључ за разумевање географије његових фалсификата и не увек најјаснијих израза. У релацијама античке терминологије, Пилигримови захтеви протежу се на просторе доње Паноније и Мезије. У терминологији његовог сопственог времена, они обухватају области „Ungrorum atque Marauorum sive etiam aliis multis provintiis Sclavorum“.

Ове словенске провинције треба тражити и на просторима некадашње Мезије, која је код Пилигрима свакако пре представа него појам који има прецизно одређене границе, и односи се уопште на оне земље јужно од Дунава за које је био заинтересован, а не искључиво на област античке Мезије. У њих би у сваком случају спадала и област балканских Моравaца. То нас враћа на место са кога смо и пошли. Ако је пружено тумачење „лоршких фалсификата“, посебно помињања Мезије, тачно, оно би и у хронолошком погледу било у сагласности са ранијим закључцима. Криза власти у бугарским земљама, политичке и црквене, отворена после 971. добила је одговор у претензијама пасавског епископа. Оне се могу схватити и као последица некаквих споразума који су можда склопљени приликом боравка бугарских и словенских посланика (из југозападних области бивше Бугарске) у Кведлинбургу на Ускрс 973. Слом византијске власти после устанка 976. је таквим плановима могао само да погодује. Пропаст теме у моравском граду, који се, слично као и у Расу, могао догодити исте 976. или нешто касније, одговарао је интересима пасав-

[82] *Поповић*, Епископска седишта у Србији IX—XI века, 37—38, узимао је „лоршке фалсификате“, уз податак из De cerimoniis, као доказ о постојању „српског Поморавља“ (в. нап. 65). С обзиром на то да у Пилигримово време Велика Моравска више није постојала, искључио је могућност да се помен Моравије у лажној повељи односи на њу. „Једина Моравиа која се у изворима X века помиње јесте српско Поморавље са градом Моравом, који се према Скилици, заједно са Београдом налази у Панонији.“ Такође, идентификација Бугара и Миза, односно Бугарске и Мизије (Мезије), коју познају савремени византијски историчари (Leo Diaconus, 61. 12), иде у прилог томе да се Моравија код Пилигрима тражи на десној обали Дунава, односно на простору античке Мезије (*ibid.*, 38).

[83] Cf. *Lehr*, op. cit., II, 31.

[84] *Ibidem*, VI, 44—45.

ског епископа, који је управо 977/8. саставио списе којима је намеравао да пружи легитимитет својим амбицијама у областима Мезије.

Последњи у низу извора који нас интересују је анонимни спис такозваног Баварског географа, познат под називом „Опис градова и области на северној обали Дунава", настао као последица повећаног интересовања Франачке за своје словенске суседе.[85] Састоји се од два дела, неједнака по квалитету података и времену постанка. За први се сматра да је састављен између 817 (ordinatio imperii) и 843 (divisio imperii), а други се датира у нешто шири период између последње трећине IX века и краја X века. Док су подаци првог дела разговетни, доста прецизни и углавном провериви другим изворима, дотле је други пун нејасних и до данашњег дана неидентификованих места. За наш проблем је од важности први део списа, који набрајање „градова и области" почиње од такозваних Нортабреза „који се налазе близу граница Данаца" а завршава, спуштајући се на југ и југоисток, тако што наводи редом — Мархарије (Marharii), који имају 11 градова (civitates), Бугаре (Vulgarii), чија је област огромна а народ бројан, који имају 5 градова и мноштво људи који живе ван насеља, и Мерехане („они које називају Merehanos"), који имају 30 градова. „То су земље које се завршавају на нашим границама" — закључује анонимни аутор.[86]

Проблем је убикација поменутих Мерехана. Унутрашња логика списа упућује да се они траже јужно, југоисточно или источно од најзападнијих бугарских области пограничних Франачкој. Према називу списа, место овог племена као и свих других на северу је од дунавске обале. Сасвим је, међутим, могуће да назив није оригиналан, већ касније придодат, па не би морао да обавезује на закључке о положају набројаних племена. У одређивању простора који су заузимали Мерехани најчешће се полазило од наслова, па се искључивало да су се они могли налазити на југу од Дунава. Веровало се да је податак о њима заправо дублет назива Мархарији, који се односи на Моравце и средишње области Моравске кнежевине.[87] Међутим, под Мереханима се, сасвим је могуће, крију балкански Моравци.[88] Они се, у односу на тачку посматрања „Баварског географа" свакако налазе даље од Бугара, а ипак довољно близу франачких граница. Остаје проблем броја градова наведеног уз Мерехане — 30. Поред тога што се мора приметити да је он релативно велики, или, прециз-

[85] Издање које су приредили *B. Horák* — *D. Trávníček*, Descriptio civitatum ad septentrionalem plagam Danubii, Rozpravy ČSAV 66/2, Praha 1956, било ми је недоступно, па је коришћено оно у MMFH III, 285—291.

[86] Cf. MMFH III, 287.

[87] Помишљало се и на разна друга решења. У обзир су, када се заобиђе наслов дела, долазили Моравци у Панонији, затим земље између Малих и Белих Карпата, такође и област „данашњег српског Поморавља" (cf. MMFH III, 287 n. 19). *Havlik*, op. cit., 77—82, допушта да се оба термина (Мархарији и Мерехани) односе на Моравце, али да су из различитог времена, при чему би онај о Моравцима који имају 30 градова одговарао каснијем времену и последицама Сватоплукових освајања.

[88] Cf. *J. Herrmann*, Bulgaren, Obodriten, Franken und der Bayerische Geograph, Сборник в чест на акад. Димитър Ангелов, София 1994, 41—46.

није речено, и превелики за неку нашу представу о балканским Моравцима, треба рећи да је термин „град“, као превод латинског *civitas*, условљен. Осим тога су и бројчани износи наведени у спису дискутабилни. Под појмом *civitas* ваљало би сматрати стално насеље уопште, пре него град у средњовековном смислу речи. Независно од тога, тешко је објашњив број градова-насеља који имају нека племена која се налазе даље на истоку од Франциma граничних области — 263, 325, 400 или чак 516. Истина, ови огромни бројеви односе се на други, и иначе тешко употребљиви, део „Описа“. У првом, највише „градова“ имају Вилци, 95. Није лако рећи колико су бројчани подаци о градовима-насељима уопште употребљиви. Уколико су истинити, не би требало да изненади већи број који се приписује Мереханима од оног који имају Мархарији — 30 према 11. У време када је спис настао, будућа моћна Сватоплукова држава свакако није великог обима. Могућно да се у њој налазило мање насеобина него у области Моравaца на Балкану.

Да закључимо. Податак о Мереханима Баварског географа можда је и најстарији податак о постојању словенског племена Моравaца на Балкану. Филолошким нијансама недовољно вичан, а можда и не сасвим прецизно обавештен, анонимни аутор није имао потребе да два народа истог имена, које је сам различито називао, разликује и додавањем квалификатива.

Srđan Pirivatrić

LE THÈME BYZANTIN DE MORAVA ET LA «MORAVIE» DE CONSTANTIN VII PORPHYROGÉNÈTE

Dans un catalogue récemment publié des sceaux byzantins conservés à Dumbarton Oaks et au Fogg Museum of Art figure un sceau que les éditeurs John Nesbitt et Nicholas Oikonomidès, d'après l'inscription au revers, ont attribué à Adralestos Diogénès, protospathaire et stratège de Morava. L'interprétation proposée de l'inscription est la suivante: Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) τῷ σῷ [δ]ούλ(ῳ) 'Αδραλέ[σ]τ(ῳ) β(ασιλικῷ) (πρωτο)-σπαθ[α]ρ(ίῳ) (καὶ) στρατη[γ]ῷ Μοράβα [τ(ῷ)] Διογέ[ν]ῃ. L'importance de cette source impose de rappeler quelques informations plus générales.

Le personnage d'Adralestos Diogénès est connu d'après les sources narratives. Il est mentionné par Jean Scylitzès et Léon le Diacre, ce dernier signalant sa dignité de patrice, en tant que protagoniste lors de la tentative infructueuse de Bardas Phocas de renverser Jean Ier Tzimiscès durant l'été 970. Il est possible que la dignité, de rang inférieure, de protospathaire apparaissant sur ce sceau soit une conséquence de sa participation à ce complot. Le siège du thème de Morava se trouvait dans la ville du même nom sise sur le confluent de la Morava et du Danube. La découverte de ce sceau modifie toutefois notre image des limites du pouvoir byzantin après la destruction de l'Empire bulgare par Tzimiscès en 971. Les données fournies par le

Taktikon d'Escorial montraient que le territoire de la Bulgarie de l'est et du sud-est était inclu dans le système du pouvoir administratif et militaire byzantin. Le sceau d'Adralestos Diogénès révèle que l'administration directe s'étendait aussi à la vallée de la Morava, alors que celui du protospathaire Jean, catépan de Rascie, ainsi que les données du Pope Dioclien anonyme, confirment conjointement le pouvoir byzantin en Rascie. Une des conséquences du soulèvement de Samuel et de ses frères en 976 fut la destruction des garnisons byzantines de Rascie, et vraisemblablement la disparition du thème de Morava dans des circonstances semblables. Le système de pouvoir byzantin tel qu'il fut instauré après 1018 incluait également la forteresse de Morava qui n'avait plus le statut de siège d'unité administrative particulière. Certains indices laissent penser que jusque vers le milieu du XIème siècle elle était rattachée au thème de Bulgarie, et après cela au thème du Paristrion (ou peut-être au Paristrion occidental).

La ville de Morava est identifiée avec l'antique Margum, siège épiscopal dévasté par les Huns en 441. D'après les fouilles archéologiques, qui ne sont pas complètes, l'agglomération n'était pas protégée par des remparts en pierre, mais des levées de terre ou des palissades. Dans la ville fut rétabli un évêché à l'époque de la christianisation des Bulgares. Le concile de Constantinople en 879/80 fait état de l'évêque Ἀγαθὼν Μοράβων. Dans un sigillion de 1019 confirmant l'étendue de l'archevêché d'Ochrid, Morava (Moraviste) est mentionnée comme une agglomération faisant partie de l'évêché de Branicevo. Les données fournies par une liste d'évêques datant Alexis Ier et par une lettre de Théophylacte d'Ochrid attestent le souvenir de l'ancien évêché ayant son siège à Morava. A partir du XIIème siècle on perd toutes trace de Morava dans les sources.

On doit toutefois se demander si toutes les données mentionnées sur l'existence et l'importance indéniable de la ville de Morava peuvent être mises en relation avec une donnée problématique fournie par «De cerimoniis» de Constantin VII Porphyrogénète, dans laquelle, à côté des archontes de Croatie, des Serbes, des Zachumliens, Konavliens, Travuniens et Diocliens, figure aussi un *archonte de Moravie*. Une analyse de la situation dans les larges environs de la ville de Morava ne permet pas d'envisager l'existence dans cette région, à l'époque allant du deuxième quart du IXème siècle à la création du thème byzantin de Morava, d'une organisation d'état du type et du rang de l'archontie. La structure des ekthésis des souverains étrangers dans De cerimoniis, ainsi que l'époque de la rédaction de ce passage litigieux (époque de Léon VI), suggèrent que cette donnée se rapporte à la principauté de Moravie de Svatopluk. Toutefois, tout à fait révélateur est l'attribution, à plusieurs reprises dans De administrando imperio, de l'épithète «grande» à la principauté de Morava. Il semble que l'empereur érudit, se laissant guidé par les habitudes des géographes antiques, a désiré mentionner d'une façon particulière la principauté de Moravie, en sous-entendant ainsi implicitement l'existence d'une autre «Moravie». Un indice pour la localisation de cette autre Moravie pourrait être non seulement l'existence ininterrompue de la ville de Morava, mais avant tout le fait que l'évêque Agathon, mentionné

en 879/80, porte le titre d'évêque des «Moraviens» (Μοράβων). L'ethnonyme Moraviens amène à conclure qu'il s'agit d'une population installée dans les environs de Margum et simplement désignée par le nom slavisé de cette ville. L'appellation Moraviens est simultanément la marque de l'existence d'une organisation territoriale nouvellement créée, pour laquelle on peut penser à juste titre qu'elle correspondait au type dit «Sclavinie». L'analogie avec la Draguvitie et l'évêque des Draguvitiens est en ce sens très révélatrice. La géographie politique de la cour constantinopolitaine n'était pas sans ignorer, à ce qu'il semble, l'existence d'une Moravie des Balkans et, pour cette raison, vraisemblablement, la lointaine principauté de Moravie est qualifiée de «grande» dans DAI. Toutefois, l'importance de la Moravie des Balkans était insuffisante pour que son nom trouve place dans un manuel diplomatique tel que De cerimoniis.

On note également dans le monde slave une tradition attestant la conscience de l'existence de deux Moravies. Certaines sources appellent la principauté de Moravie «grande» et Clément, évêque de la Grande Moravie. Très importante est la donnée de l'Evangile d'Aseman sur Méthode en tant qu'archevêque de la «Moravie supérieure». Le sens de l'emploi du terme «supérieure», tout comme l'épithète «grande», réside assurément dans une volonté de distinction géographique entre la principauté de Moravie et la Morava des Balkans.

L'écrit anonyme du «Géographe bavarois» est la seule source occidentale qui connaît l'existence de Moraviens balkaniques. Dans son texte, ces Moraviens se dissimulent derrière l'appellation «Merehani» et diffèrent des Moraviens du nord, qui sont appelés «Marharii». L'existence de Moraviens dans les Balkans reste inconnue des autres auteurs occidentaux, raison pour laquelle le nom de principauté de Moravie n'est complété d'aucune épithète distinctive. La formulation inhabituelle de l'évêque de Passau, Piligrim, parlant d'une «inferioris Panoniae atque Mesiae regiones, quarum provintiae sunt Auaria atque Marauia» ne signifie nullement que pour lui les régions de Mésie et Moravie étaient une même chose. Dans ses écrits la Moravie désigne toujours la principauté de Moravie. Il n'existe aucun indice permettant de conclure qu'il ait eu connaissance de l'existence d'une Moravie dans les Balkans, bien qu'il se soit grandement intéressé à la vaste région où elle se trouvait, à la suite de la crise de l'organisation ecclésiastique provoquée par la destitution du patriarche bulgare en 971 et le soulèvement des Cométopouloi en 976. La présence d'émissaires bulgares au Reichstag à Kvedlinburg en 973 était peut-être en relation avec les desseins ultérieurs de Piligrim dans les Balkans.

Зборник радова Византолошког института XXXVI, 1997.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXVI, 1997

УДК 904—03/497.11)"653" : 711.424.033(497.11)

ДУШАН МРКОБРАД

РАС-ПОСТЕЊЕ: ФАЗЕ РАЗВОЈА УТВРЂЕЊА

Налазиште Рас-Постење налази се у средишту средњовековне рашке жупе, недалеко од цркве Св. апостола Петра и Павла (данас Петрова црква) код Новог Пазара. За ту цркву се у историјским изворима каже да је у Расу (иже ѥст Расса) и „по среде Раса" (иже ѥст по срѣдѣ Раса).[1] Доказе да је Петрова црква била седиште рашких епископа, односно да се сама катедра налазила унутар цркве, пружају, опет, средњовековни текстови.[2] Да је ту истовремено било и „столно место" говори следећи податак из текста краља Стефана Првовенчаног: „... *А кад се вратио отац његов (Немањин) у столно место, опет се (Немања) удостоји да прими друго крштење из руку светитеља и архијереја усред српске земље, у храму светих и свеславних и врховних апостола Петра и Павла, идући за владиком својим Христом* ..."[3] О старини и важности епископије у Расу податке налазимо у византијским изворима. Епископија се помиње у другој повељи, коју је цар Василије II издао Охридској архиепископији, маја 1020. године.[4] Помиње је и охридски архиепископ Димитрије Хоматијан у писму св. Сави, 1220. године.[5]

Истраживања Петрове цркве су потврдила да се ради о храму изграђеном на темељима старог култног места.[6] Уз ту цркву, у ви-

---

[1] *Љ. Стојановић*, Стари српски родослови и летописи, Београд — Сремски Карловци 1927, 16—17, 46.

[2] *Љ. Стојановић*, Стари српски записи и натписи I, Београд 1902, 13, бр. 26; *исти*, Стари српски родослови и летописи, 24—27.

[3] *В. Ћоровић*, Житије Симеона Немање од Стевана Првовенчаног, Светосавски зборник 2 (1939) 18—19 (= *М. Башић*, Старе српске биографије, Београд 1924, 31—32).

[4] *H. Gelzer*, Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche, Byzantinische Zeitschrift 2 (1893) 45; *J. Kalić*, Das Bistum Ras, Fontes Slavici. Festschrift S. Hafner, Graz (1986) 173—178.

[5] *Г. Острогорски*, Писмо Димитрија Хоматијана св. Сави и одломак Хоматијановог писма патријарху Герману о Савином посвећењу, Светосавски зборник 2 (1939) 102—103.

[6] *J. Нешковић*, Петрова црква код Новог Пазара, Зборник радова архитектонског факултета Универзитета у Београду 5 (1961) 21—24; *М. Љубинковић*, Некропола цркве св. Петра код Новог Пазара, Зборник Народног музеја 6 (1970) 169—186, планови 2 и 5, Т. I/1,2,5; Т. II/1,2,3,5; Т. III/1,2,3; Т. IV/1,2,3; Т. V/1,2,3; Т. VI/1,4,6,9; Т. VII/5; Т. XIX/1; Т. XXI/1; Т. XXIII/1,2; Т. XXIV/1,2.

зантијско доба, постојао је и византијски утврђени град. На то указује и податак Прокопија из Цезареје, забележен у делу De aedificiis. Ту писац наводи да је цар Јустинијан I (527—565) обновио тврђаву Арсу.[7] Још је К. Јиречек закључио да стари Рас X—XII века треба тражити у близини Петрове цркве, јер је тешко веровати да су „жупски град“ и седиште епископске цркве били далеко једно од другог.[8]

Историјско-географска истраживања рашке жупе започета су касних шездесетих година и то у оквиру научне теме „Област Раса у средњем веку“. Од 1975. године почињу детаљна тематска рекогносцирања (сарадња историчар-археолог) са сондирањем одабраних локација.[9] То је било време сабирања и аналитичке обраде свих доступних историјских извора, укупне археолошке и историјске грађе, као и података из локалног катастра, и све то је проверавано на терену Рашке области.

Од мноштва добијених података о траговима утврђења, цркава и некропола, остатака старих насеља, издвојени су најинтересантнији за сондирања. Једно од таквих места било је и утврђење на Градини код села Постења, на северним обронцима Рогозне, недалеко од Новог Пазара. Већ прва сондажна ископавања, која су обављена између 1982. и 1984. године, дала су поуздане податке о траговима живота током старијег гвозденог доба, касне антике, јустинијанског и комнинског периода. Историјска и археолошка истраживања одвијају се упоредо, према методологији рада сваке од двеју дисциплина.[10]

---

[7] *J. Haury*, Procopii Caesariensis opera omnia, vol. IV (De aedificiis, libri VI), Lipsiae 1914 (Reprint 1963) 120; Prokop Bauten (Text und Übersetzung, München 1977) 198—199; *J. Калић*, Прокопијева Арса, ЗРВИ 27—28 (1989) 9—17.

[8] *К. Јиречек*, Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 291.

[9] До 1986. године пројекат „Област Раса у средњем веку“ остваривао се преко Византолошког института САНУ, а потом прелази на Филозофски факултет у Београду и сада делује посредством Центра за археолошка истраживања (руководилац пројекта: проф. др Јованка Калић). Од 1991. године пројекат постаје једна од тема јединственог археолошког пројекта у Србији „Становништво Србије и његово природно окружење од праисторије до средњег века“.

[10] О неким археолошким проблемима видети: *J. Калић, Д. Мркобрад*, Утврђени комплекс на Градини код Постења (Нови Пазар), Гласник Српског археолошког друштва 3 (1986) 205—208, сл. 1; *исти*, Градина, Постење код Новог Пазара — рановизантијско утврђење, Археолошки преглед 25, САДЈ (1986) 71—75, Т. XXIII; *исти*, Истраживање целине: српско средњовековно друштво, Гласник Српског археолошког друштва 4 (1987) 31—37; *Д. Мркобрад, А. Јовановић*, Резултати истраживања утврђеног комплекса код Постења у 1988. години, Гласник Друштва конзерватора Србије 13 (1989) 98—99, сл. 1—2; *исти*, Резултати истраживања утврђења на Градини код Постења (Нови Пазар) у 1989. години, Гласник Друштва конзерватора Србије 14 (1990) 80—82, сл. 1; *исти*, Градина код Постења — резултати истраживања у 1990. години, Гласник Друштва конзерватора Србије 15 (1991) 41—42, сл. 1; *Д. Мркобрад*, Резултати археолошких и конзерваторских истраживања на утврђеном комплексу на Градини код Постења (Нови Пазар) у 1991. години, Гласник Друштва конзерватора Србије 16 (1992) 65—68, сл. 1—5; *Д. Мркобрад, А. Јовановић, М. Ружић*, Рас-Постење — истраживања током 1992. године, Гласник Српског археолошког друштва 9 (1993) 202—207, сл. 1—6; *Д. Мркобрад*, Рас-Постење — истраживања објеката уз североисточни бедем, Гласник Друштва конзерватора Србије 17 (1994) 84—86,

Систематска археолошка истраживања су почела 1988. године и са прекидима трају до данас, али само у последње две године са већим финансијским средствима.

Поуздано је утврђено да се овде не ради само о утврђењу него и о утврђеном граду (сл. 1—4), димензија око 230 са 90 метара, а рачунајући и нижи плато дужина прелази 350 метара. Унутар бедема је констатовано преко 30 камених објеката, чија су истраживања у току. За разлику од сличних утврђења тога времена, где су доминирали дрвени објекти, на налазишту Рас-Постење нађене су, у зони истраживања, камене грађевине. Већина потиче из античких времена а касније су делом адаптиране и прилагођаване потребама нових житеља града. На централном и северном делу горњег платоа врло је видан, по површини, њихов велики број. Приликом просецања економског пута за потребе конзерваторских радова на североисточној падини постењског брда запажена је већа осипина камена са малтером и то упућује на претпоставку да се ту налази још једна кула са евентуалном капијом. То значи — још један прстен бедема на овој падини брда.

Досадашњим истраживањима простора унутар града, односно дуж североисточног бедема, и то од капије па до источне куле, добијени су елементи за делимичну реконструкцију хронолошке слике на овом простору. Они произлазе из односа појединих архитектонских целина, као и детаља и стратиграфске слике, која је утврђена сондажним и касније систематским археолошким ископавањима.

Хронолошко-стратиграфска слика добијена укупним систематским ископавањима углавном се поклапа са оном која је утврђена ранијим сондажним археолошким радовима. Међутим, има и извесних нових детаља, који се запажају у покретном археолошком материјалу (грнчарија, накит, стакло, новац, декоративна камена пластика, делови оружја и опреме, предмети из свакодневне употребе), али и у архитектури, и то кроз дограђивања и адаптације.

Укупна истраженост горњег града утврђења Рас-Постење[11] износи једва 10—15% и закључци који се на основу тога могу извести одговарају степену истражености највећег археолошког налазишта Рашке области. Будућа истраживања ће, можда, делом изменити данашњу хронолошко-стратиграфску слику овог локалитета, али досадашњи резултати дају податке о девет културних хоризоната живота (праисторији припада три, антици четири, а средњем веку два са својим потфазама).[12]

сл. 1—3; *исти*, Рас-Постење — истраживања уз јужни део североисточног бедема током 1994. године, Гласник Српског археолошког друштва 11 (1995) 198—207, сл. 1—6+1 план; *исти*, Рас-Постење, истраживања током 1995. године, Гласник Српског археолошког друштва 12 (1996) 121—129, сл. 1—6.

[11] Површина горњег утврђења износи приближно 1,6 хектара, а рачунајући и подграђе на североисточној падини, унутар бедема се налази око 6,5 хектара.

[12] Велику захвалност аутор дугује доц. др М. Јевтићу и проф. др А. Јовановићу са Одељења за археологију Филозофског факултета у Београду за корисне савете и помоћ при обради праисторијских, односно античких, хоризоната и покретних налаза са локалитета Рас-Постење.

Хоризонт позног енеолита на простору горњег платоа, вероватно добро утврђено мање насеље, које се релативно лако могло бранити, оквирно је датовано у последње векове III миленијума. Одликује се монохромном грнчаријом претежно сивих и мрких тонова и глачаних спољних површина. Сем пластичних украса, посуде су ретко орнаментисане. Од облика издвајају се шири пехари са две тракасте дршке испод обода, коничне зделе са благо увученим ободом и лонци са пластичним дршкама моделованим непосредно испод обода.

Хоризонт раног бронзаног доба доказује да насеље траје у континуитету, на истом простору, оквирно од првих векова II миленијума. Керамика овог насеља је слична налазима из претходног хоризонта, једино су посуде оштрије профилисане.

Хоризонт старијег гвозденог доба, вероватно део већег насеља, констатован је на целој површини истражених квадрата (сл. 1) и датован у VI—V век. Одликује се зделама са турбан-ободом, већим крушколиким посудама финије фактуре са разгрнутим ободом (амфоре), коничним лонцима са пластичном траком испод обода. Посебно је занимљив налаз мале вазе, типа »Sent Valentin«, која припада типолошкој групи VII и датује се у време од 430. године до почетка IV века старе ере.[13] Ово је најсевернији налаз, са археолошких ископавања насеља, овог типа посуда у односу на матичне радионице у Беотији. Сличне посуде црвено фигуралног стила налажене су и код Петрове цркве.

Два одвојена објекта настала су у III веку наше ере (сл. 1): један условно назван бенефицијарна станица (најмање двоћелијска), потоња кула, а други је велика грађевина на око 50 метара јужније. Претпоставка је да би то могао бити и антички храм. Као и објекат потоње куле, и велика грађевина је коришћена у каснијим епохама. Тек када се доврше истраживања античких слојева, на оба објекта, утврдиће се поуздано њихова намена и време коришћења.

Мора се напоменути да овај облик бенефицијарне станице нема изглед типичног бургуса или квадригуријума, какви се срећу у касноантичком периоду. Међутим, постоје аналогије сличног хронолошког определења (Госпођин Вир, Рам). Има елемената за размишљање о бенефицијарној станици, чије је постојање, на овом простору, посведочено епиграфским материјалом из оближње Новопазарске Бање, Петрове цркве и Новог Пазара. Ова грађевина је послужила као фортификационо језгро за изградњу утврђења Јустинијанове епохе. За разлику од праксе која је започета на дунавском Лимесу,[14] где су око старијих кула изграђена нова утврђе-

[13] *М. Паровић-Пешикан*, Једна мање позната група импортоване грчке керамике код нас, Зборник Народног музеја XIV-1 (археологија) (1992) 337 и 343, сл. 8.

[14] За детаље видети у: Старе културе на Ђердапу, САНУ, Београд, 1969, 100—101, 142—147, 170—171; *А. Цермановић-Кузмановић*, Римско утврђење код Кладова, Старинар XXVIII—XXIX (1977/78) 78 и 127; *М. Паровић-Пешикан*, Љубичевац — Гламија, Ђердапске свеске II (Београд 1984) 134—138; *А. Цермановић-Кузмановић, С. Станковић*, Борђај — касноантичко утврђење, Ђердапске свеске II (Београд 1984) 219—220, сл. 209—210; *исти*, Le Forteresse Antique Mora

ња (Хајдучка Воденица, Доње Буторке, Михајловац, Мора Вагеи, Борђеј, Љубичевац, а у извесном смислу и Ледерата), старији објекат је интегрисан у бедеме новог утврђења и то у функцији куле. Претпостављена, најмање двоћелијска, бенефицијарна станица,[15] односно потоња кула, истражена је само једним делом, садашњих спољних димензија 14,60×9,00 m, односно 13,20×7,00 m унутрашњих.[16] Овде се ископавањима дошло до остатака малтерног пода Јустинијановог времена, а наставиће се када се стекну технички услови.

Велика грађевина се налази скоро паралелно уз североисточни бедем. Она је имала најмање две просторије по ширини, садашњих димензија 25,60×11,80 m. Претпоставља се да је знатно већих димензија, које ће бити тачно утврђене даљим археолошким истраживањима. Занимљива је и значајна обрада спољне фасаде североисточног зида. Нађена су два слоја малтерисања. Доњи слој је служио као стабилизациони, релативно рустичног зидања каменом различите величине и састава. У горњем слоју малтерисања је, још у свежем малтеру, техником pseudo opus quadratum изведен орнамент у виду хоризонталних и вертикалних правоугаоних поља са уским бордурама, глатких површина и претпостављене беле боје, док су квадратна поља обрађена штокхамером, а нађени су и трагови црвене боје. Овај начин декорисања је коришћен само за грађевине од изузетног значаја. Овако украшена и бојена фасада настала је током III—IV века, јер подизањем новог бедема у непосредној близини старијег украшавања невидљиве фасаде губи смисао. Нови бедем из времена цара Јустинијана I удаљен је само 1,50 m од поменуте грађевине.

Овом хоризонту припадају и налази прва два новчића са локације Рас-Постење. Ради се о посребреним примерцима војничких царева са краја III века.[17]

---

vagei près de Mihajlovac, Fouilles de 1981, Ђердапске свеске III (1986) 453—458, сл. 1—4; *А. Јовановић, М. Кораћ, Ђ. Јовановић*, I embouchure de la Rivere Slatinska Reka, Ђердапске свеске III (1986) 380—383, сл. 7, 12, 13; Одбрамбени системи у антици (југоисточни сектор), Одбрамбени системи у праисторији и антици на тлу Југославије, Савез археолошких друштава Југославије, 1986, 93—95.

[15] *М. Мирковић*, Бенефицијарна станица код Новог Пазара, Жива антика 21 (1971) 263—278, и Beneficiarii Consularis на споменицима из Новог Пазара, Новопазарски зборник 9 (1985) 27—32; *А. Јовановић*, Римски надгробни споменик из Новопазарске бање, Новопазарски зборник 9 (1985) 33—38.

[16] Објекат је облика неправилног правоугаоника, зидови имају различите дужине и дебљине. Просторија I, истражена у целини, има димензије 8,00×7,00 m (унутрашње мере), док је просторија II сличне ширине и истражене дужине од 5,20 m. Разликују се и ширине зидова: 1,30 — североисточни зид; 1,10 — северозападни зид; 0,70 — преградни зид, док југозападни још није откривен, јер смета велика количина депонованог камена за конзервацију објеката.

[17] Новац цара Клаудија (268—270) на аверсу има представу императора са зракастом круном и натписом IMP C CLAUDIUS PF AU, док је на реверсу представа стојеће Аноне, која у левој руци држи рог и натпис ANNONA AVG. Новчић је нађен код спољног лица североисточног бедема VI века, близу споја са бенефицијарном станицом. Други новчић је кован у време цара Аурелијана

Овом времену такође припадају и налази две оштећене стеле. Боље очувани примерак представља део већег споменика, пошто завршетак има само на горњој и левој страни, а на осталим странама се налазе обрађене спољне ивице за везу са недостајућим деловима. Рељеф на предњој страни је, пластичним тракама, подељен на три целине. У горњој је хоризонтални низ са ловоровим лишћем и ту се налазе два слепа лука са пластичним троуглом између њих. Главна представа је у средишњем делу. Испод левог лука је дорски стуб са постољем и капителом, док се испод десног лука налази представа, у плитком рељефу, мушког попрсја са карактеристичном капом и десном руком савијеном у лакту са савијеним свитком у шаци, што представља драгоцену појединост. Свитак у руци покојника означава, вероватно, његово занимање и друштвени положај. У доњем делу, испод пластичне траке, налазе се две одвојене метопе. У левој је флорална представа, а у десној оштећења не дозвољавају прецизнији опис. Мањи уломак има представе ловоровог лишћа, пластичну траку и горњи део оба лука са троуглом између. Врло је могућно да се овде ради о деловима две стеле истог типа.

Налази керамике овог периода нису бројни. Најзаступљенији су уломци лонаца светложуто печених, песковите фигуре, као и уломци сликаних пехара са карактеристичном зоналном и мрежастом декорацијом.

Погоршана ситуација на Лимесу[18] током IV века рефлектује се и немирима у Царству. Поменуте две грађевине, не мењајући свој облик, повезују се бедемима (сл. 2), од којих је делимично ископан само део на североисточној страни. Сигурно је да се пружао од бенефицијарне станице ка истоку. Могућно га је пратити, повремено, трасом дужине од око 100 метара. Пошто бенефицијарне станице, почетком IV века, полако излазе из употребе, сасвим је вероватно да се мења и функција утврђења на Постењу. Прецизно се, засада, не би могло утврдити ништа одређеније, али све упућује на закључак да је ново утврђење имало неке везе са експлоатацијом руде у околним античким рудницима (Голија, Рогозна, а можда и Копаоник). Слично се дешава и са променом функције бенефицијарних станица у косовским рудоносним зонама.

У откривеном керамичком материјалу преовлађују уломци глеђосаних здела и лонаца, као и мрко печени лонци са кратким укошеним ободом. Значајни су и налази уломака стаклених посуда. Највећи број припада коничним пехарима са капљичастом декора-

(270—275). На аверсу је биста императора, окренутог надесно, са натписом IMP AURELIANUS AUG, док је на реверсу натпис CONSORDIA MILITUM са две стојеће фигуре: Конкордија и војник (император). Нађен је у кв. К-21, испод млађег објекта VI века, на око 2 метра од унутрашњег лица античког бедема.

[18] *Ј. Ранков*, Касно антички лимес у Ђердапу, Одбрамбени системи у праисторији и антици на тлу Југославије, Савез археолошких друштава Југославије, 1986, 184.

цијом. Овај слој потврђује и налаз бронзаног новца цара Константина II као Цезара,[19] кован између 325. и 337. године.

Хоризонт V века није уочен у архитектонским преградњама и адаптацијама, али грнчарија указује да би требало очекивати још један антички културни слој. То потврђују налази глеђосане грнчарије, која се по стилским и типолошким одликама веома разликује од претходног културног слоја.

Византијски цар Јустинијан I је, како наводи историчар Прокопије,[20] обновио тврђаву Арсу. Археолошка истраживања су показала да је он изградио потпуно нови бедем, који је пратио трасу старијег (сл. 3), задржавајући и даље неизмењен стратегијски значај утврђеног града. Међутим, постоји и могућност да је, на североисточном делу утврђења, где је прилаз најлакши, постојао, током VI века, двоструки бедем, што је иначе чест случај на утврђењима овог времена.

Бенефицијарна станица је у VI веку укључена у нови бедем као једна од кула (сл. 3), а додата је још једна на простору новог североисточног бедема. Из овог времена су и остаци унутрашњег пилона поред капије, касније зазидане, на поменутом бедему. Коришћена је и старија велика грађевина, сада у новој функцији, вероватно палате. У том времену, унутар утврђења, подигнуте су и две цркве. Једна мања, поред капије и пилона, а друга, већа, на простору између два објекта из III века, свакако на месту које је највише одговарало цркви (оријентација, положај и друго).

Изузетно је значајан налаз мање цркве (капеле) уз поменуту палату.[21] Сасвим је малих димензија: 4,10×2,30 m (спољне мере), зидова широких 0,50 m и очуване висине од око 1,20 m. Интересантно је да је четврти зид наоса у ствари унутрашње лице новог, североисточног, бедема. Наос је сасвим мали (1,90×1,80 m). Унутрашњост цркве је највећим делом уништена (под, малтер са зидова, таваница и друго). Једини налази су дислоцирани, мањи, делови малтерног пода и два уломка једног или два кандила (дно и део тролисног отвора), беле, односно зеленкасте боје. То је недовољно за неке одређеније закључке. Унутар цркве је, у основи, констатована траса североисточног зида велике античке грађевине и истовремено бедема IV века, очуване дужине на овом месту 24,60 m. Када се, наредних година, буду истражили дубљи хоризонти на простору зазидане капије на североисточном бедему, видеће се да ли се поменута траса бедема пружа и даље. Црква је, највероватније, настала у време Јустинијанове обнове овог утврђења, на делу трасе античке грађевине, односно бедема, и свакако је била у функ-

[19] Новац је нађен приликом конзерваторских радова 1994. године, поред спољног лица североисточног зида грађевине са декоративном фасадом. На аверсу су представа попрсја цезара са ловоровим лишћем и натпис CONSTANTINUS IMP NOB C, док су на реверсу представа двојице војника, који држе бојне знаке, и натпис GLORIA ROMANORUM. У одсечку је знак ковнице из Сисције: E. SIS.

[20] Prokop Bauten, 198—199.

[21] Црква је нађена на простору кв. J-31 и мањим делом у J-32.

цији богомоље уз палату. Ту улогу је задржала и у каснијим периодима.

Већа црква је једнобродна (сл. 3), правца исток-запад, са девијацијом од 9° ка северу, неправилних димензија 15,20×6,40 m (спољне мере). Имала је олтарски део, наос и припрату, док су остали делови цркве (параклис) додати током средњег века. Апсида је доста оштећена, али се могло утврдити да је прислоњена уз антички бедем, чак врхом апсиде дошла до спољног лица бедема, који је, у то време, у функцији подзида. Ширина зидова је 0,70 m очувана висина између 0,20 m (апсида) и 1,70 m (јужни зид). Припрата је релативно плитка, неједнаке ширине (1,90—2,00 m). Остаци малтерне поднице констатовани су само мањом сондом у ниши код западног угла наоса. У осталим деловима цркве, сем гроба уз јужни зид наоса, није било истраживања.

Приликом радова на консолидацији спољног, Јустинијановог, бедема откривен је уломак пластике (19×11×10 cm), са оштећењима са свих страна, који би могао да буде део веће целине натпрозорника. Како је нађен тачно испод ове цркве, можемо претпоставити да је потицао, можда, са неког од апсидалних прозора. У две хоризонталне зоне представљени су геометријски украси (цик--цак линије), дубље и шире урезани или уклесани.

После детаљног прегледа спољних лица северног и јужног зида цркве могла се уочити видна разлика у техници зидања доњих и горњих зона. У нижим деловима употребљаван је већи притесан камен у јаком кречном малтеру, док су горњи слојеви зидани са много мање пажње. Унутрашња рамена апсиде нису у истој равни, тако да је Часна трпеза већим својим делом у олтарском простору, а мањим у наосу. То указује да само доњи део северног зида и северни део апсидалног лука припадају обнови у време цара Јустинијана I. Остали зидови су уништени каснијим разарањима. Горњи део поменутог зида и цео јужни зид припадају каснијем периоду. Да би се фазе градње детаљно и прецизно раздвојиле, овде су неопходна додатна археолошко-архитектонска истраживања.

На унутрашњем лицу западног зида цркве, односно припрате, видан је само доњи ред камена старије градње, као и претпостављени главни улаз у цркву. Ово ће се дефинисати наставком истраживања поред спољашњег лица поменутог зида.

Неколико метара северније од ове цркве нађен је већи стамбени објекат, прислоњен на бедем из VI века. Рађен је од обичног камена, где је блато коришћено као везиво. Није истражен у целини, али претпостављене су две просторије, укупних димензија 9,20 (?) ×6,10 m. Градњом овог објекта сасвим је негиран антички бедем на овом простору.

Јужно од цркве, на само 1,15 m од ње, нађени су добро очувани остаци унутрашњег пилона (сл. 3), облика два наспрамна ћирилична слова Г (кв. И-32, 33, 34 и кв. Ј-31, 32, 33). Димензије пилонских кракова се разликују. Јужни је квадратни, димензија 2,20 m, а северни правоугаони: 2,40×2,60 m. Пролаз између њих је 2,60 m а дужина читавог прочеља износи тачно 7,00 m. Растојање од северног крака до унутрашњег лица бедема је 2,40 m, а код јужног

дела се то растојање није могло прецизно утврдити, јер је, на том месту, лице бедема јако урушено. Зидање је изведено притесаним и уредно сложеним каменом са испуном у трпанцу и све у јаком кречном малтеру. Нарочито се водило рачуна о изгледу пилона гледаног од капије у североисточном бедему, што је и разумљиво.

На делу где североисточни бедем скреће ка југу нађена је још једна кула (кв. З-36, 37), названа „источна", по страни света (сл. 3). Правоугаоног је облика, различитих ширина зидова и очуване висине.[22] Зидање је изведено притесаним каменом са трпанцем у јаком кречном малтеру. И овде постоје делови зидова са видним преправкама, које су рађене на „брзу руку", где се није много водило рачуна о изгледу лица.

Приликом истраживања оваквих утврђења, а нарочито у кулама, има највише грађевинског шута, па је тако било и овде. Ипак, налази карактеристичне грнчарије, стакла и другога потврђују да је кула, сасвим сигурно, настала приликом Јустинијанове обнове овог утврђеног града. Но, има и материјалних доказа да је источна кула била у употреби и касније. То су поред карактеристичне грнчарије и налази уломака фресака, који припадају средњем веку.

Између источне куле и пилонског комплекса налази се простор од око 16 метара, мерено уз унутрашње лице бедема (кв. З-36; И-36, 35, 34, 33; Ј-34, 33, 32). Ту су нађени делови три оштећена зида у блату, зидани од обичног камена. Различитих су дужина, ширина и очуваних висина.[23] Сем ових разлика, заједничко им је да су сви зидови под скоро правим углом прислоњени на североисточни бедем и припадају објектима који су истражени само мањим делом. Нађени уломци грнчарије и стакла указују на то да је овај простор несумњиво био у употреби током Јустинијановог и средњовековног периода.

Овом периоду припада најбројнија и најразноврснија грнчарија, заступљена различитим типовима лонаца, углавном са разгрнутим ободом, лоптастих и коничних здела, питоса, поклопаца. Од стакла значајни су налази делова окулуса са траговима олова по ивицама са некадашњих прозора, а и већи број уломака различитих типова посуда.[24] Од предмета из свакодневне употребе најбројнија је обрађена и глачана кост (коштани чешљеви, оплате за дршке ножева, различите алатке и друго). Извесна количина згуре, отопине олова, делова камених ливачких посуда, упућује на претпоставку о преради (млевење, топљење) руда олова и гвожђа за даљу ковачку обраду.

Посматран у целини, најбогатији је културни слој везан за време цара Јустинијана I. Остало је доста трагова (археолошких и

[22] Источна кула је правоугаоног облика, димензија 7,40×6,40 m, односно 5,00×4,00 m, изнутра различитих ширина зидова (1,40 — бедем, а остали од 1,00 до 1,20 m) и очуване висине од 0,35—0,80 m.

[23] Дужине поменутих зидова износе 3.40 m, 2,50 m и 0,60 m; ширине су 1,00 m, 0,80 m и 0,75 m а очуване висине 0,65 m, 0,30 m и 0,20 m.

[24] Обрада и детаљна типолошко-статистичка анализа античког стакла, са горњег платоа утврђеног града, налази се у почетној фази рада.

архитектонских) па би се, на основу свега реченог, могло претпоставити да се на месту Рас-Постење налазило управно и војно средиште области. Судећи по резултатима археолошких истраживања, тако је било до краја VI или почетка VII века, када је утврђење претрпело извесна оштећења. Обим ових урушавања и паљевине објеката утврдиће се након завршетка систематских радова на горњем платоу утврђења.

Током друге половине IX и у X веку делимично се користи обновљено старије запуштено утврђење. О томе сведоче бројни архитектонски остаци (сл. 4 — обновљена велика палата, обе цркве, куле, као и многе стамбене грађевине). Томе у прилог говоре и налази карактеристичне грнчарије, накита, предмета за свакодневну употребу и другог, откривени на простору око капије и дуж унутрашње стране јужног дела североисточног бедема горњег платоа.

У том времену је обновљена велика црква, која је претходно доста страдала. Пажљивим посматрањем и детаљном анализом је утврђено да се на спољном лицу северног зида битно разликују две фазе зидања. За доњу зону је коришћен притесан камен већих димензија у јаком кречном малтеру, док су виши слојеви зидани са много мање пажње. Затим, унутрашња рамена апсиде нису у истој равни. После страдања утврђења на прелазу VI у VII век нови житељи овог места су затекли само северни део цркве, док је јужни био порушен. Тада су додали недостајуће зидове и оспособили цркву за употребу.

Малтерна подница, овог хоризонта живота, откривена је на простору наоса и припрате, на око 80% површине. Оштећена је или делом уништена у наосу (ниша код западног угла, место укопавања гроба уз унутрашње лице јужног зида, на делу ка јужном рамену апсиде), припрати (североисточни део) и у целом апсидалном простору.

Врло се јасно види да је уз унутрашње лице северног зида цркве, у функцији седишта, прислоњен нов зид, чији се темељ налази одмах испод горње малтерне поднице. Испод тога се налазе слој нивелације (земља, сасвим мало шута) и основа поднице старије фазе ове цркве, оне из VI века. Поменуто седиште је прислоњено уз северни зид наоса и дела апсидалног простора у дужини од 5,70 m, ширине 0,50 m, а очувана висина му износи око 0,60 m.

У поменутој ниши истраживањима се дошло до краја темеља северног зида (кота: 1,35 m). Веома се добро види и препознаје да се старија подница налази непосредно изнад темељног испуста код унутрашњег лица северног зида. У ниши, у самом западном углу при врху очуваног зида, нађени су делови амфороидног крчага (цело дно и доњи део трбуха) већих димензија. Због услова налаза, овај крчаг не би могао бити узет за било какво датовање, јер је можда овамо доспео и спирањем низ падину брда.

Са друге стране, уз јужни зид, поред седишта, подница је оштећена накнадним укопавањем гроба (број 2/95). Покојник је положен у земљу релативно плитко, на око 0,40 m дубине. Гробна рака, оивичена насатично постављеним каменом са унутрашње стране и бочних, димензија је 1,90×0,80 m. Скелет је очуван у целости, ду-

жине од 1,68 m, али без икаквих прилога. Антрополошка анализа[25] је показала да се ради о одраслој особи, млађој од 40 година живота, која не одражава јасно своју полно-морфолошку припадност. Одликује је *курвоокципиталија*, што такође указује да не би могла да се веже за делове локалног становништва регије у средњем веку. Сигурно је да не припада динарском типу, већ досељеничкој групи.

Сем овога, нађен је још један скелет (број 1/95), који је положен уз јужно спољашње раме апсиде, без трагова раке. Очуван је скоро у целости, дужине од 1,55 m и такође без налаза. Овај је припадао мушкарцу грацилне грађе, до 50 година живота, и одражава карактеристику *лептодолихоморхног* антрополошког типа, који, с обзиром на хронологију и услове налаза, не би могао да припада староседелачком становништву.

Грађевина, само делом истражена, налази се између спољног бедема из времена цара Јустинијана I и консолидованог објекта касније фазе (кв. Л-20, 21). Нађена су само два паралелна зида, прислоњена на бедем, док се четврти налази под поменутим објектом млађе фазе. На делу очуваног малтерног пода, уз унутрашње лице јужног зида, нађена је карактеристична грнчарија с краја IX и X века, пореклом делом из бугарских радионица.

Унутрашњи пилон из времена цара Јустинијана I сада губи примарну функцију. Међупростор (прочеље, као и простор ка бедему) затвара се новим зидовима, који су грађени коришћењем блата као везивног материјала. При томе се није много водило рачуна о изгледу објекта. Капија, у североисточном бедему, бива зазидана (сл. 4). Доказ томе је и пронађени добро очуван северни зуб капије, као и малтерна испуна приликом зазиђивања.

Пошто је једна капија зазидана, било је неопходно направити нову. То је и учињено на простору испред споја североисточног бедема и куле (некадашња бенефицијарна станица) додавањем два капијска крака. Нова капија се налазила на централном делу бедема и имала је бољу прегледност и безбедносну функцију. Када се започета истраживања на дефинисању спољног каменог прага капије приведу крају, разјасниће се многа питања. Приликом ископавања на простору унутар нове капије (кв. Љ/17, 18) нађена је карактеристична грнчарија овог периода, која потврђује време настанка ове капије уз велику кулу на средишњем делу бедема.

Затварањем пилона, односно зазиђивањем капије на спољном бедему, прекинута је комуникација. Поставља се питање намене мале цркве (капеле) у средњем веку. Највероватније је то била капела уз палату заповедника утврђења. Има индиција да капела није имала свој кров већ је била укомпонована у приземље јужног дела палате, док су се на спратном делу налазили, вероватно, стамбени простори.

Истраженост палате од само око 50% не даје могућности за коначне закључке о хронологији поменутих промена, о урбанизму

[25] Аутор велику захвалност дугује проф. др Ж. Микићу са Одељења за археологију Филозофског факултета у Београду, који је обавио антрополошку анализу оба скелета.

и другим питањима. У оквиру даљих истраживања разјасниће се и однос палате и мале цркве (капеле) у свим фазама живота.

Времену с краја IX и X века могу се приписати налази накита (лунуласта и „S" бронзане наушнице, као и сребрна са привеском), различитих украса (бронзана пређица и два разводника), грнчарије (целе посуде, а и уломци амфороидних крчага, лонаца, црепуља, питоса и другог), предмета за свакодневну употребу (гвоздена кресива, тас мањег кантара, делови алата, пршљенци и друго). Урезани знаци, после печења, на дршкама амфороидних крчага упућују на закључак да се овде ради о тзв. „својинским ознакама" самих власника посуда. Досад је нађена 21 дршка са таквим знацима. Могле би се поделити на примерке са стилизованим словима грчког алфабета (11 комада), нејасним представама (2 комада), стилизованим људским фигурама (2 комада), крстовима са троугловима на крацима (4 комада), а по један су са натписом и оштећеним Христовим монограмом (?), сачуваним само у његовом доњем делу. Писац натписа (Грк или неко ко је добро знао грчко писмо) урезао је име на грчком језику — Β Α Ν Η С, што би могло да се чита као *Ванис*. Ово је нови истраживачки проблем, који ће бити посебно обрађен.

Габарити утврђења у XI—XII веку битно се не разликују од претходног периода, мада има извесних доградњи и адаптација (сл. 5). Како нема елемената који би указивали да је истражени део горњег платоа утврђеног града страдао у претходном периоду, највероватније је да се скоро све постојеће грађевине користе и у овом времену, свакако са извесним прилагођавањима потребама нових житеља. За разлику од претходних културних хоризоната, где је била присутна само хоризонтална стратиграфија, у овом периоду доказано је постојање и вертикалне стратиграфије.

Код велике цркве у овом периоду је дозидан, са северне стране, параклис облика неправилног правоугаоника (сл. 5), димензија 6,50×4,30 m, па нове димензије цркве износе 15,20×11,80 метара. У саму цркву се сада улазило кроз нови пролаз (врата) код западног угла параклиса. Тада је направљен нов улаз из параклиса у припрату и то је била нова комуникација, јер је стара, кроз западни зид припрате, односно цркве, негирана новим, надзиданим зидом. Разлог зазиђивања пролаза у западном зиду и отварање новог, преко параклиса, засад, није довољно јасан. Свакако да није у вези само са црквом, већ вероватно са изменом урбанистичког решења овог дела горњег платоа утврђеног града.

На северном углу, на постојећу трасу североисточног бедема, додата је полукружна кула,[26] која својим изгледом одговара условима градње овог времена. Истражена је мањим делом и на многа питања у вези с њом нема још одговора.

---

[26] Кула је призидана уз постојећи бедем и није правилног облика. Зид је неједнаке ширине (1,30 m код јужног, а 1,70 m код северног споја са североисточним бедемом; по средини ширина износи 1,50 m) и различите висине (0,30—0,80 m). Кула је прислоњена уз бедем у дужини од 6,70 m, а широка је 3,30 m. Унутрашњост је лучно потковичастог облика, димензија 3,70×1,70 m.

Овом периоду припада неколико стамбених објеката између некадашњег пилонског простора и северне куле, затим дуж унутрашњег лица бедема на простору између велике цркве и нове капије, као и консолидована грађевина (кв. J-19, 20; K-19, 20) западно од велике цркве, димензија 6,50×5,00 m (сл. 5), рађена од разноврсног камена лошијег квалитета, у блатном везиву. На делу очуване поднице откривене су керамичке посуде касног XII века.

Истраживањем унутрашњег простора источне куле нађена су три мања уломка фреско-малтера[27] са бојеним слојем сиве и окер боје.

Идентичних налаза, само у знатно већем броју, било је у трапу, северно од куле (бивша бенефицијарна станица).[28] Испуна трапа се састојала од грађевинског шута и местимично знатно нагорелих комада фресака, нађених без неког одређеног реда, па се стиче утисак да су у овај трап доспеле заједно са бедемским каменом, на коме су се некада и налазиле. Уз зидове трапа јако су уочљиви тањи хоризонтални прослојци гари и комада угљенисаног дрвета. То, као и налази отисака полуоблица или дасака, наводи на претпоставку да је некада трап, пре паљевине и урушавања, био обложен дрвеном облогом.[29] Ово урушавање се догодило у времену када је трап био празан, јер ништа од онога што се у њему чувало није пронађено.

У дебелом слоју грађевинског шута, интензивне гарежи и делова угљенисаног дрвета било је уломака фресака (површине од око 2 m^2) са видљивим бојеним слојем, на коме доминирају плава, окер, црвена и жута боја, а на два примерка су запажена два слоја боје.

Већи број уломака карактеристичне грнчарије, нешто мање металних предмета, могу сведочити о развијеном градском животу унутар бедема горњег града. Грнчарија је углавном локалне производње, но има и импорта. Највише су заступљени лонци и црепуље,

[27] Приликом кресања југозападног профила у кв. З-37, а на релативној дубини од 0,30 m нађени су уломци фресака. Значајно је да су нађени изнад зоне са траговима малтерног пода. На основу вертикалне стратиграфије и типологије може се рећи да налази ових фресака припадају средњем веку.

[28] Истраживањем трапа, који се налази на 0,90 m од северозападног зида куле, односно поред унутрашњег лица североисточног бедема, утврђено је да је облика неправилног правоугаоника, димензија 2,70 (с/з страна) — 2,90 (ј/з страна) × 2,20 (обе стране) × 2,00 m.

[29] Да су у питању полуоблице или даске види се по отисцима на свим бочним странама. На југоисточном зиду јасно се уочавају отисци шест комада и то следећих ширина: доња — 12 cm, па нагоре: 20, 22, 24, 14 и 19, укупне висине од 1,11 m. У горњим слојевима дрвена оплата није сачувана, јер је ту пожар био најинтензивнији. На основу налаза лепа са отисцима полуоблица, на дну трапа, можемо претпоставити да је трап и са горње стране био обложен дрветом са облепљеним блатом. Судећи по налазу гвозденог шарнира, близу северног угла основе, вероватно се ту налазио капак или поклопац, кроз који се улазило у трап (житницу). Како се на дну трапа, после уклањања слоја гари и угљенисаног дрвета од таванице, није наишло на трагове дрвеног пода већ само на слој глиновите земље изнад ситног шљунка и песка, може се претпоставити да је овај слој шљунка у ствари нивелација дна. Он је ту постављен у функцији сакупљања влаге, јер су бочни зидови водонепропустљиви због набоја глине.

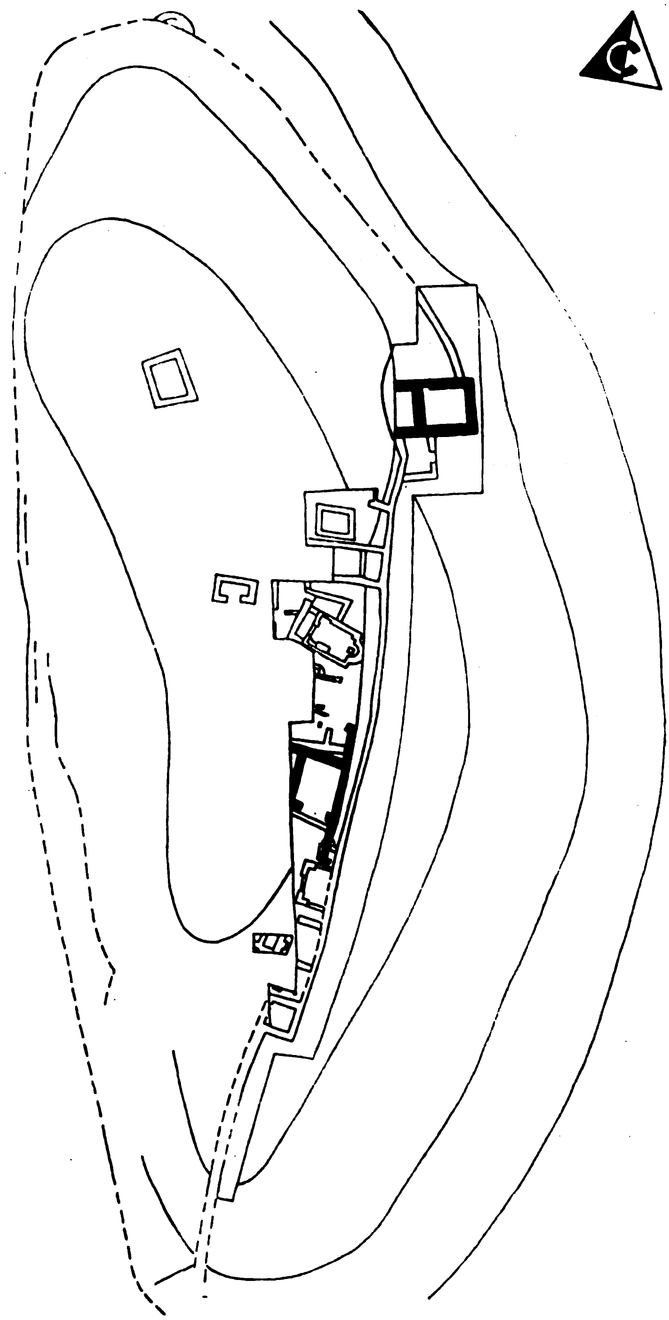

Слика 1. Рас-Постење, остаци два одвојена објекта III века

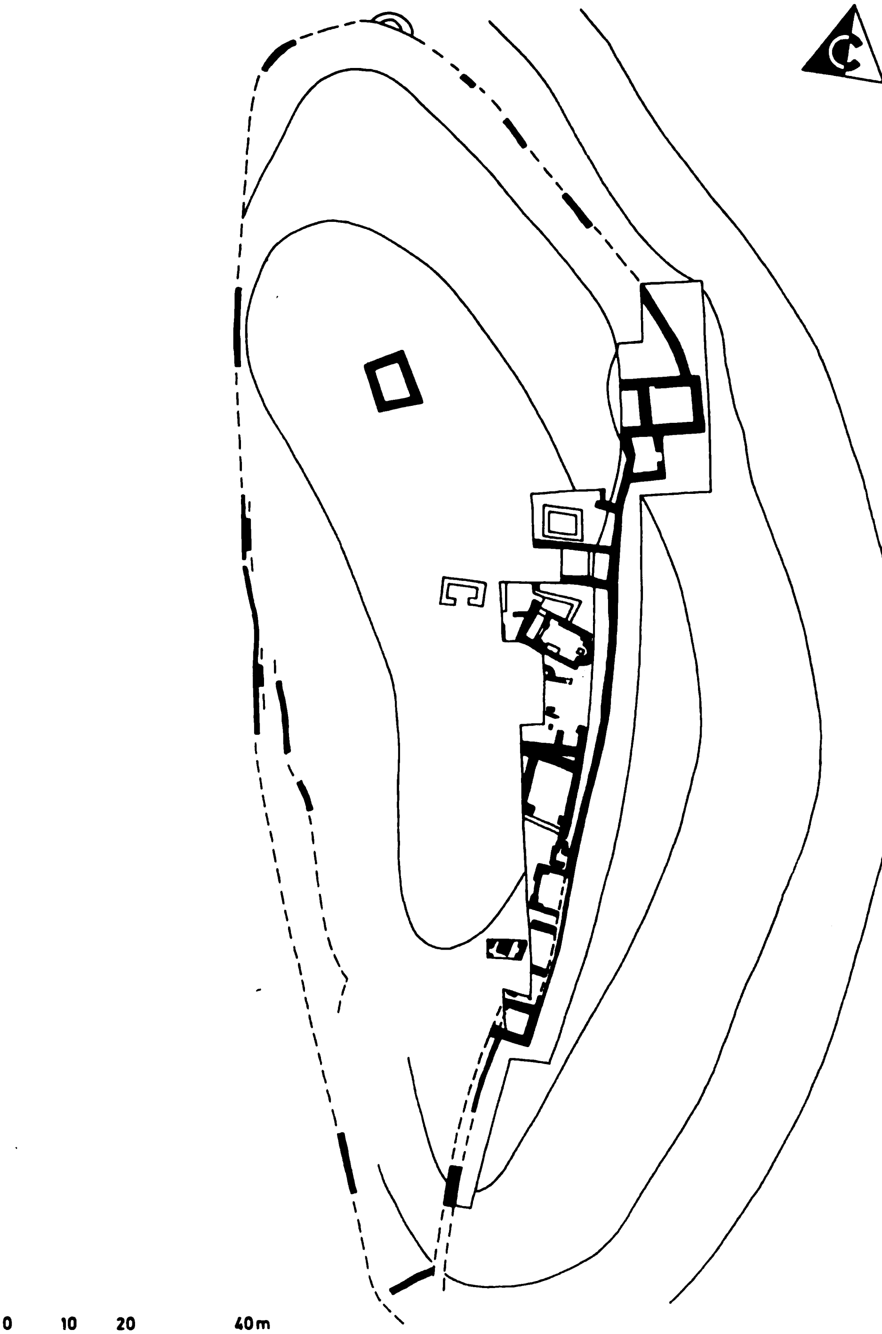

Слика 2. Рас-Постење, утврђење IV века

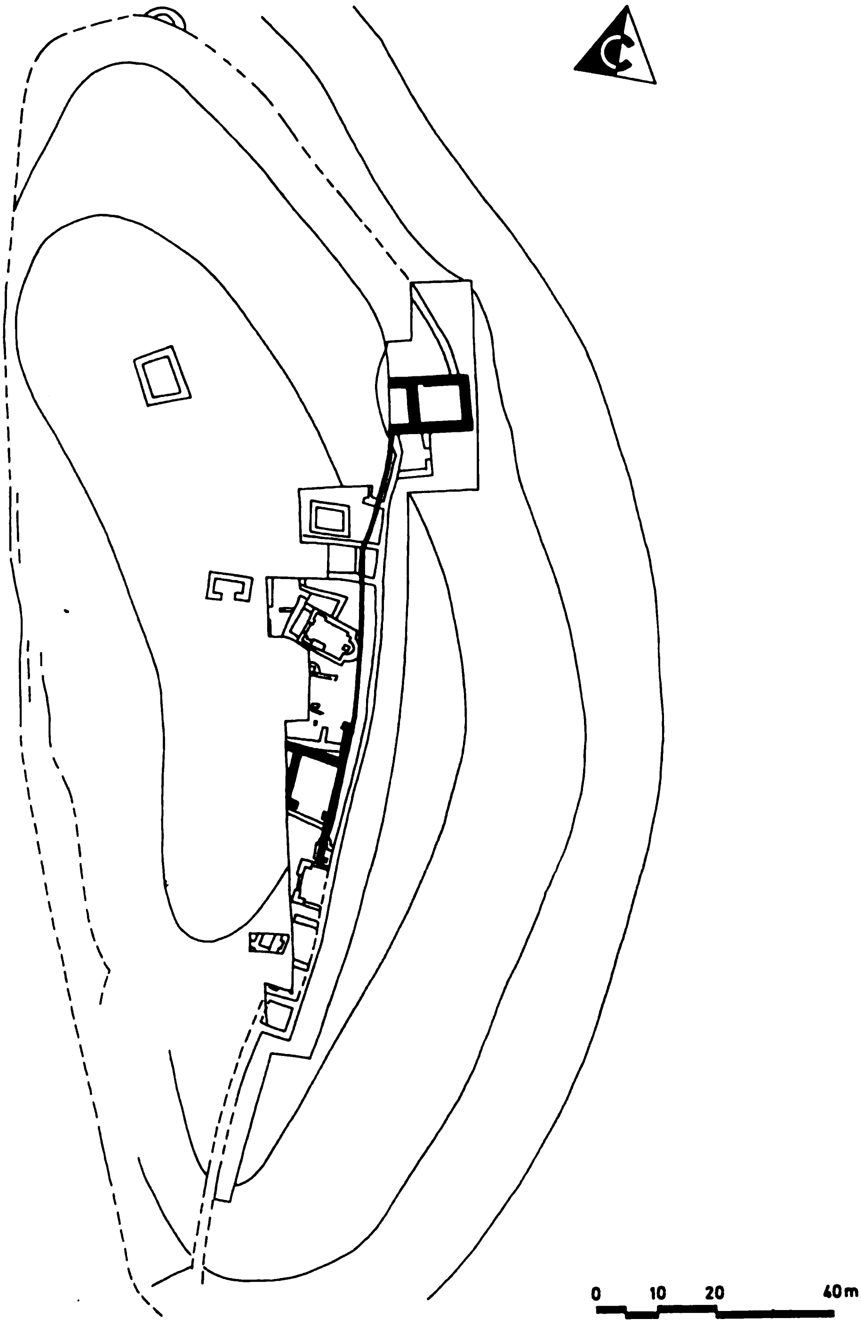

Слика 3. Рас-Постење, обнова Арсе у време цара Јустинијана I

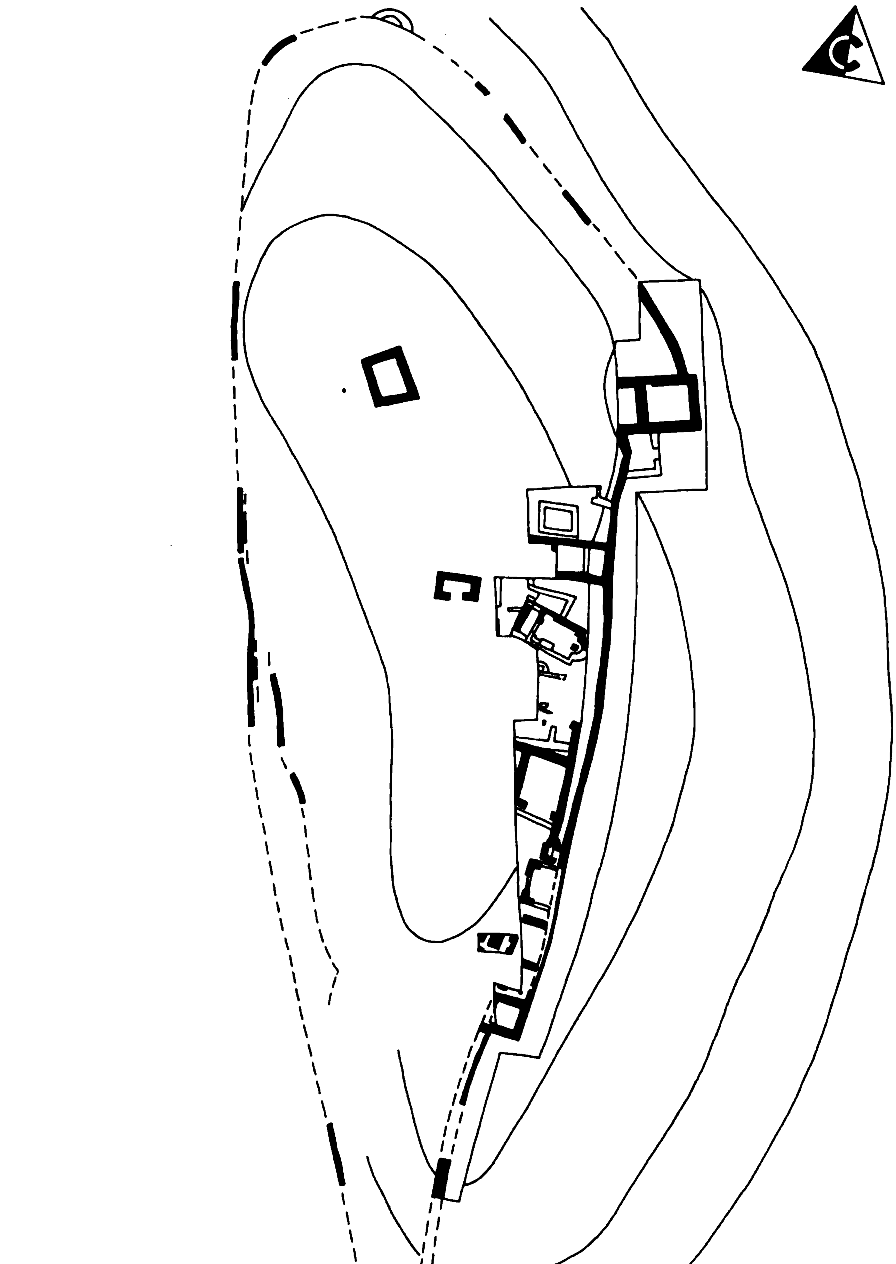

Слика 4. Рас-Постење, ситуација IX–X века

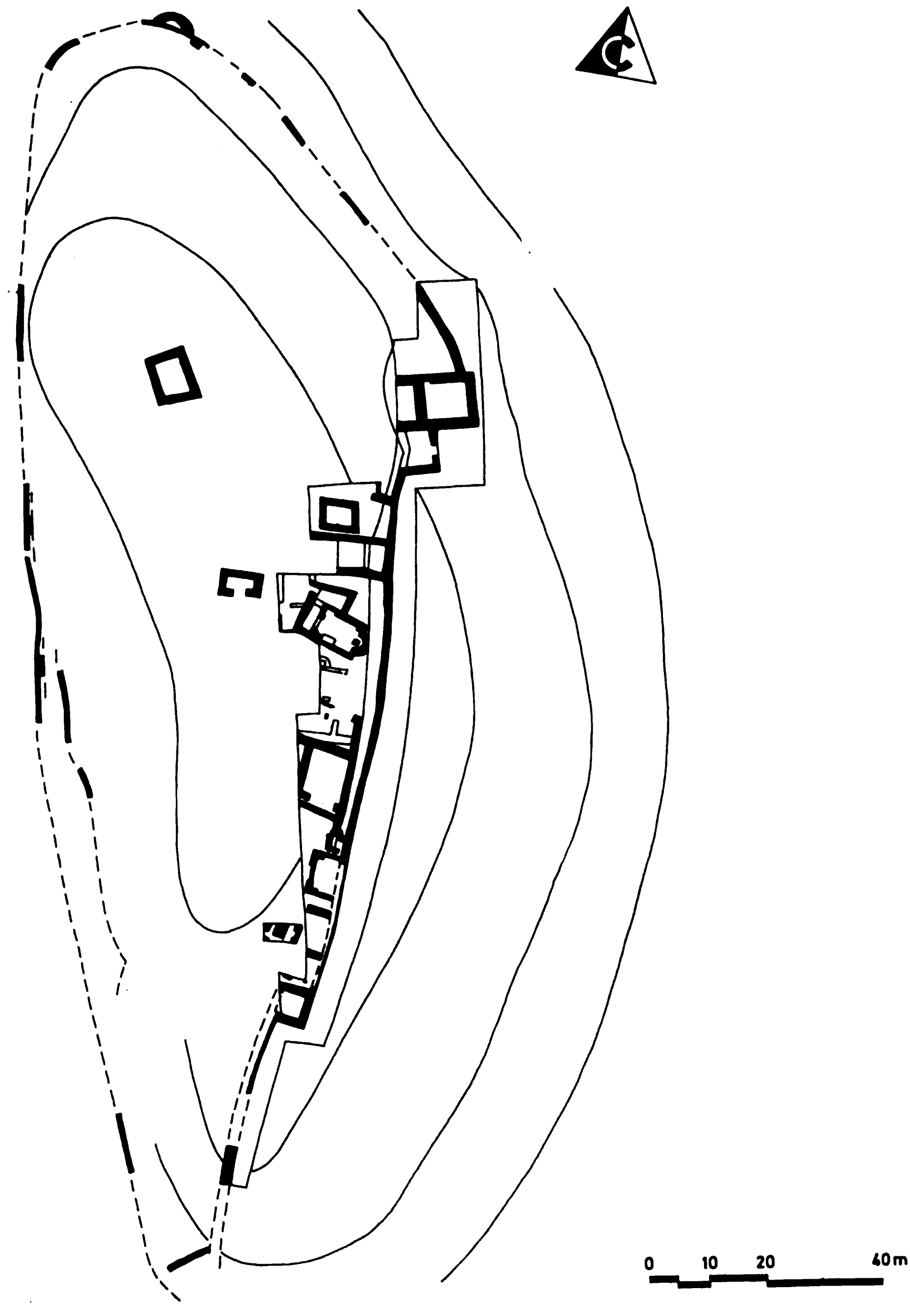

Слика 5. Рас-Постење, тврђава XI–XII века

различитих облика и величина, са декорацијом или без ње, а ако је има, најчешће се налази на горњим деловима трбуха. Сасвим је мало здела, поклопаца и другог. Од оружја нађен је само оштећен доњи део каније мача. Нађене алатке најчешће припадају ковачком (струшка за поткивање) и тесарском занату (кланфе, клинови и велики ексери, шарке), а откривене су и пољопривредне алатке (српови, косир, крамп, секира).

Степен истражености утврђеног града на налазишту Рас-Постење не дозвољава да се већ сада донесу неки коначни закључци, али већ у овој фази рада они јасно показују да је утврђени град пратио живот своје непосредне околине (Новопазарска Бања, Петрова црква). Даљим мултидисциплинарним (историјско-археолошко-архитектонским) истраживањима остаје да се утврде конкретне околности у којима су се различите епохе смењивале. Уз разарања и обнове, живот је ипак на Расу оставио богате трагове.

Dušan Mrkobrad

RAS-POSTENJE: PHASES IN THE DEVELOPMENT OF THE FORTRESS

The medieval *župa* of Raška was situated in the basin of the Raška river (a tributary of the Ibar), on the broader territory of the present-day town of Novi Pazar. According to historical sources, in the church of the Apostles Peter and Paul was the cathedra of the Bishops of Raška (today Peter's church near Novi Pazar), while next to the church "the seat" (capital) of the Serbian rulers developed in the time of the first Nemanjićs. This old and reputable bishopric was mentioned in some Byzantine and Serbian sources (a charter of the Emperor Basil II from 1020, Demetrios Chomatianos, the biography of Stefan Nemanja, and so on). It represented the ecclesiastical centre of the Serbian state from the period of the foundation of the Serbian autocephalous archbishopric in the epoch of St Sava. Because of the importance of that centre in the medieval history of the Serbs, the systematic interdisciplinary research of this regions has been conducted for more than 20 years (history, historical geography, historical demography, archaeology, physical anthropology, architecture) (head of the project: J. Kalić).

These systematic historical-archaeologic investigations have shown that the fortress of Ras was situated not far from the cathedral church of the bishopric of Raška. Today it is the archaeological site called Gradina-Postenje by the local population. This paper presents the results of the archaeological excavations conducted on this site.

This important site was registered in 1975, and the first trial excavations were done in 1982—1984. Since 1988, systematic excavations have been carried out with interruptions. So far, it has been established that the fortress of Ras was divided into two parts — the Upper Town (230 m×90 m), and the Lower Town, encompassed by ramparts. The stratigraphic picture of the locality points to the existence of eight cultural layers: the horizon of the late eneolithic period; the early Bronze Age; the Upper Iron Age layer; two separated structures (possibly a beneficiary station and an antique temple) constructed in the 3rd century; the fourth-century fortification which came into being when the aforementioned structures, without changing their forms, where connected by means of ramparts; the large restoration of the fortification during the time of the Emperor Justinian (527—565); in the second half of the 9th and in the 10th centuries the partially reconstructed, older fortification was used; the overall dimensions of the fortification in the 11—12th century do not considerably differ from those from the previous period, although some additions and adaptations were made.

In the course of the long presence of life in this region, significant monuments were left by two epochs, Roman and early Byzantine. In the north-eastern section of the Upper Town, the remains of a structure have been uncovered which may be attributed to a beneficiary station, confirmed by the epigraphic material discovered in the vicinity of the site (the 3rd century). The antique temple, subsequently a monumental edifice, which is being investigated right now, dates approximately from the same period. During the 4th century, the Roman Empire fundamentally altered the appearance of the site. New ramparts were erected (only the north-east part of the fortification has been investigated), and other adaptations of the structures indentified so far were carried out. However, Roman Arsa, called thus by Prokopios from Caesaria in the 6th century, underwent the most expansive restoration. The Emperor Justinian I (527—565) assigned a new function to the old fortress. In this connection, new ramparts, towers, two churches and several other structures were erected. Rich movable archaeological material (chronologically and typologically characteristic pottery, coins, jewelry, glass, etc.) date from the Roman and early Byzantine periods.

A new epoch in the history of the entire region began with the settling of the Slavs. This is noticeable on the Ras-Postenje site. In the second half of the 9th and in the 10th centuries, the already existing fortress (Upper Town) was partially reconstructed. The small chapel within the monumental edifice also underwent restoration, having been adapted to the altered living conditions, the large town church, etc. Data about the economic activities of the inhabitants of the fortress, and those outside it, are abundant. Even later, in the 11th and 12th centuries, this fortress was adopted by the Byzantine Empire to meet its needs.

At present, the investigations on the Ras-Postenje site, only 2 km away from Peter's church, are being carried on. The results are not

definite, but even in this phase they clearly indicate that the fortress followed the life of its immediate surroundings (Novopazarska Banja, Peter's church). Further multidisciplinary (historical — archaeological — architectural) research should establish the actual circumstances under which different epochs succeeded each other. In spite of devastation and reconstruction, the life in Ras nevertheless left rich traces.

Зборник радова Византолошког института XXXVI, 1997.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXVI, 1997

УДК 939.87(=773) (093) : 930.23/.24

СРЂАН РАЈКОВИЋ

ВИЗАНТИЈСКА ДАЛМАЦИЈА У СПИСУ *DE ADMINISTRANDO IMPERIO* — НОВЕ ДИЛЕМЕ

Спис De administrando imperio много је коришћен у проучавању најстарије историје Срба и Хрвата. То је практично једини извор за насељавање ових народа на Балканско полуострво и прве векове њихове историје. Упркос таквом значају, историчари се према њему нису увек односили на прави начин. Како је овај извор настао знатно касније, у X веку, и пошто је дело неуједначено с обзиром на то да никада није доживело коначну редакцију, само по себи отварало је многе недоумице, које историчари нису увек најсрећније разрешавали. Осим тога, највећи број вести које доноси овај спис не може се проверити у другим изворима, па су резултати истраживања често зависили искључиво од начина рада на њему — од тога колико му се поверења указивало и на који начин су се вести повезивале. Пошто су информације фрагментарне, закључке донете на основу њих увек је ваљало релативизовати, стварати опште слике.[1] Тај задатак научници су до сада испуњавали са различитим успехом. Суочени са немогућношћу да новим документима поткрепе своје теорије, морали су да користе увек исту изворну грађу, коју су могли само другачије да интерпретирају. Зато су многе од њихових теорија остале само пуке конструкције које се углавном заснивају на начелу in dubiis libertas.[2]

Нарочито се велика дискусија у историографији води о вредности 30. главе DAI и њеном односу према суседним главама. Док су једни увећавали њен значај и искључиво на њој темељили своје тезе,[3] други су јој порицали сваку вредност.[4] Овакво третирање

---

[1] Уп. *I. Goldstein*, Bizant na Jadranu, Zagreb 1992, 79.

[2] Уп. *M. Suić*, Ocjena radnje L. Margetića: „Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata", Zbornik Historijskog zavoda JAZU 8 (1977) 89 sl.

[3] *Nada Klaić*, Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb 1972, 38 sl. *L. Margetić*, Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata, Zbornik Historijskog zavoda JAZU 8 (1977) 20 sl. *Nada Klaić*, O problemima stare domovine, dolaska i pokrštenja dalmatinskih Hrvata, Zgodovinski časopis 4 (1984) 257 sl. *Nada Klaić*, Najnoviji radovi o 29, 30. i 31. poglavlju u djelu DAI cara Konstantina Porfirogeneta, Starohrvatska prosvjeta 15 (1985) 49, 57 sl.

[4] В. *Р. Новаковић*, Нека запажања о 29. и 30. глави De administrando imperio, Историјски часопис 19 (1972) 3—52.

извора доводило је често до тога да су аутори из текста узимали и прихватали само оне делове који су одговарали њиховим унапред постављеним тезама, а друге потпуно одбацивали,[5] или предлагали другачије читање.[6] Овакав начин унапред одузима снагу њиховим конструкцијама, јер се увек мора имати на уму да и друторазредни извор више вреди од пуког домишљања.[7] 30. главу треба посматрати у контексту читавог списа да би се дошло до закључка да она није настала као уоквирена и обрађена целина, већ да се састоји од неколико целина које се не разазнају већ на први поглед по почетним везама ὅτι или ἰστέον ὅτι као у другим главама. Иако је ово поглавље касније унето у спис, оно се по структури и карактеру битно не разликује од других делова трактата, па га треба и користити равноправно са њима.[8]

Посебан проблем су приговори неких аутора који многе вести из DAI одбацују као последицу „провизантијске тенденциозности", покушавајући да издвоје „чисто језгро народне традиције".[9] У томе не треба претеривати бар из два разлога. Прво, стога што је DAI спис тајног, никако пропагандног карактера, који никад није објављен, већ чуван у царском архиву.[10] Друго, висок степен веродостојности царевих вести природан је с обзиром на карактер списа који је намењен царевом сину и наследнику као упутство за његову будућу владу. Тешко је поверовати да би цар дозволио да се сину Роману II дају непроверена и лажна обавештења.[11]

Када се говори о византијској Далмацији, преломни тренутак у њеној историји је долазак Словена и пад Салоне. На неки начин судбина Салоне поистовећена је са судбином царске провинције Далмације. Опис пада овог града налази се у 29. и 30. поглављу DAI.[12] Питање времена пада Салоне посебан је проблем, који је до данас у историографији остао отворен. До сада је било општеприхваћено да је Салона пала између 612. и 615. године.[13] Међутим, археологија је донела нове резултате. Приликом ископавања у Салони 1979. године нађен је византијски бакрени новац царева — од Јустинијана до Ираклија. Најмлађи примерак је из 630/31. године. Тиме се terminus post quem за пад Салоне помера на ову годину.[14]

---

[5] B. *Klaić*, Najnoviji radovi, 49, 57 sl.

[6] B. *Margetić*, Konstantin, n. 151.

[7] Уп. *Goldstein*, Bizant, 126.

[8] Уп. *Б. Ферјанчић*, Структура 30. главе списа De administrando imperio, ЗРВИ 18 (1978) 78 сл.

[9] В. иста литература као у н. 8.

[10] Више о томе в. *V. Koščak*, Dolazak Hrvata, Historijski zbornik (1978) n. 84.

[11] Уп. *Б. Ферјанчић*, Далмација у спису De administrando imperio — врела и путеви сазнања, ЗРВИ 29/30 (1991) 20.

[12] Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio, edd. *Gy. Moravcsik — R. J. H. Jenkins*, Washington 1967, 29/25—46, 30/47—56. Византиски извори за историју народа Југославије II, Београд 1959 (*Б. Ферјанчић*) 11, 29.

[13] Уп. ВИИНЈ II, н. 11.

[14] Више о овоме в. *I. Marović*, Reflexions About Year of Destruction of Salona, Vjesnik za historiju i arheologiju dalmatinsku 77 (1984) 293—314.

Међутим, постоји низ значајних питања када се говори о словенском освајању Салоне. Да ли пад Салоне значи и престанак живота у њој? Да ли је словенски напад једини и пресудни разлог за њено напуштање? Археолози пружају довољно разлога против мишљења о „смаку света“ почетком VII века[15] и довољно доказа о континуираном развоју.[16] Наиме, „пад“ Салоне није неизоставно морао бити разлог да сви аутохтони становници напусте тај град. Анализа култних споменика из Салоне показала је да се неке цркве преуређују и у скромним размерама (Notphase) одржавају још и у току прве половине VII века. Преуређење цркава на некрополама у Салони могло је бити резултат старања верника о њима и у доба када је присуство Авара и Словена на тлу Далмације постало трајно. „Према томе изгледа, а супротно досадашњим мишљењима, да је управо тек средином тог столећа Салона напуштена и можда тада у Сплит пренете реликвије из ње.“[17]

Прича о „паду“ Салоне може се објаснити на још један начин — као резултат система мишљења средњег века.[18] Константин VII Порфирогенит је, причајући о Салони, њену судбину добрим делом поистоветио са судбином читаве провинције Далмације. Менталитету средњег века одговара прича о катастрофи и паду, јер су им касноантички процеси пропадања остали непознати и несхватљиви. До словенског напада свакако је дошло, али не са овако катастрофалним и дефинитивним последицама.[19] Континуитет живота на овим просторима необично је јак и то противречи оваквом виђењу пада Салоне.[20] Осим напада Словена, постоји и низ других разлога који су довели до тога да Салону задеси полагано гашење живота.[21] Она је, пре свега, исувише велика,[22] па је, због смањења пољопривредне производње, несигурности комуникација и отежаног снабдевања, исхра-

---

[15] Уп. *Klaić*, Najnoviji radovi, 49.

[16] О континуитету насељености у Салони в. *Ivanka Nikolajević*, Salona Christiana u VI i VII veku, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 72/73 (1979) 151—170, и *Ž. Rapanić*, Prilog proučavanju kontinuiteta naseljenosti u salonitanskom ageru u ranom srednjem vijeku, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 74 (1980) 189—214.

[17] *Nikolajević*, Salona, 169. *Košćak*, Dolazak, 349, користи резултате Иванке Николајевић, при чему узима само оне делове који му одговарају као докази за неке његове теорије. Тако њену идеју о континуитету живота и постепеном гашењу Салоне Кошћак користи само да би време (половина VII века) које аутор узима за престанак живота у Салони узео као време пада Салоне.

[18] Уп. *Goldstein*, Bizant, 84.

[19] Уп. исто, 89 сл., и *I. Goldstein*, Hrvatski srednji vijek, Zagreb 1995, 87.

[20] О томе говори и *Nada Klaić — I. Petricioli*, Zadar u srednjem vijeku, Zadar 1976, 51: „U historijskom razvitku pojavljuju se, s obzirom na kontinuitet, dvije konstante: konstanta imena i naseljenosti“.

[21] *Goldstein*, Hrvatski srednji vijek, 72, каже: „Produbljavanje svakovrsne krize — gospodarske i političke — još od polovine 6. st. ukazuje na to da dolazak Hrvata i Slavena početkom 7. st. nije bio i početak kriznog razdoblja na prostoru njihova naseljavanja.“

[22] И Константин Порфирогенит о Салони каже да је велика као пола Цариграда (DAI 29/26—27). У питању је свакако претеривање, али овај податак остаје као сведочанство о значају и величини Салоне. Уп. ВИИНЈ II, н. 9.

њивање градског становништва било све већи проблем. Међутим, најважнија промена јесте та да Салона губи своју економску функцију пошто је уништаван комуникациони систем, у ком је она имала кључну улогу. А то је одредило њену судбину: јер, само ако постоји економска логика за егзистенцију града, он ће се поново подићи, ма како био разорен.[23] Овако, много примамљивија су постала лако брањива места са мањим бројем становника. Салона је за освајаче била привлачна и као главни град чија је одбрана постајала све тежа. Она престаје својим становницима да пружа сигурност, коју ће они сада потражити на острвима и још више у Трогиру и Сплиту, тј. у малим, добро утврђеним, правим средњовековним градовима. Осим тога, и острва и ови градови на обали заузимају најповољнији положај у односу на једину преосталу комуникацију — морски пут. Оваквим градовима на Јадрану основна заједничка особина је поседовање зидина. Они су, у ствари, утврђења која већ својим изгледом показују какве су се све промене у овој области догодиле. У ово време „почиње се замењивати појам πόλις терминима κάστρον, ὀχύρωμα, φρούριον, па чак и са χώρα или χωρίον", док на латинском „доминирају изрази oppida, castra, castella".[24] Тако се и у DAI за далматинске градове употребљавају изрази κάστρον и πολίχνιον.

Поред свега претходно реченог, словенски напад на Салону у првој половини VII века остаје непобитна чињеница. Све описане промене су могле да дају резултате само у одређеном окружењу, а оно је од овог доба — словенско. Једноставно, „пад Салоне" се овде мора прихватити макар као технички термин којим бисмо означили прекретницу у историји Далмације. Такво решење намеће нам и стање у изворима, пошто нам је у њима судбина Далмације у ово време приказана искључиво кроз судбину Салоне.

Аварско-словенском навалом у Далмацији су наступиле велике промене. Византијска Далмација била је сабијена на приморје. У почетку је сигурно било више остатака римских насеобина које варвари нису могли да покоре него што их помиње Константин VII Порфирогенит.[25] Вероватно је било градова и мањих утврђених насеља удаљених од обале који су у прво време избегли опасност, али о којима не знамо скоро ништа и који су убрзо нестали услед словенске колонизације.[26] Острвима побројаним у DAI која су остала под византијском влашћу треба додати и Вргаду.[27] Може се претпоставити да су и острва која су у време Константина VII Порфирогенита описана као пуста[28] у VII веку била већином насељена и у византијској власти.[29] Осим тога, Тома Архиђакон спомиње да су се

[23] Уп. *Goldstein*, Bizant, 90 sl.

[24] Исто, 103.

[25] DAI 29/46—53, 30/57—60. ВИИНЈ II, 11—13, 29.

[26] Уп. *Ј. Ферлуга*, Византијска управа у Далмацији, Београд 1957, 39 н. 7, и тамо наведена литература.

[27] DAI 29/289.

[28] DAI 29/285 sq.

[29] Уп. *Ферлуга*, Управа, 40.

Салонитанци, бежећи пред варварима, склонили на Шолту, Брач, Хвар, Корчулу итд.[30] Дакле, од сада су једино приморски градови и острва представљали узану територију византијске провинције Далмације. Оно што их је спајало били су културна и политичка традиција, које су се одражавале у верности Царству, и море, као једина комуникација. О томе да се византијска власт, односно каснија тема Далмација, није простирала далеко од градских зидова говори и вест из 31. поглавља DAI: „Ова земља у којој су Хрвати били насељени, одавно беше под влашћу цара Ромеја и отада палата и хиподром цара Диоклецијана у земљи истих Хрвата до данас се чувају у граду Салони, близу града Сплита."[31] Ипак, Диоклецијанова палата као саставни део Сплита налазила се на византијској територији.[32]

Када је реч о византијској власти у Далмацији, посебна тешкоћа је што су вести о томе у савременим изворима толико ретке све до почетка IX века да заправо не говоре ништа о тој некада славној покрајини. Из чињенице да за Далмацију из VII и VIII века нема вести ни о једном византијском стратегу, о органима управе и учешћу далматинских градова у животу Византије, у новијој историографији настале су најразличитије теорије. Најрадикалнија је теза Л. Маргетића,[33] по којој „dalmatinski gradovi nisu u VII i VIII st. priznavali bizantsku vlast." Образложење оваквог става се заснива на низу конструкција, а овде ће бити речи само о једном од таквих аргумената. У 30. поглављу DAI се каже да се једино приморски градићи нису предали (Аварима, тј. Словенима), већ су остали под влашћу Ромеја — ἀλλὰ κατείχοντο παρὰ τῶν Ῥωμαίων.[34] Овај податак стајао је на путу ауторовој теорији па је он посумњао у веродостојност ове вести, с обзиром на то да се ради о другоразредном извору. Осим тога, предложио је могућност да је састављач списа вероватно непажљиво преписао ову вест из архива и уместо Ῥωμάνοι ставио ,Ρωμαῖοι. За потврду аутор узима 29. поглавље, у коме се редовно јавља облик Ῥωμάνοι (становници далматинских градова) а не Ῥωμαῖοι (Византинци). Међутим, управо та разлика између ова два поглавља упућује на могућност да је 30. поглавље редиговано у царској палати и допуњено сазнањима које локално предање није могло имати. Дакле, реч је о изузетно важном податку, а не о грешци при преписивању.[35] Осим тога, овај метод крије у себи велике опасности јер отвара могућности за различите комбинације — у којима би се одбацивало оно што смета а прихватало само оно што одговара унапред постављеној тези.

Додатну опрезност захтева коришћење археолошких резултата и топономастичких доказа, на основу којих се могу направити нај-

[30] Thomas Archidiaconus, Historia Salonitana, ed. *F. Rački*, MSHSM XXVI, Zagreb 1894, 28.

[31] DAI 31/27—30. ВИИНЈ II, 42.

[32] Уп. ВИИНЈ II, 42 н. 120, и *Ферјанчић*, Далмација, 19 сл.

[33] *Margetić*, Konstantin, 62 sl. n. 151. *L. Margetić*, Još o dolasku Hrvata, Historijski zbornik 38 (1985) 240.

[34] DAI 30/58—59.

[35] Детаљно о томе в. *Ферјанчић*, Далмација, 18. Аутор доказује да је прича о паду Салоне из 30. поглавља редигована у царској палати.

различитије конструкције али који се исто тако лако могу довести у сумњу. Када се располаже са мало несумњиво познатих и утврђених чињеница, као што је то овде случај, оне се могу објашњавати на разне начине. При томе се аргументација често ослања на домишљања у попуњавању неизбежних лакуна у изворима па често није јасно да ли је реч о успешно изведеном доказивању или о пукој хипотези. Пример за такву врсту закључивања налазимо код В. Кошћака. Пошто је установио да „ni pisani izvori, ni toponomastika, ni arheologija, ni numizmatika ne mogu dokazati ni bizantsku, ni avarsku nazočnost, a isto tako ni vlast na istočnojadranskom prostoru od kraja tridesetih godina VII st.", аутор закључује: „Dakako, ako pisani i drugi izvori od početka VII st. ne svjedoče o prisutnosti Bizanta, ni Avara, ni Romana, ni Slavena u Dalmaciji, onda bi bilo preduzetno to očekivati za Hrvate."[36]

Са друге стране, има неколико вести о византијском присуству и ангажману у Далмацији. Папа Јован IV (640—642) упутио је опата Мартина с много новца у Далмацију и Истру да откупљује из ропства хришћане, тј. староседеоце — Романе. Опат Мартин је поред заробљеника откупио и реликвије светаца из Далмације и Истре.[37] Друга вест је из Historia Langobardorum Павла Ђакона. 642. године Словени су се, допловивши с много лађа, искрцали код града Сипонта. Ту су се сукобили са Лангобардима и били поражени.[38] Мисија опата Мартина коју историографија ставља у 641. годину[39] доказ је за донекле сређене прилике у Далмацији. С друге стране, словенски напад на Сипонт 642. године могао се догодити по жељи и на наговор Византије, којој су Лангобарди отимали Италију. Исто тако, ваља претпоставити да су Словени уз помоћ Византије опремили бродове којима су препловили Јадран.[40] Неки аутори су ишли толико далеко у тумачењу да говоре о могућности да су Словени приликом досељавања склопили foedus са Царством.[41] Чињеница је да ове вести не говоре директно о византијској власти у Далмацији, али би се из њих могла назрети његова активна улога у овим догађајима. Дакле, доласком Словена на Јадран није престала свака активност Царства на овој територији.

О византијској власти у Далмацији непосредно говори извештај Томе Архиђакона према коме су Салоњани послали царевима у Цариград једно посланство како би од њих добили дозволу да станују у Диоклецијановој палати. Цареви су им то одобрили и још су на

[36] *Košćak*, Dolazak, 374 sl.

[37] Le Liber Pontificalis, ed. *L. Duchesne*, Paris 1955, 330.

[38] Pauli Diaconi de gestis Langobardorum apud Documenta historiae Croaticae periodum antiquam illustrantia, MSHSM VII; ed. *Rački*, Zagreb 1874, 276.

[39] Изузетак је *L. Margetić*, Marginalije uz rad V. Košćaka „Pripadnost istočne obale ...", Historijski zbornik 36 (1983) 257, који овај догађај ставља у крај VIII и почетак IX века.

[40] Уп. *V. Košćak*, Pripadnost istočne obale Jadrana do splitskih sabora 925—928, Historijski zbornik 33/34 (1980/81) 291 sl.

[41] В. *R. Katičić*, Filološka razmatranja uz izvore o začecima hrvatske države, Starohrvatska prosvjeta 16 (1986) 90.

основу молбе уредили и њихове односе са словенским залеђем.[42] Дакле, у управи Далмације ни после доласка Словена[43] није настало потпуно расуло. Да није постојала власт која би на неки начин спречила становање у Палати, избеглице из Салоне се не би обраћале Цариграду да уреди то питање. Најбољу потврду о постојању византијске власти у Далмацији даје нам изреком и Константин VII Порфирогенит: „А од владе Ираклија, цара Ромеја, читава Далмација и племена око ње покорно су потчињени цару Ромеја."[44] Овом приликом под Далмацијом се подразумева њена узана територија, сведена на неколико градова и острва, која је остала под влашћу ромејског цара.[45] У таквим условима царска власт их је једино спасла од потпуне пропасти. Византијски поморски лимес — limes marittimus постоји и даље без промене. Пред рушилачким нападом Словена пали су само они градови за које Царство није имало посебног војно-политичког и економског интереса да их и даље држи. Несметани живот наставиле су све тачке на источнојадранском пловном путу осигуравајући пловидбу.[46] За време док је Византија неоспорни господар морских путева Средоземља, па и Јадрана, далматински градови су у њој видели једину заштитницу. Овај интерес је био обостран, пошто је Цариграду било стало да сачува ову своју провинцију због важности њених поморских база. Јер, „под управом Далмације су острва до Беневента густа и многобројна, тако да се бродови тамо никада не плаше буре."[47]

Велики утицај на положај и значај Далмације имао је пад Равенског егзархата 751. године. У историографији се дуго одржало мишљење да је са пропашћу егзархата дошло до осамостаљивања у Далмацији, која је до тада била у извесној зависности од њега. Пошто је добила на значају као центар византијских снага на Јадранском мору, у њој је спроведена војно-административна реорганизација, тј. подигнута је на ранг теме.[48] У изворима нема доказа за овакву тврдњу, а она се не може оправдати ни општом политичком ситуацијом. Наиме, ни после нестанка византијске власти у северној Италији Далмација није остала њен једини ослонац на Јадрану. Византији остају Венеција, Истра, јужна Италија са Калабријом и Сицилијом, а пре свега две одличне базе за флоту — Драч и јонска острва. Одатле су, уосталом, крајем VIII и почетком IX века и кренуле експедиције ради очувања византијске таласократије на Јадрану. Дакле, значај Далмације се не чини нарочито великим. Сем тога, она није представљала неку војну снагу ни на копну а, што је важније, ни на мору.[49] Треба узети у обзир да је Царство било зау-

[42] *Thomas*, 32—33.

[43] *Ферлуга*, Управа, 43, ову вест датира између 638. и 681. године.

[44] DAI 29/54 sq.

[45] Уп. ВИИНЈ II, н. 19.

[46] Уп. *Goldstein*, Bizant, 125, 140.

[47] DAI 29/285—287.

[48] Детаљно о томе в. *Ј. Ферлуга*, Време постанка теме Далмације, Зборник Филозофског факултета III (1955) 53 сл.

[49] В. *Ферлуга*, Управа, 46.

зето ратовима са Арабљанима, а затим са Бугарима, и није обраћало много пажње Западу.[50] Далмација је у ово време периферна област и нема говора о томе да је постала тема. Најједноставнији доказ за то је што њу ни даљи развој догађаја не затиче као тему.

Комбинујући овај закључак са тврдњом Г. Острогорског да тамо „где нема тема, нема ни стварне византијске власти"[51] Л. Маргетић је поткрепио своју теорију о непостојању византијске власти у Далмацији у VII и VIII веку.[52] Констатација Острогорског прецизно дефинише ситуацију у централним деловима Царства, али не и на удаљеном јадранском простору, који има своје бројне специфичности.[53] Осим тога, тематско уређење јесте добило назив по теми као највишој војно-административној јединици, али је суштина новог система у спајању војне и цивилне власти које се не може ограничити искључиво на тему. Постоје и друге војно-административне јединице у којима се одиграо исти процес. То су ниже војно-управне јединице тематског уређења. Њихови команданти, као и стратези тема, имају сличан положај и исте компетенције у свом округу, јер се нису разликовали по карактеру власти. Стога тематско уређење обухвата не само теме као најважније војно-управне јединице већ и ниже војно-административне установе, које се по својим битним одликама не разликују од тема.[54] Далмација је била једна од таквих јединица.

Најјаснију потврду овог става налазимо у Тактикону Успенског: у овом званичном списку функционера бележи се архонт Далмације (ὁ ἄρχων Δαλματίας).[55] Осим титуле архонта, у списку се спомиње и званични назив управне јединице — архонтија (οἱ σπάθαροι καὶ ἀπάρχοντες Δαλματίας καὶ λοιπῶν ἀρχοντιῶν).[56] Тактикон Успенског је веома поуздан документ. Његову тачност, прецизност, веродостојност и систематичност потврђује чињеница да се низ титула и чинова у њему наведених поклапа са подацима из других извора, пре свега с очуваних печата.[57] Дакле, средином IX века, када је настао Тактикон Успенског,[58] Далмација је архонтија.

---

[50] В. Г. *Острогорски*, Историја Византије, Београд 1953, 173 сл.

[51] Исто, 198.

[52] В. *Margetić*, Konstantin, n. 151.

[53] У такве специфичности спада и постојање Равенског егзархата. Уп. *Goldstein*, Bizant, 141.

[54] Уп. *Ј. Ферлуга*, Ниже војно-административне јединице тематског уређења, ЗРВИ 2 (1953) 61 сл.

[55] *N. Oikonomidès*, Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, Paris 1972, 57/12.

[56] Исто, 59/8—9.

[57] Уп. *Ферлуга*, Време постанка, 59 сл.

[58] На основу наслова у коме стоји да је Тактикон настао за владе Михајла III и Теодоре *J. B. Bury*, The Imperial Administrative System in the Ninth Century, with a Revised Text of the Kletorologion of Philotheos, London 1911, 12 sq., датирао га је у време од 842. године (када је Михајло III наследио престо) до 856. год. (када је Теодора изгубила власт). *Г. Острогорски*, Тактикон Успенског и Тактикон Бенешевића. О времену њиховог постанка, ЗРВИ 2 (1953) 40—48, наглашава да је у првом делу владе Михајла III са-

Када је реч о византијској власти у Далмацији средином IX века, врло значајне податке доноси и извештај бенедиктинца Готшалка. Пошто се сукобио са франачком црквеном хијерархијом због свог учења о предестинацији, склонио се на двор кнеза Трпимира, где је боравио од 846. до 848. године.[59] Том приликом оставио је две важне белешке о приликама у Далмацији. Уз то, треба рећи да је Готшалк веома поуздан извор, пошто је информације о којима ће овде бити речи навео узгред, као илустрације за своја филозофско-теолошка доказивања.[60] Тако, говорећи о синтактичким особинама говора у Далмацији пружа одличан увид у политичке прилике на источној обали Јадрана: „Item homines Dalmatini perinde similiter homines Latini Graecorum nihilhominus imperio subjecti regem et imperatore... regnum et imperium vocant. Aiunt enim: Fuimus ad regnum. Stetimus ante imperium".[61] Види се да писац разликује Далматинце од Латина који су подвргнути грчком царству. Латини су овде очито становници градова византијске Далмације. И док једни (Далматинци) краља зову краљевство, други (Латини) цара зову царство. Тако ће први рећи „Били смо код краљевства" а други „Стајали смо пред царством." Овај податак на најјаснији начин потврђује византијску власт у далматинским градовима, мада се не може наслутити ништа о њеном карактеру. Међутим, на другом месту писац каже: „Cum enim Tripemirus, rex Sclavorum, iret contra gentem Graecorum et patricium eorum..."[62] Јасно је да је Трпимир кренуо против византијске војске, коју је, према даљем извештају Готшалка, и победио. Право питање је да ли поменутог патриција можемо идентификовати као стратега, и то стратега теме Далмације који би седиште имао у Задру.[63] Изгледа да за тако нешто нема довољно доказа. Ни печат далматинског стратега Вријенија, на основу ког се дуго сматрало да је Далмација већ четрдесетих година IX века постала тема, више не представља довољну потврду за такав суд.[64] Иако је Готшалк

владар била и у наслову непоменута сестра Текла. Њен последњи помен као савладарке у изворима је 845. године. Тако долазимо до новог terminus-a post quem за настанак Тактикона Успенског — 845. године. Најновије датирање Тактикона дао је *Oikonomidès*, Les listes, 45 sq. Према његовом мишљењу, из наслова се не могу извлачити закључци о датирању. Треба користити сам садржај — у Тактикону Успенског се појављује друнгар Егејског мора, који је нестао 843. године, када се уместо њега појавио стратег Егејског мора. Дакле, Тактикон Успенског је настао 842/843. године.

[59] Опширније о Готшалку и времену његовог боравка на Трпимировом двору в. *L. Katić*, Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira, Posebni otisak BIHAĆA, Hrvatskog društva za istraživanje domaće povijesti, Zagreb 1932, 12 sl.

[60] Читав његов трактат настао је у одбрану старог израза Trina Deitas. Готшалк се пре свега бави теолошким питањима, па је у погледу излагања самих догађаја неутрална, и прилично незаинтересована страна. Уп. *Katić*, Saksonac Gottschalk, 24 sl.

[61] Исто, 9.

[62] Исто, 8.

[63] И први издавач овог трактата мислио је да је Трпимир водио рат против далматинских царских градова и стратега теме Далмације. В. *Katić*, Saksonac Gottschalk, 15 sl.

[64] Детаљно о печату стратега Вријенија, времену његовог настанка и значају в. *Ферлуга*, Време постанка, 62 сл., и тамо наведену литературу.

употребио титулу patricius, идентификовање стратега и патриција у овом случају никако не може бити поуздано, пошто се стратег у Далмацији у изворима јавља тек 899. године у Филотејевом Клиторологију.[65] Такође, из његовог извештаја се не види да је ту у питању баш патриције Далмације, пошто се врло уопштено каже — „Грци" и „њихов патриције". Овде би могло бити речи о једној од византијских експедиција у Далмацију, коју је водио неки патриције који уопште није био њен намесник.

Према томе, у изворима нема поузданих потврда да је четрдесетих година IX века дошло до промене у положају Далмације у оквиру Византијског царства.[66] Такође, ни општа ситуација у Царству не наводи на помисао да би у ово време било потребно Далмацију са ранга архонтије уздизати на ранг теме. Када Византија почне да води нову, офанзивну политику према Западу, промениће се и улога Далмације у плановима Царства. Тек то ће имати утицаја на управу ове области и она ће бити подигнута на ранг теме.[67] Наиме, постојање архонтије у Далмацији средином IX века већ представља корак према централизацији власти у њој. У једном тренутку спољнополитички положај Византије довео је до стварања низа јединица војно-административног карактера на периферији Царства, између осталих — и архонтија. Због специфичног положаја и намене, ове јединице су испрва имале извесну самосталност. Међутим, већина тих нижих јединица претворила се током времена у теме, уколико такав развој није био насилно прекинут. У већини случајева то се догодило до краја IX века, што је време краја прве велике фазе у развоју тематског уређења.[68] Већ је у Тактикону Успенског приметна „тенденција ка систематизовању у смислу претварања свих војно-управних јединица у теме. Филотејев Клиторологион из 899. године показује углавном крај тог процеса, јер се у њему као управитељи провинције спомињу искључиво стратези".[69] И Далмација је прошла овај природни развој. Док се у Тактикону Успенског наводи њен архонт, у Филотејевом Клиторологију се спомиње њен стратег (ὁ στρατηγὸς Δαλματίας односно ὁ ἀνθύπατος καὶ στρατηγὸς Δαλματίας).[70]

До активирања Византије на Јадрану долази у моменту када су Арабљани после низа спорадичних упада свеобухватније и систематичније кренули на Далмацију. Тада је и цар Василије I против њих отпочео снажну офанзиву на Јадрану. Тако нас Константин Порфирогенит извештава о опсади Дубровника и византијској одбрамбеној акцији под тим градом.[71] Прича о опсади Дубровника од стране Сарацена налази се и у De thematibus и у Vita Basilii, с том разликом што се тамо каже да је напад почео за време Михајла III, а да су

[65] Уп. *Ферлуга*, Време постанка, 64.

[66] Супротно мишљење има *L. Margetić*, „Provincijalni arhonti" Taktikona Uspenskog (s osobitim obzirom na arhonta Dalmacije), ЗРВИ 29/30 (1991) 44—58.

[67] Уп. *Ферлуга*, Управа, 67.

[68] Уп. исто, 67 сл.

[69] Исто, 65.

[70] *Oikonomidès*, Les listes, 101/31, 105/23, 139/19.

[71] DAI 29/88—100. ВИИНЈ II, 17.

дубровачки посланици затекли на престолу Василија I.[72] Византија је у то доба још била велика поморска сила и могла се успешно супротставити Арабљанима. Дубровник је један од њених градова и природно је да у оваквој ситуацији тражи помоћ из Цариграда. И одавде се види да Далмација у ово време није била тема, иначе би њен стратег обезбеђивао градове на обали или тражио помоћ од Цариграда. На сваки начин, био би бар споменут у вези са овим догађајима. Интервенција царске флоте уследила је због опасности која је претила не само Дубровнику већ и јужном Јадрану уопште. Дакле, ово није била појединачна акција за спасавање једног угроженог града, већ део шире политике успостављања византијске таласократије на Средоземљу, а тиме и на Јадрану, у борби против Сарацена.[73]

У овој византијској политици важну улогу имали су далматински царски градови па је морало доћи до јачих веза са центром и до учвршћења царске власти у њима. У то време Далмација је свакако била подигнута на ранг теме. Прва вест о стратегу у Далмацији је из тог времена: „Онај светле успомене цар Василије нареди да (царски градови) све што су били давали стратегу, дају Словенима, и с њима да у миру живе, а нешто мало да дају стратегу, само да би се показала њихова потчињеност и покорност царевима Ромеја и стратегу."[74] Дакле, за време Василија I на челу Далмације стајао је стратег, и она је била тема.

Немогуће је утврдити тачну годину постављања првог стратега у Далмацији, али се, према свему реченом, може претпоставити да се то догодило у првим годинама владавине Василија I.[75] Подизање ове области на ранг теме имало је за циљ да у њој учврсти царску власт и омогући јачу контролу, с обзиром на то да је Далмација у плановима Царства имала да одигра важну улогу поморске базе.[76] То је суштина Василијеве управне реформе у Далмацији и врхунац византијског ангажмана у њој.

---

[72] Constantino Porfirogenito De thematibus. (Studi e testi 160), ed *A. Pertusi*, Città del Vaticano 1952, 97 sq. Theophanes Continuatus, ed. *I. Bekker*, Bonnae 1838, 289 sq.

[73] Уп. *Ферлуга*, Управа, 68 сл.

[74] DAI 30/127—132. ВИИНЈ II, 36.

[75] Уп. *Ферлуга*, Управа, 70. *Goldstein*, Hrvatski srednji vijek, 256, мисли да је то било „vjerojatno gotovo istovremeno s dovođenjem Zdeslava na prijestolje."

[76] *Исто*, 71.

Srđan Rajković

LA DALMATIE BYZANTINE DANS L'ECRIT *DE ADMINISTRANDO IMPERIO* — NOUVEAUX DILEMMES

L'écrit *De administrando imperio* a été largement utilisé pour les recherche sur la plus ancienne histoire des Serbes et des Croates compte tenu qu'il s'agit pratiquement de la seule source nous informant sur l'installation de ces peuples dans les Balkans et sur les premiers siècles de leur histoire. Vers la fin des années soixante-dix et au début des années quatre-vingt l'historiographie a vu la parution de travaux qui ont remis en question et tenté de modifier certaines conclusions préalablement établies en se fondant sur cette source. Une partie de ces travaux concernent l'existence et la nature de l'autorité byzantine en Dalmatie. Alors que certains ont réellement apporté de nouveaux résultats et permis de faire un pas de plus vers une meilleure connaissance du passé de la Dalmatie, d'autres ont voulu donner une interprétation différente, et forcée, du matériel original, en avançant, ce faisant, des théories restant au niveau de pures constructions basées sur le principe *in dubiis libertas*.

Les résultats les plus importants concernent la compréhension du processus de lente décadence de Salone et d'extinction de la vie dans cette ville, contrairement à la conception antérieure de «fin du monde» avec la venue des Slaves au début du VIIème siècle. A l'opposé, les efforts de certains auteurs visant à contester le pouvoir byzantin en Dalmatie au VIIème et VIIIème siècle sont restés vain compte tenu qu'ils reposaient sur des tentatives d'extraire de cette source uniquement les passages correspondant à une thèse préalablement établie, tandis qu'était rejeté tout ce qui n'abondait pas dans le sens de ladite thèse.

Les tentatives de rattacher la fondation du thème de Dalmatie à la chute de l'exarchat de Ravenne, ou de trouver un stratège de Dalmatie dans la première moitié du IXème siècle n'ont, elles aussi, donné aucun résultat. En l'occurrence, nous trouvons dans le Taktikon Uspenskij, écrit officiel d'un fonctionnaire du milieu du IXème siècle, la confirmation qu'à cette époque la Dalmatie était un archontat, tandis que le Traité de Philothée, datant de la fin du IXème siècle, mentionne un stratège de Dalmatie, ce qui est un indice sûr attestant que la Dalmatie était à cette époque un thème. Par conséquent, une révision détaillés des données fournies par les sources nous amène toujours à affirmer que la Dalmatie été élevée au rang de thème dans les premières années du règne de Basile Ier.

Зборник радова Византолошког института XXXVI, 1997.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXVI, 1997

УДК 807.73—31 : 808.101 : 929.52(=773)"10/14"

БОЈАНА КРСМАНОВИЋ
АЛЕКСАНДАР ЛОМА

ГЕОРГИЈЕ МАНИЈАКИС, ИМЕ ΓΟΥΔΕΛΙΟΣ И ПСЕЛОВА „СКИТСКА АУТОНОМИЈА"

Предмет овог рада је истраживање два проблема, која се, због међусобне повезаности, морају посматрати упоредо. У питању је покушај да се, историјским и филолошким методом, у мери у којој је то могуће, осветли порекло чувеног византијског војсковође Георгија Манијакиса и породице Гуделис. Реч је о двема породицама које се од XI века па надаље могу уврстити у византијско племство, али чије порекло, сасвим сигурно, није било грчко. У литератури је, почев од краја прошлог века, први проблем — порекло Георгија Манијакиса — разматран у више наврата, док се почецима породице Гуделис, колико је нама познато, нико до сада није бавио.[1] Како је решење једног проблема условљено решењем другог, сматрали смо потребним да спроведемо истраживања у два правца.

*

Док је, с једне стране, успон Георгија Манијакиса релативно добро познат, дотле су подаци који се односе на његово порекло малобројни и недовољно јасни. Зато је неопходно да се на самом почетку истраживања још једном поброје и анализирају она места у историјским изворима која донекле могу разјаснити проблем порекла његове породице.

Михаило Псел у својој „Хронографији" као посебну вредност Георгија Манијакиса истиче постепеност његовог уздизања од нижих ка вишим почастима, све док, тим путем, није достигао врх у војној хијерархији (κατὰ βραχὺ προϊὼν καὶ τοὺς βαθμοὺς βραβευόμενος, ἕως δὴ πρὸς τὸ κεφάλαιον τῆς στρατηγικῆς τάξεως).[2] Истичући овакав успон по хијерар-

---

[1] *С. Ламброс*, Ὁ βυζαντιακὸς οἶκος Γουδέλη, Νέος Ἑλληνομνήμων 13 (1916) 211—221 (=*Ламброс*, Γουδέλης) писао је о припадницима породице Гуделис од XII века па надаље. Ламброс се није бавио ни проблемом порекла овог рода, нити његовим првим познатим члановима из XI века.

[2] Michel Psellos, Chronographie II, éd. *E. Renauld*, Paris 1928, 1 (=Psellos, Chronographie II).

хијској лествици, Псел у ствари негодује против оних који су преко ноћи, без искуства и заслуга, доспевали до високих положаја и почасти. Ове његове речи чине се сасвим умесним, ако се има у виду да је Манијакис, од 1030. до 1042, дакле у периоду од 12 година, прошао три ступња у византијској титулатури — био је протоспатарије, патрикије и, на крају, магистар — и да му је при томе било поверено вршење пет војних дужности.[3] Занимљиво је да је прве три службе обављао у подручјима на крајњем истоку Царства, која су тек од времена Василија II укључена у византијски тематски систем. Најранији помен Георгија Манијакиса потиче из времена владе Романа III Аргира (1028—1034). На основу података Јована Скилице, знамо да је Манијакис 1030. био стратег мале пограничне теме Телух.[4] Због успешне одбране истоименог града од Арабљана, он не само да је добио титулу протоспатарија, већ је, изгледа, исте 1030. постављен за катепана Доње Мидије, односно за стратега Приеуфратских градова.[5] Његов велики војни успех, освајање Едесе 1032, донео му је титулу патрикија.[6] На положају катепана Едесе (како се од 1032. називала тема Приеуфратски градови), он остаје све до смрти Романа III. Долазак Михаила IV Пафлагонца на престо 1034. имао је за последицу промене у византијској управи. Тако је Манијакис те године премештен из Едесе у катепанат Васпуракан.[7] Ту дужност напустио је, највероватније, 1037, да би, по царевом налогу, преузео заповедништво у рату против Арабљана на Сицилији. Овом приликом Манијакис је, према Скилици, постављен за стратега автократора,[8] што значи врховног војног заповедника, а према Јовану Зонари — за стратега Лонгивардије,[9] односно теме-катепаната Ита-

---

[3] О Георгију Манијакису в. *Н. Скабаланович*, Византийское государство и Церковь в XI в., С. Петербург 1884, 58—59, 212, 214; *J. Gay*, L'Italie méridionale et l'Empire Byzantin depuis l'avènement de Basile I jusqu' a la prise de Bari par les Normands (867—1071), Paris 1904, 450—452, 460—468 (=*Gay*, Italie; *G. Schlumberger*, L'Épopée byzantine à la fin du Xème siècle III (1025—1057), Paris 1905, 88—91, 110—119, 194—195, 227, 234—240, 382, 430—446, 450—456 (=*Schlumberger*, Épopée); *Vera von Falkenhausen*, Untersuchungen uber die byzantinische Herrschaft in Süditalien vom 9. bis ins 11. Jahrhundert, Wiesbaden 1967, 91—92 No. 48; *R. Guilland*, Recherches sur les institutions byzantines II, Berlin—Amsterdam 1967, 107—108 (= *Guilland*, Recherches II); *idem*, Contribution à la prosopographie de l'empire byzantin. Les patrices sous le règne de Constantin IX Monomaque (1042—1054), ЗРВИ 13 (1971) 10—12 (=*Guilland*, Contribution); *A. Poppe*, La dernière expédition russe contre Constantinople, Byzslav. XXXII/1 (1971) 14—21 (=*Poppe*, Expédition); *К. Бурдара*, Καθοσίωσις και τυραννίς κατά τους μέσους βυζαντινούς χρονούς. I Μακεδονική δυναστεία (867—1056), Αθήναι 1981, 111, 118; *J. C. Cheynet*, Pouvoir et contestations à Byzance (963—1210), Paris 1990, 48—49 No. 44, 57—58 No. 61; 292, 338 (=*Cheynet*, Pouvoir).

[4] Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum, ed. *I. Thurn*, V, Series Berolinensis, Berlin—New York 1973, 381 (=Scyl.).

[5] Scyl., 382, 387; Ioannis Zonarae epitome historiarum III, ed. *Th. Bütner-Wobst*, Bonnae 1897, 580 (=Zonaras).

[6] Манијакис се као патрикије први пут помиње на почетку владе Михаила IV Пафлагонца, в. Scyl., 397. Познато је да је у време освајања Едесе он протоспатарије, па се може закључити да је титула патрикија представљала награду за овај војни успех, cf. *Guilland*, Contribution, 10.

[7] Scyl., 397.

[8] Scyl., 398.

[9] Zonaras, 591.

лија. Године 1040. изненада је опозван са Сицилије, доведен у оковима у Цариград и затворен под оптужбом да је „смишљао побуну против цара".[10] Георгије Манијакис је остао у заточеништву до 1042, када су га Зоја и нови цар, Михаило V Калафат, ослободили, почаствовали титулом магистра и послали у Јужну Италију, у својству или стратега автократора тагми у Италији,[11] или катепана Италије,[12] односно тематског намесника. Смена на престолу до које је дошло јуна 1042. условила је поновно опозивање Манијакиса са положаја. Константин IX Мономах је, изгледа у августу исте године, под утицајем Романа Склира, донео одлуку о његовом смењивању. Последица ове одлуке била је побуна Георгија Манијакиса који се у септембру прогласио за цара, а у фебруару 1043. кренуо из Италије на Цариград. Међутим, није успео да се приближи престоници јер је у бици код Острова изгубио живот.[13]

Имајући у виду наведене податке о његовом службовању, оправдано је запитати се да ли се породица Манијакис може уврстити у византијске племићке родове већ у оно време када је Георгије Манијакис започињао своју каријеру. Како су родоначелници или најранији чланови већине византијских породица започињали своје каријере скромнијим службама, могла би се оставити могућност да успон Георгија Манијакиса уједно представља и почетак успона његове породице. С друге стране, подаци о Манијакисима из каснијег периода показују да је Георгије био и најуспешнији представник све породице, па се, према томе, она никако не би могла уврстити међу виђеније византијске родове.

За разлику од „Хронографије", у којој се Псел са симпатијама односи према Манијакису, у свеченој беседи, упућеној Константину IX Мономаху, он за њега каже следеће: „Из скитске аутономије уписан је у сенаторе и постао је члан ромејског синклита" (Καὶ ἀπὸ Σκυθικῆς αὐτονομίας ἀνεγράφη τοῖς βουλευταῖς καὶ τῆς Ῥωμαΐκῆς συγκλήτου μέρος ἐγένετο).[14] На основу истраживања мађарског византолога Ђ. Моравчика, познато је да Псел под Скитима подразумева или Бугаре, или номадске народе — Печенеге, Узе и Кумане.[15] Међутим, како Ђ. Моравчик није прокоментарисао употребу придева σκυθικός на овом месту код Псела, чини се да му његово значење није било најјасније. Оно што би се за сада са сигурношћу могло рећи јесте да се, у овом случају, изразом ἀπὸ Σκυθικῆς αὐτονομίας означава страно, неромејско порекло Георгија Манијакиса.

---

[10] Scyl., 406; Psellos, Chronographie II. 1; Michaelis Attaliatae Historiae, ed. *I. Bekkerus*, Bonnae 1853, 9 (=Attal.); Zonaras, 593.

[11] Scyl., 422.

[12] Attal., 11.

[13] Scyl., 427—428; Psellos, Chronographie II. 2—6; Attal., 18—19; Zonaras, 622—623; Anonymi Barensis Chronicon (56—1043), *Muratori*, Rer. Ital. Script. V, 151; Lupus Protospatarius, MGH SS V, 58.

[14] Michaelis Pselli Scripta Minora, ed. *E. Kurtz, F. Drexel*, I, Orationes et dissertationes, Milano 1936, 22 (=Psellos, Scripta minora). О изразу Σκυθικὴ αὐτονομία в. ниже стр. 249 и сл.

[15] *G. Moravcsik*, Byzantinoturcica II: Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen, Berlin 1958, 280, 281 (=*Moravcsik*, Byzantinoturcica II).

Поред Михаила Псела, значајне податке о његовом пореклу даје и Јован Скилица. На основу његове хронике знамо да је Георгије био син извесног Гуделија Манијакиса (ὁ Γουδελίου τοῦ Μανιάκη υἱός),[16] о чијем се евентуалном положају или титули ништа не зна.[17] Затим, познато је да је имао поседе у теми Анатолика, који су се налазили у суседству са имањима Романа Склира.[18] Претпоставља се да их је добио као награду за службовање, тим пре што је присуство породице Манијакис посведочено и у другим областима Царства.[19] Из тог разлога Скиличин податак о Манијакису као земљопоседнику из теме Анатолика не објашњава ближе његово порекло. Поред тога, Скилица саопштава да је Манијакис био ожењен,[20] али о жениној породици нема никаквих других података, као ни оних који би се односили на њихове евентуалне директне потомке.

Узимајући у обзир све наведене податке које историјски извори пружају о Георгију Манијакису, за утврђивање његовог порекла, по нашем мишљењу, значајна су само два: први је Пселов податак да је Манијакис „из скитске аутономије" (ἀπὸ Σκυθικῆς αὐτονομίας) уписан у сенаторе Ромеја, а други — податак Јована Скилице о Гуделију Манијакису, Георгијевом оцу.

До сада се у литератури порекло Георгија Манијакиса утврђивало мање-више на основу његовог презимена, па је у науци већином прихваћена теза о источном — турском пореклу овога рода. Њен зачетник је А. Вамбери, по коме би се Μανιάκης сводило на тур. **Manaq(a)* „племенит".[21] Ту тезу прихватају Г. Нојман[22] и Бреје[23]

[16] Scyl., 387. Према јерменском писцу Аристаку, Георгије Манијакис је био син Манеака (ordin Maneak), в. Aristakès de Lastivert, Récit des malheurs de la nation armenienne. Traduction française avec introduction et commentaire par *M. Canard et H. Berbérian* d'après l'édition et la traduction russe de *K. Yuzbashian*, Bibliothèque de Byzantion 5, Bruxelles 1973, 42—43 et n. 1 (=Aristakès). Уп. и нап. 37.

[17] *Cheynet*, Pouvoir, 49 n. 1, сматра да би прецизно навођење имена оца Георгија Манијакиса од стране Скилице било врло необично уколико се радило о обичном стратиоти. *Poppe*, Expédition, 19, n. 55, наводи да је отац Георгија Манијакиса заузимао висок положај у провинцијама на истоку, што ниједан извор не каже.

[18] О Роману Склиру, који је издејствовао Манијакисово опозивање из Јужне Италије, у време Константина IX Мономаха, в. *W. Seibt*, Die Skleroi. Eine prosopographich- sigillographische Studie, Byzantina Vindobonensia 9, Wien 1976, 76—85 No. 18.

[19] У катастарском попису из Тебе, који се датира у време после средине XI века, помиње се извесни протоспатарије Георгије Манијакис, в. *N. Svoronos*, Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles: le cadastre de Thèbes, in: Etudes sur l'organisation intérieure, la société et l'économie de l'Empire Byzantin III, London 1973, 12 A 35, 69; cf. *Cheynet*, Pouvoir, 210. О извесном Манијакису с краја XII или поч. XIII века из Драме в. ibid., 240 et n. 289, и тамо нав. литературу.

[20] Scyl., 427.

[21] *A. Vambery*, Der Ursprung der Magyaren, Leipzig 1882, 46 (наведено према *Schlumberger*, Épopée III, 88 et n. 3).

[22] *G. Neumann*, Die Weltstellung des byzantinischen Reiches vor den Kreuzzügen, Leipzig 1894, 43.

[23] *G. Brehier*, Georges Maniakes, Tours 1902, 4 (наведено према *Schlumberger*, Épopée III, 88 et n. 3; 89 et n. 2; 90).

који претпоставља да је Георгије Манијакис био официр варварског порекла, односно да је његова породица припадала турским племенима која су првобитно настањивала централни део Азије, а затим напустила своје степе и прешла на територију или Византијског или Арабљанског царства: на тај начин је и Георгије Манијакис могао доћи на територију Византије крајем владе Василија II. Међутим, X. Гелцер критикује Вамберијеву етимологију, тврдећи да претпостављена реч у турском језику напросто не постоји.[24] За Ж. Гаја, који следи Нојмана, Манијакис је азијског порекла, „без сумње монголске крви".[25] Г. Шламберже прихвата тезу о варварском пореклу Георгија Манијакиса, позивајући се на негрчко име његовог оца Γουδέλιος, као и на поменуто Брејеово мишљење, премда наводи и Гелцерову критику Вамберијеве етимологије.[26] К. Амандос, који у начелу допушта грчку етимологију презимена Μανιάκης, ипак се опредељује за тезу о његовом турском пореклу због паралела у турском ономастикону: Μανιάχ, како се звао један турски изасланик у другој половини VI в., и Μανιάκ, име куманског војсковође кога око 1090. помиње Ана Комнина.[27] У свој корпус турских језичких трагова у византијским изворима Ђ. Моравчик је унео ова два имена, указујући при томе и на византијско презиме Μανιάκης, премда се не изјашњава да ли оно ту спада; он наводи Брејеову етимологију, али са знаком питања.[28] Теорију о турском пореклу заступају и Р. Гијон[29] и А. Поп.[30] Упоредо са турском, постоји и грчка етимологија презимена Μανιάκης. X. Мориц га је изводио из грч. μανίκιον < лат. *mannica* „рукав".[31] С. Пападимитриу побија, чини се оправдано, ово извођење, опредељујући се за грчку реч која се у потпуности подудара са презименом о којем је реч: μανιάκης „огрлица".[32] А. П. Каждан оставља, без посебног образложења, три могућности: Манијакиси су или јерменско-грузијског порекла, или турског, или грчког; за ову последњу алтернативу он усваја, очито, Морицову етимологију.[33]

Међутим, треба рећи да нема довољно основа да се презиме Μανιάκης припише једном одређеном језику и да се на основу њега

---

[24] *K. Krumbacher*, Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches. Zweite Auflage bearbeitet unter Mitwirkung von *A. Ehrhard* und *H. Gelzer*, München 1897, 1000 n. 1.

[25] *Gay*, Italie, 450 et n. 3.

[26] *Schlumberger*, Épopée III, 88—90.

[27] *К. Амандос*, Πόθεν τὸ ὄνομα Μανιάκης Ἑλληνικά 8 (1935) 246.

[28] *Moravcsik*, Byzantinoturcica II, 181.

[29] *Guilland*, Recherches II, 107.

[30] *Poppe*, Expédition, 19 n. 55.

[31] *H. Moritz*, Die Zunamen bei den byzantinischen Historikern und Chronisten. I Theil. Programm des K. Humanistischen Gymnasiums in Landshut, Schuljahr 1896/97 (наводи га Συνόδης Παπαδιμιτρίου у својој рецензији у Виз. врем. V (1898) 1—4, стр. 718).

[32] *Пападимитриу*, l. c.

[33] *А. П. Каждан*, Социальный состав господствующего класса Византии XI—XII вв., Москва 1974, 189, 201, 212 (=*Каждан*, Состав).

извуче закључак о пореклу његових носилаца. Грч. реч μανιάκης, која означава огрлицу и сл.,[34] по најновијим сазнањима, потиче из староиранског језика.[35] Осим старогрчког, где се јавља већ код Полибија и у Септуагинти, ушла је и у јерменски, у облику *maneak*. Како ова реч стоји у јерменском преводу Светог писма према грч. μανιάκης (нпр. Данило 5, 7, 16), раније се сматрала позајмицом из грчког,[36] но имајући у виду да је сама грчка реч из иранског, пре ће бити да се ради о једном од многобројних јерменских иранизама. Јерменски историчар XI века, Аристак, пишући о устанку Георгија Манијакиса, грч. Μανιάκης транскрибује *Maneak*.[37] Важно је истаћи да код Аристака нема помена о евентуалном јерменском пореклу породице Манијакис, на које помишља Каждан. Иранско порекло речи отвара и могућност да се ради о породици персијског, или аланског порекла. У вези с тим треба још напоменути да је сазвучно лично име потврђено код старих Иранаца, премда се не изводи из именице у значењу „огрлица" која је дала грч. μανιάκης, јерм. *maneak*. У доба ахеменидског царства потврђено је, у еламским записима, и лично име *Manyaka-*, које би било изведено од речи *manya-* „ауторитет, ауторитативан", било директно, било као хипокористик некога сложеног антропонима са њом као саставним елементом.[38] Исто име постојало је и код скитско-сарматских Иранаца, потврђено као Μανιαγος на грчком натпису из Олбије (стиран. суф. *-aka-* дао је у скитско-сарматском *-aga-*, одатле дан. осет. *-æg*).[39] У светлости ових иранских паралела треба сагледати и могућност турског порекла носилаца имена Μανιάκης. Сам његов гласовни склоп је несвојствен изворним турским речима, али у турским језицима, као и у ономастикону турских народа, много је иранских елемената који су примљени током вековних контаката са Иранцима; и апелатив „огрлица", будући да се ради о раширеној културној позајмљеници, и сазвучно лично име, могли су сразмерно рано прећи Турцима. Питање је, међутим, да ли се поменута два имена, Μανιάχ и Μανιάκ, могу узети за потврду те тезе. Турски посланик из VI века Μανιάχ није био Турчин, него Согдијац — Иранац,[40] а његово име изгледа

---

[34] У римској и византијској војсци било је то војничко одличје, које је ушло и међу царске инсигније, v. Reallexikon zur Byzantinischen Kunst, hrsgg. von *Kl. Wessel* und *M. Restle*, Bd. III, Stuttgart 1973, 417—420.

[35] *M. Mayrhofer* у Sprache 1959, 92 n. 73; *R. Schmitt* у Sprache 13/1967, 61 ssq. (наведено по *H. Frisk*, Griechisches etymologisches Wörterbuch III, Heidelberg ²1979, 149; *W. Hinz*, Altiranisches Sprachgut der Nebenüberlieferungen, Wiesbaden 1975, 160 /=*Hinz*, Altiranisches/).

[36] *H. Hübschmann*, Armenische Grammatik I. Armenische Etymologie, Leipzig 1897, repr. Hildesheim/New York 1972, 363.

[37] Место се чини искварено: *apstambeac' ordin Maneak* „одметну се син Манијак" па га издавачи поправљају у *Manekay ordin Maneak* „Манијаков син Манијак", тј. Георгије Манијакис, син Гуделија Манијака, в. Aristakès, 43 n. 1.

[38] *Hinz*, Altiranisches, 160.

[39] *L. Zgusta*, Die Personennamen griechischer Städte der nördlichen Schwarzmeerküste (Monografie Orientálniho ustavu sv. 16), Praha 1955, 114.

[40] 'Μανιάχ, ὁ τῶν Σογδαιτῶν προειστήκει (Excerpta de legationibus, ed *C. de Boor*, Pars I. Excerpta de legationibus Romanorum ad gentes, Berolini MCMIII, 451).

да и није прави антропоним, него ознака звања или вероисповести.[41] Са пола миленија познијим грчким племићким родом оно тешко да има икакве везе. Напротив, временски је близак помен куманског вође, али други извор — руски летопис њега назива *Бонякъ*,[42] те је подударност имена у грчком запису само привидна. Из лингвистичке анализе произилази само негативан закључак о пореклу имена Μανιάκης. Његов први носилац могао је бити Турчин, али исто тако и Иранац, Јерменин или Грк. Највероватнија се чини претпоставка да је то презиме настало у грчкој средини од надимка некога претка који је као војничко одличје носио огрлицу μανιάκης.

Занимљиво је да се истраживачи махом нису бавили именом оца Георгија Манијакиса — Γουδέλιος, а ако јесу, онда су, на основу постојеће сличности између имена и презимена, доводили породицу Манијакис у родбинску везу са породицом Гуделис.[43] С обзиром на то, али и због начина на који смо ми приступили решавању питања порекла Георгија Манијакиса, потребно је на овом месту рећи неколико речи о почецима породице Гуделис.

*

Први помен припадника породице Гуделис потиче из времена владе Константина VIII (1025—1028). Набрајајући лица која су настрадала у том периоду, Јован Скилица помиње извесног Гуделија (Γουδέλιος). Он је, према истом извору, оптужен да се заверио против цара, те је због тога ослепљен заједно са Романом Куркуасом, Богданом и Главасом (ἐτύφλωσε ... Ῥωμανὸν τὸν Κουρκούαν, ..., καὶ τὸν Βογδάνον καὶ τὸν Γλαβᾶν καὶ τὸν Γουδέλιον).[44] Други по реду познати Гуделис поменут је, 1034. године, међу присталицама Константина Даласина — великаша који се ставио на чело једног покрета византијског

[41] *Н. В. Пигулевская*, Византийская дипломатия и торговля шелком в V—VII вв., ВВ 1/26/ (1947) 208 претпоставља да је посреди арамејски назив за присталицу манихејског учења, иначе распрострањеног код Согдијаца: **mani-ah* „Манијев брат"; са друге стране, с обзиром на Манијахову функцију, име под којим он фигурира у византијским изворима тешко је одвојити од иранске речи *manya-* (авест. *mainya-)* „ауторитет", јер је од ње изведен назив за посланика у самом согдијском (*myn'bry* „опуномоћеник") и у осетском *minävar* „изасланик", обоје од стиран. **manya-vara-*, досл. „носилац ауторитета" (*Hinz*, Altiranisches, 159; *В. И. Абаев*, Историко-етимологический словарь осетинского языка II, Ленинград 1973, 125). Могуће је да иза Μανιάχ стоји истозначна сложеница **manya-ax*, чији би други члан био глагол у значењу „послати", уп. авест. *ah-* „бацити", са преф. *us-* и „послати" (*Chr. Bartholomae*, Altiranisches Wörterbuch, Berlin—New York 1979, 279—280; за согдијску промену *h* у *x* уп. *N. Sims—Williams*, Sogdian, у: Compendium linguarum Iranicarum, hrsgg. von *R. Schmitt*, Wiesbaden 1989, 179).

[42] *Moravcsik*, Byzantinoturcica II 181; Анна Комнина, Алексиада, прев. и ком. *Я. Н. Любарский*, Москва 1965, 541 n. 835.

[43] *Guilland*, Contribution, 12; *Cheynet*, Pouvoir, 49 n. 1. Напомињемо да у изворима нема никаквих података који би говорили о евентуалном сродству између Гуделиса и Манијакиса, као што не постоје ни подаци о родбинским везама између породице Манијакис и неких других византијских родова.

[44] Scyl., 372; Византијски извори за историју народа Југославије III, Београд 1966, 166 (*J. Ферлуга*) /=ВИИНЈ III/.

племства, огорченог доласком на власт Михаила IV Пафлагонца. Набрајајући лица која су кажњена због Константина Даласина, Скилица, између осталог, каже следеће: „Трпела су због њега (sc. Даласина) и три човека из Мале Азије, племенита по роду и богата, Гуделис, Бајан и такозвани Проватас" (ἄνδρες τρεῖς τῶν ἐκ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας εὐγενεῖς καὶ πλούσιοι, ὁ Γουδέλης, ὁ Βαϊανὸς καὶ ὁ λεγόμενος Προβατᾶς). Њихова имања су заплењена и додељена царевом брату Константину.[45] Из XI века познат је још један припадник ове породице. Реч је о извесном Гуделију (ὁ Γουδέλιος) који се 1077. јавља међу присталицама побуњеног Нићифора Вотанијата, будућег цара.[46] Сматра се да се он може идентификовати са Јованом Гуделисом, новелисимом, познатим на основу једног печата који је издао Г. Шламберже.[47]

Име *Гуделис* јавља се у грчким текстовима у неколико варијанти: Γουδέλης, Γουδέλιος, Γουδέλλιος и сл. Ради се у сваком случају о истом имену, с тим што облик на -ιος одражава класичну правописну норму, док би онај на -ης био народски.[48] При разматрању овог имена, односно презимена треба имати на уму две ствари. Прво и најважније је истаћи да је оно страног, негрчког порекла. Друго, у средини у којој је настало оно је, свакако, имало функцију личног имена које се потом са једног свог носиоца (рецимо родоначелника) пренело на његове потомке у функцији презимена. То је, уосталом, један од начина на који су настајали патроними византијских породица.[49] Ако се прихвати идентификација Јована Гуделиса са Гуделисом — савезником Нићифора Вотанијата, произилази да је ово име постало презиме у XI веку, у сваком случају пре 1077. Из тог разлога име оца Георгија Манијакиса не повлачи за собом нужно закључак о постојању родбинске везе између породица Манијакис и Гуделис.

Оно чему, такође, треба посветити пажњу, када је реч о најранијим познатим припадницима ове породице, јесу личности са

[45] Scyl., 396.

[46] Ἡ Συνέχεια τῆς χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτζη (Ioannes Skylitzes Continuatus), ed. *E. Tsolakis*, *Thessaloniki* 1968, 172 /=Scyl., Cont./.

[47] *G. Schlumberger*, Sigillographie de l'empire byzantin, Paris 1884, 549 № 2. За идентификацију ова два Гуделиса изјаснио се Ж. К. Шене, в. *Cheynet*, Pouvoir, 351 n. 78. Међутим, Г. Шламберже, датујући печат у XI—XII век, сматра да је новелисим Јован Гуделис у ствари онај Гуделис који је ослепљен у време Константина VIII. Оваква идентификација не може се прихватити, будући да је и у ово време титула новелисима била изузетно угледна. Она је спадала међу три најугледнија достојанства после царског (цезар, новелисим, куропалат), и ретко је додељивана, обично члановима царске породице, в. *Г. Острогорски*, Историја Византије, Београд 1959, 243, 346; *N. Oikonomidès*, Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles. Introduction, texte, traduction et commentaire, Paris 1972, 203 (=*Oikonomidès*, Listes).

[48] Cf. *E. Schwyzer*, Griechische Grammatik I (Handbuch der Altertumswissenschaft II 1, 1), München 1939, 472.

[49] Рецимо, име првог познатог Фоке у историји његови потомци су усвојили као презиме, в. *Ђурић*, Породица Фока, ЗРВИ 17 (1976) 205, 223—224. О начину на који су настајала византијска презимена в. *Каждан*, Состав, 185—194, и тамо нав. литературу; за новогрчка најскорије *Х. П. Симеонидис*, Εἰσαγωγή στην ἑλληνική ὀνοματολογία Θεσ/νίκη 1992, 90 и д., са лит.

којима су ступали у политичке везе. Гуделис, односно Гуделије из времена Константина VIII, заверио се, као што смо видели, са Богданом, извесним Главасом и Романом Куркуасом. Једини Богдан из времена блиског влади Константина VIII јесте истоимени Самуилов великаш, „топарх унутрашњих тврђава", који се 1018. предао Василију II и од њега добио угледну титулу патрикија.[50] Имајући у виду политику коју је Василије II спроводио према Самуиловим великашима, Богдан је по свој прилици, после 1018, пресељен са Балкана у неку од источних покрајина Царства. Главас, чије име није наведено у извору, припадник је познате византијске породице, чије је порекло, судећи по патрониму, словенско. У време када се јављају први чланови ове породице, она је већ хеленизована. Главаси припадају византијском племству из европског дела Царства, или, прецизније, њихово порекло везује се за подручје Једрена. Први познати члан био је Василије Главас, један од „високих и истакнутих војних достојанственика" из Једрена, који је, после битке на Сперхеју 997. године, пребегао Самуилу из страха да не буде осумњичен за сарадњу са устаницима. О њему нема више података у изворима, али је познато да је сина овог Василија Главаса цар Василије II држао у затвору пуне три године.[51] Није познато да ли је Главас из времена Константина VIII обављао неке дужности и, ако јесте, у ком подручју Царства. Хронолошки, могла би се оставити могућност да је син Василија Главаса овај Главас ослепљен у време Константина VIII. С обзиром на то да га је цар Василије II затворио из безбедносних разлога, могуће је да је, по ослобођењу, остављен негде на истоку Царства, односно удаљен са подручја Балкана где су биле у јеку војне операције. О Јовану Куркуасу, припаднику познате византијске породице, јерменског порекла, нема података да је учествовао у борби против Самуила и његових наследника, нити оних који би говорили о његовом евентуалном положају или титули у време Константина VIII. Међутим, познато је да је овај Роман Куркуас после 1018. ожењен једном од кћери бугарског цара Јована Владислава.[52]

Други по реду познати Гуделис је, за Јована Скилицу, писца друге половине XI века, по роду већ угледан и богат земљопоседник у Малој Азији. О лицима која се помињу уз њега, Проватасу и Бајану, нема конкретних података у изворима, али је овај последњи, судећи по имену, потицао из подручја насељеног Словенима.[53] Ски-

---

[50] Scyl., 357—358. Уп. ВИИНЈ III, 125 и н. 163 (*Ј. Ферлуга*).

[51] Scyl., 343. Уп. ВИИНЈ III, 95 и н. 65 (*Ј. Ферлуга*).

[52] Scyl., 372.

[53] Име је вероватно аварског порекла: тако се звао аварски каган, у византијским изворима Βαϊανός, уп. *Moravcsik*, Byzantinoturcica II, 83, али је врло рано прешло Словенима, уп. *М. Фасмер*, Этимологический словарь русского языка I, Москва 1986, s. v. *Боян* (који допушта и словенско порекло). *Каждан*, Состав, 193, оставља могућност да презиме Προβατᾶς води порекло од имена бугарског градића Проват (Провадия). Осим овог, из XI века позната су још два припадника породице Проватас. Први је евнух Георгије Проватас који је 1035. послат као изасланик Михаила IV Пафлагонца на Сицилију; око 1040. он је именован за заповедника византијске војске послате против дукљанског владара Стефана Војислава. По Летопису попа Дукљанина, изд. *Ф. Шишић*, Београд — Сремски Карловци 1929, 345, на челу

лица не каже у ком делу Мале Азије су се налазили њихови поседи, али вредна је пажње опаска Ж. К. Шенеа који претпоставља да је у питању била тема Опсикија, будући да се брат Михаила IV, Константин, коме су њихова имања после конфискације додељена, помиње као земљопоседник у тој области.[54]

Видели смо да су се већ први познати Гуделиси укључивали у покрете византијског племства, повезујући се, при томе, са великашима словенског порекла настањеним у источним покрајинама Византијског царства. Један број тих великаша пресељен је на исток у време владавине Василија II. Познато је да је овај цар, још у току ратовања против Самуила и његових наследника, пресељавао становништво са Балкана на исток. Тако је, на пример, када су му устаници око 1015. године предали тврђаву Моглен, заробио многе велможе (δυνάσται) и „не мало бораца" (λαὸς πολεμιστὴς οὐκ ὀλίγος), и послао (ἐκπέμπει) у Васпуракан „оне који су могли носити оружје" (τοὺς μὲν οὖν ὅπλα δυναμένους κινεῖν).[55] После погибије Јована Владислава, 1018, цар Василије II настојао је да све утицајније људе, било да је реч о члановима царске породице било о великашима, из безбедносних разлога удаљи од оног подручја које је представљало извор њихове моћи. При томе им је делио титуле, дужности и поседе.[56] Тако је Прусијану, најстаријем сину Јована Владислава,

---

ове експедиције стајао је извесни Арменопул, због чега је отворена могућност јерменског порекла овог византијског војсковође, а тиме и породице Проватас, уп. ВИИНЈ III, 158 н. 252 (*Ј. Ферлуга*). Другог члана ове породице, чије име није забележено, заробили су 1073. устаници под вођством Георгија Војтеха и Константина Бодина, заједно са тадашњим дуком Скопља Дамјаном Даласином. Пошто се породица Проватас у изворима јавља тек од владе Михаила IV, може се закључити да њен успон пада у време пре 1034.

[54] Ж. К. Шене се позива на податак Јована Скилице, по коме је Михаило V Калафат, сестрић и наследник Михаила IV, одмах по доласку на власт прогнао свог стрица Константина на његове поседе у теми Опсикија, в. Scyl., 416—417. Шене истиче познату чињеницу да су Пафлагонци били ниског порекла, родом из Пафлагоније, те да је Константин могао постати земљопоседник захваљујући овој конфискацији, *Cheynet*, Pouvoir, 224—225.

[55] Scyl., 352. Није реч о теми-катепанату Васпуракан, чије оснивање пада у 1021—1022, већ о некој од области с крајњег истока Царства која је касније ушла у састав ове новоосноване војно-управне јединице, уп. ВИИНЈ III, 114, 115 н. 122 (*Ј. Ферлуга*). Познато је да је пресељење становништва било пратећа појава у рату 976—1018, и да су овој мери прибегавале обе зараћене стране. Поред наведеног исељавања из Моглена, Василије II иселио је становништво Сервије, али се не зна у коју област, Scyl., 344; затим, становништво из Тесалије и Водена (Едеса) у област Волерона, Scyl., 344—345; 352. С друге стране, Самуило је још на почетку рата преселио становништво из Ларисе, са читавим породицама, у „унутрашњост Бугарске", Scyl., 330; из једне допуне Михаила Деволског се сазнаје да је велики број Ромеја и Јермена био, од стране Самуила, настањен у Пелагонији, Преспи и Охриду, Scyl., 363.

[56] О тој политици Василија II говори и Јахја: након предаје 1018, Бугарима је делио дужности према заслугама, а у тврђавама на Балкану остављао је Грке као команданте, док је мешовитим браковима између Бугара и Грка уништио старо непријатељство које је међу њима постојало, *В. Р. Розен*, Император Василий Болгаробойца, Извлачения из летописи Јахьи Антиохийского, Петроград 1883, 59. Уп. *В. Н. Златарски*, История на Българската Държава през средните векове II, София 1934, 29. Скилица, најдетаљнији

доделио високу титулу магистра и положај стратега теме Букеларија.[57] Његова мајка Марија, Владислављева удовица, добила је највишу женску дворску титулу — зости патрикија.[58] Други син Јована Владислава, Алусијан, почаствован је титулом патрикија, и касније се среће као стратег теме Теодосиупољ. Он је, између осталог, био ожењен женом која је имала поседе у теми Харсијанон.[59] Цар Василије II не само што је чланове царске породице награђивао титулама, положајима и поседима, већ је настојао да их браковима повеже са византијским породицама које су биле везане за источне делове Царства. Већ је поменуто да је Роман Куркуас, један од саучесника Гуделиса из времена владе Константина VIII, био ожењен Прусијановом сестром. Друга кћи Јована Владислава, Катарина, била је удата за Исака Комнина, будућег цара.[60] Потомци Јована Владислава повезиваће се касније са још неким угледним византијским породицама, као што су Дуке[61] и Диогени.[62] Овакве мешовите брачне везе нису успостављане само са онима који су припадали бугарској царској породици, али су подаци о томе, сасвим природно, бројнији, с обзиром на предмет интересовања византијских писаца. Али, један податак Јована Скилице, посредним путем, говори да је Василије II на сличан начин поступао са моћним Самуиловим великашима: када је, после предаје породице Јована Владислава, отпор наставио да пружа Сермон, намесник Сирмијума (ὁ τοῦ Σιρμίου κρατῶν), и када је он сам био убијен на превару од стране Константина Диогена, његова удовица је, застрашивањем и обећањима, наговорена да преда Сирмијум византијском војсковођи; потом је упућена у Цариград и удата за једног од великодостојника из престонице (ἀνδρὶ συνεζεύχθη ἑνὶ τῶν ἐν τῇ βασιλίδι μεγιστάνων).[63]

*

Уколико се сада, имајући у виду све што је раније наведено, вратимо на податке којима располажемо о Георгију Манијакису,

---

извор за епоху ратова са Самуилом и наследницима, даје бројне податке о бугарским великашима који су награђивани титулама. Да су оне, и у њиховом случају, могле бити праћене доделом одређених дужности у источним деловима Царства, на посредан начин показују подаци који се односе на синове Јована Владислава.

[57] Scyl., 372. Прусијан се, као стратег Букеларија, помиње у време владе Константина VIII, али се може претпоставити да је овај положај добио још за време цара Василија II.

[58] Scyl., 364. О титули зости патрикија в. *A. Vogt*, Histoire des institutions: Note sur la patricienne à ceinture, EO 37 (1938) 352—356; *R. Guilland*, Contribution à l'histoire administrative de l'empire byzantin. La patricienne à ceinture, BS 32/2 (1971) 269—275; *Oikonomidès*, Listes, 293.

[59] Scyl., 413.

[60] Scyl., 492.

[61] Син цезара Јована Дуке, Андроник, био је ожењен Маријом, унуком Јована Владислава, в. Nicephori Bryennii historiarum libri quattuor, ed. *P. Gautier*, CFHB IX, series Bruxellensis, Bruxelles 1975, 77 (= Bryenn.).

[62] Прва жена Романа IV Диогена, пре него што се домогао престола, била је унука Јована Владислава, кћи Алусијана, Scyl. Cont., 134; уп. ВИИНЈ III, 176 н. 8 (*Б. Радојчић*).

[63] Scyl., 365—366; ВИИНЈ III, 137—140 (*J. Ферлуга*).

можда ћемо успети да на један нов начин поставимо питање његовог порекла. Речено је да први помен Георгија Манијакиса потиче из времена владе Романа III Аргира, прецизније из 1030, када се у изворима среће као стратег теме Телух. Познато је, такође, да је он био син извесног Гуделија Манијакиса, о чијем положају или титули нема никаквих података. Али само помињање његовог имена могло би, као што је приметио Ж. К. Шене, упутити на закључак да се ради ипак о неком угледнијем лицу. Време живота Гуделија Манијакиса свакако захвата део владавине Василија II. Сходно томе, следи закључак да најранији помен носиоца имена Гуделије или Гуделис у грчким изворима имамо не од владе Константина VIII, већ од владе Василија II. Имајући у виду да су се, до сада, теорије о пореклу Георгија Манијакиса заснивале пре свега на етимологији презимена, односно речи μανιάκης, што се, видели смо, показало као слаб основ за закључивање у том смислу, поставља се питање зашто се порекло овог чувеног војсковође не би истраживало на основу имена његовог оца — Γουδέλιος, имена за које је установљено да није грчког порекла, и које се, за разлику од речи μανιάκης, у грчком језику јавља искључиво као антропоним, без значења. Другим речима, откуд Георгијевом оцу име Гуделије, односно из које средине је он дошао и ступио у службу византијског цара?

*

Насупрот презимену Μανιάκης, за (през)име Γουδέλης/Γουδέλιος може се рећи не само да није грчког порекла, него и да нема блиских сазвучја у другим језицима који су се говорили на територији и у суседству Византијског царства у доба када се оно јавља (турски, јерменски, персијски и др.) — осим у словенском. Према нашем увиду и знању, оно се да, бар донекле, расветлити само из славистичке перспективе. Могу се предложити чак три мање или више вероватне словенске етимологије овог имена.

Најдиректнија асоцијација је на презиме *Гудељ, Гудел, Гудела,* посведочено у западним српскохрватским крајевима: Далмација, Босна, Црна Гора.[64] Оно је по пореклу надимак, и своди се на назив бубе — *гу(н)дења,* вероватно преко метафоричног значења „мрзовољна особа, гунђало“ забележеног у Црној Гори.[65] Узима се да је *гудељ* изведено од глагола *густи, гудити,* који је у прасловенском језику имао назал у корену: **gǫd-*.[66] На источнојужнословенском (бугарско-македонском) дијалекатском простору XI века тај се назал још чувао, па бисмо очекивали грчко писање *Γανδέλιος или сл., док би облик Γουδέλιος, ако је таквог порекла, показивао старосрпску фонетику. Треба, ипак, указати да је по једном новијем истраживању изоглоса *ǫ* > *у,* која креће отприлике почетком X века из ондашњих

[64] Речник српскохрватског књижевног и народног језика САН 3/1965, 737 /=Речник САН 3/.

[65] Речник САН 3, 737.

[66] *P. Skok,* Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I, Zagreb 1971, 637.

српских земаља, већ врло рано, до почетка следећег столећа, домашила крајњи исток данашње Србије, тада у саставу Самуиловог царства, што оставља могућност да је словенско презиме *Гудељ* у XI в. у том облику доспело у Византију и са територије некадашње Самуилове државе.[67] Хронологија и домашај те промене на југу питање су које остаје отворено. Један Самуилов велможа код Скилице носи име Δραγομοῦζος (v.l. Δραγομόζης),[68] које се своди на псл. **Dorgomǫžь*, но у том и сличним случајевима допушта се и појава испадања назала пред спирантом при грчкој адаптацији.[69] Док Фасмер одбацује као сумњиве све примере са *у* < *ǫ* у словенској топонимији на грчком тлу, Ф. Малингудис у пелопонеској области Мани разликује у погледу рефлектовања назала два словенска слоја, један старији са *а* + назал, други млађи са *у*.[70]

Могла би се предложити и друга словенска етимологија имена Γουδέλιος: од бут. *гъ́дел* „голицање", мак. дијал. *гадел* < праслов. **gъdьlъ*,[71] што би се такође дало ишчитати из грчке графије, али за ову реч, за разлику од сх. *гудељ*, нема података да је коришћена као лично име, а значење јој је такво да се њена примена у антропонимији већ сама по себи не чини много вероватна. Уосталом, третмани ου = сл. ъ и грч. ε = ь id., премда сваки за себе могућ, хронолошки не би ишли заједно (најстарији грецизми показују ου за ъ и ι за ь, млађи слој ο за ъ и ε за ь).[72] Постоји, додуше, могућност да је *ου* у Γουδέλιος настало из *ο* грчким развојем у преднагласном слогу: у говорима Епира, Тасалије, Македоније и Тракије, свако ненаглашено *о* прелазило је у *ου*.[73] Та појава сматра се старијом од X века;[74] она се запажа и на топонимима словенског порекла са тог терена, тако Γουρίτσα < *Gorica*, Πουλιάνα < *Pol'ana*, Μπουγομήλα или Βουγόμυλος од ЛИ *Bogomilъ* или *Bogumilъ* и др.[75] Ако се, међутим, већ рачуна са том грчком гласовном променом у првом слогу имена Γουδέλης, онда нема разлога да се инсистира на његовој сумњивој идентифи-

---

[67] *А. Лома*, Језичка прошлост северозападне Србије у светлу топономастике, у: Говори призренско-тимочке области и суседних дијалеката, Ниш 1994, 107—135, 118—124 /=*Лома*, Језичка прошлост/.

[68] Scyl., 357. Драгомуж је био један од Самуилових великаша који је 1018. прешао на страну Василија II и предао му тврђаве у области Струмице. Том приликом био је награђен титулом патрикија, уп. ВИИНЈ III. 124 и н. 161 (*Ј. Ферлуга*).

[69] Cf. *M. Vasmer*, Die Slaven in Griechenland, Berlin 1941, 274 /=*Vasmer*, Slaven/.

[70] *Ph. Malingoudis*, Studien zu den slavischen Ortsnamen Griechenlands, 1. Slavische Flurnamen aus dem messenischen Mani (Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Meinz: Abhandlungen des Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse, Jg. 1981, № 3), Wiesbaden 1981, 142—143 (=*Malingoudis*, Mani).

[71] Этимологический словарь славянских языков 7, Москва 1980, 189.

[72] Уп. *Vasmer*, Slaven, 278 и д.

[73] *G. N. Hatzidakis*, Einleitung in die Neugriechische Grammatik (Bibliothek indogermanischer Grammatiken, Bd. V), Leipzig 1892, 342 и д. (=*Hatzidakis*, Einleitung).

[74] *Hatzidakis*, Einleitung 349: „...für die Verdumpfung des *o*- Lautes zu *u* gewichtige Indizen sich vor dem X Jahrh. finden".

[75] *Vasmer*, Slaven, 245.

кацији са бугарском речи у значењу „голицање", већ се отвара могућност много примамљивије словенске етимологије.

Ако се, наиме, узме да је Γουδέλης, Γουδέλιος од ранијег облика *Γοδέλης, *Γοδέλιος, долази се до једног гласовног лика који се врло добро уклапа у словенске антропонимске моделе. Бројна су словенска лична имена са првим елементом *Godě-* или *Godi-*, ређе *Godo-*, која се везују за глагол *goditi* и израз *godě byti* „placere". Уп. стпољ. *Godzisław*, стчеш. *Hodislav*, стсрп. *Годѣславъ*, *Годѣбратъ* и др.[76] Иза грч. *Γοδέλης, *Γοδέλιος стајао би облик **Godel'ъ*, **Godьlь* или **Goděl'ъ*, који би се могао тумачити и као изведеница суфиксом *-el*, *-ьlь* или *-ělь* од основе *god-*, али, када је реч о старијим слојевима словенске антропонимије, којима би, већ и из хронолошких разлога, ово име припадало, умесније је претпоставити **Goděl'ъ* као скраћење од сложеног имена **Goděl'ubъ*, које, додуше, није потврђено, али је са структуралног и са типолошког становишта вероватно. За тај тип хипокористика уп. стсрп. *Годѣша* од *Годѣславъ (Goděs-ja)*, а да је такав начин скраћивања двочланих имена са другим елементом *-l'ubъ* или *-lutъ* био карактеристичан за старо словенско становништво у Грчкој, Македонији и Албанији сведоче тамошњи топоними презименског порекла на *-it'i* > *-ишти*, *-иште*, *-ишта* (= сх. тип на *-ићи*, чеш., пољ. *-ice*): Δοβρόλιστα код Костура (**Dobrol'ubъ*),[77] Τειχολίστα у истом крају (**Tiho-l'ubъ*),[78] *Витолиште* код Прилепа (**Vitol'-ubъ*),[79] *Vedolisti* 1416. код Скадра[80] = чеш. *Vidolice*[81] (*Vidol'-utъ*).[82] Како год да га изводимо, старо словенско име **Goděl'ъ* заиста је постојало, о чему сведочи старопољски антропоним *Godel* (забележен 1204)[83], затим сх. топоним *Годијељи*, село на Дурмитору (првобитно презиме станов-

---

[76] *J. Svoboda*, Staročeská osobní jména a naše příjmení, Praha 1964, 75 /=*Svoboda*, Staročeská jména/; *W. Taszycki*, Najdawniejsze polskie imiona osobove, Kraków 1925, 74 /*Taszycki*, Polskie imiona/; *М. Грковић*, Речник имена Бањског, Дечанског и Призренског властелинства у XIV веку, Београд 1986, 63 и д. /=*Грковић*, Речник имена/.

[77] Погрешно *St. Rospond*, Struktura i stratygrafia toponimów typu *-išt-* w Bulgarii i Macedonii, Onomastica jugoslavica 3—4, Zagreb 1973/74, 99—140, 116 /=*Rospond*, Struktura/; за пуно име код Срба уп. РСА s. v.

[78] *J. Zaimov*, Die bulgarischen Ortsnamen auf *-išt-* aus *-itj-* und ihre Bedeutung fur die Siedlungsgeschichte der Bulgaren in den Balkanländern, Sofia 1965, 69 /*Zaimov*, Ortsnamen auf *-išt-*/ претпоставља ту антропонимску основу, а *Rospond*, Struktura, 126 — топографску.

[79] *Zaimov*, Ortsnamen auf *-išt-*, 31; неоправдано сумња *Rospond*, Struktura, 113; пуно име потврђено је на полапском терену, уп. *St. Rospond*, Słowiańskie nazwy miejscowe z sufiksem *-jъ* (Acta Universitatis Wratislaviensis № 526), Wroclaw etc. 1983, 147 /*Rospond*, Nazwy s *-jъ*/.

[80] М. Пешикан у Ономатолошким прилозима IV, Београд 1983, 5.

[81] Од 1383: *A. Profous*, Místní jména v Čechách IV, Praha 1957, 765.

[82] Уп. макед. *Видолуш* у северној Грчкој код Костура < *Видолушт* < **Vidol'ut-jъ* (*Й. Заимов*, Български географски имена с *-jъ*. Принос към славянския ономастичен атлас, София 1973, 83; *Rospond*, Nazwy s *-jъ*, 147), *Видојут* < **Видољут* катун у цг. Пиперима (*Лома*, Језичка прошлост, 128).

[83] *Taszycki*, Polskie imiona, 74.

ника)[84], вероватно и име места *Godel* негде у области Цетине у Далмацији, забележено 1369.[85]

Ако је ово последње тумачење исправно, а оно се са ономастичког становишта чини најпримамљивије, то би значило да су Гуделији били род словенског порекла који је рано подлегао хеленизацији, тако да њихово презиме никада не долази у изворном, словенском лику са *о* у првом слогу, већ од почетка доследно са секундарним *у* које би било резултат његовог развитка у грчким устима. Чињеница је да носиоци овог презимена одреда носе грчка (одн. календарска) имена: почетком XII Νικόλαος;[86] средином истог столећа Λέων и, вероватно, Βασιλειος,[87] у XIV—XV в. такође Λέων, Γεώργιος, Ἰωάννης, Μανουήλ, Δημήτριος, Νικόλαος, Φίλιππος,[88] почетком XIX в. Ἀθανάσιος.[89]

Претпоставку да је презиме Γουδέλης постало од личног имена потврђује чињеница да се оно у XI—XIII в. спорадично јавља и у овој другој функцији; поред оца Георгија Манијакиса, тако се звао један становник Радолива у залеђу Св. Горе на почетку XII в., који је означен као брат Νικολάου τοῦ Ζόρου,[90] што значи да му је Γουδέλης било име, а τοῦ Ζόρου презиме, затим Κανάβης Γουδάλλιος са Патмоса и Καταχαλῶν Γουδέλης из Кукулоса код Клазомене у западној Малој Азији, обојица из друге пол. XIII в.[91]

Просопографска грађа може се допунити подацима из наведене исправе манастира Ивирона из прве деценије XII века, где су пописани парици из Радолива, међу њима три Гуделиса; једноме, већ поменутом сину Зорином, то је било име, другоме, Николају, презиме, а у трећем случају није јасно да ли се ради о имену или презимену.[92] Не само да је име места словенско (изведено од личног имена *Радољуб*), и да у ономастикону његових становника из времена на које се односи овај извор има знатан број словенских имена као што су *Доброта*, *Богдан*, него је један од носилаца имена Γουδέλης био син Зоре, и сам, очито, бар по мајци, Словен.[93] Почетком XIII в. поми-

---

[84] Слично као *Драгољи*, село код Горажда у Босни, од *Драгољ-уб*, уп. *Драгољевац* (Метохија).

[85] Тешко ће бити **Kotlъ* „котао", како чита *P. Skok*, Prilozi k ispitivanju srp.-hrv. imena mjesta, Rad ЈАЗУ 224, Загреб 1921, 98—167, 125. За (секундарну?) једнину уп. *Драгољ*, село у Качеру, према *Драгољи* (в. претх. нап.).

[86] Actes d'Iviron II, du milieu du XIe siècle à 1204, éd. par *J. Lefort*, *N. Oikonomidès*, *D. Papachrysantthou* avec la collaboration de *V. Kravari* et d'*H. Métrévéli*, Paris 1990, № 53 I. 92 /=Iviron II/.

[87] *Ламброс*, Γουδήλης, 212—215.

[88] Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit, Facs. II, Wien 1977, 224—225 /=PLP/, уп. *Ламброс*, Γουδήλης, 215—221.

[89] *Ламброс*, Γουδήλης, 221.

[90] Iviron II, № 53, l. 92.

[91] PLP V, 80, 149.

[92] Iviron II, App. II, 293, 297: o gudelis; 295: o gudulis; 299: ianicis ke gudelis /=Iviron II/.

[93] То презиме јавља се више пута у истој повељи, у облику (τῆς) Ζορᾶς, ὁ Ζορᾶς, Ζωρᾶς и сл. (Iviron II № 53, l. 278, 279, 404 итд.), што би указивало на женско име *Зора*; оно спада у фонд општесловенских личних имена, уп. *Svoboda*, Staročeská jména, 50; у Епиру постоји топоним Ζώριστα (најраније поменут 1361), који је истог порекла као српско презиме *Зорић*, потврђено такође од XIV в. (*Грковић*, Речник имена, 100), од метронима **Zorit'i* (*Vasmer*, Slaven, 36, помишља, без правог основа, на првобитан облик **Zagorišče*).

ње се, код Димитрија Хоматијана, поводом једног наследног спора, и неки Константин Гуделис (Κωνσταντῖνος ὁ τὴν ἐπωνυμίαν Γουδέλης) из теме Стан (Στανόν), која је лежала у данашњој Пелагонији: он је био ожењен Ирином, кћери Василија Боруга или Буруга (Βορούγος/Βουρούγος), са којом је имао кћер Десу (Δέσα).[94] За нас је овај налаз сличан као у Радоливу, али још јаснији: овај носилац презимена Гуделис је са једног словенског подручја, кћи му носи словенско име, а словенско ће бити и презиме његовог таста.[95] Са друге стране, и сам Константин Гуделис, и његова жена и таст носе грчка имена, што сведочи о већ одмаклом степену хеленизације, а колебање охридског архиепископа у писању само први пут Βορούγος,[96] надаље Βουρούγος[97] сведочи да је у то доба ономастика словенског порекла у локалном грчком дијалекту била захваћена променом *о* > *у*.[98] И област Мани на Пелопонезу, где Ламброс у првој половини XIX в. налази презиме Γουδέλης, била је у ранија времена густо насељена словенским становништвом, о чему сведочи њена словенска топонимија коју је монографски обрадио С. Малингудис,[99] но то је већ грчко дијалекатско подручје на којем нема прелаза *о* > *у*. Наравно, презиме Γουδέλης није морало настати у тој некада словенској средини где је тако позно потврђено, већ је могло бити пренето у њу са севера.

Остаје, међутим, чињеница да се наша сама по себи примамљива претпоставка да иза грчког облика Γουδέλης стоји словенско лично име *Goděl'ъ* не може позвати ни на један једини запис са *о* у првом слогу (изузев што се у доба Манојла II Палеолога презиме Димитрија Гуделиса пише италијански *Godelli*, но то је исувише позан извор да би се у њему могао тражити одраз изворног облика имена, и пре се ради о појави језичке адаптације стране речи). Стога закључак ономастичке анализе презимена Гуделис не може бити децидан у погледу његове етимологије, осим што стоји да није грчко; ако се, међутим, узму у обзир различите средине у којима се оно у разна времена јавља, намеће се као врло вероватна претпоставка да је посреди име словенског порекла, било које од три овде предложена тумачења да се усвоји (или неко четврто). Можда није неумесно на крају приметити да, осим најмање вероватне етимолошке везе са буг. *гъдел*, друге две овде предложене етимологије вуку на словенски елеменат у Грчкој различит од онога који се условно може означити

[94] *J. B. Pitra*, Analecta sacra et profana spicilegio Solesmensi parata VI, ed. Parisiis — Romae 1891, ep. 51, col. 229 ssq. (=Chomat.). О овим личностима в. *Ф. Баришић, Б. Ферјанчић*, Вести Димитрија Хоматијана о „власти Другувита", ЗРВИ 20 (1981) 50.

[95] *Боруг* скраћено од *Борислав* или сл.; суфикс је мало необичан, можда треба читати *Боруј*, премда бисмо у том случају пре очекивали писање *Βορούγιος.

[96] Chomat. 229.

[97] Chomat. 230, 231 bis.

[98] Интересантно да се и у поменутој ивиронској исправи словенско име *Богдан*, забележено само у грузинском препису, пише са *у* у првом слогу: *buydanos* и *o buydaniçis* (Iviron II, App. II, 297, 294).

[99] *Malingoudis*, Mani.

као бугарски. Не само да се праве ономастичке паралеле срећу на српскохрватском западу (*Гудељ, Годијељи* и др.) него би и фонетика у оба случаја показивала по једну западнојужнословенску црту, *у* за задњи назал (*Гудељ* < **Gǫdel'ъ*), односно грчко ε за сл. *ě* (ѣ „јат"): Γουδέλης < **Goděl'ъ* (а не ια: *Γουδιάλης, што би било карактеристично за „бугарски" слој).[100] За дијалекатско опредељење ове друге етимологије од значаја би могле бити и творбене паралеле за њу присутне у старом слоју топонима изведених суфиксом *-itji* на грчком, македонском и албанском тлу: тај суфикс је у бугарском (и старословенском) практично непознат, а на српскохрватском простору (у лику *-ићи*) веома продуктиван. У светлу поменутих и других сазнања све више се очитује да традиционални суд по којем су словенски дијалекти на грчком и на највећем делу данашњег албанског тла (осим крајњег севера) изворно припадали источнојужнословенској (тј. бугарско-македонској) групацији има само релативну вредност. Може се узети да такав домашај има само једна, додуше рана и важна изоглоса (*št, žd* < *tj, dj*), али неке од ње раније црте (суфикс *-itji*, изговор „јата"), као и неке позније (замена задњег назала) одвајају део некадашњих словенских говора у тим областима од бугарског и везују их са српскохрватским простором.[101]

*

Имајући у виду резултате анализе порекла имена Γουδέλιος, Γουδέλης, поставља се питање како се они могу довести у склад са другим податком о пореклу Георгија Манијакиса којим располажемо — Пселовим речима да је Георгије Манијакис „из скитске аутономије уписан у сенаторе и постао члан ромејског синклита" (ἀπὸ Σκυθικῆς αὐτονομίας ἀνεγράφη τοῖς βουλευταῖς καὶ τῆς Ῥωμαϊκῆς συγκλήτου μέρος ἐγένετο).[102] Израз „скитска аутономија" није уобичајен и, колико је нама познато, не среће се у другим изворима. Треба имати у виду да је у питању свечана беседа у којој Псел велича победу Константина IX Мономаха над узурпатором Манијакисом, и да се, с обзиром на одлике овог књижевног рода, може очекивати китњаст стил и реторски начин изражавања. Упркос томе, сам избор речи „σκυθικός"

[100] Једини изузетак је горе поменути (Κανάβης) Γουδάλλιος. Cf. *Vasmer*, Slaven, 269—272, који третман *e* просуђује као млађи, и *Malingoudis*, Mani, 138—9, који узима да је реч о хронолошки и дијалекатски истој појави, само што је наглашени јат давао *ja* а ненаглашени *e;* но *e* би у Γουδέλης < **Goděl'ъ* било наглашено (како је јат у *godě*, будући пореклом од кратког дифтонга, имао силазну интонацију: рус. *гóде*, нагласак је првобитно у ном.-акуз. био на следећем слогу: **Goděl'ŭbъ* > **Goděl'ъ̈* али се након губљења слабог полугласника — пре X в. — повукао на претходни јат; са тим се слаже нагласак топонима *Годѝјељи*, наведен по усменом саопштењу мр Михаила Шћепановића из Института за српски језик САНУ).

[101] Уп. *А. Лома*, Sloveni i Albanci do XII veka u svetlu toponomastike, у: Становништво словенског поријекла у Албанији, Титоград 1991, 279—327, 307—8; *исти*, Illyricum slavicum. Првих пола миленија словенства на северозападном Балкану у светлу лингвистике, Јужнословенски филолог L/1994, 139—144, 144.

[102] Psellos, Scripta minora, 22.

и „αὐτονομία" неће бити случајан. Сигурно је да изразом ἀπὸ Σκυθικῆς αὐτονομίας Псел, пре свега, указује на негрчко порекло Георгија Манијакиса. Већ само етничко одређење σκυθικός представља архаизам, који је, додуше, у складу са праксом византијских писаца, укључујући и самог Псела: они Скитима називају разне народе настањене на подручју античке Скитије и околних делова североисточне Европе. Псел тај етноним употребљава за Бугаре, Печенеге, Узе и Кумане. С друге стране, реч αὐτονομία се, иначе, не среће у византијској политичкој терминологији.[103] Посреди је, свакако, једна од многобројних Пселових класичних реминисценција. Она дословно означава политички ентитет који има *своје властите законе* (αὐτός + νόμος). У античко доба речи αὐτόνομος, αὐτονομία означавале су у међудржавним односима ограничену независност коју јача сила допушта слабијој.[104] Псел је за ову реч морао знати из своје класичне лектире, понајпре из Тукидида, који је често користи, а чија је дела он познавао.[105] С обзиром на то да политичко уређење Византијског царства не познаје појам аутономне територије, остаје могућност да је Псел у овом контексту анахроним термином αὐτονομία означио неко подручје које се налазило ван граница Царства, а на које је Византија полагала право врховне власти.[106]

Пселов исказ ἀπὸ Σκυθικῆς αὐτονομίας, чији је циљ да се овај византијски војсковођа и узурпатор на неки начин омаловажи, оставља још две недоумице. Прво, није јасно да ли је Георгије Манијакис лично дошао из „скитске аутономије", или Псел алудира на његово порекло. Другим речима, да ли се овај податак односи само

[103] У Синтагмату Матије Властара (Ματθαίου τοῦ Βλαστάρεως Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον, ed. *Γ. Α. Ῥάλλης, Μ. Ποτλής*, Атина 1859, 85) реч αὐτονομία означава самовласно деловање (епископа) и представља апстрактум од придева αὐτόνομος: у Властаревом извору, Валсамоновом тумачењу 15. Никејског закона, и стоји тај придев, а не именица, а на другом месту код Валсамона у сличном контексту долази глагол αὐτονομέω (за ову информацију захваљујемо се проф. др Спиросу Н. Тројаносу из Атине). То значење у сваком случају нема додира са класичном употребом речи αὐτονομία као термина за одређен државноправни субјекат, како је употребљава и Псел на овом месту.

[104] Autonomia is... regularly used in the context of interstate relations, where it indicates a limited independence permitted by a stronger power to a weaker" (S. Hornblower у Oxford Classical Dictionary, ed. by *S. Hornblower* and *Antony Spawforth*, Oxford/New York 1996 s. v.; тамо в. и литературу).

[105] Тукидид је за Псела историчар par excellence (Chronographie I 152. 19—20, уп. *Я. Н. Любарский*, Михаил Пселл. Личность и творчество, Москва 1978, 185).

[106] Уп. *Г. Острогорски*, Византијски систем хијерархије држава, Сабрана дела V: О веровањима и схватањима Византинаца, Београд 1970, 238—239, који, констатујући да средњовековни свет представља сложен хијерархијски склопљен систем држава, каже: „Он зна за могућност идејног подређивања при потпуној државно-политичкој независности. Идејно подређивање није исто што и политичка зависност, и, обрнуто, политичка независност још ни из далека не значи идејну изједначеност" (238—239); „Постојао је велики број држава чија пуна политичка сувереност није могла изгледати ни најмање спорна. Многе од њих биле су у разна времена знатно надмоћније од Византијског Царства. Али, правно, према византијској теорији о држави, нису биле равне Византијском Царству. Византија је заузимала највиши ранг у хијерархијски изграђеном систему држава, док су се остале државе налазиле на нижим ступњевима хијерархијске лествице" (id. 241).

на Георгија, или можда и на његовог оца, Гуделија Манијакиса, првог познатог члана породице? Будући да се не може установити колико је година имао Георгије када је преузео дужност у теми Телух, остаје могућност да су обојица дошли из „скитске аутономије“, с тим што би, у том случају, Георгије Манијакис могао бити у дечачком добу, дакле врло млад.[107] Друго, како Псел не назива Манијакиса изричито Скитом, поставља се питање да ли израз ἀπὸ Σκυθικῆς αὐτονομίας одређује порекло Манијакиса и у етничком смислу, или само у државноправном: дошао је или потицао из неке „скитске аутономије“, дакле са подручја насељеног Скитима. С тим у вези, долазимо до кључног питања: шта је Псел могао подразумевати под „скитском аутономијом“?

Ако прихватимо као највероватнију последњу по реду предложену словенску варијанту порекла имена (презимена) Γουδέλιος, Γουδέλης, по којој је оно хеленизовано пре појаве првих његових носилаца у изворима, долазимо до неке области настањене грчко-словенским становништвом. Могућност да је име Γουδέλιος, Γουδέλης хеленизовано пре XI века, као и чињеница да се оно већ тада јавља као презиме лица која носе грчка имена, упућивала би на закључак да је у тој области грчки утицај морао бити јак и праћен византијском влашћу. С друге стране, израз ἀπὸ Σκυθικῆς αὐτονομίας означава подручје које је у време када је Гуделије, односно Георгије Манијакис, дошао на територију Византијског царства било изван византијских граница. Реч би, дакле, била о некој области насељеној грчко-словенским елементом која је, у једном временском периоду, изузета из византијске власти и укључена у састав неке друге државноправне творевине.

Имајући то у виду, као и чињеницу да је време живота Гуделија Манијакиса захватило део владе Василија II, отварамо могућност да се порекло Георгија Манијакиса и његовог оца тражи на грчко-словенском подручју које је, после 976, ушло у састав Самуилове државе. Познато је да су неке области данашње северне Грчке и Албаније, у којима је рано дошло до грчко-словенског мешања, пре те године већ биле обухваћене византијском тематском организацијом, а да су, након избијања устанка, делимично или потпуно укључене у новостворену државу, која је почивала на традицијама Првог бугарског царства. На ком се простору протезала византијска власт

---

[107] Постоје подаци у изворима који недвосмислено говоре о изузетним физичким својствима Георгија Манијакиса. Тако је он, према Пселу, био висок скоро три метра (ἦν ... τὴν ἡλικίαν εἰς δέκατον ἀνεστηκὼς πόδα), в. Psellos, Chronographie II, 1—2. Псел, који је својим очима видео Георгија Манијакиса, ту, свакако, преувеличава његов раст (уп. Михаил Пселл, Хронография, прев. и ком. *Я. Н. Любарский*, Москва 1978, 280 н. 54). слично као што за Ивирце каже да су (у просеку) високи до три метра (τὸ ... μέγεθος εἰς δέκατον πόδα), Psellos, Chronographie I, 7. Аталијат извештава да је у време побуне и сукоба са царском војском Манијакис уливао страх противницима: „он је, наиме, предводио своју војску и први се излагао опасностима, и свакоме кога би ранио својим мачем — била би му располућена половина или чак већи део тела; знало се, наиме, да је он непобедив и стамен, а истовремено велик и широких рамена и страшан на поглед ...“, в. Attal., 19. Јасно је да је пред смрт 1043. Манијакис још био у пуној снази.

у пограничном појасу према унутрашњости Балканског полуострва, која ће ући у састав Византије тек након 1018, можда најбоље показује тзв. Ескоријалски тактикон. Реч је о списку тематских чиновника који се датира у период 971—975. године,[108] и који, према томе, одражава стање у овом пограничном подручју непосредно пред избијање устанка комитопула. Познато је да су неке од тих тема настале много раније, а друге су биле последица освајања Јована I Цимискија. Али, заједничко им је да су биле у знатној мери настањене и словенским становништвом и да су, после 976, делимично или потпуно, прикључене Самуиловој држави. Реч би, дакле, била о следећим темама: Драч, Јерихон, Никопољ, Хелада, Воден (Едеса), Верија, Другувитија, Солун и Стримон.

С обзиром на то да се Михаило Псел није посебно бавио проблемом Самуилове државе и њених односа са Византијом, значење израза „скитска аутономија" могуће је установити само на основу оних места у његовим списима где се он узгред осврће на збивања и личности из тог периода. У том погледу значајан је онај одељак „Хронографије" где Псел приказује владу Василија II, а посебно онај где излаже догађаје у вези са устанком Петра Дељана 1040—1041, који је захватио део некадашњег простора Самуилове државе. Позната је чињеница да Псела превасходно интересују догађаји везани за двор, односно они који би се тицали унутрашње политике Царства. Тако ће у одељку посвећеном влади Василија II Псел ставити акценат на сукобе овог цара са моћним представницима малоазијског племства, узурпаторима царске титуле — Вардом Фоком и Вардом Склиром, као и на царев обрачун са паракимоменом Василијем. Спољну политику Василија II, односно освајања, која су за последицу имала значајно проширење граница Царства на истоку и западу,[109] овај византијски писац сликовито је сажео у једну реченицу: „Све што су поседовали Ивирци и Арабљани, сва блага Келта, све богатство скитске земље и, укратко, суседних варвара — све је он то сабрао на једно место и ставио у царске ризнице" (ὅσα γὰρ ἐν Ἴβηρσί τε καὶ Ἄραψι, καὶ ὅσα ἀποτεθησαύριστο εἰς Κελτούς, ὁπόσα τε ἡ Σκυθῶν εἶχε γῆ, καί, ἵνα συντόμος εἴπω, τὸ πέριξ βαρβαρικόν, πάντα ἐς ταὐτὸ συνενηνοχὼς τοῖς βασιλικοῖς ταμείοις ἀπέθετο).[110] Под „земљом Скита" (ἡ Σκυθῶν γῆ) Псел, свакако, подразумева простор насељен Скитима, односно Бугарима, који је био обухваћен границама државе Самуила и његових наследника. Имајући у виду начин на који излаже владавину Василија II, битно је на самом почетку уочити да он „земљу Скита", односно њено богатство, не посматра као део онога што би спадало у домен унутрашње, већ спољне политике Царства. Другим речима, „земља Скита" је, пре покорења, била подручје изван граница ромејске државе. Овај свој став Псел је експлицитније изразио на другом месту у „Хронографији". Пре него што је пре-

[108] *Oikonomidès*, Listes, 255—277.

[109] О спољној политици Василија II и темама које су основане као последица његових освајања в. *Острогорски*, Историја, 296—300, и тамо нав. литературу.

[110] Michel Psellos, Chronographie I, ed. *E. Renauld*, Paris 1926, 19.

шао на излагање догађаја у вези са устанком Петра Дељана, он је објаснио да је „народ Бугара" (γένος <τῶν Βουλγάρων>), после многих борби „постао део земље Ромеја" (μέρος τῆς Ῥωμαίων ἐπικρατείας γενόμενον), тек пошто је цар Василије II претворио „њихову земљу у плен и сломио њихову моћ, тако да се, ослабивши потпуно, (sc. народ Бугара) покорио сили Ромеја" (λείαν ... τὰ ἐκείνων ποιησαμένου, καὶ τὸ μὲν κράτος ἀφελομένου, ὥσπερ δὲ παντάπασιν ἠσθενηκὸς τῇ τῶν Ῥωμαίων ἰσχύϊ προσερεῖσαν).[111] Значи, према Пселу, територија коју су настањивали Бугари (или Скити), на којој је 1040. избио устанак (означен термином ἀποστασία), постала је саставни део Византијског царства тек после 1018. године.

Како је покрет Петра Дељана не само захватио део некадашњег простора Самуиловог царства, већ је покушао да се на њега надовеже у идеолошком и државноправном смислу,[112] овај део „Хронографије" пружа могућност да се одреди став Михаила Псела према владарској титули Самуила и његових наследника. Пре свега, Псел наводи да је обичај код Бугара био да вођење народа предају онима „из царског рода" (ἐκ βασιλείου γένους),[113] што је принудило Петра Дељана, „човека који у погледу порекла ни помен не заслужује" (ἀνὴρ τὸ μὲν γένος οὐδ' ὅσον ἀξιοῦσθαι μνήμης),[114] да себе доведе у родбинску везу са Самуилом и његовим братом Ароном, односно „са онима који су нешто пре тога управљали и царевали целим народом (τοὺς πρὸ μικροῦ τοῦ παντὸς γένους ἄρξαντάς τε καὶ βασιλεύσαντας).[115] При томе

---

[111] Psellos, Chronographie I, 76.

[112] Интересантно је приметити да се 1040. устаници везују за традиције Самуиловог царства, док ће се, тридесетак година касније, 1072. позивати на традиције Првог бугарског царства: наиме, устаници, чији је вођа био Георгије Војтех из Скопља, прогласили су за „цара Бугара" Бодина, сина Михаила Зетског, који је том приликом добио име по бугарском цару Петру, Scyl. Cont., 163. Разлог за то, свакако, лежи у чињеници да је Петрова царска титула била призната од стране Византије, док Самуилова није; јер двадесетак година након покорења Самуиловог царства памћење становништва је још увек свеже, а потенцијални наследници владара државе из 976—1018, односно синови Јована Владислава, још увек су живи; али, 70-тих година XI века у свести житеља тог подручја остала је, изгледа, чињеница да је Петрова титула бугарског цара призната од Византије, те је у том смислу за побуњенике била „законитија" од оне Самуилове, што на свој начин говори о продирању и прихватању византијских правно-идеолошких схватања на овом подручју.

[113] Psellos, Chronographie I, 77.

[114] Psellos, Chronographie I, 76.

[115] Psellos, Chronographie I, 77. *J. Ферлуга*, ВИИНЈ III, 80 н. 25, поставља питање због чега је Псел, на овом месту, употребио глагол βασιλεύω (у облику партиципа аориста), а не именицу βασιλεύς, односно да ли је „употребио глагол зато да би исказао да је Самуило стварно владао као цар али не и формално, јер га у Византији нису признавали као таквог". *Б. Радојчић*, ВИИНЈ III, 222 н. 3, оставља могућност да је Псел употребом партиципа желео да избегне „да назове Самуила и Арона царевима". Оваквом тумачењу може се приговорити следеће: 1) партиципи ἄρξαντάς τε καὶ βασιλεύσαντας били су на овом месту потребни да искажу временску релацију (πρὸ μικροῦ), за шта одговарајуће именице не би биле погодне; 2) како византијски писци, па и сам Псел, често за ромејске цареве уместо именице βασιλεύς користе глагол βασιλεύω (рецимо, на неколико места у „Хронографији" Псел тим глаголом означава Михаила V царем, 90, 94, 110; или Романа III,

Дељан није себи приписивао законско порекло „од царске лозе" (τῆς βασιλείου ὀσφύος), већ се представљао као неки споредни потомак.[116] Посебно је занимљив део у коме Псел супротставља свог пријатеља Алусијана Петру Дељану: Алусијан је био један од синова Арона (тј. Јована Владислава), односно син онога који „раније беше цар тог народа" (βασιλεὺς ἐγεγόνει τοῦ ἔθνους).[117] Он је за побуњене Бугаре, а чини се и за Псела, „законито семе" (τὸ γνήσιον σπέρμα),[118] тј. законити потомак, који је одлучио да се прикључи устаницима онда када је видео шта се догађа са његовим народом и да су „у недостатку некога из царског рода, за цара изабрали незаконитог и лажног потомка" (ὅτι ἐρημία τοῦ βασιλείου γένους τὸν νόθον καὶ πεπλασμένον ἑαυτοῖς βασιλεύειν εἵλοντο).[119]

Ако Псел назива Самуила и Јована Владислава царевима Бугара, ако прави разлику између припадника царског рода и оних који то нису, као и између њихових законитих и незаконитих (лажних) потомака, зар то не значи да он Самуиловој царској лози признаје легитимитет (наравно, у оквиру бугарске државе)? Ако за Псела, с једне стране, постоји народ Бугара настањен на подручју које постаје „део земље Ромеја" тек после 1018, а са друге царски род (τὸ βασίλειον γένος) тог народа, зар то не потврђује постојање одређене државе и државне територије? Другим речима, Псел је у Самуиловом царству видео једну од Византије независну државну творевину, коју је, у складу са својим начином изражавања, могао означити изразом „скитска аутономија" (ἡ Σκυθικὴ

125; или царицу Зоју, 107 итд.), не видимо због чега би исти глагол овде имао другачије значење. Другим речима, за Псела су Самуило и Арон они који су раније царевали, односно цареви. О Арону, Самуиловом брату, и претпоставкама о деоби власти између комитопула в. ВИИНЈ III, 78—81 н. 24 и 25 (*Ј. Ферлуга*).

116 Psellos, Chronographie I, 77.

117 Psellos, Chronographie I, 79. Алусијанов отац био је Јован Владислав, син Аронов. Дакле, Арон је био деда Алусијану, а не отац, в. о томе ВИИНЈ III, 222 н. 4 (*Б. Радојчић*). Иначе, познато је да Псел Јована Владислава обично назива Ароном (нпр. Алусијан је, каже он, син Арона, а зна се да је у питању Јован Владислав, Psellos, Chronographie I, 79; у надгробној беседи Ирини, жени цезара Јована Дуке, Псел, мислећи на Јована Владислава, помиње вођу Скита, Аарона, Psellos, Scripta minora, 160; уп. ВИИНЈ III, 225 н. 15 /*Б. Радојчић*/). Нема сумње да и на овом месту Псел под Ароном такође подразумева Јована Владислава. Интересантно је да и добро обавештени Јован Скилица, у одељку посвећеном устанку Петра Дељана, каже да је Алусијан био „други син Арона" (Ἀλουσιάνος ... ὁ τοῦ Ἀαρὼν δεύτερος υἱός), Scyl., 413. С обзиром на чињеницу да се у изворима Јован Владислав у неколико случајева назива Ароном, посреди не мора бити забуна византијских аутора. Изгледа да су они Јована Владислава означавали и именом Арона да би истакли његову припадност тој грани породице, а не Самуиловој. *И. Ђурић*, Теофилакт Охридски под шатором Арона, ЗРВИ 27/28 (1989) 74 и н. 20, 77—79, 85—86, 88, показао је да су Ароновци, тј. потомци Самуиловог брата Арона, временом преузели ово име у својству презимена (то је била ознака њиховог рода — γένος) и да су постали угледна византијска породица, чијим је завичајем сматран не Балкан, већ хришћански исток за који су, после 1018, били везани службом.

118 Psellos, Chronographie I, 81.

119 Psellos, Chronographie I, 80.

αὐτονομία). Као што је већ поменуто, избор те речи је необичан, условљен наменом беседе. Формулацијом да је Георгије Манијакис „из скитске аутономије уписан у сенаторе и постао члан ромејског синклита“ требало је нагласити, с једне стране, његово варварско порекло, а са друге — његов успон са једног нижег на виши државноправни и цивилизацијски ниво. Имајући у виду класично значење речи αὐτονομία — „ограничена независност коју јача сила допушта слабијој“ — можемо узети да Псел супротстављањем „скитске аутономије“ „ромејском синклиту“, тј. Византијском царству, изражава своје виђење хијерархијског односа двеју држава. Исту идеју, само изражену другим речима, налазимо у Пселовом писму царици Катарини, кћери Јована Владислава и супрузи Исака I Комнина, где за њу каже да је (удајом за византијског цара) моћнијим царством надмашила славу свога царског порекла: ἐκ γένους βασίλειον αἷμα λαχοῦσα, καὶ κρείττονι αὖθις βασιλείᾳ τὴν προλαβοῦσαν νικήσασα εὔκλειαν.[120] Избор речи, а и сам став према овом проблему, условљен је књижевним родом и наменом списа. У писму, у којем жели да поласка царици истичући њено владарско порекло, он Самуилову државу имплицитно назива „царством“, додуше мањим (слабијим, на нижем хијерархијском ступњу) од Византијског; у беседи пак термином „аутономија“ свесно наглашава хијерархијску разлику, да би што јаче истакао опреку између претходног уздизања Георгија Манијакиса и његове доцније узурпације царске титуле, коју схвата као незахвалност и дрскост.

С обзиром на то да, као што је речено, Псел Бугаре назива Скитима, да Самуила и његове наследнике означава као (бугарске) цареве, а самим тим и државу којом су владали као царство (додуше, имплицитно), долазимо до закључка да он под „скитском аутономијом“, одакле је потекао Георгије Манијакис, подразумева, у ствари, бугарску државу из периода 976—1018. То што је у својој беседи означава архаичним термином αὐτονομία показује само да је ставља на нижи хијерархијски ниво у односу на Византијско царство.

Имајући у виду да Византија никада није званично признала Самуилову државу, нити царску титулу њеним владарима, поставља се питање да ли наведени Пселов став према држави 976—1018. одудара од става других византијских писаца. Иако је званично признање постало излишно после њеног слома 1018, сама чињеница да је она постојала 42 године (скоро пола века), и да је у њој долазило до смене владара из једне исте породице (тј. формирала се династија), условила је да византијски писци, ту и тамо, признају фактичко стање и говоре о њој као о држави ван граница Царства. Понекад ту државу називају и царством, а њене владаре царевима, и на тај начин, у ствари, прихватају укорењено схватање становништва са подручја на којем се она оформила. Запажа се да став византијских писаца према овој држави и титули њених владара зависи од природе и намене њихових списа,

[120] *C. N. Sathas*, Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη V, Paris 1876, epp. № 112, p. 357.

а пре свега од тема које обрађују. При томе је њихова временска удаљеност од тих догађаја ипак била од другоразредног значаја. Могу се разликовати три приступа византијских аутора: 1) Они писци који су се бавили односима између Византије и бугарске државе 976—1018, описујући пре свега војне акције једне и друге стране, у целини или у појединим етапама, по правилу не називају ни Самуила ни његове наследнике царевима, нити признају постојање њихове државе. За њих је то одметништво од Царства, а Самуило је, према томе, одметник, односно тиранин; у најбољем случају, називају га вођом побуњеника, Бугара итд.[121] Ови писци прилазе обради византијско-бугарских односа у наведеном периоду са унапред утврђеним ставом како према новоствореној држави, тако и према њеним владарима. Тај став проистиче, укратко речено, из следећег: прво, према државноправном и идеолошком схватању Византије, бугарска држава је престала да постоји 971—972, онда када је, након Цимискијевих освајања, њен владар заменио (бугарску) царску титулу достојанством магистра, што га је, као обичног поданика, уврстило у хијерархију византијских великаша;[122] друго, иако је језгро Самуилове државе било у областима које се ни пре 976. нису налазиле под стварном византијском влашћу, ширење ове државе на рачун византијских тема (Самуило је у својим походима доспео чак на Пелопонез) угрожавало је виталне државне интересе Царства. Ако се, дакле, има у виду да је Самуило, уз титулу бугарског цара, узурпирао и делове византијске територије, јасно је да аутори који пишу о односима између ових двеју држава ни њега ни његове наследнике не могу означавати другачије него тиранима, апостатама, тј. одметницима од законите власти.[123] Поменуто је да се Псел није бавио византијско-бугарским односима у периоду 976—1018, али се у надгробној беседи Ирини, супрузи цезара Јована Дуке, осврнуо на један догађај

[121] У ту групу, пре свих, спада *Јован Скилица*, најподробнији извор за овај период (писао крајем XI века, на основу изгубљених извора, савремених догађајима о којима је реч), који ниједанпут за Самуила или његове наследнике није употребио израз цар — βασιλεύς. Али, као што је већ примећено, он је, ипак, на два места рекао да се у Охриду налазе „дворци царева Бугарске" (τὰ βασίλεια τῶν βασιλέων Βουλγαρίας), Scyl., 353, 358—359; уп. *Ј. Ферлуга*, ВИИНЈ III, 81 н. 25; *С. Пириватрић*, Обим и карактер Самуилове државе према византијским изворима (погл. Царство), магистарска теза у рукопису /=Самуило/. *Јован Зонара* (писац прве половине XII века), који преузима у скраћеном виду податке од Скилице, назива Самуила „владарем Бугара" (τῶν Βουλγάρων ἐξάρχοντος) или „вођом народа" (ἄρξαντος τοῦ ἔθνους); Јована Владислава назива архонтом, вођом Бугара (Βουλγάρων ἄρχων), Zonaras, 558, 598, 565. *Михаило Аталијат* (писац с краја XI века), описујући само једну епизоду из ратовања са Самуилом у којој је учествовао Нићифор Вотанијат, такође назива Самуила архонтом, тј. вођом (Michaelis Attaliatae Historiae, ed. *I. Bekkerus*, Bonnae 1853, 230). За *Кекавмена* („Стратегикон" се датује између 1075. и 1078), који описује само поједине ратне операције из овог периода, Самуило је апостата (ἀποστάτης) и тиранин (ὁ τύραννος Βούλγαρος Σαμουήλ), Советы и рассказы Кекавмена, изд. *Г. Г. Литаврин*, Москва 1972, 250.

[122] В. о томе *Пириватрић*, Самуило (погл. Бугарско царство и бугарске земље до 976. год.).

[123] Уп. *Пириватрић*, Самуило (погл. Царство).

из тог рата. У вези са тим, значајно је приметити да је, приписујући Никити Пигониту, оцу покојнице, заслугу за убиство Јована Владислава, овог последњег означио као „вођу Скита" (τὸν Σκυθῶν ἡγεμόνα).[124] 2) Међутим, уколико се говори о родбинским везама између припадника ромејских царских породица и Самуилових потомака, онда византијски писци истичу царско порекло ових последњих. Као и Псел, тако је и *Михаило Деволски* (почетак XII века), који врло прецизно допуњава Скиличин текст и који не назива бугарске владаре царевима, ипак разјаснио да је супруга побуњеног Исака Комнина, будућег цара, по имену Катарина „кћи Владислава, цара Бугарске" (τοῦ Βουλγαρίας / Βουλγάρων V / βασιλέως).[125] Из истог разлога, царско порекло Самуилових потомака истакао је у два наврата и нешто познији писац *Никифор Вријеније* (прва половина XII века).[126] 3) Трећи приступ огледа се у опису устанка Петра Дељана. Аутори који се тиме баве враћају се, ради јасноће, на ранији период, настојећи да објасне када су и како ти „Бугари" који су се побунили 1040. дошли под власт Византије. Дакле, они се у кратким цртама осврћу на владу Василија II, односно на владу онога који је бугарску, скитску земљу укључио у границе Царства. Пошто је тема другачија, јер се описује устанак на подручју које је од 1018. обухваћено тематском организацијом, пажња ових аутора као да „попушта", те се из њихових речи може разабрати признање реалног стања ствари. У том смислу је, поред Пселовог, врло интересантно излагање *Јована Зонаре*, који ни на овом месту Самуила и његове потомке не назива царевима, али зато каже следеће: „Када су Бугари, о чему је већ приповедано, били потпуно побеђени од цара Василија и њихово царство уништено..." (καὶ τῆς αὐτῶν βασιλείας καθαιρεθείσης).[127] Дакле, онај Зонара који преузима податке од Скилице, па га чак и „исправља" на једном, за ово разматрање, важном месту (наиме, уместо двораца „царева Бугарске" у Охриду, како стоји код Скилице, Зонара каже — дворци „бугарских вођа"),[128] тај исти Зонара на овом месту назива Самуилову државу ни мање ни више него царством (βασιλεία).

Из наведеног следи закључак да Пселов став према држави 976—1018. и њеним владарима, колико год био неуобичајен израз (ἡ Σκυθικὴ αὐτονομία) којим је означава, у основи не одудара од гледишта других византијских писаца. Да је тема његовог излагања била борба Византије за покорење Самуилове државе, несумњиво

---

[124] Psellos, Scripta minora, 160. Уп. ВИИНЈ III, 225—226 (*Б. Радојчић*).

[125] Scyl., 492.

[126] Вријеније, додуше, погрешно назива Катарину, супругу Исака I Комнина, „ћерком Самуила, цара Бугара" (τῶν βασιλέως Βουλγάρων), Bryenn. 77. Исти писац, на другом месту (219), истиче порекло Марије, жене Андроника Дуке, сина цезара Јована Дуке, следећим речима: „са очеве стране водила је порекло од Самуила, цара Бугара" (πατρόθεν ... εἰς τὸν βασιλέα Βουλγάρων τὸν Σαμουὴλ ἀνεῖχε τὸ γένος). Иако опет греши (Марија је била кћи Трајана, дакле унука Јована Владислава), Вријеније ипак не пориче царско порекло Самуиловим потомцима.

[127] Zonaras, 598.

[128] Zonaras, 565: „τοῖς τῶν Βουλγάρων ἀρχηγοῖς"; уп. нап. 121.

је да би јој и он приступио са унапред изграђеним ставом: Самуило и његови наследници су одметници од Царства. Међутим, како се бавио другим питањима из историје Ромејског царства, он и о бугарској држави из 976—1018. пише са другачијег становишта, чија је суштина признавање реалног стања ствари. То реално стање ствари лежи у чињеници да су у очима словенског (односно „бугарског", „скитског") становништва са подручја које је било обухваћено Самуиловим царством неоспорно постојали и држава и њени владари који су носили титулу бугарских царева. Да је то схватање било укорењено, показао је устанак из 1040. године: Дељан је могао стати на чело „Бугара" само уколико себе доведе у родбинску везу са Самуилом и његовим потомцима. Тај укорењени став преноси чак и Јован Скилица: када се 1040. Алусијан придружио устаницима, „Дељан га веома радосно прими: прибојаваше се, наиме, да га Бугари не претпоставе њему самом пошто је овај имао царске крви" (βασιλικὸν αἷμα).[129] Даље, углед који су, међу словенским становништвом, уживали чланови Самуилове породице продро је и међу Византинце. То се пре свега види по начину на који се према Самуиловим потомцима после 1018. односио Василије II (добијају титуле, положаје и брачним везама се повезују са угледним византијским породицама, тј. укључују се у византијску племићку хијерархију). Тај углед признају им и византијски писци. Мада је изостало званично признање царске титуле Самуилу и његовим наследницима, византијски аутори ће ипак, према потреби својих списа, истицати порекло њихових потомака: они потичу од бугарских царева. Тиме фактички преузимају оно схватање које је постојало међу словенским становништвом с подручја државе 976—1018. Исто тако, они прихватају и чињеницу да је у том периоду постојала држава, независна од Византије, чија је територија обухваћена границама Царства тек после рата од тридесетак година (до првог похода Василија II на Самуила дошло је 986. г.).

*

На крају остаје да се разјасни да ли израз ἀπὸ Σκυθικῆς αὐτονομίας одређује порекло Георгија Манијакиса и у етничком смислу, а не само у државном, односно територијалном. Евентуална етничка вредност Пселове формулације боље се сагледава из њеног ширег контекста. Прешавши у својој беседи на случај Георгија Манијакиса (чије име избегава да помене), Псел каже: :„Онај који је донедавна носећи кожух напрасно обукао тогу, колико лудости сам од себе чини! А из скитске аутономије уписао се у сенаторе и постао члан ромејског синклита; али променио је само длаку, не и ћуд; стога је после, збацивши одећу, почео беснети против твоје власти својом огољеном природом; и навикавши да издалека одапиње стреле на Сунце, када се приближио његовом колуту, бива погођен зрацима и у покушају да побегне ухваћен" (ὃς χθὲς που καὶ πρῴην σισυροφορῶν ἄφνω τήβενναν ἐνεδύσατο, οἷα πολλὰ νεανιεύεται τὸ αὐτόματον. καὶ ἀπὸ Σκυθικῆς αὐτονομίας

[129] Scyl., 413.

ἀνεγράφη τοῖς βουλευταῖς καὶ τῆς ῾Ρωμαϊκῆς συγκλήτου μέρος ἐγένετο· ἀλλὰ τὴν στολήν, οὐ τὴν ψυχὴν μετηλλάξατο· ὅθεν ποτὲ τὰς περιβολὰς μεθεικὼς γυμνῷ τῷ ἤθει κατὰ τοῦ σοῦ κράτος ἐλύττησε καὶ πόῤῥω τοξεύειν ἐθίσας τὸν ἥλιον, ἐπεὶ ἀγχοῦ τοῦ κύκλου ἐγένετο, βάλλεται ταῖς ἀκτῖσι καὶ φυγεῖν ἐθέλων ἁλίσκεται).[130] Занимљива је опаска да је Манијакис „тако рећи до јуче носио кожух, па онда напрасно обукао тогу". Она очито стоји у корелацији са напоменом да се он до ромејског сената уздигао „из скитске аутономије". Кожух је био карактеристична одећа старих Словена, који су они још носили и када је већ била изашла из обичаја код других народа.[131] Лав Ђакон преноси презриве речи цара Нићифора II (963—969) на рачун Бугара, „сиромашног и прљавог скитског народа" (ἔθνος Σκυθικὸν πενιχρός ... καὶ μιαρόν), чији архонт „глође кожу и облачи се у животињско крзно" (σκυτοτρώκτης καὶ διφτερίας ἄρχων).[132] Могуће је да Псел у својој беседи, ако се већ директно не наслања на наведено место Лава Ђакона, бар има на уму анегдоту са Нићифором II и бугарским посланицима, која је морала бити парадигматска за презрив однос Византинаца према Бугарима. Било како било, нема сумње да он овде, у настојању да у што већој мери омаловажи Георгија Манијакиса, помињањем кожуха потцртава његово варварско порекло. С обзиром на могућност да је отац Георгија Манијакиса носио словенско име — Γουδέλιος, поставља се питање да ли би се податак о овом војсковођи који је „до јуче носио кожух, па онда напрасно обукао тогу" могао схватити као алузија на то да је он пореклом био Бугарин, тј. Словен. Таквој претпоставци смета чињеница да Псел ниједанпут за Манијакиса не каже изричито да је Скит, Бугарин и слично, што би, свакако, учинио да је његово словенско порекло било несумњиво и општепознато. С друге стране, употреба речи „кожух" у оваквом контексту није случајна и очито има увредљиво значење. Могуће је да Псел њоме ипак алудира на словенско порекло рода Манијакис, без обзира на то што је сам Георгије, а можда већ и његов отац, био у мањој или већој мери хеленизован.

Наведени део Пселове беседе пружа још један занимљив податак, на који је потребно скренути пажњу. То су речи да је Георгије најпре издалека одапињао стреле на Сунце, тј. цара. С обзиром на то да не знамо време Манијакисовог рођења, овај податак могао би се схватити на два начина: 1. да се Манијакис још у „скитској аутономији", тј. у Самуиловој држави (976—1018), борио против цара, тј. Византинаца; 2. да Псел подсећа на Георгијеве наводне тежње ка тиранији у доба његовога боравка на Сицилији 1040. године. Против прве могућности говоре најмање две чињенице: прво, Псел би, у случају да је желео да нагласи да се Манијакис већ тада борио против ромејског цара, вероватно прибегао другачијој формулацији и не би говорио о „скитској аутономији",

---

[130] Psellos, Scripta minora, 22.

[131] *L. Niederle*, Manuel de l'antiquité slave. Tome II: La civilisation, Paris 1926, 74.

[132] Leonis Diaconi Caleensis historiae libri decem, e rec. *C. B. Hasii*, Bonnae 1897, IV 5, стр. 61—62.

већ о отпадништву или сл.; друго, Манијакис је, судећи по изворима, био у пуној снази у време када је погинуо; с обзиром на податке које имамо о његовом службовању, сасвим је реално претпоставити да је рођен око 1000. године, или нешто раније, а најкасније око 1010, јер се 1030. први пут јавља у изворима као стратег мале, пограничне теме Телух. Стога се чини вероватније да се Георгије Манијакис обрео на тлу Царства као врло млад, и да се ове Пселове речи односе на његове, недовољно разјашњене, противдржавне активности на Сицилији у доба Михаила IV Пафлагонца.

*

* *

На основу изложених разматрања, долази се до следећих закључака:

1. Презиме Μανιάκης не говори ништа одређено о пореклу својих носилаца. Укорењена претпоставка да је оно турског порекла далеко је од тога да буде извесна. Видели смо да сличне речи и имена постоје и у другим језицима: иранском, јерменском, па и у самом грчком. У недостатку поузданијих индиција за другачији закључак, најразумније је претпоставити да је оно, као надимак: „огрлица, оковратник, тј. војник који носи такав накит као одличје“, настало у грчкој средини. У прилог томе говорио би и помен једног припадника породице Манијакис око средине XII века у Беотији, на чисто грчком тлу.

2. Име оца Георгија Манијакиса — Γουδέλιος, које се иначе, у облику Γουδέλης, јавља и као презиме једног властеоског рода у Византији XI—XV в., већ пружа сигурнији основ за закључивање о етничком пореклу. Оно сигурно није грчко, а нема паралела ни у другим језицима (јерменском, турском, персијском...) осим у словенском: могу се предложити чак три словенске етимологије овог имена. Једно, само по себи највероватније, извођење из словенског личног имена **Godel'ъ*, претпостављало би да је његов облик био подвргнут раној хеленизацији (пре XI века, када се оно први пут јавља у византијским изворима). У сваком случају, чињеница да сви носиоци овог презимена имају грчка имена, као и сама подручја на којима се оно јавља, указује на то да се оно оформило у мешовитој грчко-словенској средини, тако што су хеленизовани потомци преузели лично име свога претка у својству породичне ознаке.

3. То што се први познати припадници рода Гуделис јављају у Малој Азији не говори против њиховог словенског порекла. Поред етимологије самог презимена, на такав закључак упућује и чињеница да се Γουδέλιος (Γουδέλης) из доба Константина VIII и његов (през)именьак из времена Михаила IV јављају у словенском политичком окружењу: први се удружио са Романом Куркуасом, ожењеним ћерком Јована Владислава, са бугарским великашем *Богданом* и са једним припадником породице *Главас*, такође словенског порекла, али рано хеленизоване; други се помиње као зем-

љопоседник у Малој Азији заједно са извесним *Бајаном* (ὁ Βαϊανός) Осим тог малоазијског огранка, припаднике истог рода срећемо и у грчко-словенским срединама каква је село Радолив у залеђу Свете Горе почетком XII в., где се мати једног носиоца имена Γουδέλης зове Ζορά, или подручје Пелагоније почетком наредног столећа, где носилац презимена Γουδέλης, иако и он сам, и његова жена и таст носе грчка имена, својој кћери даје очито словенско име *Деса* (Δέσα).

4. Будући да се први малоазијски Гуделис јавља убрзо након смрти Василија II, оправданом се чини претпоставка да су носиоци овог (през)имена доспели у источне делове Царства са неког западнијег, словенског подручја. Чињеница је да је рат са Самуилом и његовим наследницима (976—1018) појачао везе између западних и источних делова Царства. Поред пресељења балканског становништва и словенских великаша на исток, познато је да су многи припадници византијског племства пореклом из Мале Азије били ангажовани као војсковође у рату и да су, након 1018, остављени на Балкану као представници византијске власти у новоосвојеним подручјима. Мада у изворима нема података да је неки носилац (през)имена Γουδέλιος, Γουδέλης, учествовао у ратовима између Византије и Самуила и његових наследника, на једној или другој страни, то не искључује могућност да се они вежу за неку од раније поменутих области, настањену грчко-словенским елементом.

5. Иста претпоставка као за друге носиоце (през)имена може се учинити и за оца Георгија Манијакиса, тим пре што се Пселов податак о Георгијевом пореклу „из скитске аутономије" највероватније односи на некадашњу Самуилову државу (976—1018). У складу са свечаним тоном беседе, Псел је употребио један архаизам да означи самосталну државну творевину која се налази на нижем хијерархијском ступњу од Византијског царства, што је у складу како са његовим сопственим гледањем на Самуилову државу, тако и са ставом других византијских аутора према њој.

Bojana Krsmanović
Aleksandar Loma

GEORGE MANIAKÈS, LE NOM ΓΟΥΔΕΛΙΟΣ ET «L'AUTONOMIE SCYTHE» DE MICHEL PSELLOS

Le personnage de George Maniakès célèbre général byzantin de la première moitié du XIème siècle et prétendant malheureux au trône, a trouvé une digne place dans les oeuvres des historiens byzantins, mais aucune source ne fait état de façon précise de ses origines. En vue de résoudre ce problème, la science moderne ne dispose que de quelques indices tels que son nom, le prénom de son père, les territoires où il a exercé ses premières charges et une donnée de Psellos relatant qu'il était originaire «de l'autonomie scythe».

Le nom Μανιάκης a amené la thèse, adoptée par la majorité des chercheurs, sur l'origine turque de George, bien que certains considèrent ce nom comme étant grec. On a également émis l'opinion qu'il pourrait s'agir d'une famille d'origine arméno-géorgienne. En dernière analyse, le nom Μανιάκης, ainsi que son homonyme μανιάκης «collier», s'est averé être d'origine iranienne, mais quant à sa provenance immédiate, on peut envisager aussi bien un milieu iranien que turque, arménien, ou — surtout — grec, de sorte qu'il n'est pas possible, en se fondant sur ce seul nom, de tirer une conclusion sûre quand à la nationalité de son titulaire. Au contraire, le prénom du père de George, Γουδέλιος, mentionné chez Jean Scylitzès, et apparaissant aussi comme nom d'une famille noble byzantine du XIème—XVème siècle, peut être avec une grande probabilité estimé comme slave, compte tenu de ses liens linguistiques et des milieux dans lesquels on le rencontre. Des trois étymologies slaves possibles: s-c. *gudelj* «grognon» (aussi surnom et nom) < slave commun **gǫdel'ь*; bulg. *gădel* «chatouillement»; l'anthroponyme slave *Godělъ*, la plus attrayante est cette troisième qui implique que ce prénom avait dès avant le XIème siècle subi la fermeture du *o* non accentué en ου, changement phonétique propre aux dialectes grecs du nord, ce qui suggérerait un élément slave très tôt soumis à l'hellénisation.

C'est à une conclusion identique qu'amènent la formule de Psellos mentionnant l'«autonomie scythe» en tant que patrie de George ou de ses ancêtres. Il est connu que Psellos désignait souvent par le terme de Scythes, outre certains peuples turcs (Ouzes, Petchénègues, Coumans), les Bulgares, et respectivement les Slaves vivant sur le territoire de l'Etat de Samuel. Le mot αὐτονομία est inconnu dans la terminologie politique byzantine et Psellos, conformément à son penchant pour les termes archaïques (on remarque également l'usage de l'adjectif *scythe*), l'emploie ici, semble-t-il, dans son sens classique de territoire dotée d'une souveraineté limitée. Dans la situation historique concrète, une telle qualification pourrait avant tout s'appliquer à l'ex-Etat de Samuel (976—1018) qui englobait également des territoires peuplés par une population mixte gréco-slave, et sur lequel Byzance prétendait à la suprématie. La formulation de Psellos, stipulant que George Maniakès (venant) «de l'autonomie scythe» est «inscrit parmi les sénateurs byzantins et est devenu membre du synclite byzantin (ἀπο Σκυθικῆς αὐτονομίας ἀνεγράφη τοῖς βουλευταῖς καὶ τῆς Ρωμαΐκῆς συγκλήτου μέρος ἐγένετο) exprime sa vision du rapport hiérarchique entre les deux Etats: Maniakès s'est, partant d'un niveau étatique et juridique inférieur, élevé à un niveau supérieur. La même idée, signalant que l'Etat de Samuel était un Etat autonome hiérarchiquement soumis à l'Empire byzantin, est présente dans d'autres écrits de Psellos. Dans les passages de la «Chronographie» consacrés respectivement au règne de Basile II et au soulèvement de Pierre Déléanos, il considère tout d'abord la «terre scythe», c'est-à-dire «bulgare», autrement dit l'Etat de Samuel du point de vue de la politique extérieure de l'Empire, et dans le second, appelle ses souverains empereurs et procède à une distinctions entre les membres de la famille impériale (βασίλειον γένος) et ceux qui ne le sont pas; dans une lettre adressée à l'impératrice Catherine, fille de

Jean Vladislav, épouse d'Isaac Ier Comnène, il appelle implicitement cet Etat empire, toutefois d'un rang inférieur par rapport à Byzance. Dans son discours consacré à la victoire de Constantin IX Monomaque sur George Maniakès, on retrouve une vision de l'Etat de Samuel essentiellement identique, mais exprimée en d'autres termes, adaptés au genre littéraire et au objectif du discours — dont le but est de rabaisser l'usurpateur devant le vainqueur. Une telle position de Psellos vis-à-vis de l'Etat de Samuel ne détonne pas par rapport à celle des autres écrivains byzantins: lorsque ces derniers parlent des liens de parenté entre les familles impériales byzantines et les descendants de Samuel, ou lorsqu'ils décrivent le soulèvement de Pierre Deleanos, ils reconnaissent aux souverains de cet Etat le titre impérial bulgare, et ce n'est que lorsqu'ils raportent directement les hostilités opposant les deux Etats, dans la période 976—1018, qu'ils parlent de rébellion, etc.

Le fait que George Maniakes a exerce ses premières charges aux confins orientaux de l'Empire ne doit pas se voir attribuer une importance décisive lorsqu'il s'agit de la question de l'origine de sa famille, d'autant plus que ses membres sont également attestés dans les parties européennes de l'Empire. Si on accepte la supposition que son père Goudélios — ou lui-même — est arrivé en Asie Mineure depuis le territoire de l'Etat de Samuel, il convient de rechercher les origines de cette famille dans la période où la guerre contre Samuel et ses successeurs a accru les liens entre les régions occidentales et orientales de l'Empire: il est bien connu que de nombreux membres de la noblesse byzantine, originaires d'Asie Mineure, et ayant pris part à cette guerre après 1018, sont restés sur le territoire des Balkans, et que l'Empire, d'autre part, a pratiqué, au cours de cette guerre même et par la suite, des transferts de populations balkaniques et de seigneurs slaves en Orient. Ceci permettrait d'expliquer l'apparition de la famille de Goudélès en Asie Mineure dans la troisième décennie du XI siècle.

Sur les quatre indices concernant l'origine de George Maniakès deux — son nom et le territoire où il commence sa carrière militaire — se sont avérés inutilisable, alors que les deux autres — le prénom de son père et ses origines rattachées à l'autonomie scythe — suggèrent assez clairement le territoire de l'ex-Etat de Samuel et un milieu mixte gréco-slave.